ANTANAS RUBŠYS

ŠV. RAŠTO
KRAŠTUOSE

II
DALIS

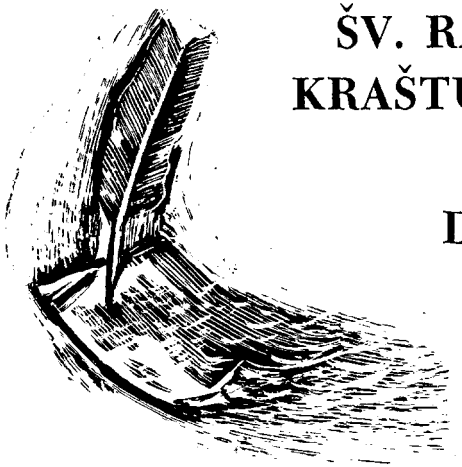

APAŠTALO PAULIAUS PĖDSAKAI

KRIKŠČIONIS GYVENIME

KNYGŲ SERIJA Nr. 21 A

Redakcinė vadovybė: *Prel. dr. Vytautas Balčiūnas*, Putnam, CT, *Kun. dr. Valdemaras Cukuras*, Putnam, CT, *Kun. Rapolas Krasauskas*, L. Hist., Putnam, CT, *Dr. Česlovas Masaitis*, Thompson, CT, *Ses. Ona M. Mikailaitė*, M.A., Putnam, CT, *Prel. dr. Juozas Prunskis*, Chicago, IL, *Kun. prof. Antanas Rubšys*, S.T.L., S.S.L., C.D., Riverdale, NY, — visi JAV-se.

Spaudai paruošė ir apipavidalino
Teresė Bogutienė,
Kovas Desktop Publishing, Cicero, IL
Įrašus piešė ir žemėlapius paruošė
Paulius Jurkus
Nuotraukos *Antano Rubšio*
Lietuviškas raidynas
Jono Bogutos
Spausdino *Heffernan Press*, Inc., Worcester, MA
Išleido *"Krikščionis Gyvenime"*, 1990
Kaina $ 10.00

IN THE LANDS
OF THE BIBLE

PART II
IN THE FOOTSTEPS
OF THE APOSTLE PAUL

SKIRIU

Vladui Delinikaičiui
Rimui Prižgintui
Broliui Matui
Stasiui Žiliui

kelionių bendrams

TURINYS

Pratarmėlė.....3

I ITALIJA:
Apaštalas Paulius laukia teismo Romoje.....13

II KIPRAS :
Kristus Afroditės saloje.....179

III KRETA :
Graikijos slenkstis Vidužemio jūroje.....289

IV KIKLADŲ SALYNAS :
Graikų kultūros ištakos.....393

V MALTA :
"Išsigelbėję sužinojome, kad sala vadinasi Malta" 429

Rodyklės
Naudotų Šv. Rašto skaitinių rodyklė.....453
Dalykų ir vardų rodyklė 457

PRATARMĖLĖ

Stasys Santvaras

Kai norime susišaukti su senom civilizacijom ir kultūrom, kai norime nors truputį susipažinti su Šv. Rašto šalimis ir ten sukurtom dvasinėm vertybėm, turime susitikti su kun. prof. Antanu Rubšiu ir jo darbais, galime gaivaus vandens pasisemti ir iš kitų to pobūdžio versmių.

Ilgų metų dykuma, kurioje beveik nieko neturėjom, kurioje net draudžiama buvo ką nors sėti ar sodinti, štai dabar jau turime gana ūksmingą sodą — Krikščionio gyvenime leidykla jau yra išleidusi beveik trisdešimt vertingų studijų, bandančių pasinerti į žmogaus lemtį, į jo keliones ir į jo tikėjimo gelmes.

Antanas Rubšys minimų leidinių serijon yra įterpęs mūsų tarpe dar neregėtus ir itin vertingus savo darbus: visų pirma, lyg prologą į didžiulę epopėją, Krikščionio gyvenime leidykla išleido jo veikalą "Šv. Rašto kraštuose". Autorius tą savo veikalą baigia gaiviom ir lakiom

frazėm: "Žmogus keliauja. Bet kelionė daro žmogų. Tik asilas iš kelionės negrįžta arkliu". Kaip man regis, tai yra itin įžvalgi minimo veikalo aptartis, tvirtu balsu rikte-lėjanti, kad žmogus turi keliauti, ieškoti, rasti, pažinti ir visada tik tiesą kalbėti.

Netrukus, kelerių metų laikotarpyje, ta pati leidykla išleido Antano Rubšio "Raktus" į Senąjį ir Naująjį Testamentą. Tai didžiuliai veikalai, paremti paties auto-riaus ne vienerių metų kelionėmis į Šv. Rašto kraštus, archeologiniais ieškojimais ir atradimais, paremti nau-jausiom Šv. Rašto studijom, parašytom anglų, italų, prancūzų ir vokiečių kalbom, praturtinti ir patikslinti au-toriaus verstom įkvėptųjų Raštų citatom iš graikų ir he-brajų kalbų. Kai tuos "Raktus" paskaitai, Šv. Rašto tiesos ir išmintys atsiveria giliom ir neregėtom gelmėm, įveda mus į žmogaus jausmų, mąstymų ir pasisakymų apraiškas, kurios išliko gyvos iki šiol beveik nuo to meto, kai žmogus pradėjo kurti savo kelionių istoriją.

Daugumas matom ir girdim, kad jau kuris laikas, skęsdami netgi į brolžudišką fanatizmą, labai pagyvėjo tikrai gausūs Mahometo mokslo tiesų išpažinėjai. Tai ir šioj tamsoj Antanas Rubšys nepaliko mūsų vienų — jis parašė ir išleisdino mokslinę bešališką studiją, dar pridurčiau — švietėjišką ir įdomią studiją — apie Mahometą ir jo sukurtą Islamą, savo protėviu laikantį Senojo Testamento Abraomą, o Jėzų Kristų — kilniu pranašu.

Ir štai dabar Krikščionio gyvenime leidykla į skaity-tojų rankas atiduoda naują Antano Rubšio veikalą — lyg ir epilogą į jo minėtus darbus. Savo forma ir užmoju jis primena to paties rašytojo kūrinį "Šv. Rašto kraštuose". Šį kartą, taip pat ne vienerius metus, Antanas Rubšys ėjo apaštalo Šv. Pauliaus, paties ryškiausio ir drąsiausio Jėzaus Kristaus mokslo nešėjo į pasaulį, keliais ir take-

liais. Itin būdingi šio veikalo bruožai: skaitytojas čia supažindinamas ne tik su Šv. Pauliaus žmogiškuoju paveikslu, su jo drąsa skelbti Artimo meilės religiją, su jo siekimais, sėkmėm ir kančiom, bet ir su tomis anų laikų šalimis, per kurias Šv. Paulius keliavo, su anų laikų civilizacijom, tikėjimais ir kultūrom. Rašto mėgėjas šioje knygoje ras gausų pluoštą žinių apie Romą ir Romos imperiją, apie Graikiją, Palestiną, Siriją, Turkiją, Kipro salą... ras įdomių keliaujančio žmogaus įspūdžių ir nuotykių.

Kun. prof. Antanas Rubšys Šv. Rašto kraštuose nardo kaip sakalas. Dažnai susidaro įspūdis, kad jis pats tą senovę, tą gilią praeitį, savo kojom išvaikščiojo, savo akimis ją matė, jos dramas ir tragedijas savo širdies krauju apliejo. Be abejo, tai rodo, kad Ant. Rubšio studijos ne tik šviečia, bet ir įtikina.

Ir tada štai lyg žaibas blykstelėja toksai klausimas: o ką aš pats žinau apie Šv. Rašto kraštus, apie Senąjį ir Naująjį Testamentą, apie Jėzų Kristų ir Jo Gerąją Naujieną? Jei drįstumėm prisipažinti, pamatyti ir išpažinti savo aklumą, save teisinančio ir pagiriančio atsakymo nerastumėm. Ak, jeigu žemės gyventojas Žmogus būtų pajėgęs suprasti ir įsijausti į Jėzaus Kristaus mokslą, į jo Artimo meilės tikėjimą, XIX-XX a. po Jo gimimo nebūtų reikėję įsivelti į Markso, Engelso ir Lenino mokymus, sukūrusius mūsų dienų neapykantos religiją. Kai tas dvi prieštarybes sugretini, nesunkiai pamatai, kad mūsų laiko žmogus šoktelėjo atgal į barbaro urvą.

Antanas Rubšys taria, kad "žmogus yra judanti kryžkelė". Jisai jau labai daug mum papasakojo apie ypačiai opų žmogaus rūpestį — Tikėjimą. Neatsukim nugarų į jo mokslo darbus, taip ilgai mūsų lauktus, paduokime jam ranką, esu tikras, Ant. Rubšys su džiaugsmu padės mum iš "kelionės grįžti ne asilu, o ristu žirgu".

ITALIJA:

APAŠTALAS PAULIUS LAUKIA TEISMO ROMOJE

Įrašas Šv. Jono Laterane bazilikos fasadoje:
"...visų Miesto ir Pasaulio šventovių motina ir galva"

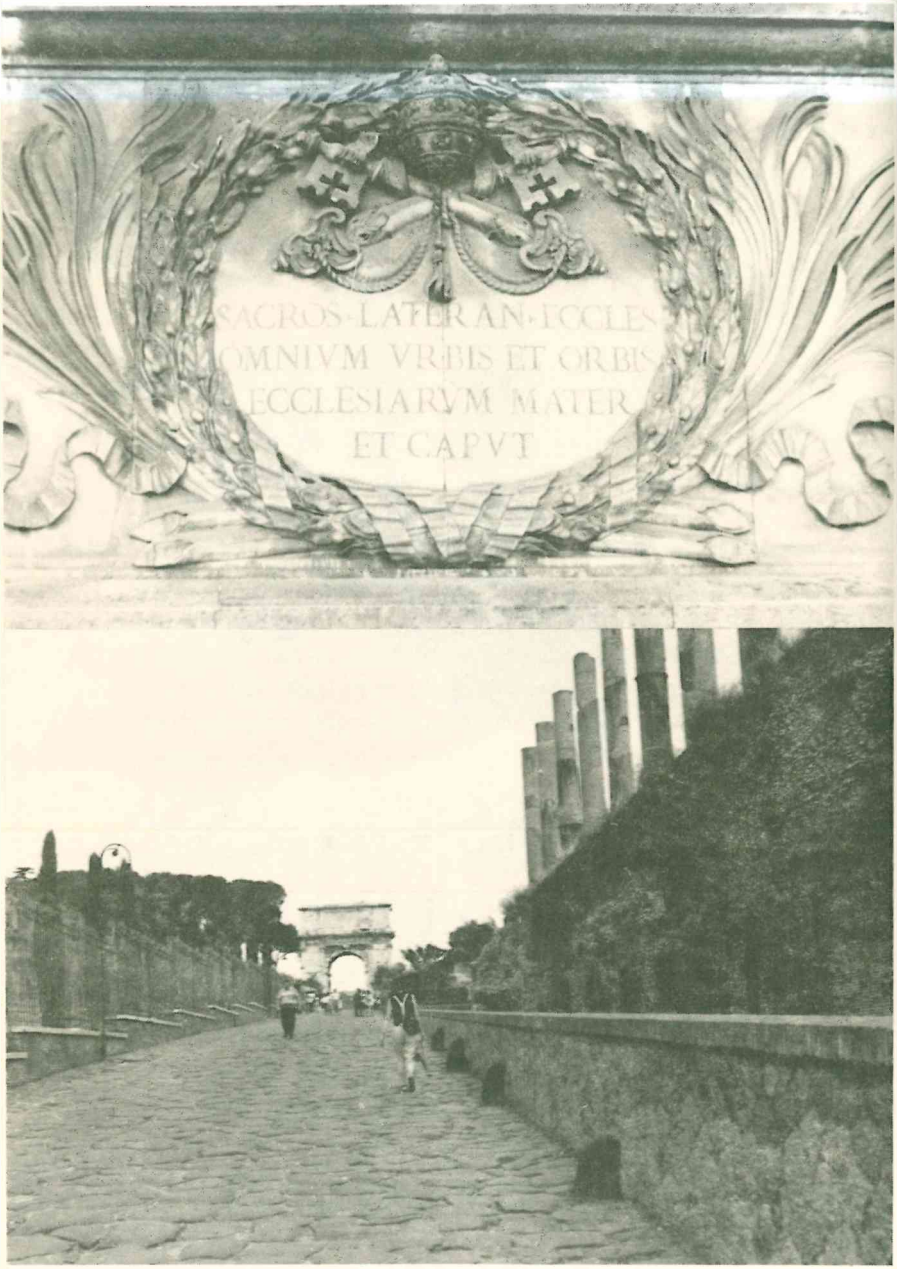

Via Appia baigiasi prie Forum Romanum — Romos aikštės. "Visi vieškeliai veda į Romą" buvo Romos imperijos posakis

Trys miestai: Jeruzalė, Atėnai, Roma. Iškilūs, svarbūs ir šventi miestai. Jeruzalė tikėjimu, Atėnai pagarba protui, Roma įstatymo jėgos pomėgiu. Krikščionybė gimė Jeruzalėje, turėjo išmokti kalbėti ir rašyti Atėnų kalba, brendo po Romos įstatymų letena.

1986 m. gegužės 17 d. Pan Am skrydis 110 mane perkelia iš dangoraižių miesto Naujajame pasaulyje į Romą. Naktis šešeta valandų trumpesnė. Akys dar vis merkiasi, bet Romos saulė jau aukštai ir spigina akis. Lėktuvas nutupia Fiumičino aerouoste (Fiumicino) prie Tirėnų jūros. Tiberio upė (Tevere), atvingiuodama nuo Romos, ryto migla gaubia Lacijumo (Lazio) lankas. Aerouostas dar nejudrus. Kilimo ir leidimosi takai laisvi. Lėktuvas su ketvertu šimtų keleivių sparčiai rieda aerouosto pastatų linkui. Jau prie išlipimo tako. Jis, lyg

judanti rankovė, prikabinamas prie lėktuvo durų. Ženklas "Prisirišti diržus" užgęsta. Per atviras duris dvelktelėja malonus ryto kvapas.

Milžiniškas Boeing 747 tuštėja be spūsties. Prie pastato slenkščio stovi ir kareiviai su ginklais rankose, ir policininkai su šunimis. Sako, šie šunys yra gudrūs: vieni gali užuosti rankiniame bagaže ginklus, o kiti narkotikus. Jie labai uolūs, — uolesni už policininkus. Man praeinant, jie pauosto ir manąjį lagaminą. Nesuunksčia ir nestabdo. Šį pavasarį Fiumičino aerouostas saugomas labiau negu bet kada anksčiau. Prisimenu žinias apie kruvinus įvykius jame šių metų pradžioje. Kova iš Palestinos dėl tos pačios žemės tarp Izraelio ir palestiniečių perkeliama į Europą. Dvi senos ir gimininges tautos — žydai ir arabai, mylėdami savo žemę, aistringai kovoja vieni prieš kitus. Italija, atrodo, nenori pasmerkti nei vienų, nei kitų. Gerbdama abejus, — galbūt vengdama juos įžeisti, — imasi ypatingų priemonių.

Pasų tikrinimas surikiuoja keleivius į eiles. Jos greitai tirpsta. Mat pasieniečiai tik pasižiūri į pasą ir "Avanti!" ("Pirmyn!"). Net prašomi paso neantspauduoja. Keliauju tik su lengvai panešamu bagažu. Nereikia laukti, kol atveš. Einu tiesiai į muitinę. Takas muitinėn pažymėtas dviem spalvom: raudona ir žalia. Žalioji tako dalis yra keleiviui, kuris neturi nieko apmuitinti. Kone visi keleiviai eina žaliuoju tako šonu. Muitinės tarnautojai stoviniuoja, pirštu vieną kitą pakviečia prie savo žemo staliuko, paprašo atidaryti lagaminą. Ir čia budi policininkai su šunimis.

Siena jau pereita. Nūdien keliautojas sieną pereina dažniausiai ne pasienyje, bet krašto sostinėje. Italijos sieną pereinu Romoje. Dairausi bene pamatysiu prel. Antaną Jonušą, vieną iš paslaugiausių lietuvių Romoje. Buvau jam rašęs laišką, prašydamas mane pasitikti.

Veltui. Daug laukiančiųjų, bet tarp jų maniškio nėra. Pereinu išilgai laukiamąją salę. Nėra.

Roma man ne svetimas miestas. Čia kadaise mokslinausi. Pažįstu gerai ir aerouostą. Iš čia bemaž kasmet iškeliauju į Artimųjų Rytų kraštus. Iš aerouosto pasiekti miestą patogu autobusu. Banke pasikeičiu pinigų — dolerius į liras, nusiperku bilietą ir lipu į tuojau pat Romos linkui išvažiuosiantį autobusą. Jame konduktoriaus nėra. Kišu automato žioplėn bilietą. Suūžia, — užrašo ant bilieto datą ir tikslų laiką.

Važiuojame per Lacijumo lygumą plentu į Stazione Termini — centrinę geležinkelio stotį. Bendrakeleiviai daugumoje europiečiai. Sėdžiu tarp vokiškai kalbančių turistų pačiame autobuso gale. Romoje jie pirmusyk. Įdomu žiūrėti į kepurėtas pušis, Tiberio kilpų pilkus vandenis, kalvas, pastatus, šventoves pirmusyk Romą lankančiųjų akimis. Bendrakeleiviai jauni ir mėgsta istoriją. Nejučiomis ir aš įsijungiu į jų domesį Romos įžymybėmis. Kelionė autobusu iš aerouosto į Stazione Termini trunka tris ketvirčius valandos. Šį kartą ji man atrodė perdėm trumpesnė.

Dar tik gegužės vidurys, o jau Romoje karšta. Iš geležinkelio stoties į Šv. Kazimiero kolegiją — Villa Lituania yra trys keliai: požeminiu metro, autobusu 16, taksiu. Jau kone vidurdienis. Ore daug drėgmės. Tvanku. Skubu į požeminį metro "Linea A", nes ten vėsiau. Be to, Romos metro yra patogus.

Nūdien Roma turi dvi metro linijas: linea A ir linea B. Linea A galima važiuoti iš rytų į vakarus — nuo Ananjina (Anagnina) rytiniame priemiestyje iki Otavijano (Ottaviano) gatvės prie Šv. Petro bazilikos, o linea B — nuo Stazione Termini iki Eur — Musolinio statyto Romos naujamieščio. Abi linijos veža ir po žeme, ir išlenda į paviršių.

Nuo Stazione Termini — geležinkelio stoties iki Šv. Kazimiero kolegijos Villa Lituania yra keturios metro stotelės. Išlipama Re di Roma stotelėje. Kelionė metro trunka maždaug septyneta minučių. Išlipus, judantys laiptai iškelia į viršų. Praėjęs metro vartelius, suku į dešinę ir, vis dar eidamas požemiu po Piazza dei Re di Roma, pasiekiu Via Vercelli išėjimą. Via Vercelli įveda į Via Tuscolana, o ši priveda prie Piazza Asti ir Via Casalmonferrato. Ir Šv. Kazimiero kolegija, ir Villa Lituania yra prie Piazza Asti, o Via Casalmonferrato — gatvė tarp jų.

Atvažiuoti į Romą smagu. Atrodo, kad ir širdis smarkiau muša. Juk čia į žmones išeita. Jaučiu viršum galvos karštą Romos saulę. Žingsniuoju pažįstamu keliu. Nusivelku švarką. Vienmarškiniam smagiau. Už kelių minučių spaudžiu Šv. Kazimiero kolegijos durų skambutį.

— Na, iš kur atsiradai? girdžiu prel. Antano Jonušo balsą.

— Iš Fiumičino.

— Kodėl nepranešei apie skrydį?

Pasirodo, kad mano laiškas jo nepasiekė.

Kodėl keliauju?

Roma yra krikščionijai šventas ir amžinas miestas. Čia du didieji tikėjimo pirmūnai — apaštalai Petras ir Paulius liudijo Kristų kankinio mirtimi Nerono persekiojimo metu (64-68 m. po Kr.). Petras — Kristaus vietininkas buvo nukryžiuotas galva žemyn, o Pauliui — Tautų apaštalui — nukirsta galva. Mat jis buvo Romos imperijos pilietis — įstatymas reikalavo piliečiui garbingesnės bausmės. Nukryžiavimu buvo baudžiami vergai ir nepiliečiai. Apaštalo Petro įpėdiniu nūdien yra popiežius. Šiuolaikinį

popiežių Joną Paulių II su apaštalu Petru — Kristaus vietininku sieja nenutrūkstanti 264 popiežių eilė. Paulius, tiesa, nebuvo vienas iš Dvylikos, bet ypatingu Prisikėlusiojo apsireiškimu tapo Tautų apaštalu, "rinktiniu Kristaus įrankiu" (Apd 9,15; 1 Kor 15,8).

Tautų apaštalas Paulius mane sudomino jau seniai — pačioje mano jaunystėje. Mane stebino staigi permaina jo gyvenime: Bendrijos persekiotojas nelauktai tapo Bendrijos skelbėjas (Apd 9). Mane masino apaštalo Pauliaus istorinė tikrovė: žydas tikėjimo aistra, graikas proto veržlumu, romėnas pomėgiu kurti Bendriją. 1958 m. vasarą pirmusyk nukeliavau į Damaską, — į vietas, kur Paulius išgyveno gyvenimo permainą. Pasakojimas apie Tautų apaštalą Paulių *Apaštalų darbų* knygoje pasirodė perdėm apčiuopiama tikrovė. Tiksliai nepamenu, kada manyje gimė mintis domėtis Pauliumi su ryžtu parašyti apie jį knygą. Žiūrėdamas atgal po daugelio metų, matau, kaip visais laikais domėjausi Tautų apaštalu savo studijinių kelionių metu Sirijoje, Kipre, Turkijoje, Graikijoje, Maltoje, Italijoje. Ir trys likiminiai Vakarų pasaulio istorijos miestai — Jeruzalė, Atėnai, Roma — mane sieja su apaštalo Pauliaus istorine tikrove. Nuo anos vasaros Damaske iki šio pavasario daug keliauta po Artimuosius Rytus ir daug sutelkta medžiagos apie Apaštalą, — jo tikėjimo aistrą, proto veržlumą, drąsą prašnekinti tuometinį žmogų su Žinia apie Kristų. Dabar naudojuosi atostogų laisve galimai išsamiau susipažinti su istorine tikrove Apaštalo, laikusio save "nelaiku gimusiu" Kristaus tarnyboje, tačiau "pasipriešinusio" Petrui į akis, kai šis, "bijodamas apipjaustytųjų [žydų krikščionių], atsitraukė ir ėmė jų [krikščionių iš pagonių] vengti". Pats apaštalas Paulius tai prisimena savo laiške *Galatams*: "Pamatęs, kad jie nukrypsta nuo Evangelijos tiesos, aš pasakiau Kefui

[Petrui] visų akivaizdoje: 'Jei tu, būdamas žydas, gyveni pagoniškai, o ne žydiškai, tai kodėl verti pagonis laikytis žydų papročių?' " (Gal 2, 11-14).

Lietuviškos Sekminės Romoje

Mano kelionė šiemet į istorinę Tautų apaštalo Pauliaus tikrovę prasideda Sekminių šventė Romoje. Pirmųjų Sekminių metu "Jeruzalėje gyveno maldingų žmonių [t.y. žydų] iš įvairių tautų. Jie didžiai nustebo, kiekvienas girdėdamas savo kalba [Kristaus mokinius] kalbant. Lyg nesavi ir nustėrę, jie klausinėjo: '... Tai kaipgi mes kiekvienas juos girdime savo gimtąja kalba? Mes, partai, medai, elamiečiai, Mesopotamijos, Judėjos ir Kapadokijos, Ponto ir Azijos, Frygijos ir Pamfilijos, Egipto bei Libijos pakraščio ties Kirėne gyventojai, ateiviai romėnai, žydai ir prozelitai [t.y. konvertitai], kretiečiai ir arabai, — mes visi girdime juos skelbiant įstabius Dievo darbus mūsų kalbomis.' Visi be galo stebėjosi ir klausinėjo: 'Ką tai reiškia?' " (Apd 2, 5-12). Šis šv. Mišių skaitinys Sekminėse man šiandien itin reikšmingas. Sekmines švenčiu Šv. Kazimierio kolegijos bendruomenėje, kurią sudaro lietuviai ir kitataučiai. Lietuviai iš įvairių vietų Tėvynėje, iš tolimų išeivijos kraštų, — kalbantys įvairiomis kalbomis, bet girdintys širdimi lietuviškai. Tokių Sekminių dar nesu šventęs. Lietuviai iš Italijos, Vokietijos, Lenkijos, Brazilijos, Kanados, Jungtinių Amerikos Valstijų lietuviškai švenčia "įstabius Dievo darbus" Romoje. Prel. Stasius Žilys pakviečia Kolegijos bendruomenę atgaivai į svečių kambarį. Mudu esame draugai nuo pirmųjų skyrių Šiauduvos pradžios mokykloje. Kolegijos valgomajame vyrauja dar ryškesnė Sekminių nuotaika. Be lietuvių, yra ir italų studentų, klierikų bei kunigų. Mat šiuo metu Šv. Kazimiero

kolegija yra per didelė lietuviams. Kunigystei čia ruošiasi ir kitataučiai. Mūsų išeivija, turėjusi kunigų perteklių, vis dar nesisieloja pašaukimų prieaugliu. Būdinga, kad lietuviškoji Kanados išeivija duoda daugiausia pašaukimų į kunigus. Šioje Sekminių šventėje yra du lietuviai klierikai iš Kanados: Paulius Mališka ir Zigmantas Skučas. Abu iš Monrealio.

Atgaivos metu turiu progos pabendrauti su ilgamečiu Šv. Kazimiero kolegijos rektoriumi prel. Ladu Tulaba, ir prel. Algimantu Bartkumi, Kolegijos įkūrėjo įpėdiniu. Džiugu, kad yra darna vadovybės tąsoje. Rektorius-įkūrėjas didžiuojasi savo įpėdiniu, o rektorius-įpėdinis sielojasi Kolegijos ateitimi su nuoširdžia pagarba jos įkūrėjui. Sekminių Dvasia yra gaivi jungtis ir jėga, kurianti *dabar* ateitį. Dvasia — Sekminių Vėjas pučia, atkurdamas lietuviškąjį ryžtą dabar rūpintis ateitimi.

Senesnis šešeta valandų

Keliauti nūdien patogu. Atsiranda bėda. Kelionė iš Amerikos į Europą pasendina. Jaučiu, kad Romos laikrodis prieštarauja kūno ritmui. Tai kelionės sprausminiu lėktuvu nuovargis. Esu lyg iš medžio iškritęs. Neaišku nei kada miegoti, nei kada keltis. Romėnai turi nerašytą įstatymą kasdien skirti laiko pokaičiui — siestai. Kolegijos gyventojai, gyvendami Romoje, elgiasi pagal romėnų papročius. Net Sekminėse pokaitis jiems yra šventas poreikis. O man pokaičio laikas — pats ryto metas. Jau spėta vispusiškai atsibusti!

Pėsčiomis į istoriją

Šv. Kazimiero kolegija yra už Romos miesto mūrų, arti Via Appia nuova — Naujosios Apijaus gatvės. Ją

išvedė Benito Mussolini prieš Antrąjį pasaulinį karą. Plati, dviejų krypčių, apsodinta kepurėtomis pušimis, su kelio padala viduryje. Kadaise ši padala turėjo bėgius tramvajui, kuris padėdavo išvažiuoti į užmiesčio Castelli Romani. Dabar tramvajų pakeičia autobusai. Bėgiai dar tebėra. Tik kur ne kur jie apaugę žole bei apipilti asfaltu. Pokaičio metu gatvė apytuštė.

Popietės saulė aitri. Laimei, oras sausas. Drėgmė išdžiūvusi. Iki mūrų tik keletas minučių. Via Appia nuova tiesi. Šv. Jono vartų įvažos — Porta di San Giovanni iš tolo atrodo lyg amžių nudilinti mūrų randai. Šie Romos miesto mūrai — sienos — seni, — iš III a. po Kristaus. Imperatorius Aurelianas — Lucijus Domicijus Aurelianas (270-275 m. po Kr.) — bandė sienomis apsaugoti imperijos sostinę. Sienos tęsiasi 19 km ir, aplamai, yra 12.2 m aukščio.

Aurelianas buvo reikšmingas Romos imperatorius. Savo pergalėmis jis paliko ryškius pėdsakus ne tik Vakaruose — Britanijoje, Galijoje (šiuolaikinėje Prancūzijoje) bei Ispanijoje, bet ir Rytuose, — sunaikino imperatorės Zenobijos karalystę Palmyrą [Sirijoje) ir sudegino graikų kultūros centrą — Aleksandrijos muziejų Egipte.

Stabteliu gatvių sankryžoje prieš sienas. Dar labai stiprios. Iš raudonų — degtų plytų. Akimis bėgu į dešinę nuo Šv. Jono vartų įvažų palei šimtmečius Romą saugojusią plytų sieną. Įvažos vartuose jau vėliau padarytos. Įrašai bei herbai rodo, kad jos iš popiežių valdymo laikų. Kairėje nuo Porta di San Giovanni esanti daubelė veda į senovišką įvažą. Tai Porta delle Asine — Asilių vartai. Istorikai pasakoja, kad šių vartų vardas turi įdomią kilmę. Esą Nerono žmona Sabina Popėja, norėdama būti amžinai jauna ir švelniaodė, kasdien maudydavosi asilių pieno vonioje. Imperatoriaus rūmų tarnai

MALTA: VIDURŽEMIO JŪROS VALSTYBĖ

Laiptai, vardu Cordonata, į Romos Kapitolijų

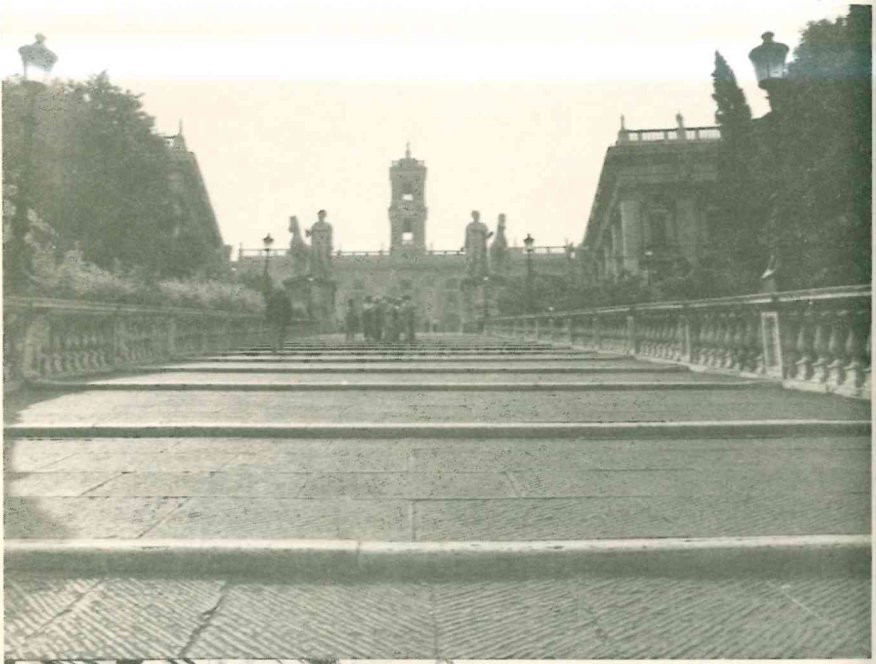

Laiptai į Santa Maria Maggiore — šventovės sijonas

Laiptai prie Piazza di Spagna — Ispanijos aikštės

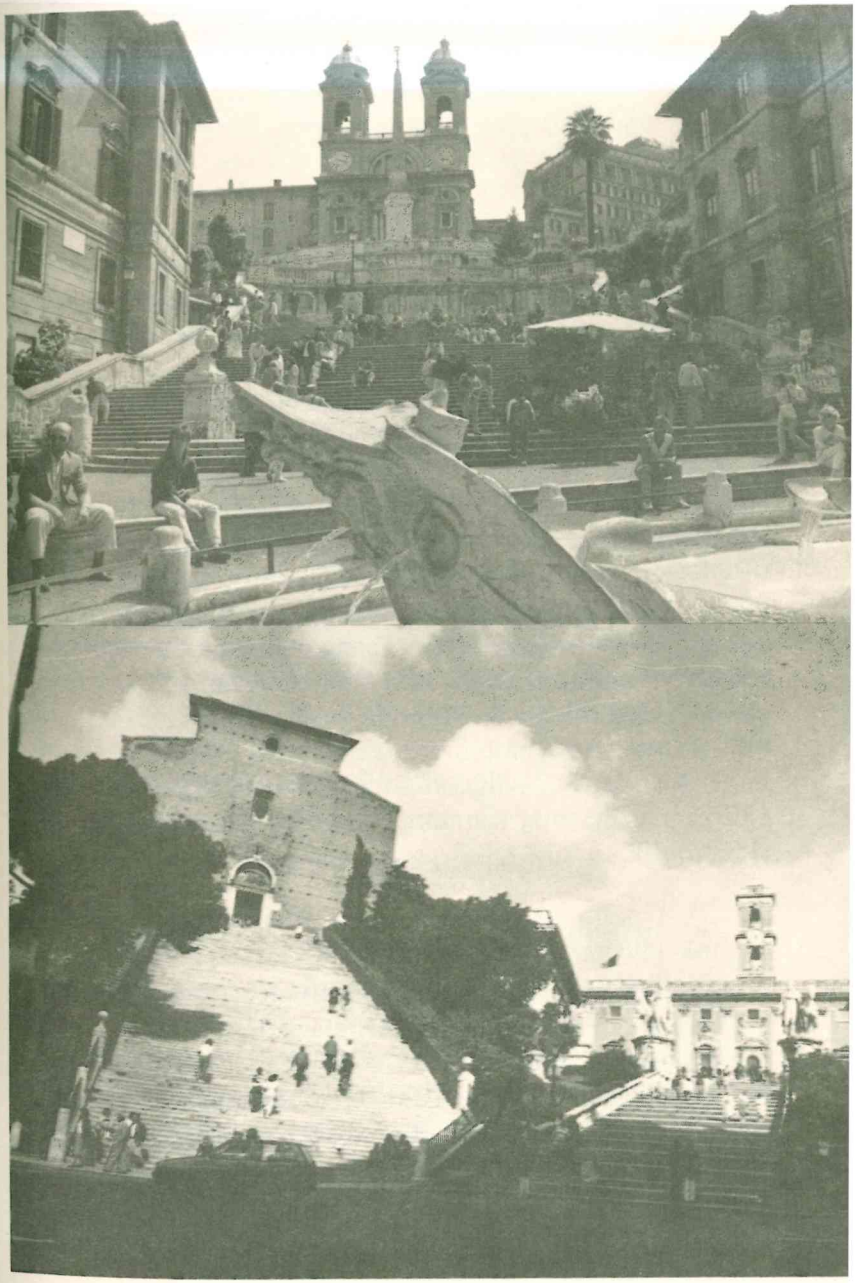

Laiptai į Aracoeli — Dangaus altorių, šalia Cordonata laiptų

kas rytą vesdavę per šiuos vartus asiles melžti. Leidžiuosi link Asilių vartų daubele, atsiradusia miesto grindiniui augant. Vartuose tuščia. Keletas kačių drybso užkampių šešėliuose. Pora berniukų bando savo triračius. Šiokiadieniais vartuose prekiauja vertelgos. Einu į Romą per Asilių vartus.

Visų šventovių Motina ir Galva

Vos palypėjęs laiptais iš Asilių vartų daubelės, atsiduriu prieš San Giovanni in Laterano — Šv. Jono Laterane baziliką. Taip ji žmonių vadinama, nes kadaise prie bazilikos glaudėsi Šv. Jono vienuolynas. Tikras bazilikos vardas yra Išganytojo bazilika.

Popietės saulė, svirdama vakarop, jau slepiasi už statulų fasado viršūnėje. Bazilika masyvi savo erdvės apvaldymu. Erdvė *yra*, — erdvė, plati ir beribė, mus supa, — o vietą, savo pasaulėlį, mes *statome*. Architektūra apvaldome erdvę, padarydami vieta gyventi, mokytis, melstis, dirbti... Ant bazilikos prieangio išorinės sienos yra įrašas: "...omnium Urbis et Orbis ecclesiarum mater et caput" [visų Miesto ir Pasaulio šventovių motina ir galva]. Romos sienų mūrai atspindi amžių poreikį rūpintis imperijos sostinės saugumu, o Šv. Jono Laterane bazilika kalba apie ilgaamžį Katalikų Bendrijos pašaukimą rūpintis žmonija.

Bazilikos architektūra prieškristinė

Žodis *basilika* turi graikišką kilmę. (Oikia) *basilike* — karališkas (namas) paženklindavo karališką pastatą, kuriame buvo atliekami valstybiniai reikalai Romos imperijoje. Bazilika dažniausiai buvo stačiakampė, dengta halė su interjero kolonomis ir apsida viename gale arba

net abiejuose galuose. Centrinė nava paprastai būdavo aukštesnė už šonines. Centrinės navos stogas remdavosi ant žemos sienos, kurios pamatu buvo šoninių navų stogas. Šioje sienoje būdavo langai. Ankstyviausia istorijai žinoma bazilika buvo pastatyta Katono Senesniojo Romoje 184 m. prieš Kristų. Bene iškiliausia pagoniškosios Romos bazilika buvo statoma imperatoriui Maksencijui valdant. Konstantinas pabaigė ją statyti po pergalės prieš Maksencijų ant Milvijaus tilto (Milvio) 313 m. po Kristaus. Ji ir nūdien tebestovi. Vasaros metu Maksencijaus bazilikoje vyksta koncertai bei rodomi filmai.

Tarp Forum romanum — Romos aikštės griuvėsių yra dvi milžiniškos platformos — aslos su apvaliomis skylėmis kolonų pamatams. Tai basilica Emiliana ir basilica Julia likučiai.

Krikščionys IV a. pradėjo naudoti bazilikos architektūrinį pavyzdį, statydami bazilikas Dievui garbinti. Ir krikščionių bazilikose ryški centrinė nava su šoninėmis bei apsida viename gale vyskupo krėslui ir kunigams. Bazilikas krikščionys statė ne tik Romoje — Vakarų imperijoje, bet ir Rytuose — Graikijoje, Sirijoje, Egipte, Palestinoje. Iškiliausios IV a. bazilikos Romoje yra Šv. Jono Laterane ir Šv. Pauliaus-už miesto-sienų.

Romoje yra daug laiptų

Lipu laiptais į Šv. Jono Laterane baziliką. Jų, tiesa, tik keletas. Jie nepastebimai veda prie masyvių durų ir sutelkia dėmesį į duris — perėjimą iš kasdieniškos tikrovės į šventišką. Būdinga, kad šventovių laiptai, slenkstis, šventinto vandens dubenėlis pristabdo, — reikia palipti, perlipti, vandeniu sau priminti antgamčio Artumą. Bazilikos atriume vėsu ir gaivu. Tik vertelgos

kimba, norėdami parduoti atviručių, skaidrių, atminų. Su "Grazie!" (Ačiū!) rodau jiems savo krepšį su foto aparatūra. Atstoja. Nuskuba prie ką tik atvažiavusio autobuso. Girdžiu "Bitte, mir nachfolgen!" (Prašau eiti paskui mane!).

Vis dar stoviu atriume už slenksčio. Laiptai mane domina. Jie ne tik padeda pakreipti žingsnius į bazilikos duris, bet turi architektūrinių savybių. Dingsteli mintis, kad laiptai ir Roma turi perdėm glaudų ryšį. Roma, būdama miestas ant septyneto kalvų, be laiptų apsieiti negali. Mintimis skaičiuoju būdingesnius Romos marmuro ir travertino laiptus: Piazza di Spagna — barokiškieji, Santa Maria d'Aracoeli — didingieji, Quirinale rūmų — elegantiškieji, Šv. Petro bazilikos — iškilieji... Nustembu: laiptai man padėjo pažinti ir pamilti Romą! Roma pamilstama, pažįstant ją kojomis. Jauti po kojomis kietą akmenį — marmurą ar travertiną, kurio nepajėgė nudėvėti tūkstančių tūkstančiai pėdų. Laiptai savaime gundo lipti ir užeiti. Kas gali atsispirti Piazza di Spagna pagundai? Lipama, nes norima pakilti, pamatyti, paliesti...

Laiptai, bokštai, minaretai, ziguratai, piramidės, atrodo, liudija visuotinį įsitikinimą, kad yra antgamtis. Jie primena, kad aukštyn veržtis yra svarbu, kad pažanga įmanoma tik kylant. Anot italų patarlės: "Il mondo è fatto a scale: c'è chi scende e c'è chi le sale" (Pasaulis susideda iš laiptų: vieni žmonės lipa žemyn, o kiti kopia aukštyn).

Romėnų ir graikų šventovinė architektūra

Šv. Jono Laterane bazilikos atriumas yra erdvus. Galima jame ir pasivaikščioti. Vidun eiti neskubu. Einu per atriumą iki jo galo. Čia stovi šiuolaikinės oro taršos

pajuodintas, kone juoduku tapęs ir aptrupėjęs, bazilikos statytojas Konstantinas Didysis. Lyginu romėnų šventovių architektūrą su graikų. Peršasi mintis, kad romėnai, pridėdami laiptus, pakeitė iš esmės tuomet vyravusią graikų šventovinę architektūrą. Graikams buvo svarbu šventovės vieta ir aplinka: kalnas, šaltinis, žemės garų versmė. O romėnai į tai nekreipė dėmesio. Vietoje kalno jie sukaupdavo žemes į pakylą ir pridėdavo stačius laiptus. Priėjimas prie šventovės buvo architektūriniai laiptai. Romėniškasis pakeitimas yra ryškus Fortuna virilis — Vyro dalia šventovėje prie Santa Maria in Cosmedin palei Tiberį. Pati Vyro dalia šventovė yra mažutė ir grakšti. Ją supa aštuonios patrauklios joniečių stiliaus kolonos. Tačiau ji ne ant kalno, bet ant aukštos pakylos su laiptais. Pakyla ir laiptai duoda Vyro dalios šventovei romėnišką stilių. Užklysti į ją iš kasdienos gatvėje nėra įmanoma, — reikia į ją lipti laiptais. Lipimas laiptais romėnams buvo religinio elgesio dalis. Iš dalies jis pakeitė poreikį rasti šventovei įspūdingą vietą. Taigi laiptai į šventovę ant pakylos įgalino romėnus pajusti tai, ką graikai išgyvendavo statydami šventoves ant kalnų ar prie nuostabios įlankos pajūryje.

Krikščionybė ir laiptai į šventovę

Krikščionybė, įsigalėdama Romoje, perėmė simbolinį laiptų vaidmenį į savo architektūrą. Kun. "Jonukas" Riaubūnas, — nelaiku dingęs Alpių ledynuose, — kartą atkreipė dėmesį į 124 pakopų laiptus prie viduramžiškos šventovės, vardu Santa Maria d'Aracoeli — Šv. Marija "Dangaus altorius" šventovė. Ji yra prie paminklo Viktorui Emanueliui II šalia Piazza Venezia. Šie laiptai yra iš II a. po Kristaus. Kadaise jie vedė romėnus į pagonišką Saulės šventovę, kurią buvo pastatęs impera-

torius Markus Aurelijus ant Kvirinalo (Quirinale) kalvos. 1348 m. jie buvo perkelti tarnauti krikščionims. Nors ir perkelti, tačiau ir toliau atlieka tą patį architektūrinį vaidmenį. Į Šv. Marija "Dangaus altorius" šventovę neužklysi iš gatvės, — reikia lipti didingais laiptais ir pasiruošti įeiti į šventą vietą.

Beje, dešinėje nuo Šv. Marija "Dangaus altorius" šventovės laiptų yra kiti laiptai, vardu Renesanso cordonata. Jie veda į Piazza Compidoglio — Kapitolijaus aikštę. Michelangelo buvo jų architektas. Nūdien abeji laiptai, vieni šalia kitų gulėdami, daug papasakoja apie savo istorinį laikotarpį — Viduramžius ir Renesansą.

Kontrastą pamatai iš karto. Po kaire, statūs laiptai pakopomis veda aukštyn į šventovę, o po dešine, nuožulnus kilimas į kunigaikščių rūmų pasaulį. Pajunti, kad į šventovę neužvažiuosi karieta, tačiau visi gali lipti. Tuo tarpu į rūmų pasaulį mažai kas gali važiuoti. Viduramžių maldininkai *lipimu* bėgo iš šio pasaulio į garbę anapus.

Romos laiptai ir Jokūbo kopėčios

Apie Jokūbo kopėčias rašo *Pradžios* knyga (žr. Pr 28, 10-19). Sapne Jokūbas matė kopėčias, kurios stovėjo ant žemės ir lietė dangų. Dievo pasiuntiniai jomis leidosi į žemę ir lipo atgal į dangų. Kopėčios *Pradžios* knygos skaitinyje yra įvaizdis, kuriuo perkeliama Mesopotamijos zigurato — "kalno į Dievybę" prasmė. Mesopotamiečiai statė ziguratus, norėdami lipimu pasiekti Dievybės buveinę. Įdomu, kad Jėzus Jono evangelijoje daro užuominą apie Jokūbo kopėčias: "... jūs matysite atsivėrusį dangų ir Dievo angelus kylančius ir nusileidžiančius ant Žmogaus Sūnaus" (Jn 1,51).

Viduramžių mistikas šv. Jonas, pravarde Klimakas (Climacus), — pravardės kilmė turi ryšį su graikų kalbos

žodžiu "kopėčios", — rašo apie kopėčias į dangų. Remdamasis užuomina apie Jokūbo kopėčias, jis rašo, kad ir krikščionio kelionė per gyvenimą yra panaši į lipimą trisdešimties pakopų kopėčiomis. Anot jo, kiekviena pakopa yra tolygi vienam bandymui ir vienai įsigytai dorybei. Žmogus yra piligrimas. Lipdamas pakopa po pakopos Jokūbo kopėčiomis, jis daro pažangą, o kopėčių viršūnėje atranda garbę dangiškojoje Jeruzalėje. Viduramžių piligrimo lipimas d'Aracoeli — "Dangaus altoriaus" laiptais padėjo jam įsiminti antgamtį. O Michelangelo Cordonata laiptai yra perdėm skirtingi. Jie neteigia lipimo iš šio pasaulio į antgamtį. Plačiai paseikėtais nuolydžio tarpais Michelangelo Cordonata užveda į aikštę, skirtą pasaulietiškai karalių ir didikų iškilmei. Aracoeli laiptus, vedančius į "Dangaus altorių", nuo pagoniškos Saulės šventovės į šventovę Dievo Motinos garbei, perkėlė žmonės savo aukomis, dėkojant už išgelbėjimą nuo Romoje siautusio maro, o Cordonatą Michelangelo sukūrė pagerbti Karoliui V, Šv. Romos imperijos galvai.

Laiptai ir Vatikanas

Vatikanas yra nepriklausoma valstybė Romos mieste. Ji yra mažutė — vos 44 ha (108.7 akrų). Sakoma, kad ji turi 80 didelių ir 200 mažesnių laiptų. Savo iškilumu visus viršija Scala Regia — Karališkieji laiptai. Jie matomi pro tarpdurį dešinėje didžiosios Šv. Petro aikštės kolonados pusėje. Scala Regia laiptus sukūrė įžymusis baroko amžiaus architektas Gian Lorenzo Bernini 1666 m. Meistriškai baroko išmones ir įgūdžius panaudojant, sukurta puošnus slenkstis į Vatikano rūmus. Man jais teko eiti tik vieną kartą, — audiencijai pas popiežių Pijų XII Sekminių dieną 1946 m. Tiesa, tuokart jau

nesigirdėjo nei trimitų, nei būgnų, kurie sveikindavo karalius ir didžiūnus, bet patys laiptai paliko gilų įspūdį savo simetrija, kilimu, kolonomis. Vatikano rūmų slenkstį ir paslaptis ir nūdien saugo dailiai nuaugę šveicarų gvardijos kareiviai.

Muziejaus skyrius apie "Laiptus"

Pati Roma yra lyg gyvas muziejus. Muziejus Musolinio statytame Euro priemiestyje, vardu Civiltà romana —Romėniškoji civilizacija, turi skyrių apie laiptus. Romoje yra laiptų — niūrių laiptų, kurie sukelia nerimą. Kada tik beeičiau Via Cavour į San Pietro in Vincoli — Šv. Petras grandinėse šventovę, su nerimu lipu Salita di Borgia — tamsiais tunelio laiptais, ant kurių Cezaris Borgia nužudė vieną savo sesers Lukrecijos vyrų. Salita di Borgia muziejuje primena intrigas ir žudynes. Lygiai nesmagu leistis laiptais į Adriano mauzoliejaus kapo kambarį Castel Sant'Angelo — Šv. Angelo pilyje. Laiptų sienų durys atsidaro į tamsoje skęstančias šimtmečių politinių kalinių kameras. Angelo pilies laiptai yra matę tamsiausius Romos istorijos užkulisius. Ant jų stabtelti nesinori. Norisi sparčiai pasiekti jų viršūnę. Giacomo Puccini opera *Tosca* turi savo tragiškąją užuomazgą ant Castel Sant'Angelo laiptų.

Šv. Jono Laterane bazilikos viduje

Iš bazilikos girdžiu vokišką giesmę. Vokiečiai piligrimai balsingai meldžiasi Sekminių dieną pavakaryje. Būrys skaičiumi mažas, bet balsai galingi.

Smagu pereiti išilgai Šv. Jono Laterano baziliką. Lėtai pereiti. Centrinė nava įdomi tuo, kad jos kolonų nišas užima apaštalų statulos. Visi Dvylika! Arčiausia

prie didžiojo altoriaus apaštalas Paulius, rymodamas ant kardo, žiūri į Apaštalą Petrą su Bendrijos raktais rankoje.

Centrinis altorius visuomet mane sustabdo. Mat čia yra palaidotas popiežius Martynas V, išrinktas vadovauti Katalikų Bendrijai Konstancos Susirinkime (1414-1418), kuriame dalyvavo ir lietuviai. Didžioji Lietuvos kunigaikštystė ir Lenkija šio Susirinkimo išvakarėse nutraukė karo žygį prieš kryžiuočius, sutikdamos, kad ginčijami klausimai, — vienas iš jų, būtent, Žemaitijos priklausomybė — būtų sprendžiama Susirinkime. Konstancos Susirinkimas 1418 m. įsteigė Medininkų vyskupiją. Ryšys tarp Lietuvos-Žemaitijos per Konstancos Susirinkimą padaro man Martyno V kapą artimu.

Bazilikos viduje ne tik vėsu, bet ir šventiška. Maišosi piligrimai ir turistai. Meldžiamasi ir apžiūrinėjama. Šalutinių navų nišose meniški altoriai, o apsida žėri bizantiniška mozaika. Apsida man itin miela. Mat čia, 1948 gruodžio 18, kartu su prel. S. Žiliu ir kun. Kostu Veselausku tarėme "Adsum" — "Esu (pasiryžęs!)" prieš Kunigystės šventimus. Širdžiai smagu čia dar kartą pabūti. Ir dar Sekminių dieną! Kaip Krikštas, taip ir Kunigystė nėra trumpalaikis pašaukimas, bet pradeda kelionę per gyvenimą. Buvimas krikščioniu pasaulyje ir buvimas kunigu pasaulyje dėl kitų sąlygoja žmogaus dabartį.

Romos puošmena — obeliskai iš Egipto

Gaila išeiti iš bazilikos. Ji vėsi, šventiška, brangi. Reikia judėti. Mat pažadėjau grįžti į Kolegiją dar prieš vakarienę. Iš bazilikos išeinu per kitas — šonines duris. Jos nėra tokios iškilmingos, tačiau įdomios. Leonas XIII pereito šimtmečio užsklandoje jas atnaujino. Atriume stoviniuoja grupė jaunuolių. Stebisi obelisku aikštėje.

Lieknas, keturveidis, raštuotas hieroglifais, smailėjantis monolitas — paminklas iš vientiso akmens. Jaunuoliai skaito savo prancūzišką vadovą ir gyvai vienas kitam aiškina apie *obeliskos*, mažybinį *obelos*, lietuviškai sakant, "smailų stulpelį". Ne kartą mano eita pro šį obeliską. Jis man primindavo vienišą žmogaus buitį ir dalią. Egipto meistrai jį atrėžė nuo granitinės kalno pašonės prie Aswano Saulės garbei, o romėnai atsivežė į Romą kaip neįprastą puošmeną. Jis yra pats seniausias Egipto obeliskas Romoje. Tutmozis III jį buvo pastatęs prie Amono šventovės Tebuose XV a. prieš Kristų. Imperatorius Konstancas II atgabeno faraono Tutmozio obeliską Romon 357 m. po Kristaus tam tikslui pastatytu laivu. Jis yra aukščiausias obeliskas Romoje: 32.5 m (su pjedestalu 47!). Kadaise jis puošė Circo Massimo — Didžiausiojo cirko centro spina — išilginę perdarą. Popiežius Sikstas V 1588 m. panaudojo jį "Miesto ir Pasaulio" bazilikos aplinkai papuošti. Obeliskas tebeturi piramidišką galvą — keturkampį smaigalį. Jo būta paauksuoto. Dabar jį puošia kryžius.

Egipto faraonai lenktyniavo obeliskų statyme prie šventovių fasadų nuo 1900-1800 m. prieš Kristų, — XII dinastijos valdymo metu. Dauguma obeliskų buvo pastatyta Heliopolio mieste (arti nūdienio Kairo), Luxore ir Karnake. Dabar Egipte yra likę tik trys obeliskai: vienas Heliopolyje, o du Karnake prie Luxoro. Roma bene daugiausia jų turi: 12! Kiti puošia Paryžių, Londoną ir New Yorką. New Yorke įprasta obeliską vadinti Kleopatros adata.

Ką ženklino obeliskas egiptiečiui? Ką ženklino obeliskas romėnui? Ką ženklina obeliskas man, — nūdieniui turistui ir piligrimui? Jis stovi ant itališko marmuro su lotynišku įrašu. Aikštėje vis dar maža eismo. Nesunkiai galima bandyti išgirsti balsus iš tūkstant-

mečių. Išvietintas granitinis "smailus stulpelis" ir nūdien savo keturveide galva vyrauja plačioje miesto aikštėje, sukelia norą pasižvalgyti, ir domėtis visuma. Keturveidis smaigalys rodo į visas pasaulio kryptis — į visuotinę išmintį.

Kaip užauga piliakalniai?

Via Merulana — Merulanos gatvė veda į Santa Maria Maggiore (Santa Marija Madžiorę) — Šv. Marijos Didžiąją baziliką. Mat Romoje yra labai daug "mažųjų" Dievo Motinos šventovių. Gatvė turi žalią medžių skėtį. Ja eiti smagu. Ir eismo vis dar maža. Tik pėstieji sėdi prie šaligatvio kavinių staliukų sekmadienio atgaivai. O tų kėdžių gausumas! Ne sykį, norint kavinę praeiti, tenka ją apeiti gatve. Tuo tarpu gatvės šonai apstatyti mažais Fiat ar Volkswagen automobiliais.

Paėjėjus, po kaire prie Via Labicana, yra Šv. Marcelino ir Petro šventovė. Įdomi man dabar tuo, kad reikia nuo gatvės į ją *nu*lipti. Šventovė senutėlė, iš pirmųjų pokristinių amžių. Ji jau daubelėje. Mat Roma yra augantis miestas. Grindinys gatvėje dengia senąjį grindinį, gatvė ūgteli vieną ar du sprindžius, namai statomi ant senojo namo aslos ir pamatų, palengvėle ir nepastebimai auga dirbtinė kalva — piliakalnis. Tuo tarpu šventovės iš senovės stovi savo vietoje — daubelėse.

Santa Maria Maggiore yra bent šimtmečiu jaunesnė už San Giovanni in Laterano baziliką. Ji jauki savo šiluma. Šiandien norisi čia tik užeiti, — užbėgti į Cappella Borghese — įžymios romėnų Borgėzio šeimos koplytėlę su Marijos paveikslu, kuris yra priskiriamas šv. Lukui. Bazilikoje vyksta pamaldos. Tik pereinu šalutine nava. Lauke už apsidos yra dar kiti Romos laiptai.

Juokaudami, juos vadindavome Santa Maria Maggiore sijonu. Dabar, vakaro saulės apšviesti, jie lyg kviečia atsisėsti. Sėduosi tarsi prie motinos kojų. Laiptai šilti. Nuo jų matau tiesias, popiežiaus Siksto V prieš ketvertą šimtmečių išvestas gatves. Jauni turistai, — o galbūt ir piligrimai, — bando susieti Romos bokštus su savo žemėlapiais. Kai kurie, rankas ant kelių parėmę, tik sėdi. Kur jų mintys? Judančioje Romos istorijos kryžkelėje? O gal jau kelionės išvarginti mintimis grįžta į savųjų namų aplinką?

Sekminių dienos popietė Romoje — ėjimas į Romos istoriją per laiptus buvo įdomus. Į Kolegiją grįžtu 16-uoju autobusu. Jis sustoja prie Santa Maria Maggiore ir parveža į Piazza Ragusa, visai arti Kolegijos. Per autobuso langą matau atviras duris į Šv. Laiptus — Scala Santa prie Šv. Jono Laterane bazilikos. Tikima, kad jie yra iš Poncijaus Piloto rūmų Jeruzalėje. Jėzus, sakoma, šiais laiptais buvo atvestas teismui pas Pilotą. Laiptus Romon parvežė šv. Elena, Konstantino Didžiojo motina. Ir jais Sekminių vakare piligrimai keliais lipa aukštyn. Lipa tyliai, neskubėdami, širdimi įsijausdami į Jėzaus lipimą teismui pas Pilotą.

Istorija ir tikėjimas

Spėju atsisėsti savo kambaryje Kolegijoje.

— Kur buvai dingęs? — girdžiu.

— Laipiojau po istoriją!

— ?! — Stebisi.

Istorija yra žmogaus sukurti laiptai. Tiesa, laikas žmogų nudilina ir sudilina. Tačiau žmogus nugali laiką, kurdamas sau laiptus. Visą popietę laipiojau ir stovinėjau ant laiptų. Jie mane suvedė akis akin su istorija. Istorinė sąmonė, išreikšta Romos šventovėse, liudija, kad istorija

turi tikslą ir tuo pačiu prasmę. Tiesa, šis tikslas nėra visad regimas ir ši prasmė yra ne sykį tamsi.

Roma yra Naujojo Testamento pasaulio dalis. O Naujasis Testamentas liudija tikrovę, kuri yra ir istorinė ir tikėjiminė.

Krikščionybė: istorinė ir tikėjiminė tikrovė

Įsikūnijimas — Dievo Sūnaus tapimas Žmogumi yra krikščionių tikėjimui istoriškas įvykis. Krikščionys pabrėžia šio įvykio istoriškumą. Gimimas, gyvenimas ir mirtis ano Palestinos žydo, vadinamo Jėzumi iš Nazareto, yra istoriškas įvykis ir kiekvienam, kas bent šiek tiek pažįsta istoriją. Laikyti Jėzų Nazarietį istorišku asmeniu nėra tolygu tikėti jį įsikūnijusiu Dievo Sūnumi. Nūdien pasaulyje yra daugiau negu milijardas krikščionių. Jie tiki, kad Jėzaus Nazariečio gimimas, gyvenimas, mirtis ir Prisikėlimas buvo vienkartinis Dievo Sūnaus įsijungimas į istoriją. Net ateistas istorikas, gerbiantis istorinius faktus, nepaneigia istoriškosios Jėzaus Nazariečio tikrovės. Jis paneigia tikėjiminę — teologinę tikrovę. Krikščionys teigia abi, — ir istoriškąją ir tikėjiminę Įsikūnijimo tikrovę.

Pirmasis Naujojo Testamento teologas, apaštalas Paulius, tikėdamas Dievo Sūnaus įsikūnijimą, įamžino tikėjimo įžvalgą ne vien tik į vienkartinį istorijos įvykį, bet ir į visą istorijos vyksmą sąlygojančią tikrovę. Jam ši, istorijos vyksmą sąlygojanti, tikrovė turi savo ištaką tikrame ir vienkartiniame įvykyje. "... kas yra Kristuje, tas yra naujas kūrinys. Kas buvo sena — praėjo, štai atsirado nauja. O visa tai iš Dievo, kuris mus sutaikino su savimi ir davė mums sutaikinimo tarnystę. Juk tai Dievas Kristuje sutaikino su savimi žmones... " (2 Kor 5,17-19).

Istoriškoji Įsikūnijimo tikrovė amžių slinktyje vis buvo perkeliama į naują istorijos foną. O teologijos istorija liudija dažną poslinkį nuistorinti Jėzų Nazarietį, atjungiant jį nuo vienkartinės jo gyvenimo aplinkos bei suprantant jį atsajai nuo Palestinos sąlygų. Mat remiamasi išskirtiniu tikėjiminės tikrovės domesiu. Įsikūnijimas, būdamas istorijos vyksmą sąlygojančia tikrove, tikėjimui yra lygiai tikras kaip ir istoriškasis įvykis. Nenuostabu, kad menininkai, piešdami Jėzaus gyvenimo bei veiklos įvykius, vaizduoja Jėzų savo buitinėje aplinkoje. Stebėjomės ir stebimės, — esame matę gimimo, Trijų karalių, stebuklų paveikslus, kurie perkelia Jėzų į XV a. Toskanijos aplinką. Menininkai, perkeldami istoriškąjį Jėzų į savo buitinę tikrovę, teigia visą žmonijos istoriją sąlygojantį įvykį.

Istoriškąją Įsikūnijimo tikrovę galima vispusiškiau pažinti tik per jos istoriškos aplinkos pažinimą. Be abejo, tikėjiminės tikrovės gali pakakti nuoširdžiam krikščioniui. Tačiau ji gali būti lengvai iškraipoma bei savitai suprasta.

Istoriškasis Naujojo Testamento pasaulis

Dievo Sūnaus Įsikūnijimą galima datuoti ir susieti su vietovėmis. Pagal krikščionybės supratimą, Įsikūnijimas yra įvykis, kuris dalina pasaulio istoriją į dvi eras: erą prieš Kristų ir erą po Kristaus. Jėzus Nazarietis gimė Betliejuje 754 m. po Romos miesto įkūrimo, 31-aisiais Oktaviano Augusto valdymo metais, pagal nūdien Vakaruose naudojamą chronologiją. Todėl nuoseklu su Jėzumi Nazariečiu susijusius įvykius ir raštus datuoti pirmajame kristiniame šimtmetyje. Apskaičiavimas, kuriuo remiasi mūsų eros chronologija, nėra tikslus, — nustatyti tikslią Jėzaus Nazariečio gimimo ir mirties datą nėra

įmanoma. Naujojo Testamento tyrinėtojai apskaičiuoja, kad jis gimė bent šešeta metų prieš mūsų eros pradžią, o mirė 30-uosiuose. Naujojo Testamento geografija siejasi su Viduržemio jūros kraštais. Rytuose jos ribos yra Arabijos dykuma, o Vakaruose Roma (galbūt net Ispanija?). Svarbiausia vieta yra Palestina. Mažoji Azija, — šiuolaikinė Turkija, — Sirija, Kipras, Kreta ir Graikijos pusiasalis prilygsta svarbumu Palestinai. Barbarų kraštai į šiaurę nuo Romos imperijos, Egiptas bei šiaurinė Afrika nesąlygojo Naujojo Testamento įvykių.

Žiūrint į Jėzų Nazarietį chronologijos ir geografijos rėmuose, peršasi keletas svarbių išvadų. Įsikūnijimo įvykis, būdamas tikėjimine tikrove yra virš laiko ir erdvės, tačiau, būdamas istorine tikrove, jis yra sąlygotas ir istorinių poreikių bei aplinkybių. Įsikūnijimo įvykis turi vietą istorijos vyksme, nes su juo susieti asmenys buvo sąlygoti jų laikotarpio poreikių ir aplinkybių. Jų kultūrinė aplinka buvo savita. Pats Jėzus buvo mažyliu, paaugliu, jaunuoliu, vyru Nazarete. Jis, "būdamas Sūnus, savo kentėjimuose išmoko klusnumo ir... visiems, kurie jo klauso, tapo amžinojo išganymo priežastimi" Jeruzalėje (Žyd 5,8-9). Įsikūnijimo įvykis turi glaudų ryšį su kultūrine Palestinos aplinka. Jėzus kalbėjo aramėjiškai, skaitė Raštus hebraiškai sinagogoje ir galbūt suprato kalbančius graikiškai ir lotyniškai. Nūdien skaitome apie Jėzų Knygoje, jo klausomės kalboje, kuri perkelia Jėzų į mūsų kultūrinę aplinką. Pirmosios krikščionių kartos, — pirmieji Naujojo Testamento kraičio perėmėjai apsprendė tai, kas turi būti skelbiama žodžiu ar raštu apie Įsikūnijimo įvykį. Mat evangelistai ir įkvėptieji autoriai galėjo įtikinti, įrodyti, vesti į tikėjimą, — ar net sukelti priešiškumą, — tik būdami suprantami. Taigi asmenys, kurie apsprendė, kad Naujasis Testamentas turi būti išreikštas ar rašomas šitaip, o ne kitaip, buvo ne vien tik

evangelistai ir įkvėptieji autoriai, bet ir žydai bei graikai, kurie juos skaitė. Kultūrinė pirmųjų krikščionių aplinka sąlygojo Naująjį Testamentą.

Įsikūnijimo įvykis yra vienkartinis Dievo įsijungimas į istoriją, apreikštas kalba, paimta iš to amžiaus kultūrinės aplinkos. Taigi perdėm savitas. Reikėtų daug storų knygų jam aprašyti. Būtų labai pravartu pabuvoti kraštuose, kurie turi ryšių su evangelijų ir laiškų pasauliu. Tačiau kiekvienam tai nėra įmanona. Todėl norėtųsi padėti bent pajusti, kad yra būtina susipažinti su istoriškuoju pasauliu, kuriame "Dievas Kristuje sutaikino su savimi žmones" (2 Kor 5,19). Noriu ir daugiau: atkreipti dėmesį į istorijos vyksmo svarbą bei aptarti apaštalo Pauliaus laiškų pradmenis. Šis siekis lydėjo mane kelionėse per Šv. Rašto kraštus. Tas pats siekis verčia mane rašyti apie Tautų apaštalo Pauliaus pasaulį.

Romos imperija. Apaštalas Paulius buvo Romos imperijos pilietis (žr. Apd 22,22-29; 16,37). Naujojo Testamento pasaulis buvo senoji Rytinė Romos imperija. Ji priverčia nūdienį keleivį per Artimuosius Rytus stabtelti ir pasižvalgyti po istoriją.

Romos imperija buvo ne vien tik viena iš imperijų. Ji buvo politinė bendruomenė be sau lygios pasaulinėje istorijoje. Jokia imperija — valstybė prieš ją ar po jos nepajėgė sutelkti į viena tiek daug skirtingų tautų. Tiesa, šiuolaikinė Kinija ar Indija turi daugiau gyventojų negu turėjo Romos imperija, bet jos yra labiau vienalytės negu Vidužemio jūros baseinas. O JAV bei Sovietų Sajunga telkia tautas perdėm savitu būdu. Romos imperijos tautos didžiavosi save vadindamos *oikūmene* (oikoumene) — "apgyvendintu pasauliu". Mat buvo tikima, kad šalia imperijos sienų buvo tik beribiai skurdūs tyrai su barbarais — klajokliais bastūnais. Kadangi jie niekuo neprisidėjo

prie imperijos gyvenimo, nedalyvavo jos kultūroje, todėl jų lyg ir nebuvo. Romėnai, didžiuodamiesi įmantriu ir graikams savitu polėkiu į kultūrą, galvojo, kad su barbarais nėra reikalo skaitytis. Mat jie nekalba nei lotyniškai, nei graikiškai, o tik unkščia ir urzgia, — jie yra laukiniai. Jų nėra!

Keletą šimtmečių vėliau romėnai apčiuopiamai pajuto, kad barbarai yra. Bet I a. po Kristaus Romos imperijos savimonė buvo giedra, — buvo tikima, kad nėra tikrų žmonių už imperijos sienų. Imperija buvo *pasaulis* tiems, kurie jame gyveno. Taigi Roma buvo ypatinga pasaulinė valstybė, pirmoji tokia ir galbūt paskutinė žmonijos istorijoje. Romėnams ji buvo bemaž kosminė tikrovė. Tautos imperijoje, — žydai buvo išimtis, — su imperija skaitėsi lygiai kaip su vyksmu gamtoje. Apie kitokį gyvenimo būdą nebuvo nei galvojama, nei ilgimasi. Galima teigti, kad romėnai buvo tikri, jog gyventi be imperijos neįmanoma, kaip neįmanoma būti gyvam ir sveikam be saulės, lietaus ir augmenijos.

Roma buvo imperija. Dažnai žiauri, despotiška ir grobuoniška. Tačiau su Roma buvo skaitomasi. Ji valdė padoriau negu bet kokia valdžia žmonijos atmintyje. Nenuostabu, kad istorija, būdama mokslas apie praeitį ir jos ryšį su dabartimi, domisi Romos imperijos teisėtvarka. Istorija Romos teisėje atpažįsta ryšį tarp praeityje gyvenusių žmonių kartų ir dabar gyvenančios kartos. Romos teisėtvarka yra tapusi žmonijos atmintimi.

Romos imperija buvo pagarbiai laikoma kosmine galybe. Ji buvo garbinama ir kaip dievybė. Tiesa, cezario kultas buvo paveldėtas iš helenistinių valdovų. O jo kilmė turbūt slypėjo žiloje Artimųjų Rytų senovėje. Garbinti valdovą nesiderino nei su Romos, nei su Graikijos genijumi. Tačiau imperijos galybė, viršydama ankstesnes romėnų politines santvarkas, — karalystę ir

respubliką, — reiškėsi kaip dievybė. Tradicinei religijai išblėsus, vienintelė tikrai įsakmi ir naudinga jėga, kurią patyrė žmonės, buvo imperijos galybė. Ji buvo tikra ir apčiuopiama, Cezaris užsitarnavo daugiau dieviškos pagarbos negu Jupiteris — Dzeusas, kurio veikla buvo tapusi labai miglota. Cezario — imperatoriaus garbinimas neturi nieko bendra su religiniu nuoširdumu romėnų, garbinusių cezarį. Imperijos galybė reikalavo, kad žmonės atsiduotų jai vispusiškai. O vispusišką atsidavimą galima užtikrinti tik religiniais poreikiais. Žmonės Romos imperijoje tikėjo Romą! Nebuvo svarbu ar žmonės tikėjo ką nors kita, ar ne. Imperijos tikrovė vertė žmones jai lenktis religine pagarba.

Romos imperijos pirmtakai. Su Roma buvo skaitomasi ne vien dėl to, kad ji buvo galinga. Vargu Roma būtų galėjusi tapti galinga be valdomųjų sutikimo. Šimtmečių slinktyje sukurtoji darna — *Pax Romana* (Romos taika) — turėjo savo ištaką ir valdžioje, ir valdomuosiuose. Kaip jau užsiminta, Roma atliko valdžios užduotį geriau negu bet kokia kita valstybė žmonijos atmintyje. Pakanka perbėgti du šimtmečius prieš cezarį Augustą (31 m. prieš Kr. — 14 m. po Kr.), kad galima būtų suprasti, jog Roma ryžosi įgyvendinti darną rytiniuose Viduržemio jūros kraštuose, nes juose buvo įsigalėjusi politinė tuštuma. Valstybės, kurias Roma užkariavo ir kurios jai savo noru pasidavė, buvo skaudžios nevykusios valdžios aukos. Šių dviejų šimtmečių istorija buvo kone nuolatinių karų istorija. Tiesa, jie nebuvo šiuolaikiniai karai, bet visvien nešė medžiaginį skurdą ir daug nelaimių žmonėms. Pavyzdžiui, Graikija, vienas iš tirščiausiai apgyvendintų kraštų V a. prieš Kristų, buvo išdeginti ir tušti tyrai I a. Turime Juozapą Flavijų, I a. po Kristaus žydų istoriką ir jo knygas *Žydų senovė* bei *Žydų karai.*

Juozapas Flavijus kai kada perdeda. Tačiau ir perdėjimus turint omenyje, pajunti sunkų žydų gyvenimą Palestinoje brolžudiškų karų metu. Pompėjaus vedami Romos legionai 63 m. prieš Kristų atnešė darną nualintam kraštui. Roma ryžosi eiti į kraštus, kuriuose viešpatavo politinis chaosas ir kurti juose darną.

Nenoriu sudaryti įspūdį, kad romėnai tai darė vien tik kilnių motyvų vedami. Daugeliui senovės istorijos žinovų yra sunku skaityti apie romėnus ir jausti jiems palankumą. Tačiau nesunku pajusti, kodėl tie, kurie buvo valdomi seleukidų, ptolemėjų, antigonistų (vėlesniame makabiejų amžiuje) ir kitų panašių valdovų, žiūrėjo į Romos legionus kaip Andromeda graikų mite į Persėją. Andromeda buvo etiopietė princesė. Paimta nelaisvėn, buvo pririšta grandine prie uolos laukti, kol ją prarys pabaisa. Tačiau buvo išgelbėta Persėjo, kuris po to paėmė Andromedą sau už žmoną. Roma nešė ramybę. Nualintiems kraštams tai buvo išgelbėjimas. Net ir graikai, būdami labai suvargę, mažiau rūpinosi didvyrių amžiaus Homeru ir raminosi Pax Romana nauda. Mat buvo kur kas ramiau, kada krašte viešpatavo tik viena kariuomenė, o ne kelios kariaunos.

Romos administracija. Aplamai paėmus, romėnai sukūrė Vidužemio jūros baseino kraštuose darną, kurios pagrindas buvo įstatymas — teisėtvarka. Žinoma, ir čia būta išimčių. Išimtys neturėtų stebinti. Tik stebina faktas, kad apie daugumą išimčių žinome iš pačių romėnų šaltinių. Nestebina, kad kai kurie Romos gubernatoriai buvo vagys ir žmogžudžiai; stebina, kad daug šių gubernatorių buvo patraukti į teismą. Tacitas, Romos istorikas, deda į anglų karaliuko lūpas Romos politikos liniją: "Jie [romėnai] sukuria dykumą ir ją pavadina 'taika' ". Romos administracijos suirimas Sirijoje Neronui valdant davė Judėjai keletą prokuratorių, kurie buvo ne tik

nemokšos ir nesąžiningi, bet ir pavojingi viešajai tvarkai dėl savo žiaurumo. Jie pagreitino tragiškąjį žydų sukilimą prieš Romą, nors ir nebuvo už jį vispusiškai atsakingi. Blogi ir nevykę gubernatoriai buvo išimtys. Romos administracija rūpinosi gerove tų, kuriuos ji valdė.

Didelės svarbos turėjo Bendrijos istorijos pradžioje imperijos vieškelių tinklas. Romos *pax* — taika įgalino žmones keliauti saugiai Viduržemio jūros kraštuose. Anksčiau kelionė Rytuose buvo labai nesaugi ne tik dėl nuolatinių karo pavojų, bet ir dėl pakelės plėšikų ir jūros piratų. Pats cezaris Julijus tai patyrė. Dar jaunystėje jis buvo piratų pagrobtas ir kalintas dėl išpirkos. Tapęs imperatoriumi, jis nubaudė kryžiaus mirtimi 800 piratų. Būdamas romėnas, jis elgėsi pagal savo amžiaus metodus. Be abejo, piratų ir plėšikų elgesys nepateisina cezario Julijaus elgesio, tačiau padaro jį suprantamesnį. Dabar Romos 'taika' nešė naudą prekybai ir idėjiniam pasauliui. Galėjo gimti pirmoji istorijos 'bendroji rinka', jungusi Europą, Aziją ir Afriką. Visas Viduržemio jūros baseinas dalyvavo šioje bendrojoje rinkoje. Ją lydėjo iki šiol nepasiekta medžiaginė gerovė. Žmonės kilnojosi be vargo iš vienos vietos į kitą. O tai skatino kultūrinę pažangą ir vystymąsi, kurį buvo pradėjusi graikų imperija prieš keletą šimtmečių. Dabar imperijoje, ypač rytinėje dalyje, vyravo bendra kalba ir bendra kultūra — helenizmas. Krikščionių misionieriai galėjo keliauti bet kur ir susikalbėti su bet kuo be ypatingo sunkumo.

Žydų bendruomenė Romoje. Nūdienis žydų kvartalas Romoje liudija nepertrauktą dvitūkstantinę istoriją. Žydų bendruomenė Romoje yra seniausias žydų išeivijos telkinys Vakarų pasaulyje. Jau 59 m. prieš Kristų Ciceronas gyrė teigiamą žydų įtaką į Romos gyvenimą. Žydai ir jo laikais būrėsi į pastovią bendruomenę. Ją sudarė

pirkliai, atgavusieji laisvę tremtiniai, atvežti Romon po Pompėjaus proveržio į Palestiną 63-61 m., ir save "atpirkę" žydai vergai. Cezaris Julijus ir jo įpėdinis Augustas, įvertindami žydų įnašą į Romos gyvenimą, atleido juos nuo karinės tarnybos prievolės. Mat ji trukdė žydams švęsti subatą. Be to, žydai buvo atleisti ir nuo valstybinių mokesčių Romos dievams. Jiems buvo leista, valstybinių mokesčių vietoje, siųsti aukas Šventyklai palaikyti Jeruzalėje. Žydai nieku nesiskyrė, — nei rūbu, nei kokiu nors ženklu, — nuo kitų Romos gyventojų. Spėjama, kad būta apie 40.000 asmenų žydų bendruomenėje.

Po Tito pergalės Palestinoje ir Jeruzalės žlugimo, 70 m. po Kristaus, žydai ir krikščionys Romoje kentėjo priespaudą ir dažną persekiojimą dėl savo tikėjimo savitumo.

Apaštalas Paulius įkalinimo metu Romoje buvo laikomas "laisvame arešte", galėjo pats nuomoti sau užeigą. Jam pasisekė rasti butą prie Marso kareivinių žydų kvartalo pakraštyje. Labai galima, kad nūdien ten stovi San Paolo in Arenula šventovė. Tuomet žydų bendruomenė turėjo aštuonias sinagogas. Jos vadovai gausiai susirinko kalinio Apaštalo užeigoje, norėdami išgirsti jo pažiūras apie Jėzų Kristų (žr. Apd 28,22).

Helenistinė Romos kultūra. Roma, iškilioji imperija — kosminė pasaulio valstybė, nugalėjusi graikus ginklais, buvo graikų pavergta kultūriniu pranašumu. Roma nesiliovė reikštis savo genijumi: teisėtvarka, karine legionų jėga, vieškelių, tiltų, vandentiekių, rūmų statyba. Ir nūdien, keliaudamas po Artimųjų Rytų kraštus, stebėsi Romos statiniais. Kai kur Turkijoje romėnų statyti tiltai ir nūdien tebetarnauja. Jie yra net tvirtesni už dabar pastatytuosius tiltus. Ir senoji Via Appia — Apijaus vieškelis, nors ir akmenimis grįstas, tačiau ten, kur

tebėra senasis grindinys, neturi duobių. Romėnų poetas Virgilijus skundėsi, kad Roma, norėdama valdyti pasaulį, užleido *kitiems* — graikams! — pareigą rūpintis menu.

Apaštalo Pauliaus amžius nebegyveno klasikine graikų kultūra, bet helenizmu — pasaulio su-*graik*inimu, savita, patrauklia, visus bendrinančia kultūrine apraiška. Helenizmo ištaka buvo audringi Aleksandro Didžiojo žygiai Artimuosiuose Rytuose 334-323 m. prieš Kristų. Klasikinio meno ir filosofijos žydėjimas Atėnuose V a. prieš Kristų neturėjo tiesioginės įtakos į Artimųjų Rytų pasaulį — Mesopotamiją, Siriją, Egiptą. Čia tuomet vyravo persų kultūra. Prieš V a. prieš Kristų graikai nesireiškė kultūrine jėga. Lyginant su senesnėmis Artimųjų Rytų tautomis, graikai buvo barbarai. Aleksandras Didysis jautėsi pašauktas atkeršyti persams už skriaudas graikams ir pašalinti visam laikui persų proveržio grėsmę. Kartu jis buvo ir kultūros nešėjas, nes praturtino išsekusius Rytus graikišku polėkiu. Per jį staiga prasiveržė į istorijos slinktį graikų genijus su dinamiška ir kūrybiška galia protauti. Aleksandro Didžiojo armijai atidarius kelią į Artimuosius Rytus, graikų genijus reikštis kultūra juos liete užliejo.

Aleksandras mirė jaunas, 33 metų amžiaus. Mirtis jį nelauktai paguldė Babilone. Galima spėlioti, kad helenizmas būtų vystęsis skirtinga kryptimi, jeigu Aleksandras nebūtų miręs. Jis buvo pajėgus susieti užkariautus kraštus po viena valdžia. Po jo staigios mirties, Aleksandro imperija buvo padalinta tarp jo generolų. Jie vedė tarpusavio karus per ištisą kartą. Ilgainiui susikūrė dvi Aleksandro Didžiojo palikuonės — karalystės: Sirijoje — seleukidų, su sostine Antiochijoje, ir Egipte — ptolemėjiškoji, su sostine Aleksandrijoje. Karai ir tarp šių karalysčių nesiliovė, — tęsėsi per kitą pusantrašimtmetį. Jos norėjo viena kitą žūt būt sunaikinti.

Ilgainiui Roma jas abi užbaigė savo proveržiu. Tiesa, abi — seleukidų Sirija ir ptolemėjų Egiptas buvo graikų karalystės, tačiau jų graikiškumas ribojosi valdančiaisiais, nes dauguma gyventojų buvo juo tik padažyti. Padažymas graikiškumu neužgožė tautinių savybių. Taigi klasikinė graikų kultūra buvo perdėm suprastinta. Be to, graikų kultūra plisdama, nežiūrint įsigytų tautinių savybių, darėsi vienoda.

Helenizmo laikotarpis pasižymėjo raštijos ir meno kūrinių gausa. Būdinga, kad kūriniai buvo kuklūs. Mat buvo pasitenkinama pamėgdžiojimu. Helenizmo laikotarpis, kaip ir šiuolaikinis amžius, pasitenkino moksliniu tyrinėjimu ir kritika, o kūrybos puoselėti nesistengė. Žinoma, mokslinis tyrinėjimas ir kritika tiesiogiai darė įtaigą išsilavinusiems. Liaudis iš to mažai naudos teturėjo. Graikų kalba tapo bendrine — *koinė* kalba, plačiai naudojama Artimuosiuose Rytuose. Tik liaudis išlaikė savo gimtąją kalbą kaip vietines tarmes be svarbos raštijai.

Bendrinė koinė kalba padėjo žmonėms perimti graikų mintijimą, o menas — gaminti buitinio vartojimo reikmenis graikų stiliumi. Keliaudamas po Artimųjų Rytų kraštus, matai Coca-Cola, Esso, Volkswagen, Sony... reklamas arabų kalba, matai arabišką vyro *galabijė* — sijoną ir europietišką drabužių eilutę šalia vienas kito gatvėje, o kupranugarį bei asilą besivaržančius dėl posūkio kairėn su Buicku. Man tai akivaizdžiai primena aną nuostabų kultūrinį mišinį, kurį vadiname helenizmu.

Helenistinis miestas. Apaštalas Paulius, kalbėdamas apie savo atsivertimą, sako: "Aš esu žydas, gimęs Tarse, Kilikijoje..." (Apd 22,3). Tarsas yra miestas šiuolaikinėje Turkijoje. Jis buvo svarbus helenistinis centras Romos imperijoje. Miestas, graikiškai *polis*, buvo graikų gyvenimo židinys.

Viena ryškiausių graikų savybių buvo paradoksas: Graikai, sukūrę iškiliausią politinę teoriją — demokratiją Vakarų istorijos atmintyje, bemaž nepajėgė jos įgyvendinti. Graikai protu sukūrė demokratiją — "žmonių [liaudies] valdžią", — sukūrė ir žodį, ir idėją. Tačiau pačių graikų istorija yra bemaž istorija despotizmo — "tironų savavaliavimo". Įdomu, kad *polis*, t.y. miestas, kaip idealas ir pats geriausias būdas pakęsti buitį, nuolat švytėjo dažnuose šlykščios politinės istorijos vingiuose. Ir Aleksandras, didysis graikų imperijos kūrėjas, bei jo įpėdiniai statė graikiškus miestus Artimųjų Rytų kraštuose. Statydami miestus, jie dėjo tvirtus pamatus graikų kultūrai — helenizmui.

Graikų *polis* buvo skirtingas nuo kitų Artimųjų Rytų miestų savo *agora* — "prekyviete", t.y. centru. Agoroje buvo galima nusipirkti kur kas daugiau negu vaisių ir daržovių. Ji buvo didžiulė nedengta erdvė miesto viduryje. Bent iš dviejų šonų ją supo stoginės — *stoa*. Stoicizmas yra "stoginės" filosofija. Pats vardas *stoa* — "stoginė" taikliai aptaria jos paskirtį: stoginė, apsaugodama nuo kaitrios Vidužemio jūros saulės, buvo smagi vieta pasėdėti, pasivaikščioti ir vesti pašnekesį. Stoikai buvo "stoginės" filosofai. Agorą supo viešieji pastatai: Tarybos namas, vietinės savivaldos — graikų idealo išraiška, teatras, — dažniausiai su odeonu, dengta koncertų sale, platforma — *bema* su aikšte susirinkimams ir kalboms, biblioteka, sporto salė — *gymnasium* (mat kūno kultūra buvo puoselėjima *gymnos* — "nuogame" stovyje) ir šventovės. Agora ir ją supantys viešieji pastatai darė gyvenvietę *polis* — miestu, — skyrė miestą nuo kaimo. Čia graikas (ne graikė!) vyras galėjo dalyvauti veikloje, kuri darė jį "išauklėtu ir doru" žmogumi. Įdomu, kad graikai "išauklėtą ir dorą" žmogų savo kalba vadino *kalos kagathos*, t.y. gražiu ir geru. Toks vyras mokėjo gėrėtis

prozos bei poezijos kūrinių skaitymu, dalyvauti filosofų pašnekesyje, eiti į teatrą tragedijos bei komedijos pamatyti, turėti savo nuomonę viešųjų reikalų raizgyne bei pokalbyje apie buitinius klausimus ir naudotis sportu. O Romos imperijos laikais "išauklėtas ir doras" žmogus galėdavo eiti atgaivai į viešąsias maudykles!

Graikiškųjų miestų griuvėsiai Sirijos dykumoje, Jordanijoje bei šiaurinėje Afrikoje, — man menasi Palmyra, Hatra, Džerašas (Jerash)..., — man šiuolaikiniam keleiviui yra lyg šašas ne vietoje. Roma ir Atėnai dykumoje! Jie liudija graikų gyvenimo būdą — helenizmo patrauklią jėgą. Iš jų graikų kultūra plito į tolimus užnugarius.

"Neišmani širdis aptemo... " (Rom 1,21). Apaštalas Paulius buvo miesto žmogus. Jis prašnekino miesto žmones su Žinia apie Dievo rūpestį žmogumi.

Religija yra žodis, kuris aptaria žmogaus antgamčio ieškojimą. Ieškoti antgamčio — Dievo yra įgimta žmogui. Jausdamas būtinumą ir norėdamas save aptarti, jis ieško kažko už save didesnio savo rasėje, savo tautoje, kokioje nors partijoje ar ideologijoje. Rasinis, tautinis, partinis ir ideologinis "dievas" yra nežmoniškai nepakantus. Tai liudija mūsų amžius. "Neišmani širdis aptemo..." (Rom 1,21). Vedamas būtinumo aptarti save, žmogus įstringa šiapusinėje savipratoje. Apaštalas Paulius prašnekino Romos imperijos žmogų "Nežinomo" — anapusinio Dievo — Kūrėjo ir Atpirkėjo vardu (Apd 17,22-31).

Religinė pasaulėjauta ir pasaulėžiūra helenizme. Religinė helenizmo pasaulėjauta bei pasaulėžiūra buvo apaštalo Pauliaus kreipimosi fonas į Romos imperijos miestų žmogų su Žinia apie anapusinį Dievą — Kūrėją

ir Atpirkėją. Jaučiu, kad man reikia ją išsamiau pažinti prieš kelionę. Pirmu žvilgsniu ji atrodo tokia padrika. Sunkoka joje rasti raktą į Romos imperijos religinės pasaulėjautos šerdį. Tačiau reikia bandyti. Kur pradėti?

Romos muziejai ir didieji Artimųjų Rytų miestai saugo religinio meno pavyzdžius. Jie padeda pažinti helenizmo religinės pasaulėjautos veržimasi į padriką šerdį. Muziejuose lengvai pastebi, kad Apolonas ir Afroditė, klasikinės graikų religijos dievai, helenizmo fone nevaizduojami pagal jutiminį grožio išgyvenimą, bet pagal Artimųjų Rytų meną. Mums Apolonas ir Afroditė yra artimi iš graikų skulptūros atgaminių savo nuostabiu jaunystės grožiu. Helenistinė religijos pasaulėjauta suteikia Apolonui ir Afroditei tikroviškus bruožus ir raukšles veide pagal Artimųjų Rytų meną. Arba priešingai. Artimųjų Rytų dievai yra helenistinių menininkų atjauninami, — jie atspindi Apolono ir Afroditės jaunatvišką grožį. Įprasta šį mišinį vadinti sinkretizmu, — priešybių derinimu bei liejimu į viena. Taigi helenistiniame pasaulyje žmonės patyrė ne tik kultūrinį, bet ir religinį sinkretizmą. Tautos priėmė kitų tautų dievus šalia savųjų. Tačiau dažnai, nepajėgdamos atskirti dievus nuo dievų, parinko svetimų tautų dievams tą dievišką išvaizdą, kuri joms buvo pažįstama. Tokiu būdu Artimuosiuose Rytuose atsirado Dzeuso, Apolono, Afroditės vardai, o Romoje imta garbinti keistus Artimųjų Rytų dievus.

Tikrovėje klasikinė graikų religija apaštalo Pauliaus amžiuje buvo tik skeletas. Plačiai paplitusi ir pažįstama, bet gyvenime reiškėsi tik apeigomis. Be to, viešoji miestų religija buvo išreikšta šauniomis dievų statulomis šventovėse. Jų likučiai daug sykių įvilioja mane į Romos muziejus. O Romoje muziejų daug!

Anuometinė raštija liudija, kad religija nebuvo perdaug svarbi liaudžiai. Ją užgožė buitiniai poreikiai. Gimimas ir mirtis vertė ieškoti atsakymo į klausimus "Iš kur?" ir "Į kur?" Muziejus Civiltà romana naujajame Eur priemiestyje padeda pažinti liaudies buitį. Ir cezario garbinimas nereikalavo širdies — nuoširdaus religinio atsidavimo. Savo esmėje jis buvo pilietinė pareiga, viešas pareiškimas, kad atsiduodama cezariui. Faktas, kad pilietinė pareiga buvo tapatinama su religiniu poreikiu rodo, jog religijos samprata buvo miglota, — "neišmani širdis aptemo". Cezaris galėjo būti laikomas dievu, nes nebebuvo įžiūrima skirtumo tarp to, kas dieviška — anapusiška, ir to, kas žmogiška — šiapusiška. Tai yra labai panašu į šiuolaikinį marksizmo-leninizmo garbinimą. Tik su vienu ryškiu skirtumu. Senoviniame pasaulyje "ateizmas" buvo suprantamas kaip atsisakymas garbinti viešojo — oficialaus — kulto dievus. Nūdien "ateizmas" kovingai paneigia, draudžia garbinti, — ir net pažinti! — Dievą, kuris yra Kūrėjas ir Atpirkėjas. Atrodo, kad apaštalo Pauliaus pasaulyje tik reti asmenys gyveno pagal religinę savimonę, kuri būtų kliudžiusi dalyvauti cezario kulte. Žydai ir krikščionys buvo dvi bendruomeninės išimtys.

Apaštalas Paulius, prašnekindamas miestų visuomenę su Žinia apie Dievą-Kūrėją ir Atpirkėją, turėjo pažadinti buitinių poreikių užmigdytą širdį. Beje, filosofinė helenizmo raštija liudija, kad daugumas šviesuolių visiškai netikėjo Olimpo dievų tikrove. Turbūt nepatiklumas Olimpo dievais nesiribojo vien tik šviesuoliais. Nūdien keliaudamas po kraštus, kurie senovėje buvo helenistinis pasaulis, klausiu save, kiek čia buvo "ateistų" — žmonių visiškai be religijos ir nuovokos apie Anapusinį. Anapusinis buvo visuomet arti! Gyvenime — nūdien ir anuomet — yra patogu priimti viešąjį — oficialųjį — kultą ir gyventi lėkštai.

Klasikinė graikų religija turėjo gilią nuovoką apie Dievybę. Užtenka skaityti Hesiodo *Teogoniją* (Dievų gimimas) ir Homero *Odisėją* bei *Iliadą*. Homeras vaizdžiai aprašo Olimpo dievų panteoną — liaudies apčiuopiamus dievus, o Hesiodas nukelia skaitytoją į Uraną (Ouranos) — Dangaus skliautą, Okeaną (Okeanos) — Didžiąją jūrą, Gėją — Žemę... — bando aptarti Dievybę visatoje. Apaštalas Paulius, pats būdamas helenistas, galės rašyti: "[Dievo] neregimosios ypatybės — jo amžinoji galybė ir dievystė — nuo pat pasaulio sukūrimo aiškiai suvokiamos protu iš kūrinių" (Rom 1, 20).

Neįprasti religijos proveržiai. Žmogus savo prigimtimi yra religinis gyvūnas. Religinis poreikis liečia pačią žmogaus gyvenimo šerdį — prasmės ir laimės ieškojimą. Atmetus vieną religiją ar religijai nublėsus, ieškoma kitos arba kokio nors pakaitalo su religiniu vaidmeniu žmogaus gyvenime. Viešasis Romos imperijos kultas — pilietinė pareiga nepatenkino religinio poreikio žmoguje. Religinio poreikio jėgą — prasmės ir laimės ieškojimą per ryšį su Dievybe — panaudojo neįprastos misterijų religijos. Kadangi jos buvo apeiginės, todėl jas galima laikyti religiniais kultais. Vardas "misterija" jiems pavadinti kyla iš to, kad naujai priimtieji nariai turėdavo duoti priesaiką laikyti paslaptį. Atrodo, kad misterijų religijų nariai priesaikos uoliai laikėsi, nes jos nebuvo ir nėra vispusiškai pažįstamos. Tačiau turime pakankamai duomenų apie jų apeigas bei siekį ir galime apčiuopti jų religinį turinį. Svarbiausia, misterijų religijos pajėgė duoti žmogui tai, ko viešoji religija neįstengė: asmenišką bendravimą su tuo, kas dieviška, ir atgimimą — naują gyvenimą. Pasiekti "išganymą" per bendravimą su tuo, kas dieviška, ir atgimimą buvo pagrindinis misterijų religinis turinys. Daugumas šių religijų buvo Artimųjų

Rytų gamtos vyksmo — mirties ir atgimimo šventimas. Apvaisinimo apeigomis buvo švenčiama gamtos atgimimas pavasarį, — apeigos turėjo ryškų lytinį poslinkį. Kadangi apeiginis atgimimas siejosi su gamtos atgimimu, jis vedė į glaudų suartėjimą su gamta. Neaišku ar visos misterijų religijos, — o jų buvo įvairių, — žadėjo žmogui nemirtingumą. Priėmimo apeigas į kurią nors misterijų religiją sudarė jos dievo ar deivės mito atpasakojimas. Kandidatai, simboliškai apeigomis išgyvendami mito prasmę, įsijungdavo į mite vaizduojamo dievo ar deivės gyvenimą. Palaipsniui, atlikę visus perėjimo tarpsnius, jie gaudavo "tobulųjų" vardą, — tapdavo vispusiškais nariais. Būdinga, kad misterijų religijos neteigė doros poreikių. Apvaisinimas gamtoje ir žmonių gyvenime buvo svarbiausia įžvalga į gyvenimą. Reikėjo įsijungti į šį apvaisinimo vyksmą ir jį užtikrinti apeiginiu elgesiu.

Misterijų religijos buvo labai patrauklios. Patrauklumas rėmėsi keletu veiksnių. Atrodo, kad jos žadino žmonėse smalsumą savo dievų egzotika ir apeigų paslaptimi. Be to, narių bendravimas apeiginėje puotoje padėjo išeiti iš vienišumo. Daugumas misterijų religijų buvo perdėm demokratiškos. Visuomeniniai skirtumai buvo paliekami už durų kulto bendruomenėje. Šiuo požiūriu, misterijų religijos užpildė tuštumą, kurią buvo sukūrę helenistinio pasaulio poslinkiai.

Senovinė graikų miestas-valstybė, arba *polis*, buvo ir politinė ir religinė bendruomenė. Kaip jau anksčiau pastebėta, *agora* buvo ir vieta šventovėms, ir aikštė kultūrinės bei politinės veiklos susirinkimams. *Polis* neteko savo politinės svarbos po Aleksandro Didžiojo užkariavimų IV a. prieš Kristų užsklandoje. Politinė jėga nuo tada buvo helenistinė monarchija: seleukidinė Antiochijoje, o ptolemėjiškoji Aleksandrijoje. Ilgainiui

politinę jėgą paveldėjo Roma. Politinei *polis* svarbai silpnėjant, nyko ir religiniai bendruomenės ryšiai. Helenistinis žmogus nebeturėjo šaknų, jautėsi išrautas, galbūt net pasimetęs. Be šaknų *polis* bendruomenėje, helenistinis žmogus buvo benamis. Misterijų religijos šovėsi pasitarnauti kaip nauja bendruomenė ir duoti religinį turinį žmogui judančioje gyvenimo kryžkelėje.

Nėra abejonės, kad apaštalas Paulius pasinaudojo šia padėtimi. Krikščionybė ir misterijų religijos buvo panašios. Krikščionybė mokė būti kantriam su klausimais, kurie vargina širdį. Su meile bandyti juos giliau pažinti, nors vispusiška įžvalga į juos ir lieka visuomet antgamtiška. Svarbiausia žmogaus savipratos ištaka ir jėga yra mokymasis gyventi galynėjantis su klausimais, varginančiais širdį. Taigi krikščionybė buvo nauja bendruomenė, kuri galėjo prašnekinti helenistinio žmogaus religinius poreikius. Kitu požiūriu, misterijų religijos buvo krikščionybės varžovės, nes savo apeiginiu svaiguliu nekėlė dorovės klausimo ir nevedė į Dievą-Kūrėją, kuris įgalina gyventi su širdį varginančiais klausimais. Tačiau misterijų religijos atidarė krikščionybei kelią į sudėtingą helenizmo pasaulį.

Apaštalas Paulius ir filosofija. Kelias, kuriuo krikščionybė įėjo į helenizmo pasaulį, nebuvo mažutis šviesuolių bei ieškotojų pasaulėlis. Evangelija apaštalas Paulius prašnekino ne išmintinguosius, ne galinguosius, ne kilminguosius. Pats apaštalas stebisi: "Tik pažvelkite, broliai, kas gi jūs, pašauktieji esate?... Bet Dievas pasirinko, kas pasauliui atrodo kvaila, kad sugėdintų išminčius. Dievas pasirinko, kas pasauliui silpna, kad sugėdintų galiūnus. Ir tai, kas pasaulio akimis — žemos kilmės, kas paniekinta, ko nėra, Dievas pasirinko, kad niekšis paverstų tai, kas laikoma kažin kuo..." (1 Kor 1,

26-28). Akivaizdu, kad krikščionys Korinto bendrijoje nebuvo nei turtingi, nei mokyti, tačiau Pauliaus laiškai liudija, kad jis pažino graikų filosofinį mintijimą — stoikų filosofiją. Reikia prileisti, kad ir kai kurie Pauliaus laiškų skaitytojai pažinojo stoicizmą.

Stoicizmas — Stoginės filosofija. Stoa — stoginė prie agoros buvo ir prieglauda nuo saulės ir lietaus, ir vieta mintyti, pasikalbėti, pasiklausyti. Čia IV-III a. prieš Kristų filosofas Zenonas pradėjo stoicizmo sąjūdį.

Stoicizmas buvo populiarus, nes jis domėjosi žmonių buitimi labiau negu klasikinė graikų filosofija. Aristotelio ar Platono mintijimas buvo daugeliui atsajus. Tuo tarpu stoicizmas buvo daugeliui prieinamas. Būti stoiku nereikėjo plataus išsiauklėjimo, gilaus mintijimo ir didelės išmonės. Stoikų idealą vertino ir žmonės be gilesnio jų mintijimo supratimo. Savitvarda ir savarankiškumas padėjo žmogui pasitikėti savimi. Būdamas labai patrauklus, stoicizmas buvo kur kas svarbesnis krikščionybės varžovas negu misterijų religijos. Beje, ir nūdien mus turėtų stebinti faktas, kad daug stoicizmo dorovės sąvokų — prigimties įstatymas, dorybės, drąsa, rūpestis visuomene — ilgainiui buvo perimtos į krikščioniškosios dorovės mokymą.

Stoicizmas reiškėsi kaip iškili helenistinio žmogaus, — pasimetusio ir benamio žmogaus, — filosofija. Jo idealas — vispusiškas savarankiškumas! Anot stoikų, buvimas savarankišku daro žmogų pranašų bet kokioje būklėje. Aplinka, kurioje gimė stoicizmas, buvo tikrovė užgožianti asmenišką nuosprendį. Stoikai gi mokė, kad žmogus gali išlikti pranašus net šioje aplinkoje, išmokdamas vispusiškai apvaldyti savo jausmus apatija — bejausmingumu. Apatija stoiko gyvenime buvo dorybė. Ji įgalino stoiką galynėtis su gyvenimu. Stoikas sa-

vo apatiška laikysena teigė, kad jo nuosprendžio nesąlygoja nei malonumas, nei skausmas. Pats žmogus, mokė stoikai, yra savo gyvenimo kalvis, nors ir vergu būdamas. Tik išminčius gali būti karalius savo gyvenime.

Pagal stoicizmą, pagrindinė žmogaus gyvenimo pareiga yra daryti gera. O gera yra tai, kas derinasi su prigimtimi. Stoikai buvo nuoseklūs. Savo etiką — mokymą apie dorovę pagrindė savo kosmologija — pasaulio samprata. Pasaulis yra visuma, kuriai duoda gyvastį dieviška dvasia. Žmogus dalyvauja šioje dvasioje, — yra dieviškosios dvasios kibirkštis. Čia slypi visas žmogaus orumas.

Stoicizmas, nors ir rėmėsi materialistine pasaulio samprata — kosmologija, buvo priešingas materializmui. Panieka medžiaginiam pradui vedė stoikus į asketizmą — malonumų atsižadėjimą. Stoikai buvo abejingi turtui ir neturtui, geram vardui bei pagerbimui už nuopelnus visuomenei, ilgam ar trumpam gyvenimui, valgiui, gėrimui bei lytiniams poreikiams. Jie, atrodo, buvo helenistinio amžiaus jėzuitai! Viena nuostabiausių stoikų išvadų apie pasaulį buvo jų *kosmopolis* samprata, — "pasaulis [yra didelis] miestas". Nuoseklu daryti išvadą, kad visi žmonės yra to paties pasaulio-miesto piliečiai. Stoicizmui buvo būdinga pasaulinė žmogaus saviprata ir savimonė. Ir tik stoicizmas senoviniame pasaulyje turėjo žmonijos sampratą, pagal kurią bendruomenė, pagrįsta žmogaus prigimtimi, yra svarbesnė už bendruomenes, kurių pagrindas yra rasė, tauta, visuomeninė klasė. Nenuostabu, kad stoiku galėjo būti ir imperatorius, — pavyzdžiui Markus Aurelijus, ir vergas, — pavyzdžiui Epiktetas.

Stoicizmo religinis akiratis buvo tik šiapusinis. Jame nebuvo tikėjimo Dievu — asmenišku Kūrėju, nes stoicizmui dievas buvo Gamta, Prigimtis. Be to, stoicizmas bu-

vo šaltas ir reiškėsi egocentrine laikysena gyvenime. Žmogus turi gyvenimo pagrindu save patį. Savarankiškumas vedė į išdidumą. Stoikui buvo svetima laikyti save dvasios beturčiu ir ieškoti malonės šalia savęs. Užtat žmogus, vargų skandinamas ir nebepajėgdamas būti savarankišku, buvo skatinamas savanoriškai išeiti iš pasaulio — nusižudyti.

Stoicizmas buvo labai populiarus tarp valdžios žmonių. Tam tikru požiūriu, jis buvo turtingo žmogaus gyvenimo filosofija, nes turtingam yra kur kas lengviau būti savarankišku negu vargšui.

Apaštalas Paulius ir stoicizmas. Atrodo, kad apaštalas Paulius susidūrė su stoicizmu kaip su religijos pakaitalu. Stoikai nejautė jokio prieštaravimo tarp savo filosofinės religijos ir viešojo, — net cezario, — kulto. Mat jiems cezario kulto poreikiai buvo tik pasaulio Sielos, arba dieviškosios Ugnies, apraiškos. Tuo tarpu kitos tuometinės religijos, misterijų ar filosofinės, nors ir nuvertino mitologinius Olimpo dievus, stokojo pasaulio Sielos garbinimo. Epikūrėjiečiai paneigė ir atvirai priešinosi mitologiniams dievams. Anot jų, Olimpo dievų bijoti — garbinti nereikia, nes jų nėra.

Aplamai, filosofai nekovojo prieš liaudies religiją. Mat buvo tikima, kad religija daro liaudį pavaldžia. Liaudis neturėjo įgūdžių domėtis filosofine išmone, o religija nors ir nebuvo tikru jos opiju, bet vis dėlto gelbėjo ją nuo dorovinės suirutės.

Kol *kosmopolis* — "pasaulis-miestas" buvo laikomas įkūnytu pastovioje Romos imperijoje, tol apaštalui Pauliui buvo sunku pasiekti žmones, kurie gyveno įsitikinimu, kad žmogaus būtis yra vispusiškai savarankiška. Stoicizmas davė savo sekėjų gyvenimui dorovinį turinį ir kryptį. Būdamas perdėm žmoniškas,

paremtas žmogaus savarankiškumu, jis darė antgamtį — anapusinį Dievą nereikalingu. Tačiau stoicizmas buvo doroviškas. Apaštalas Paulius, aptaręs žydų ir pagonių padėtį prieš Dievą-Kūrėją ir Atpirkėją — laiške *Romiečiams*, drįsta teigti: "...visi yra nusidėję ir stokoja Dievo garbės" (Rom 3, 23). Apaštalas Paulius neigė žmogaus svarankiškumą prieš Dievą ir skelbė tikėjimą Jėzumi Kristumi (1 Kor 1, 24).

Apaštalo Pauliaus Roma

Šiuolaikinis Romos miestas yra judrus ir triukšmingas pasaulinis didmiestis. Jame daug kur kyšoja krikščioniškosios Romos gausybė šventovių su barokinio stiliaus kupolais. Pagoniškoji Roma yra išlikusi tik griuvėsių salelėse: Foro Romano, Circo Massimo, Colosseo, Terme di Caracalla, Via Appia antica... Labiausiai mane domina pagoniškoji Roma, nes čia galiu atrasti vietas, statinius ir aplinką, liudijančius apaštalo Pauliaus gyvenimą: Mamertinum kalėjimą, San Paolo in Arenula šventovę, San Paolo fuori le Mura baziliką, Tre Fontane abatiją, San Sebastijono katakombas... Pagoniškoji Roma buvo apaštalo Pauliaus Roma. Pagoniškosios Romos likučiai suartina su Apaštalu.

Pagonis Romos gyventojas. Jis buvo ir patricijus, ir pilietis, ir vergas. Tačiau jį aptarti yra lygiai sunku, kaip ir šiuolaikinį žmogų. Atrodo, kad yra kur kas lengviau atpažinti helenistinio pasaulio kontūrus, — politinę sąrangą, visuomeninį bei religinį domesį, gyvenimo poreikius, — negu pavienio žmogaus siekius, lūkesčius, baimes. Dalinai iš apaštalo Pauliaus laiškų žinome, ką jis skelbė apie Jėzų Kristų ir kaip jo skelbimas buvo priimtas. Be abejo, daugiau žinome apie jo sėkmę negu apie jį

Romos įkūrimą garsina padavimai apie Vilkę ir jos užaugintus našlaičius Remą ir Romulą

Deivė Roma:
Romos imperija save laikė kosmine valstybe — dievybe

Forum romanum — Romos aikštės griuvėsiai

Dvynukų-dievaičių Ajakso ir Polukso šventovės likučiai Romos aikštėje

Asilių vartai Romos sienose. Fone — Šv. Jono Laterane bazilika

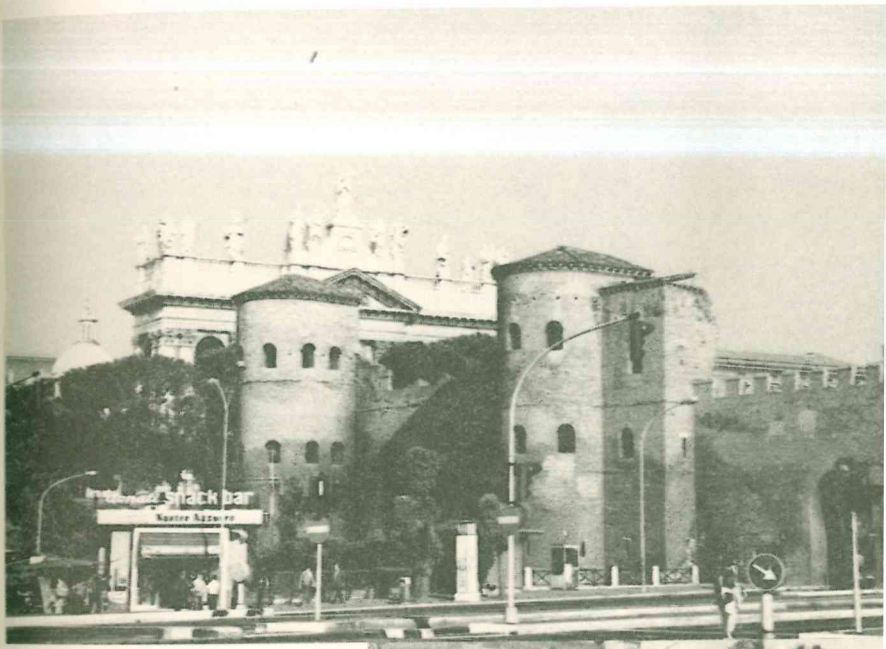

Romos vestalė tebestovi
Vestalių rūmų kieme

Imperatorius Julijus Cezaris
stebisi nūdiene Roma

Imperatorius Markus
Aurelijus Kapitolijuje
vis dar joja

Žvilgsnis į šiuolaikinę Romą nuo Koliziejaus

Panteonas — "Visų dievų" šventovė nūdien tarnauja Vienam Dievui

Koliziejus — kruvinų gladiatorių varžybų arena

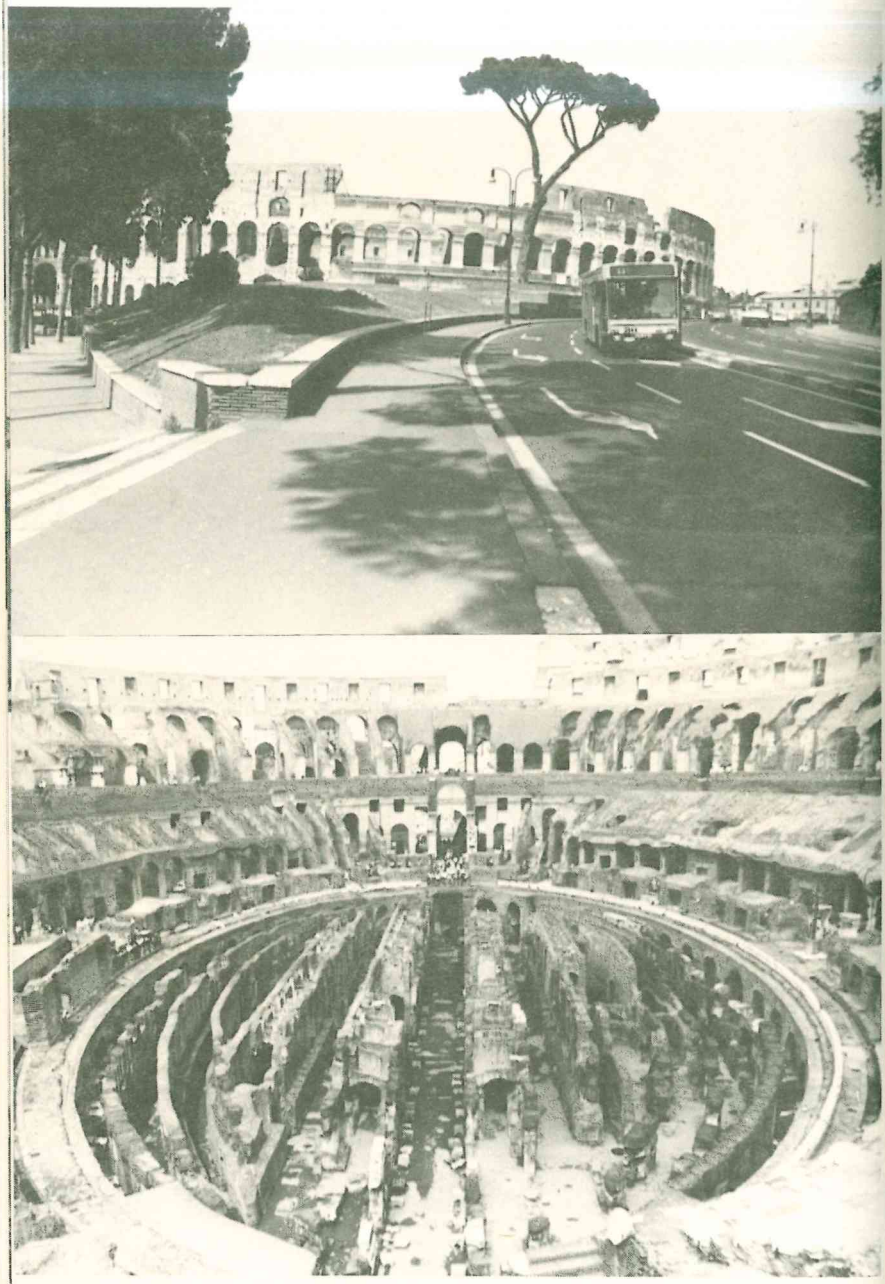

Koliziejaus arena nūdien

Koliziejaus modelis

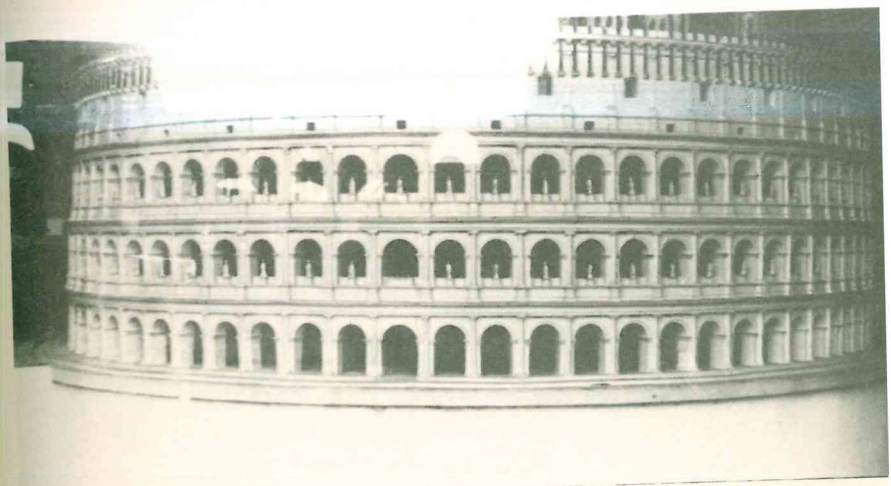

Nūdien Kryžius stovi Koliziejuje

Archeologus masina Romos senovė

Konstantino vartai ir archeologų rausimasis po Romos senovę

Castel Sant'Angelo pilis ir Angelų tiltas su Apaštalų Petro ir Pauliaus statulomis bei angelais, kurie laiko rankose Kristaus Kančios įrankius

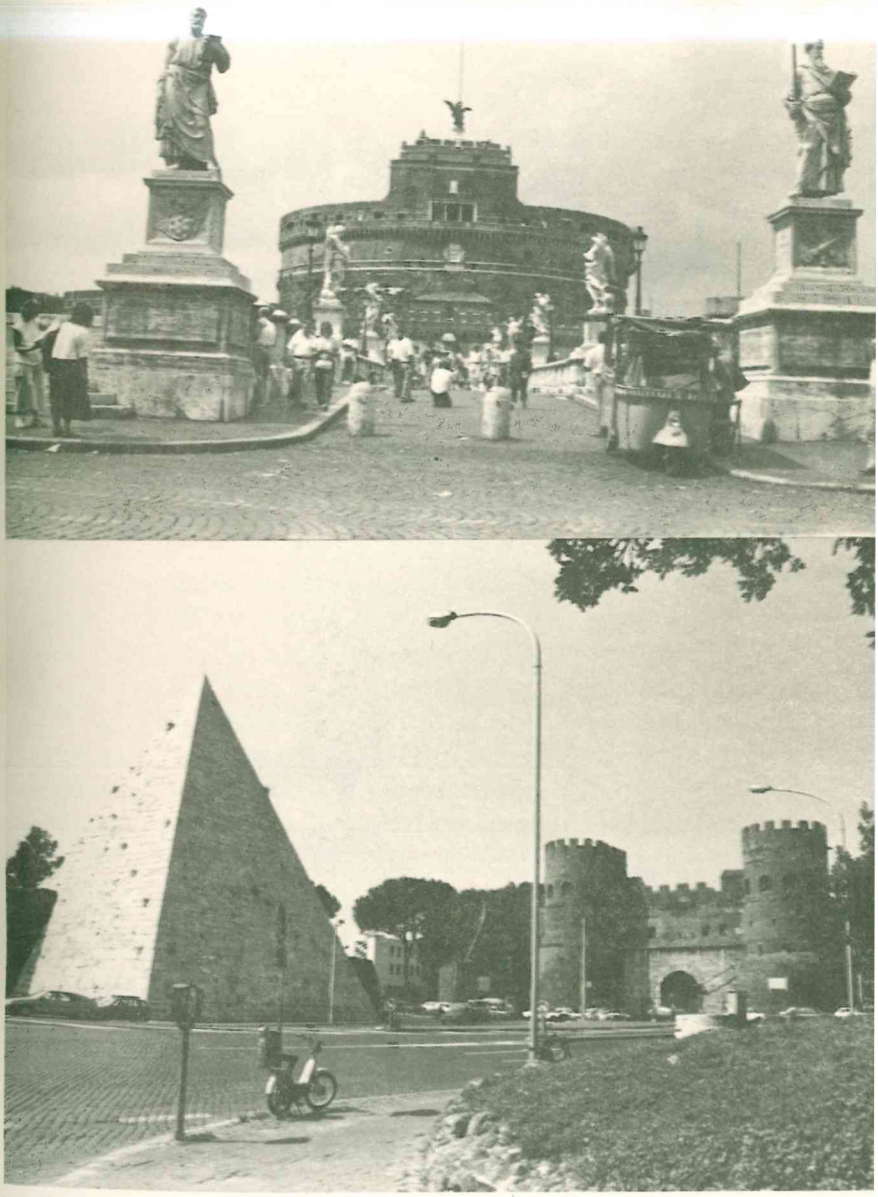

Porta Ostiense — Ostijos vartai ir Cestijaus piramidė

Milvijaus tiltas — Ponte Milvio, — čia 312 m. Konstantinas nugalėjo Maksencijų

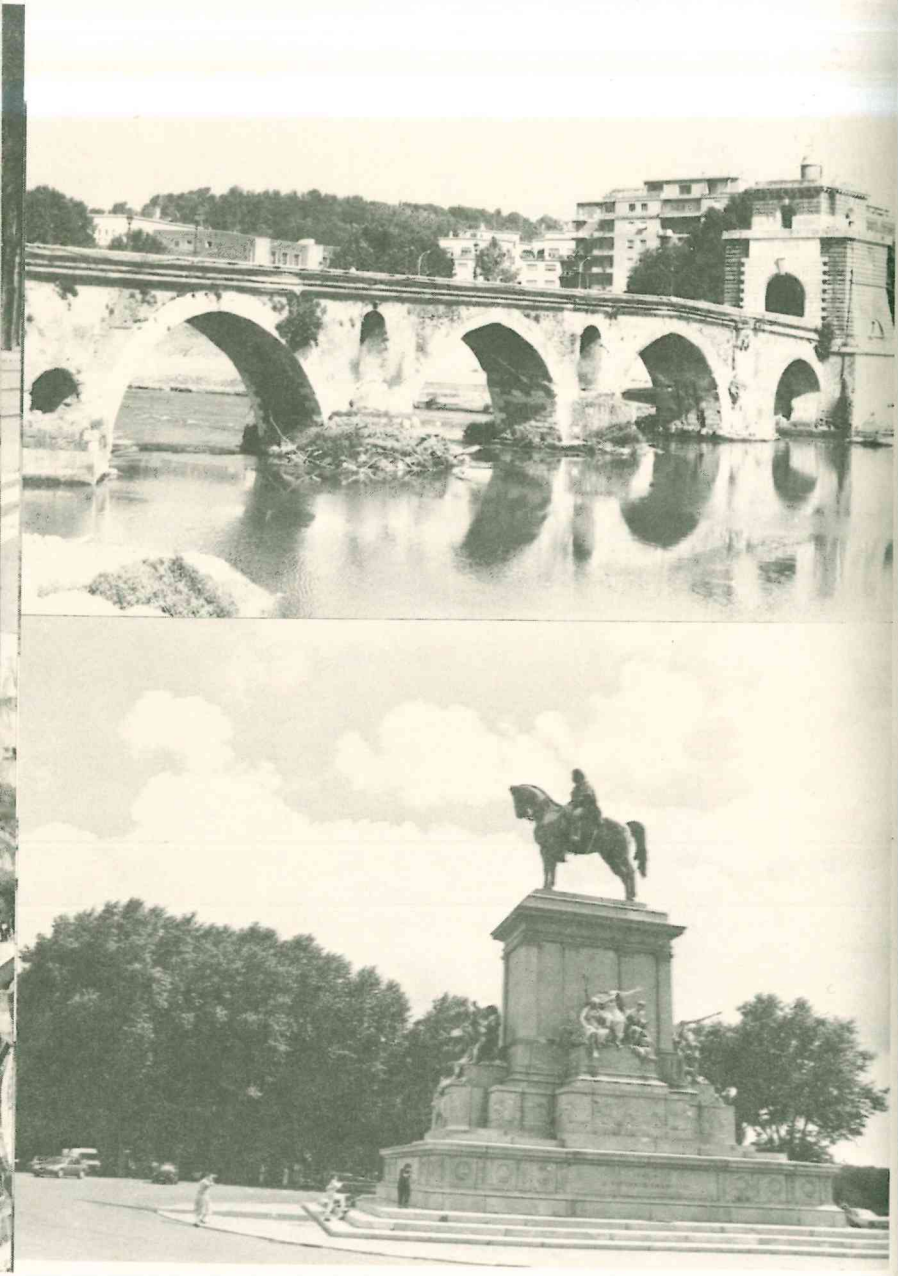

Giuseppe Garibaldi — Juozapas Garibaldi 1870 m. užėmė Romą ir įsteigė Italijos karalystę

lydėjusius nepasisekimus. Mat apaštalas Paulius rašė laiškus tiems, kurie buvo priėmę jo skelbimą. Iš laiškų galime bent šiek tiek pažinti sunkenybes, kurias turėjo pakelti pats Apaštalas bei naujieji krikščionys, ir aptarti romėną.

Helenistinį romėną aptarti sunku, nes ir "romėnas" yra atsaji sąvoka. Anuomet, kaip ir nūdien, gyveno atskiri vyrai ir moterys, — "romėno" kaip tokio nebuvo. Atskiri žmonės apsprendė, kaip turėjo būti skelbiama Žinia apie Jėzų Kristų. Ji turėjo būti patraukli, nes su ja buvo kreipiamasi į vyrus ir moteris, pasimetusius ir bešaknius pasaulinėje valstybėje. Daugumas jų neturėjo nieko bendra su Romos religija, bet imliai metėsi į gausybę kultų ir prietarų, vadovavosi padrika dorove gyvenime.

Nuo Jeruzalės į Romą

Savo studijines keliones visuomet pradedu Romoje. Iš Romos, lyg nuo laiptų viršūnės, žvalgiausi po Romos imperijos platybes. Pati senovinė Roma mane supažindino su potremtiniu judaizmu ir Naujojo Testamento — apaštalo Pauliaus laiškų istoriniu fonu. Ir šį kartą istorijos laiptais nulipu į krikščionybės ištaką — Jeruzalę.

Geroji Naujiena — Evangelija gimė judaizme — tarp judėjų, mažutėje helenistinio pasaulio dalyje, išlikusioje perdėm savita. Romos imperijos teisėtvarka ir viešoji nuomonė laikė judėjus bendruomene, kuri nesiduoda suliejama su kitomis imperijos tautomis. Judėjų kraštas — Palestina buvo Gerosios Naujienos gimtinė. Palestinos judaizmas buvo helenistinio pasaulio priešingybė. Geroji Naujiena — Evangelija — gimė ir buvo paskelbta kultūrų sankirtyje.

"Izraelis" ir "judaizmas". Senojo Testamento Izraelis tapo judaizmu jau prieškristiniais laikais. Jiedu buvo

skirtingi. Tai rodo patys vardai. Pirmajame krikščioniškame amžiuje vardas "Izraelis" buvo naudojamas tik religinėje raštijoje. O vardu "judėjai" — "judaizmas" vadino save žydai, ir tuo vardu buvo kitų vadinami. Šis vardas turi ryšį su Judo gimine ir karalyste Senojo Testamento istorijoje. Be to, juo paženklinama ir teritorija — Judėjos satrapija, kurioje atgimė judėjų bendruomenė po tremties Babilone persų pagalba VI a. prieš Kristų.

I a. po Kristaus judaizmas buvo įsitvirtinęs ir Galilėjoje. Tačiau šalia Judėjos ir Galilėjos Palestinoje — senovės Izraelio krašte — judėjų buvo labai mažai.

Kas buvo judėjas-žydas? Žmogus, kurio tapatybės ištaka ir pagrindas buvo tikėjimas Dievu-Kūrėju ir Atpirkėju. Politinės bendruomenės jis neturėjo. Judėjų nepriklausomybė buvo žlugusi 63 m. prieš Kristų, kai Romos legionai, Pompėjaus vedami, įžengė į Palestiną. Satelitinė Herodo Didžiojo karalystė buvo kur platesnė negu teritorija, kurioje gyveno judėjai. Judėjų bendruomenė Herodo Didžiojo nelaikė judėju-žydu. Atrodo, kad jo judaizmas ribojosi tik išore, — tuo, ką pats Herodas Didysis laikė pakankamu sulaikyti pavaldinius nuo atviro maišto. Po jo mirties, pašalinus jo sūnų Archelajų nuo sosto 6 m. po Kristaus, Judėja ir Samarija buvo valdomos tiesiogiai Romos valdytojo, o kitos Palestinos dalys — kitų Romos valdytojų ir satelitinių karaliukų. Romėnai pripažino, kad Judėja sudaro savitų problemų valdytojui, todėl Judėjos valdytojas turėjo teisę naudotis savo nuožiūra. Romėnai skaitėsi su žydų tikėjimo poreikiais. Žydai nebuvo verčiami dalyvauti cezario kulte, nei atlikti karinę prievolę, nes ji turėjo ryšį su cezario kultu ir pažeidė subatos įstatymą. Dievų statulos nebuvo statomos Judėjos miestuose ir kaimuose. Romėnai nesikišo nei į judėjų teisėtvarką, išskyrus vieną

išimtį, minimą ir evangelijose, būtent mirties bausmę. Mirties bausmę ir jos įvykdymą romėnai pasiliko sau. Teoriškai žiūrint, Romos imperijos valdžia buvo perdėm pajėgi valdyti Judėjos teritoriją, tačiau tikrovėje taip nebuvo. Dažniausiai Romos atsiųsti valdytojai buvo nemokšiški ir nesąžiningi, o tarp judėjų reiškėsi nesutaikomos ir aklatikės grupės. To užteko, kad Judėjoje vyrautų nuolatinė aistringa trintis.

Vardas "judėjas", arba žydas, nei anuomet, nei nūdien nepaženklina rasės. Juo paženklinama buvimas nariu tautoje, kuri turi bendrą tikėjimą — protėvius, istoriją, kalbą. Palestina, kaip ir kiti Artimųjų Rytų kraštai, buvo dvikalbė, — buvo kalbama ir aramėjų, ir graikų kalbomis. Be to, judėjai turėjo ir liturginę — hebrajų kalbą. Ji buvo naudojama sinagogoje ir Raštų skaityme.

Judaizmo jungtis nebuvo nei politika, nei rasė, bet tikėjimas-religija. Judėjas buvo asmuo, kuris priėmė Mozės įstatymą ir jo laikėsi savo gyvenime. Keletas išorinių apeigų akivaizdžiai liudijo judėjo ištikimumą savo tikėjimui-religijai: apipjaustymas, subatos šventimas ir apeiginis tyrumas. Šie trys poreikiai padėjo judėjui būti ištikimam savo religijai, bet užkirto kelią bet kokiam bendravimui su pagonimis. Judėjai buvo atskira bendruomenė, nes jie norėjo ir stengėsi būti atskiri. Pagonys pripažino judėjų norą būti atskirais ir skaitėsi su jų atskirumu.

Judaizmo šerdis buvo Šventykla Jeruzalėje. Krikščioniškosios eros pradžioje ji buvo Herodo dėka atstatoma. Šventykla buvo vienintelė teisėta vieta kruvinai gyvulių aukai judaizme. Pamaldos kitose krašto vietovėse vykdavo sinagogose. Sinagoga jau buvo tapusi savita įstaiga. Ji buvo ir pastatas, ir bendruomenė, — ryšys, kuris jungė judėjus į bendruomenę ir palaikė religinę judaizmo vienybę. Sinagogos pamaldas sudarė mal-

da, giesmės, Raštų skaitymas ir pamokymai. Aukomis sinagogose Dievas nebuvo garbinamas.

Judėjas ir Mozės įstatymas. Aukų apribojimas tik Šventykla Jeruzalėje rodo, kad pagrindinis veiksnys judėjų gyvenime nebuvo kultas, bet Įstatymas. Įstatymas ir apaštalo Pauliaus gyvenime prieš atsivertimą turėjo didelę reikšmę. Įstatymu buvo laikoma Mozės Penkiaknygė, aiškinama pagal tuometinį tikėjimo kraitį. Žodinis tikėjimo kraitis, sutelktas laiko būvyje iš Penkiaknygės aiškinimo buitinio gyvenimo poreikiuose, buvo labai svarbus įnašas. Buvo įprasta jį vadinti Seniūnų palikimu.

Pati Penkiaknygė yra nuostatų rinkinys su pasakojimu apie Izraelio kilmę. Izraelis save laikė Sandoros su Dievu tauta. Penkiaknygės nuostatai siekė nurodyti tobulas gaires visapusiškam gyvenimo pajungimui Sandoros Dievo valiai. Tikrovėje Penkiaknygės nuostatai nebuvo pakankami. Tobulu vadovu jie galėjo tapti tik pritaikymu gyvenimo poreikiams. Jau ir prieškristiniais laikais Mozės įstatymas buvo pritaikomas gyvenimui Rašto aiškintojų — Įstatymo žinovų. Įstatymo žinovas-mokytojas vadinamas *rabbi*—rabinu ir laikomas pagarboje. Apaštalas Paulius buvo rabinas — Įstatymo žinovas. Rabinas buvo įtakingas asmuo judaizme. Rabinai, labiau negu bet kurie kiti vadovaujantys asmenys, nulėmė judaizmo savimonę.

Gyvendami pagal Mozės įstatymą, judėjai apsitvėrė tvora ir atsiskyrė nuo pagonių. Be to, judėjų dorovinis lygis buvo kur kas pranašesnis už helenistinio pasaulio dorovinį lygį. Tiesa, stoicizmas skelbė iškilų žmogaus savarankiškumo idealą, bet nebūrė žmonių į bendruomenę, kuri būtų kultūra bei religija sąmoningai atskira nuo kitų visuomenėje. Tuo tarpu Mozės įstatymas būrė

judėjus į tik vieną Dievą garbinančią bendruomenę politeizmo, prietarų bei misterijų religijų aplinkoje. Judėjai ši skirtumą jautė, juo didžiavosi ir nevengė pajuokti pagonis dėl jų prietarų ir politeizmo. Buvo ir pagonių, kurie laikė sau pareiga gerbti monoteizmą, nes nuvokė, kad jis perdėm viršija bet kokį pagonių religijos polėkį. Tačiau, aplamai kalbant, daugumas pagonių šaipėsi iš religijos, kuri garbino tik vieną ir nematomą Dievą. Būdinga, kad Pompėjui 63 m. prieš Kristų įsibrovus į Šventyklą — pačią Šventųjų šventosios dalį ir radus ją tuščią, tuščio kambario garbinimas tapo pagonių satyros mėgstama tema.

Judėjai už Palestinos ribų. Judaizmas nesiribojo Palestina. Jau prieškristinių amžių būvyje judėjai kėlėsi dideliu skaičiumi į kitus kraštus. Atrodo, kad judėjų emigracija į Vakarus prasidėjo po graikų pergalės prieš persus. Tiksliai atpažinti šio poslinkio priežastis yra sunku. Be abejo, daug žydų buvo paimti į nelaisvę ir tapo vergais. Kiti keliavo į svetimus kraštus, norėdami pabėgti nuo skurdo Palestinoje. Krikščioniškosios eros pradžioje skaičius žydų, gyvenusių už Palestinos ribų buvo didelis. Spėliojama, kad galėjo siekti 3,500.000. Palestinoje gyveno tik apie 500.000. Išeiviai sudarė *diasporą* —"išblaškymo", arba emigracinę bendruomenę. Būdinga, kad žydai kūrėsi miestuose. Vargu ar buvo koks nors didesnis rytinio Vidužemio jūros krašto miestas be judėjų naujasėdijos. Dažniausiai jie vertėsi prekyba ir amatais. Tuometinė raštija nerodo, kad jie būtų buvę turtingi. Diasporos judėjai garbino Dievą sinagogose ir palaikė glaudų ryšį su Jeruzale, savo pasaulio dvasiniu centru.

"*Kai atvykome į Romą...*" (Apd 28, 16). Antroji *Apaštalų darbų* knygos dalis yra krikščioniškoji odisėja. Norėtųsi apaštalą Paulių pakrikštyti krikščioniškuoju

Odisėju. Roma Pauliui buvo jo odisėjos tikslas. Būdamas Korinte 57 m., jis rašė savo laiške *Romiečiams*: "...be paliovos jus prisimenu, visuomet savo maldose prašydamas, kad, Dievui leidus, man pavyktų kaip nors atkeliauti pas jus. Aš trokštu jus pamatyti, kad galėčiau jums perduoti šiek tiek dvasinių dovanų jums sustiprinti, tai yra drauge pasiguosti bendru jūsų ir mano tikėjimu. Noriu, kad žinotumėte, jog ne kartą ketinau atvykti pas jus, — deja, iki šiol pasitaikydavo kliūčių..." (Rom 1, 9–13).

Apaštalas Paulius buvo atvežtas į Romą kaip kalinys. Judėjų skundu areštuotas Jeruzalėje 58 m., dvejus metus kalintas Cezarėjos kalėjime Palestinoje, Paulius apeliavo į imperatoriaus teismą. Imperatoriumi tuo metu buvo Neronas. Apeliuoti į imperatoriaus teismą apaštalas galėjo, — jis buvo Romos pilietis. 60 m. rudenį Paulius pradėjo kelionę kalinio grandinėse iš Cezarėjos uosto.

Į Apijaus vieškelį — via Appia antica

Apaštalo Pauliaus pėdsakai Romoje slypi jo vardo šventovėse ir vieškelių bei gatvių grindinyje.

— Einam ieškoti šv. Pauliaus, — kreipiuosi į kun. Vladą Delinikaitį.

— Kur galvoji pradėti?

Kun. Vladas D. yra vienas žiningiausių Romos žinovų. Čia jis gyveno jau daugiau negu trisdešimt metų. Romą lankė ir lanko ne turistų autobusais, bet vietos priemonėmis, — dažniausiai pėsčiomis.

— Ar nebūtų gudru pradėti nuo via Appia antica? — garsiai galvoju.

Apijaus vieškelį pasiekti planuojame autobusu, o toliau eiti pėsčiomis. Rytas jau vėlyvas. Dabar autobusu važiuoti patogiau, nes anksti rytą autobusai būna sausakimši. Stotelė via Appia nuova gatvėje. Per

Laterano vartus įvažiuojame į miestą. Autobusas šliaužia palei Laterano baziliką, aplenkdamas aikštės obeliską, suka kairėn Metronia vartų linkui. Romos gatvės skiriasi nuo gatvių šiuolaikiniuose miestuose. Jos dag kur labai siauros. Be to, sukaliojasi. Gatvės, planuotos kadaise arklių karietoms, turi nelauktą paskirtį, — tarnauja sunkiems automobiliams ir milžiniškiems autobusams. Prie Metronia vartų maišatis. Automobiliai, kone bučiuodamies, nebegali pajudėti. Vairuotojai ne tik signalizuoja, bet ir galvas kišdami, vienas kitą bara. Policininkas, su kepure po pažastim, šluostosi veidą. Mūsų autobusas pasuka į laisvą gatvelę dešinėje. Paliekame maišatį. Gatvė įkalni. Po kaire Geografų parkas. Palei gatvę kairėje stovi Santa Maria in Domnica alla navicella (Šv. Marija Domnikoje prie laivelio), o po dešine pasirodo San Stefano rotondo (Apvalioji šv. Stepono) šventovė. Pastaroji yra viena seniausių Romos šventovių. Užeiti į ją nūdien neįmanoma, nes uždaryta. Tik per šv. Stepono šventę — antrąją Kalėdų dieną — ji atidaroma. Pravažiavus Marijos šventovę, matyti San Giovanni e Paolo — garsi Romos kankinių šventovė ir Tėvų pasionistų vienuolynas.

Mudviejų autobusas "671" veža į Romos naujamiestį — Eur. Reikia persėsti į "118". Šis nuveža į Apijaus vieškelį. Iš stotelės matyti Koliziejus. Esame kone senovinės Romos centre.

Apijaus vieškelis prasideda Romoje

118-asis autobusas kursuoja retai — bene tik kas pusvalandį. Stotelė pažymėta "Fermata" žodžiu. Be to, matau ir "Capo linea" — linijos pradžia. Autobusas "118" jau stovi. Pakeleivių dar tik keletas. Ženklas, kad autobusas ką tik čia atsirado. Pakeleiviai — ne vietiniai,

bet turistai. Vienas kitą kalbų mišiniu teiraujasi ar šis autobusas tikrai veža į via Appia antica.

Autobusas pajuda pakalniui. Koliziejus čia pat. Tai gladiatorių kovoms ir romėnų pramogoms statytas daugiaaukštis stadionas su arena. Flavianai — Vespasianas ir Titas — jį pastatė, panaudodami belaisvius iš Palestinos po 66–70 m. sukilimo numalšinimo. Nuo Fori imperiali gatvės jis dar ir nūdien šauniai atrodo. Iš autobuso matau tik jo rytinę pusę. O ji labai apgriuvusi. Ir krikščionių kankiniai palaistė savo krauju Koliziejaus arenos smėlį. Kruvinos pramogos Koliziejuje buvo sustabdytos tik Teodosijaus amžiuje, — IV a. užsklandoje. Tai padaryti privertė vienas krikščionis. Gladiatorių kovos metu jis nušoko į areną ir čia nusižudė, šaukdamas "Jau gana!"

Gatvė nuo Koliziejaus link Circo Massimo pustuštė. Vos spėju užmesti akį ant senovinio Apijaus vieškelio grindinio likučių su imperatoriaus Tito arka prie Foro Romano. Autobusas praūžia pro atnaujinamą Konstantino Didžiojo arką. Jau kelinti metai jos likimu miesto taršoje rūpinasi archeologai. Oro tarša yra labai kenksminga marmurui. Net aikštė tarp Konstantino arkos ir Koliziejaus atkasinėjama. Grindinys jau nuimtas. Jo nebūta storo — kai kur tik keleto sprindžių. Nūdien aikštė atrodo lyg aptvaras su pamatų kontūrais ir aslų bei senovinių gatvės grindinių properšomis. Palatino kalva šliejasi prie Foro Romano. Jos atšlaitės šiemet itin žalios, o kepurėtos pušys smaginasi saulėje.

Vakarinėje Palatino kalvos pašonėje yra Circo Massimo. Kadaise čia lenktyniavo iškilūs raiteliai ir eiklių žirgų traukiami vežimai. Nūdien ji tuščia ilga stačiakampė aikštė su vos matoma *spina* —"kuprele" viduryje. Autobusas staiga suka į kairę — pietų linkui. Gatvių sankryžoje stovi juodas obeliskas iš Aksum'o Etiopijoje.

Benito Mussolini jį parsigabeno prieš II pasaulinį karą. Etiopiečiai ilgą laiką bandė jį atgauti. Atrodo, kad jų pastangos vis dar tuščios, nes Aksum'o obeliskas vis dar Romoje.

Vis dar važiuojame per miestą. Po kaire Šv. Grigaliaus Didžiojo šventovė. Būdamas popiežiumi, jis pasiuntė misionierius V a. į Britaniją. Po dešine kyšo Terme di Caracalla — Karakalos maudyklų griuvėsiai, — nūdien naudojami vasaros operos sezonui. Sako, *Aida* esti nuostabi, — Ramzio pergalės eitynėse dalyvauja ir drambliai, ir kupranugariai...

Romoje bemaž kiekvienas akmuo turi savo istoriją. Tik reikia prie jo sustoti. Autobusu važiuoti yra per skubu. Rodos, išlipk, — išgirsi apie žmones ir jų siekius. Ne griuvėsiai, bet žmonės ir jų mintys — kultūra ir religija — padaro Romą patrauklia. Gera po Romą keliauti su tokiu asmeniu, kaip kun. Vladas Delinikaitis. Beje, jis yra ir santūriai kuklus. Savo žiningumu svečio neužglušina.

Kadaise Karakalos maudyklų aplinkoje buvo pati seniausia, Romos miestą sauganti, mūro siena. Legendos jos statybą sieja su karaliumi Serviju Tuliju — VI a. prieš Kristų. Archeologai iki šiol neužtiko jos likučių. Anot archeologų, seniausi mūro sienos likučiai yra iš pirmosios IV a. prieš Kristų pusės. Senovinė raštija mini ir vartus, kurių sargyba tikrindavo Apijaus vieškelio keleivius. Apaštalas Paulius per juos įžengė į Romą kalinių vorelėje. Nūdien vartų nėra. Tik vardas yra žinomas: Porta Capena (Kapeno vartai).

Pravažiavus Karakalo maudykles, atsiduriame siauroje, vienos krypties gatvėje. Iš abiejų šonų mūrinė siena, o už jos sodai su vilomis. Esame ant senovinio Apijaus vieškelio. Už poros minučių pasiekiame San Sebastijono vartus, imperatoriaus Aureliano III a. po Kristaus staty-

toje mūrų sienoje. Statyti prieš septyniolika šimtmečių, bet atrodo labai šauniai. Nūdien vartuose yra įrengtas muziejus. Kadaise, Romai esant pagoniškosios imperijos sostine, jie turėjo Apijaus vardą.

Roma neauga aukštyn, bet platėja, — auga į šonus. Vos pravažiavęs vartus, autobusas atsiduria gatvėje, kurią supa naujesni pastatai. Romos miesto savivaldybė sąmoningai neleidžia keisti senosios Romos veido.

Šventovė Quo vadis, Domine? Už puskilometrio nuo San Sebastijono vartų yra judri kryžkelė. Čia persiskiria du vieškeliai: via Appia ir via Ardeatina. Kairėje prie kryžkelės stovi kukli šventovėlė su labai įdomiu vardu "Quo vadis, Domine?" (Kur eini, Viešpatie?).

Legenda susieja Quo vadis, Domine? šventovę su Nerono persekiojimu ir apaštalo Petro likimu. Pasakojimas grąžina į I krikščionių šimtmetį — 64 67 m. laikotarpį. Istorija legendą patikslina. Tacitas savo *Metraščiuose* rašo apie Nerono užmojį atnaujinti sostinės lindynių kvartalą. Atnaujinimą pradėjo lūšnų deginimu. Ta proga pats Neronas skaitė savo poeziją su muzikos palyda. Nelaimei, iškilmių metu pasikeitė vėjas ir sudegė didelė miesto dalis. Romėnai apkaltino patį Neroną, o šis sumetė kaltę krikščionims. Kilo pirmasis krikščionių persekiojimas Romoje. Čia įsiterpia legenda apie apaštalą Petrą.

Bijodamas persekiojimo, Petras bėgo iš Romos. Apijaus ir Ardeatino vieškelių sankryžoje jis sutiko Viešpatį Jėzų, einantį į Romą. Nustebęs, klausė: "Quo vadis, Domine?" Viešpats jam atsakė: "Einu vėl numirti..." Apaštalas Petras suprato, kad jam reikia grįžti į Romą ir drąsinti persekiojamus tikėjimo brolius ir seseris.

Šventovėlė yra atdara sekmadieniais. Gidas paprastai atkreipia dėmesį į vyro pėdos įspaudą akmenyje. Tai esąs Viešpaties Jėzaus pėdos įspaudas.

Apijaus vieškelis nuo sankryžos dar labiau susiaurėja. O eismo abiem kryptimis daug. Vairuotojas skubinasi. Girdėti baimingi aiktelėjimai. Autobusas stabteli prie San Calisto katakombų. Čia išlipa bemaž visi keleiviai. Mudu važiuojame toliau. Išlipame stotelėje po išsukimo iš Apijaus vieškelio.

Šiuo vieškeliu Paulius atėjo į Romą

Apaštalų darbų knyga rašo, kad Romos krikščionys, išgirdę apie apaštalo Pauliaus atvežimą teismui, išėjo jo pasitikti (Apd 28, 15). Ir mudu einame lėtu žingsniu Apijaus aikštės ir Trijų tavernų linkui. Eismo čia kur kas mažiau. Turistų autobusai iš Vokietijos ir Prancūzijos stoviniuoja. Automobilių tik vienas kitas. Atrodo, kad tik vietos gyventojai naudojasi senuoju Apijaus vieškeliu. Jo grindinys beveik visur šiuolaikinis — juodas asfaltas. Tik kur ne kur paliktas senasis grindinys iš slidžiai nudilintų paplokščių akmenų. Juodo asfalto grindinys jau duobėtas, — šiuolaikinį vieškelį eismas greitai sunešioja. Senasis akmenų grindinys vis dar tvirtas.

Apaštalo Pauliaus kelionė Romon

Apaštalas Paulius buvo atvežtas laivu į Pozzuoli-Puteolus, Tirėnų jūros uostą prie Neapolio. O iš čia iki Romos yra 208 km, — Apaštalo laukė šešių ar septynių dienų kelionė pėsčiomis kalinių voroje. Prie Capua (Kapuos) kalinių vora pasiekė šį garsųjį Apijaus vieškelį, kuris ėjo nuo Brindisi-Brundisium prie Adrijos pajūrio.

Pakelėse apaštalas Paulius galėjo stebėti romėnų gyvenimo apraiškas. Platūs žemvaldžių dvarai driekėsi palei vieškelį. Kiekvienas dvaras turėjo po tūkstantį ar net daugiau vergų. Žemvaldžių vergai buvo nuožmiai

saugomi dienos darbų metu, o naktį laikomi pančiuose. Žemvaldžiai ir nuožmieji prižiūrėtojai bijojo vergų keršto. O naktį ir pabėgti vergai bandydavo. Kadaise Italijos pusiasalio ūkininkai padėjo Romai užkariauti pasaulį, dabar kiti — gobšūs žemvaldžiai naudojosi pjūtimi. Anie ūkininkai buvo dingę, jų vietą buvo užėmę dvarponiai.

Apaštalas Paulius galėjo stebėti vergus skinant vynuoges ir genėjant vynmedžius. Figmedis jau seniai buvo persodintas iš Rytų, o alyvmedis iš Graikijos. Vynmedis, figa ir alyvmedis yra trys svarbūs vaismedžiai ir nūdienėje Romoje.

Prie Formia kalinių kolona stabtelėjo. Čia keisdavosi legionierių palyda. Formia buvo romėnams reikšminga vietovė: Cicerono kapas ir vila — Formianum, kurioje jis buvo nužudytas. Tiesa, šis įvykis jau buvo uždengtas ištiso šimtmečio dulkėmis, tačiau Cicerono asmenybė visuomet liko svarbi, nes siejosi su Romos respublikos žlugimu ir imperijos pradžia.

Nuo Formia Apijaus vieškelis eina palei Gaetos įlanką. Įlankos panorama yra žavi. Ir prie Terracina (Teračinos) kalinių vora galėjo klausytis jūros bangų šnabždesio.

Dažnai ieškojau Apaštalo pėdsakų

Pozzuoli (Puteolai), Capua (Kapua) ir Formia (Formija) lankiau kelissyk dar studentaudamas. O Terracina (Teračina) ir vėliau domėjausi kartu su vysk. Antanu Deksniu. Tai buvo 1981 m. pavasarį. Deivės Circės kalnas ir Odisėjo nuotykiai tada patraukė mus į Terracina atgaivai.

Nuo Terracina Apijaus vieškelis apaštalo Pauliaus laikais suko nuo pajūrio į pelkes. O pelkėse būta, šalia

vieškelio, ir kanalo iki pat Apijaus aikštės. Asilai, varomi palei kanalą, tempdavo baržas su važma ir keleiviais. Labai galima, kad ir kaliniai buvo barža pavėžinti, nes kanalu kelionė būdavo spartesnė. Nūdien pelkės yra nusausintos. Anais laikais pelkės turėjo knibždėti uodais. Keleiviams grėsė maliarija. Apijaus aikštės ir Trijų tavernų ieškoti prieš keliolika metų leidausi prel. Pauliaus Jatulio ir kun. Vlado Delinikaičio draugystėje. Tada prel. Jatulis vežė savo automobiliu. Buvome tikri, kad surasime, bet surasti nepasisekė. Apijaus aikštė turi būti kažkur arti Cisterna (Čisterna) miestelio prie 43-iojo Apijaus vieškelio myliastulpio. Beieškant užklupo lietus. Sušlapę, nutarėme atsisakyti Apijaus aikštės ir važiuoti link Trijų tavernų. "Taverna" nėra vien tik smuklė. Šalia vyno tavernoje gali gauti ir sūrio su duona bei šilto valgio. Mūsų ieškojimas aną lietingą popietę baigėsi juokingai. Radome ne vieną, bet keletą "tavernų", kurios šovėsi būti apaštalo Pauliaus užeigos vieta, aprašoma *Apaštalų darbų* knygoje (Apd 28, 15).

Trijų tavernų užeiga senovės raštijoje

Senovinė raštija mini Trijų tavernų užeigos namus. Šalia jos būta ir Asklepijaus, sveikatos dievo, šventovėlės. Nenuostabu. Mat pelkėse tūnojo maliariją nešantys uodai.

Senovės autoriai, aplamai, nesididžiuoja savo amžiaus viešbučiais — tavernomis. Patogumų keleiviui jose buvo maža: pastogė ir nepaklota lova. Puodą valgiui virti ir patalynę reikėjo pačiam keleiviui kartu vežtis. Tavernų šeimininkai buvo vagišiai ir turėjo blogą vardą. Horacijus Apijaus aikštės tavernų šeimininkus vadina sukčiais ir apgavikais. Be to, jis prisimena, kad negalėdavęs užmigti dėl parazitų ir kvarkančių varlių pelkėse.

Ir tavernų patarnautojos padariusios Horacijui blogą įspūdį. Ne tik pačios užsiimdavo prostitucija, bet laikydavo verges svečių pomėgiams, atskiesdavo vyną ir visokiais būdais apgaudinėdavo svečius. Pasakojama, kad vienoje iš tokių tavernų Neronas susitiko su savo pirmąja žmona.

Apaštalui Pauliui nakvynė tavernoje vargu ar buvo maloni. Tačiau čia jo laukė staigmena. *Apaštalų darbų* autorius rašo, kad Romos krikščionys, "išgirdę apie mus [Paulių ir jo palydą], atėjo pasitikti iki 'Trijų tavernų'" (Apd 28, 15). Prieš keletą metų apaštalas Paulius buvo rašęs laišką Romos bendrijai. Dėkingi laiško skaitytojai atsiuntė pasiuntinius pasveikinti kalinį Apaštalą. Pauliui turėjo būti smagu. Po ilgos, pavojingos ir varginančios kelionės kalinio pančiuose, jį apkabino krikščionys iš Romos. Kai kuriuos iš jų apaštalas Paulius pažino, o apie kitus buvo tik girdėjęs. Užtenka atsiversti laišką *Romiečiams*. Paskutiniame skyriuje yra sąrašas asmenų, kuriuos apaštalas Paulius sveikino iš Korinto. Atrodo, kad Akvila ir Priskilė, kadaise priglaudę apaštalą Paulių Korinte, buvo persikėlę į Romą. "Juos išvydęs, Paulius dėkojo Dievui ir įgavo naujo pasitikėjimo" (Apd 28, 15). Tai lengva suprasti. Karininkas Julijus, sargybiniai, o ypač kiti kaliniai buvo nustebinti nelauktu vaizdu.

Einame pasitikti apaštalo Pauliaus

Mudu su kun. Vladu Delinikaičiu einame Apijaus vieškeliu į pietus. Tik keletą kilometrų. Apijaus vieškelis yra man gerai pažįstamas. Mėgau ir mėgstu ant jo atklysti ir juo paėjėti. Apaštalas Paulius ėjo Romos linkui, mudu einame jo pasitikti. Tolumoje matyti Albanų kalvos. Apaštalas Paulius su palyda juos pasiekė prie Velletri atšlaičių. Pasak apokrifinės *Apaštalų darbų*

knygos, Aricia (Aričia) miestelyje dar sykį buvo apsistota nakvynei. Kitą rytą apaštalas Paulius įžengė į Lacijumo (Latium) provinciją — Romos genijaus gimtinę. Čia ilgainiui krikščionybė pasinaudos Romos ir Graikijos genijumi ir duos Vakarų kultūrai bei civilizacijai krikščionišką veidą. Asmuo, kuris nešė visuotinio išganymo sėklą iš Jeruzalės į Romą ir paruošė dirvą istoriniam poslinkiui, buvo arti Romos imperijos sostinės.

Laivai, sakoma, yra saugūs uoste. Tačiau laivai ne tam statomi. Žmogus yra saugus namie. Tačiau žmogus keliauja, kad būtų "namie". Apaštalas Paulius būtų buvęs saugus ir "namie" tarp savo tautiečių, bet jis žinojo patirtimi, kad "Kristaus meilė valdo" jį (2 Kor 5, 14).

Aricia vietovėje buvo ir Efezo deivės Dianos šventykla. Neperseniai ji buvo pastojusi Apaštalui kelią sidabrininkų sukeltu sąmyšiu Efeze (žr. Apd 19, 23–40). Kitą rytą, kalinių vora pajudėjo paskutiniam ilgosios kelionės tarpsniui. Šiaurėje ant akiračio matėsi platus miestas. Atėjusieji pasitikti krikščionys džiugiai rodė jo linkui: "Ecce Roma!" Štai Roma čia pat!

Roma nuo Albanų kalvų

Šiuolaikinė Roma daug kuo skiriasi nuo cezarių Romos. Ten, kur nūdien turistas mato Šv. Petro bazilikos kupolą, anuomet buvo Nerono žaidynių aikštė su obeliskais. Ne visa anuometinė Roma buvo iškili. Forumai, Palatino kalva, Nerono Domus aurea — Auksiniai rūmai kyšojo tarp paprastų pastatų. Tiesą sakant, anuometinė Roma buvo nešvarus ir dvokiantis miestas su siauromis gatvelėmis tarp daugiaaukščių namų. Iš tolo Roma atrodė didinga ir patraukli. Gelsvai rudos spalvos namai su marmuro rūmų properšomis žaliame Tiberio pakrančių fone rište rišo akis. Kapitolijumo ir Nerono rūmai smagi-

nosi saulėje savo marmuro iškilumu kaip nūdien mirga baltumu Vittorio Emanuele II paminklas prie Piazza Venezia. Vandentiekiai — Klaudijaus, Apijaus ir Marcijaus — nuo Albanų kalvų, lyg šimtakojai gyvūnai, šliaužė per žalius Lacijumo laukus miesto linkui. Vandentiekiai buvo Romos pasididžiavimas.

Apijaus vieškelis ir didžiūnų kapai

Artėjant prie miesto, Apijaus vieškelis tampa iškilmių keliu ir didžiūnų kapais. Šį rytą paėjėjome šia vieškelio dalimi trejetą kilometrų. Paminklų pamatai, aptrupėjusios marmuro statulos su lotyniškais įrašais ir nūdien tebekalba apie asmenis, kurie gyveno dėl Romos didybės. Turistiniai autobusai veža šiuolaikinius keleivius. Ūmai prie mudviejų stabteli automobilis. Jame pora keleivių. "Atsiprašau", kreipiasi angliškai, "kuria kryptimi važiuoti į katakombas? Ar Roma dar toli?" Visaip keliaujama, — priešinga kryptimi!

Pagarba mirusiems romėnų visuomenėje buvo religijos ramstis. Be to, sudarė progą didžiūnų šeimoms pasireikšti marmuro paminklais. Vienas jų — Cecilia Metella kapas savo apvaliu bokštu primena šiuolaikiniam praeiviui Metelių šeimą. Romėnai kapinių nelaikė ramiomis ir nuo buitinio gyvenimo atskirtomis vietomis. Anot jų, mirusieji norėjo bendrauti su gyvaisiais. Ramybė Dievuje ir šventųjų bendravimas buvo svetimi dalykai. Apaštalas Paulius, eidamas šia Apijaus vieškelio dalimi, turbūt skaitė tą patį paminklinį įrašą, kurį aš dabar skaitau: "Čia palei vieškelį guli T. Lollius Masculus tam, kad praeiviai galėtų pasveikinti: 'Pasveikinimas tau, Lollius!'"

Metelių šeimos kapas yra "prie daubos" — *kata kumbas*. Nūdien sakytume prie "katakombų". Šiandien jis

uždaras. Prieš porą metų man pasitaikė proga užtikti jame archeologus. Užėjau. Pasirodo, kad kapas Viduramžiuose buvo naudojamas kaip tvirtovė ir gyvenvietė.

Kata kumbas — "prie daubos"

Katakombomis yra vadinamos požeminės kapinės. O jų vardas turi ryšį su dauba — slėniu, kur nūdien stovi San Sebastijono bazilika. Požemines kapines steigti pradėjo pagonys ir žydai. Vėliau jų pavyzdžiu pasekė ir krikščionys. Šalia Apijaus vieškelio yra net keletas katakombų — požeminių kapinių, kurias išsikasė krikščionys: Šv. Sebastijono, Šv. Kalisto, Šv. Domitilos. Nūdien į Šv. Sebastijono katakombas įeinama iš Šv. Sebastiono bazilikos. Paėjėjus puskilometrį miesto linkui yra Šv. Kalisto katakombos, o pietų linkui — Šv. Domitilos.

Kada apaštalas Paulius ėjo Apijaus vieškeliu "prie daubos" krikščioniškųjų katakombų dar čia nebuvo. Pirmą kartą lankydamas Šv. Sebastijono katakombas, nustebau pamatęs sienoje įrašą: "Paule et Petre, petite pro Viktore" ("Pauliau ir Petrai, melskitės už Viktorą!") Vėliau iš istorijos paskaitų sužinojau, kad imperatoriaus Valeriano persekiojimo metu III a. krikščionys buvo perkėlę Apaštalų palaikus iš jų kapų į šias katakombas.

Krikščionys savo mirusiųjų nedegindavo

Pirmaisiais krikščionybės amžiais katakombos buvo krikščionių kapinės. Jos buvo gilios ir šakotos galerijos bei rūsiai su skliautais po žeme. Ilgainiui jas krikščionys naudojo ir pasislėpti nuo persekiojimų bei įamžinti savo kankinių-šventųjų atsiminimą. Šventųjų kultas krikš-

čionybėje prasidėjo kankinių kultu. Buvo įprasta mūsų amžiaus romanų rašytojams teigti, kad katakombos pastoviai tarnavo kaip vieta krikščionių sueigoms Mišių aukai. Nūdien tuo su pagrindu abejojama. Būdinga, kad katakombų randama ir kitose Romos imperijos dalyse, — Italijoje, Egipte, Mažojoje Azijoje, — vietose, kur gyveno pirmieji krikščionys. Graikai ir romėnai savo mirusiuosius degindavo, tačiau jie neprieštaravo, kai krikščionys savo mirusiuosius laidodavo po žeme. Romoje yra ir žydų katakombų. Taigi katakombos nebuvo kasamos slaptomis. Kadangi Romos teisėtvarka draudė mirusiuosius laidoti pačiame mieste, todėl visos katakombos buvo už miesto vartų. Katakombų tinklas Romos apylinkėse yra maždaug 6.7–19.8 m gylyje ir užima daugiau negu 243 ha. Katakombos buvo daugiaaukštės, — dažniausiai galerija virš galerijos. Romos archeologai teigia, kad šių galerijų ilgis viršija 200 km.

Romos krikščionys katakombines kapines kasė tarp I–IV a. po Kristaus. Katakombų kasimą palengvino podirvio tufas, — apyminkštė rusva uoliena. Galerijas sudaro siauri takai, kurių sienose yra *loculi*, arba nišos, mirusiųjų kūnams padėti. Nišos rikiuojamos eilėmis viena virš kitos. Po palaidojimo niša buvo uždaroma degto molio ar marmuro plokšte su pieštu ar iškaltu įrašu. Kai kurios galerijos turi ir *cubicula* — kambarius, paprastai $4m^2$ dydžio. Ne visi jie kvadrato formos, — kartais ir apvalūs bei daugiakampiai. Jie priklausė arba kokiai nors šeimai, arba buvo kankinio kapas. Mirusiųjų kūnai buvo dedami į sarkofagus, kurie stovėjo nišose su skliautais. Galerijų sienos ir lubos buvo tinkuotos. Kartais galerijų lubose būdavo atviros angos vėdinimui ir šviesai. Kai kur *cubicula* buvo sujungti į grupę. Tai ryšku Šv. Agnietės katakombose prie Nomentana vieškelio.

Painieji požeminių galerijų koridoriai, be abejo, galėjo tarnauti kaip slėptuvės persekiojimų metu. Katakombos platėjo, atskiros dalys buvo jungiamos į vienetą, žemiau ar aukščiau buvo kasamos naujos galerijos. Ilgainiui katakombų vienetas sudarė tikrą požeminį labirintą. Tai ir nūdien pajunti eidamas paskui gidą su žvakute rankoje. Nė vienam nesinori atsilikti nuo gido! Nūdien katakombos yra apšviestos ir elektros šviesa.

Galerijų sienų ir lubų tinkas buvo paprastai išpuošiamas freskų tapyba. Labai įdomu matyti krikščioniškojo meno pradžią. Pats pirmasis krikščionių menas tenkinosi įvaizdžiais — simbolika. II kristiniame amžiuje jau reiškiasi tematika.

Katakombos krikščionybei atgavus laisvę

Net Konstantinui Didžiajam davus krikščionybei laisvę 313 m., krikščionys norėjo būti laidojami katakombose. Norėta pagerbti tikėjimo didvyrius-kankinius ir būti arti jų po mirties. Gotai, vandalai, lombardai ir saracėnai, niokodami Romą amžių slinktyje, apiplėšė katakombas. Popiežiai dėjo pastangas jas atnaujinti. Bet veltui. Jau VIII a. pradėta mirusiųjų kūnus perkeldinėti į miesto šventoves. Įdomu, kad X a. katakombos buvo visiškai užmirštos, angos į požemines kapines apartos ir užakėtos, — užpiltos žemėmis. Tik 1578 m. pradėta jas vėl atrasti. Katakombų apsauga ir užlaikymu nuo to laiko rūpinosi popiežiai.

Dažnai su dėkingumu prisimenu savo profesorių von Werden'ą, kuris Eichstätt'o seminarijoje skaidrėmis supažindino su požeminėmis pirmųjų krikščionių kapinėmis "prie daubos" ir paaiškino *kata kumbas* vardo kilmę. Tuomet pirmusyk išgirdau ir archeologo, katakombų tyrinėtojo, Battista di Rossi vardą (1822–1894).

"In hoc signo vinces!" (Šiuo ženklu nugalėsi)

Konstantinas Didysis yra Romos imperatorius, kuris davė laisvę krikščionybei. 312 m. mūšis ant Milvijaus tilto ir pergalė prieš Maksencijų padarė jį man labai svarbiu asmeniu. Lemtingąjį mūšį ir pergalę aprašo ir istorija, ir legendos. Viena legenda pasakoja apie Konstantino sapną naktį prieš mūšį. Rytdiena kėlė Konstantinui daug rūpesčio. Sapne matė ant dangaus skliauto kryžių su įrašu: "In hoc signo vinces!" Ryto metą Konstantinas įsakė savo legionų vėliavas paženklinti kryžiumi. Ant Milvijaus tilto susigrūmė Konstantino ir Maksencijaus legionai. Konstantinas mūšį laimėjo. Jo legionai, nugalėję Maksencijaus legionus, perėjo Tiberį ir užėmė Romą. Konstantinas tapo Romos imperijos galva. Ilgainiui jis ir visa jo šeima tapo krikščionimis.

Ši legenda grįžo į mano atmintį pamačius įrašą prie Apijaus vieškelio. Skaitau: "La villa di Massenzio" (Maksencijaus vila). Trinu akis, nes šio ženklo anksčiau čia nebuvo. Jis naujai pakabintas.

Roma ir jos apylinkės yra daugiasluoksnės. Apijaus vieškelis buvo Romos imperijos vieškelių karalienė — *Regina viarum*. Šv. Sebastijono katakombų net nepastebėtum, nežinodamas, kad ant jų tebestovi Konstantino Didžiojo statyta kankinio šv. Sebastijono garbei bazilika. Einant miesto linkui, bazilika yra kairėje Apijaus vieškelio pusėje. Leidžiantis į "daubą" nuo Cecilia Metella kapo, po dešine yra Maksencijaus vila.

Vartai su įrašu "Villa di Massenzio" yra tik trejetas šimtų metrų nuo Šv. Sebastijono bazilikos. Daug sykių, studentaudamas, ėjau pro šiuos vartus. Tada jie marmurinės lentos su įrašu neturėjo. Už jų matėsi tik lanka su pieva bei pamatų likučiai. Lanka ir dabar ta pati, tik žolė pievoje nupjauta. Lankos pašonėse, pavasario

vėjuko raginamos, tarp aukštų smilgų savo raudonas galvutes linguoja grakščios aguonos. Nupjautoje pievoje matyti rūmų pamatai bei aslos ir hipodromo apmatai su *spina*—nugara centre, o prie vieškelio galima atpažinti mauzoliejų. Taigi "vila" bus buvusi didžiulis Maksencijaus dvaras — ūkis Romos priemiestyje.

Imperatorius Maksencijus, kaip ir jo amžininkas Konstantinas, yra pažįstamas ryšium su mūšiu ant Milvijaus tilto ir pervartos Romos imperijos istorijoje.

Maksencijaus dvare Romos priemiestyje

Įėjimas į vietą tik su bilietu, — nebrangus, 1500 itališkų lyrų (apie 1 dolerį). Vietoje įprastų kepurėtų sargų kitose Romos archeologinėse vietose, lankytojus priima ir išleidžia šneki italų pora. Jinai parduoda bilietus, o jisai aprūpina vietovės žemėlapuku ir aprašu.

Lanka su Maksencijaus dvaru priklauso tai pačiai daubai, kurioje krikščionys kadaise buvo išsikasę katakombas. Tik Apijaus vieškelis atskiria katakombas nuo Maksencijaus dvaro. Eidami daubos pakrantėmis, geriau matome gana ryškius dvaro pastatų pamatus ir apmatus. Archeologija — mokslas apie "pradžią" yra istorijos draugė. Archeologijos duomenis "skaityti" padeda vaizduotė. Ir mudu, akimis apmetę žaliąją daubą, vienas kitą papildome savo pastabomis apie griuvėsiais virtusių pastatų paskirtį: rūmus, hipodromą, mauzoliejų — vietą urnoms su šeimos mirusiųjų pelenais.

Žemėlapukas ir aprašas padeda susipažinti su Maksencijaus dvaro praeitimi. Vilos statyba, atrodo, buvo atlikta trumpu Maksencijaus valdymo metu (306–312). Vieta vilai prabangi ir svarbi Apijaus vieškelio pakelė kone prie miesto vartų. Kadaise ji priklausiusi Anijų šeimai — *familiae Annii.*

Archeologija nėra tik mokslas, kuris žadina lankytojų vaizduotę. Mat archeologai, remdamiesi radiniais ir žiniomis bei užuominomis senovės raštijoje, atkuria vietovės praeitį. Archeologų dėka Maksencijaus dvaro Romos užmiestyje praeitis yra ir patikima, ir įdomi.

Pasirodo, kad Annia Regilla, mergina iš Anijų šeimos, ištekėdama už Erodo Atikiečio (Herodus Atticus), II a. po Kristaus, kraičio gavo šią šeimos nuosavybę. Erodas Atikietis buvo įdomi asmenybė. Reiškėsi kaip stoicizmo filosofas ir buvo būsimojo Romos imperatoriaus Markaus Aurelijaus mokytojas. O Markus Aurelijus mane vis domina savo knyga *Mąstymai* (Meditationes). Būdinga, kad ir jis tapo garsiu stoiku.

Apie Erodą Atikietį archeologai "iškniso" ir daugiau įdomybių. Jo būta perdėm turtingo. Turtingo paveldėjimu, — tėvas jam paliko didelius turtus. Be to, jo būta labai slogioje bėdoje. Mat jis buvęs apkaltintas žmonos Annia Regilla nužudymu. Archeologai rado ant rūmų griuvėsių sienos paminklinę lentą su įrašu "Rūmų šviesai" — žmonos atminimui. Archeologams atrodo, kad Erodas Atikietis ją prisegė prie sienos, norėdamas parodyti savo nekaltumą ir prisirišimą prie žmonos. Ir archeologai negali apsieiti be intrigų!

Paskutinės Maksencijaus dienos dvare

Mintimis grįžtu prie Maksencijaus ir anos lemtingos datos krikščionybės istorijoje: 312 spalio 28. Tą dieną Konstantinas nugalėjo Maksencijų ant Milvijaus tilto. Skaitau lapelį, kurį gavau prie vartų. Bevardis ano meto istorikas-metraštininkas aprašo Maksencijų prieš šį lemtingą mūšį. Rašo, kad Maksencijus pasitraukė iš rūmų ant Palatino kalvos dvi dienas prieš mūšį. Kartu su žmona ir sūnumi persikėlė į savo vilą prie Apijaus vieškelio.

Maksencijus buvo už pagoniškąją Romos civilizaciją, o Konstantinas rengėsi duoti krikščionybei laisvę imperijoje. Konstantino legionų vėliavas jau puošė kryžius, nes jis tikėjo, kad "In hoc signo vinces!" Kokia viltimi gyveno Maksencijus savo viloje anas dvi dienas?

Vėl prie Romos mūrinių sienų

Šiuolaikinė Roma yra didžiulis metropolis. Kadaise gimusi ant septynių kalvų palei Tiberį, jau apaštalo Pauliaus amžiuje Roma buvo didžiausias imperijos miestas. Imperatoriui Augustui mirus (14 m. po Kr.), Roma buvo suskirstyta į keturiolika rajonų su mažesnėmis padalomis ir užėmė 426 hektarų.

Įdomu įeiti į Romą senuoju Apijaus vieškeliu. Einant pėsčiomis, galima daugiau matyti. Vieškelio šonai liudija daugiaamžę praeitį ir jos siūles. Romos imperija, krikščioniškoji Roma, šiuolaikinė Italija pasakoja apie save praeiviui.

Šiandien darbo diena. Eismas abiem kryptim labai judrus. Vieškelis vis dar iš imperijos laikų — siaurutis. Stebina autobusų šoferių įžūlus gyvumas. Pėstieji turi šokti prie akmeninės tvoros, kuri riboja vieškelį nuo Šv. Sebastijono katakombų iki pat Quo vadis, Domine? šventovės. Mažiukų, triračių sunkvežimėlių motorai rėksmingi. Degalų kvapas verčia judėti. Kadaise čia girdėjosi kvadrigų — ketverto arklių kanopų ir jų traukiamos karietos dundesys.

Apaštalui Pauliui ateinant į Romą, ši Apijaus vieškelio dalis buvo itin iškili ir prašnekino keleivį Romos didybe. Nūdien ji apstatyta namų namukais. Jie apšepę ir dulkini. Per plyšius vartuose matai gaivius kiemus su vaismedžiais ir darželiais. Už aptriušusių namų slepiasi

ir prel. Antano Jonušo pamėgtas restoranas piligrimų atgaivai vardu "Quo vadis?"

Stebina italų archeologų pastangos atkasti senovę palei Apijaus vieškelį miesto mūrų paunksnėje. Italai nūdien gyvena turtingai. Norima atstatyti senus namus, reikia tiesinti bei platinti senąjį vieškelį, pakelti pervažą keliams, kurie kerta Apijaus vieškelį. O tai patarnauja archeologijai. Mat statyba prasideda griovimu, o griovimas sudaro progą pažiūrėti, kas yra po asla. Būdinga, kad atkasinėjimai sudaro įspūdį, jog ir ši iškilioji Apijaus vieškelio dalis bus buvęs kapinynas.

Romėnai nešaukė "Paulius prie vartų!"

Kadaise, punų karo metu, romėnai šaukė su siaubu: "Hannibal ante portas!" (Hanibalas prie vartų!). Apaštalas Paulius įėjo į Romą kaip kalinys. Tuomet Roma dar nejautė pavojaus, kurį nešė apaštalas Paulius. "Kristaus vietoje [Paulius ragino]: 'Susitaikinkite su Dievu!' " (2 Kor 5, 20).

Keletui metų praėjus, Roma nukirto apaštalui Pauliui galvą už miesto sienų, bandydama išvengti permainos, kuri buvo pakeitusi patį apaštalą Paulių pakeliui į Damaską (Fil 3, 12; Apd 9).

Apaštalų darbų knyga pastebi, kad "Kai atvykome į Romą, Pauliui buvo leista apsigyventi atskirame bute su saugančiu jį kareiviu" (Apd 28, 16). Kita *Apaštalų darbų* knygos laida šį aprašą patikslina priedu: "...šimtininkas [Julijus] perdavė kalinius komendantui".

Nuo 52 iki 62 metų imperijos policijos galva Romoje buvo stoikas Burus, — puikus asmuo, sumanus kariškis ir išmintingas tarnautojas. Kadaise, kartu su Seneka, jis auklėjo jauną Neroną, dabartinį imperatorių. Taigi jis dabar buvo Neronui artimas žmogus. Šimtininkas Julijus

Apaštalo Pauliaus statula Šv. Petro bazilikos aikštėje: "Pasiimkite ir išganymo šalmą bei Dvasios kalaviją, tai yra Dievo žodį" (Ef 6,17)

Apaštalo Pauliaus statula jo bazilikos atriume: "Aš nesigėdiju Evangelijos, nes ji yra Dievo galybė išgelbėti kiekvienam tikinčiajam" (Rom 1,16)

Nūdienis Puteolų (Puteoli, itališkai Pozzuoli) uostas

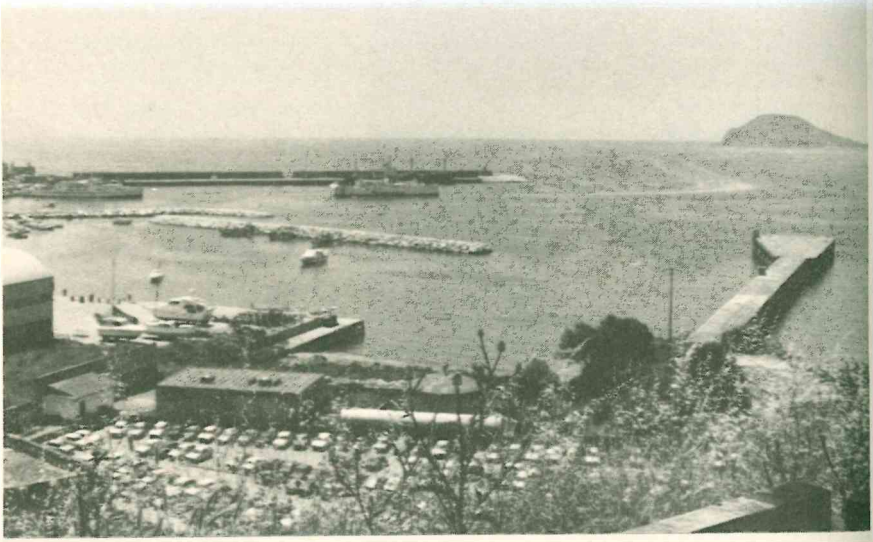

Puteolų uosto detalė

Dievaičio Serapio šventovės griuvėsiai Puteolų-Pozzuoli miesto centre

Puteolų koliziejus sienų nebeturi, bet arena vis dar tvirta

Via Appia — Apijaus vieškelis yra kelias, kuriuo atėjo į Romą Apaštalas Paulius

Via Appia "dauboje" — *kata kumbas*. Po dešine yra Šv. Sebastijono katakombos, po kaire Maksencijaus dvaras

San Paolo alla Regola šventovė: šioje vietoje pirmojo įkalinimo metu Apaštalas skelbė Evangeliją. Šventovė pastatyta Apaštalo garbei

San Paolo alla Regola šventovėje yra kripta, kurioje kadaise, pagal romėnų atsiminimus, Apaštalas laukė teismo

Mamertinum — Mamertino kalėjimas: čia Apaštalas buvo įkalintas prieš mirtį

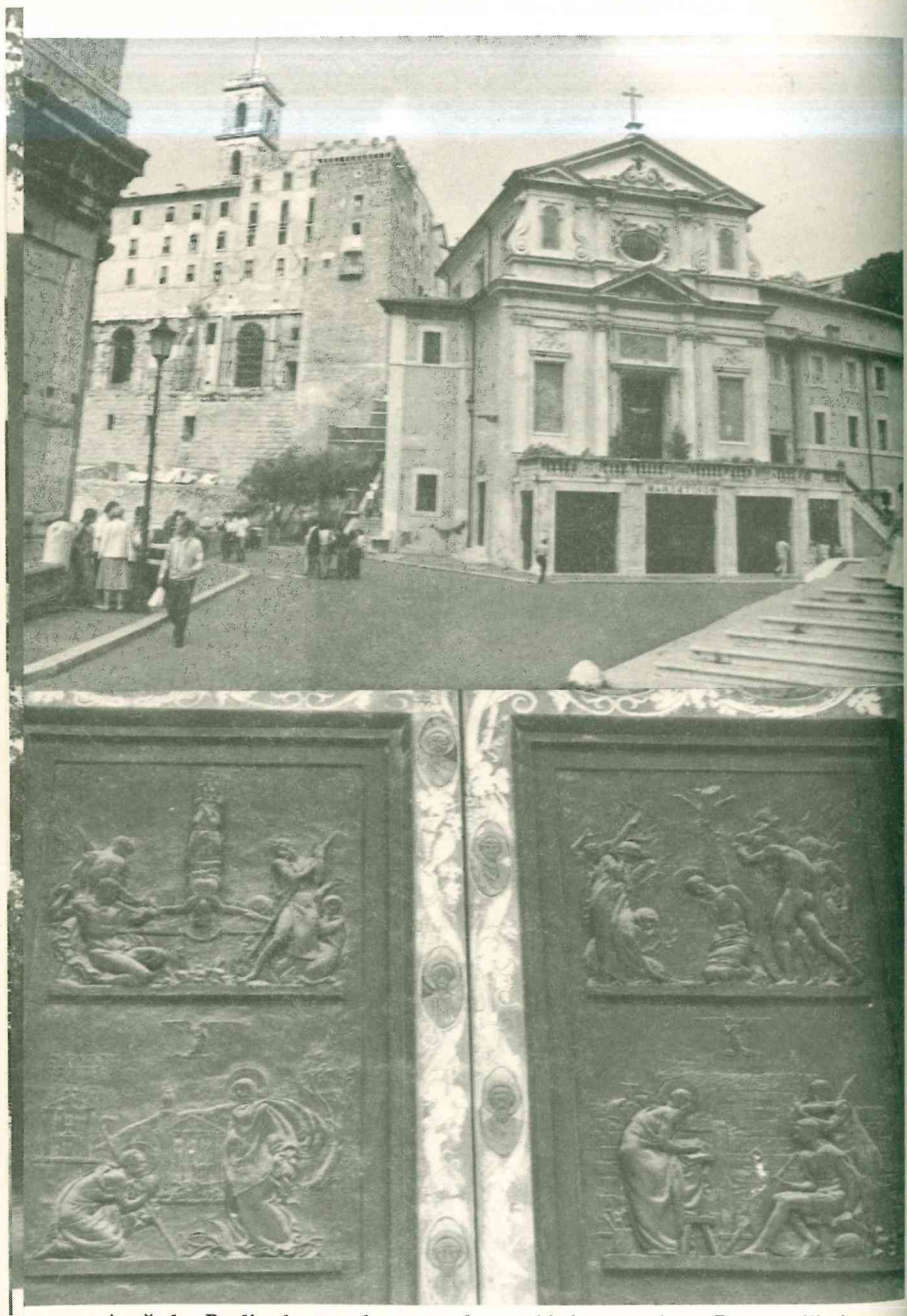

Apaštalas Paulius buvo nubaustas galvos nukirtimu, nes buvo Romos pilietis, o Apaštalas Petras — nukryžiuotas, nes buvo žydas

Tre Fontane — Trijų šaltinių trapistų abatija: Apaštalo Pauliaus nukankinimo vieta

Apačioje — šventovė su trim šaltiniais viduje

San Paolo fuori-le-Mura — Šv. Pauliaus bazilika

Šv. Pauliaus bazilikos fasadas

Apaštalo Pauliaus kapas San Paolo fuori-le-Mura bazilikoje

Apaštalo Pauliaus kapą dengia marmuro lenta su įrašu:
"Pauliui, Apaštalui Kankiniui"

Viršuje:
Vytis pasitinka lietuvį fasade viešbučio, kurį mėgo karalienė Bona

Kairėje:
Popiežiškos Lietuvių kolegijos kapavietė Verano lauke

perdavė Burui ir apaštalo Pauliaus bylos aplankalą su teigiamu Festo, Palestinos valdytojo, pranešimu. Galima spėlioti, kad jis prijungė ir savo paties asmenišką raštą apie šį nepaprastą kalinį. Po perdavimo, apaštalui Pauliui buvo leista būti "laisvajame arešte" — *custodia libera* — išsinuomoti butą, su teise išeiti į miestą su sargybiniu. Laisvojo arešto nuostatai reikalavo, kad sargybinio kairioji ranka būtų surakinta su kalinio dešiniąja. Taigi su apaštalu Pauliumi buvo elgiamasi kaip su įžymiu imperijos kaliniu. Be abejo, komendanto elgesys Apaštalo atžvilgiu padarė įspūdį krikščionims bei žydų bendruomenei.

Nerono Roma

Nuo imperatoriaus Augusto laikų (30 m. prieš Kr.–14 m. po Kr.) Roma buvo padalinta į keturiolika rajonų. Tada Roma užėmė 426 ha plotį. Beje, už dviejų šimtmečių Aureliano 19 km miesto sienos įjungė triskart daugiau hektarų — III a. antrojoje pusėje Roma užėmė 1386 ha. Trylika rajonų driekėsi rytiniame Tiberio paupyje. Tik keturioliktasis rajonas, vadinamas *Transtiberim* — "Anapus Tiberio", plėtėsi vakarinėje upės pakrantėje. Daugumą jo gyventojų sudarė žydų naujasėdija.

Apaštalo Pauliaus laikais Romoje gyveno apie 1.000.000 gyventojų. Iškiliąsias miesto dalis užėmė valdiškieji pastatai: valdžios rūmai, sodai, vilos ir legionų bei pretorinės sargybos įgulų kareivinės. Miestelėnai turėjo pasitenkinti "salomis" — paprastų butų telkiniais tarp valdiškųjų statinių. Gyventojų skaičiui augant, reikėjo dauginti nuomojamųjų namų aukštus ir siaurinti gatves. Penkiaaukščiai ir šešiaaukščiai namai vyravo miestelėnų "salose"; reta

gatvė turėjo daugiau negu trijų metrų platumą. Tik patricijai — turtingieji aristokratai gyveno, tarnų apsupti, ištaigiose vilose su plačiais sodais. Šiaip miestelėnai, nors ir turtingi, nuomodavo žemutinį namo aukštą, o neturtingesnieji turėjo pasitenkinti butu, pasiekiamu laiptais.

Judėjų-žydų naujasėdija telkėsi Transtiberio rajone. Istorikai rašo apie trylika savarankiškų bendruomenių. Tik kai kurie iš jų buvo turtingi ir ištaigiai gyveno. Daugumas priklausė Romos varguomenei.

Apaštalo Pauliaus "atskiras butas"

Jau studentu būdamas, ne sykį ieškojau Apaštalo "atskirojo buto". Mamertinum'o kalėjimas prie Foro Romano turi galimą ryšį su antruoju Apaštalo įkalinimu, kuris baigėsi jo mirtimi. Užsiminiau apie "atskirąjį butą" kun. Vladui Delinikaičiui.

— Gerai, — sako, — nuvesiu.

Dar prideda:

— Pamatysi ne tik Pauliaus šventovę, bet ir namą!

Autobusu "85" pasiekiame Piazza Venezia. Po to pėsčiomis per Via Botteghe Oscure nueiname į Via San Paolo alla Regola. Net Romą gerai pažįstančiam nebūtų lengva surasti Via di Santa Maria in Monticelli, prie kurios glaudžiasi ši Via!

— Štai, — sako kun. Vladas Delinikaitis, — Šv. Pauliaus 'atskirasis' namas, o priešais jį stovi ir šventovė — San Paolo alla Regola.

Abu pastatai iš Viduramžių. Šv. Pauliaus namas — junginys namų liudija skirtingus XII–XIII a. laikus. O dabartinė San Paolo alla Regola šventovė yra net jaunesnė — XVI ar XVII a. Aikštelė tarp šventovės ir namų prigrūsta automobilių.

Bandome įeiti į šventovę

Durys į San Paolo alla Regola šventovę uždarytos. Besižvalgant, automobilių statyklos patarnautojas pataria kreiptis į vienuolius, kuriems priklauso šventovė. Vienuolynas po kaire. Ir jo durys uždarytos. Tačiau turi skambutį su įrašu: Padri del Terzo Ordine Regolari di San Francesco (Tėvai šv. Pranciškaus trečiojo Ordino vienuoliai). Spaudžiame skambutį. Atsakymo nėra. Skambiname vėl... vėl... vėl... Galop pasigirsta balsas: "La casa è chiusa!" (Namas uždarytas).

— Norime aplankyti šv. Paulių jo šventovėje, — sakome.

— Šiandien negalima, — girdime.

— Ateikite kitą kartą... Sekmadienį iš ryto! — prideda.

Bandymas aplankyti San Paolo alla Regola baigiasi nesėkmingai.

Keliskart, pakartotinai būdamas Romoje, bandžiau įeiti į šv. Pauliaus šventovę ir namą, bet iki šiol dar nepavyko.*

Vargu ar ši šventovė yra vieta, kur apaštalas Paulius nuomavo sau "atskirą butą", būdamas laisvajame arešte. Turimas liudijimas apie San Paolo alla Regola yra iš vėlesnių laikų. Turbūt tikslus apaštalo Pauliaus adresas Romoje pirmojo įkalinimo metu liks mums nežinomas. Tačiau viena aišku. Apaštalas Paulius turėjo rasti butą arti pretorinės sargybos įgulos kareivinių, nes kareiviai, skiriami būti sargyboje jo bute, ateidavo pakeisti vienas kito. Nuotolis negalėjo būti didelis. San Paolo alla Regola priklausė kadaise 9-ajam rajonui su Campus Martius — Marso kareivinėmis.

---

*San Paolo alla Regola šventovę pasisekė aplankyti 1989-ųjų metų vasarą. Nūdien ją prižiūri Tėvai Pranciškonai iš Bombėjaus Indijoje. Dešinėje šventovės pusėje, šalia apsidos, yra laipteliai, kuriais nusileidau į Apaštalo "atskirą butą" Romoje. (žr. nuotraukas psl. 95).

Nėra abejonės, kad Romos krikščionys nuoširdžiai rūpinosi kalinio Apaštalo gerove. Juk jie apaštalo Pauliaus pasitikti buvo nuėję net iki Apijaus foro! Numanu, kad jie ir dabar jam padėjo, — supažindino su kaimynais, galbūt net parūpino jam darbo, kad galėtų "savo rankomis" užsidirbti pragyvenimą. Du artimi Apaštalo bendradarbiai Akvila ir Priskilė, atrodo, buvo grįžę į Romą iš Korinto (Apd 18, 1–3; Rom 16, 3). Jiedu ir apaštalas Paulius užsiėmė bendru amatu, Korinte audė palapines. Turbūt ir dabar jie padėjo Apaštalui užsidirbti pragyvenimą (žr. Fil 1, 5; 2 Kor 11, 8–9).

Dveji metai Romoje

Nuo 61-ųjų metų pavasario iki 63-iųjų metų pavasario apaštalas Paulius laukė šaukimo į imperatoriaus Nerono teismą. Kareiviai, keisdamiesi sargyboje, leido Apaštalui priiminėti lankytojus ir laisvai skelbti Evangeliją (Apd 28, 31).

Teismo nudelsimas neturėtų stebinti. Mat imperatoriaus teismo įstaiga turėjo laukti, kol atvyks Apaštalo kaltintojai (Apd 25, 5.16). Be to, įstatymas pramatė ilgesnį laiko tarpsnį imperatorių pasiekusiose bylose, kuriose ėjo kalba apie mirties bausmę. Pasak Nerono potvarkio liudijimo, bylose iš anapus Alpių ar iš už marių buvo nustatytas pusantrų metų tarpsnis. Kaltintojams nespėjus laiku atvykti, kaltinamasis atgaudavo laisvę: byla buvo užbaigiama, nes jai nustatytu laiku nebuvo duota eiga. Apaštalas Paulius buvo laikomas laisvajame arešte ilgiau — dvejus metus, — matyt, norėta duoti jo kaltintojams daugiau laiko atvykti į Romą iš Palestinos. Žydai buvo įtakingi Nerono dvare. Tacitas ir Juozapas Flavijus rašo apie tuometinę judaizmo įtaką Romoje. Jiedu kalba apie Popėją Sabiną ir teigia, kad ji buvo priėmusi žydų tikėjimą. Popėja Sabina buvo Otono, būsimojo imperatoriaus žmona, tačiau 62-aisiais metais ją perėmė sau už

žmoną Neronas. Beje, trejetą metų vėliau Neronas ją nužudė. Galbūt Apaštalo kaltintojai nesiskubino, nenorėdami išlaisvinti savo priešą. O gal net, tarpusavyje pešdamies, nesutarė. Taigi, teismas galėjo būti nudelstas dėl daugelio priežasčių. Be to, galima galvoti ir apie imperatoriaus teismo kaprizus, nes jam teko spręsti ir daugiau bylų. Žinoma, nuotykingosios kelionės metu per jūrą galėjo dingti Festo pranešimas apie Paulių ir reikėjo laukti naujo.

Rašydamas iš Korinto laišką *Romiečiams*, 57–58 m. žiemą, apaštalas Paulius pareiškia savo norą pats atkeliauti į Romą, tačiau neplanuoja ilgiau užsibūti. Tuomet jis turėjo mintyje stabtelėjimą Romoje pakeliui į Ispaniją (žr. Rom 1, 10–14; 15, 22–29). *Apaštalų darbų* autorius paaiškina, kad Viešpats kitaip patvarkė. Apaštalui esant kalėjime Jeruzalėje, "pasirodė Viešpats ir tarė: 'Būk tvirtas! Kaip liudijai apie mane Jeruzalėje, taip reikės tau liudyti ir Romoje'" (Apd 23, 11).

Apaštalui buvo lemta liudyti Kristų ir duoti tvirtesnį pagrindą krikščionių bendrijai, kuri netrukus turės kentėti persekiojimą. Apaštalo liudijimas padėjo Romos krikščionių bendrijai tapti "nepaprastai gausia", apie kurią kalba istorikas Tacitas savo *Metraščiuose* ryšium su Romos gaisru.

Pokalbis su Romos žydais

Vos trejetui dienų praėjus po atėjimo Romon, apaštalas Paulius pasikviečia pas save žydų vadovus (Apd 28, 17). Apaštalo akimis, jie atstovauja Pažado tautai. Taigi jiems pirmiausia turi būti paskelbtas Pažado išsipildymas (Apd 13, 46).

Romos judėjų bendruomenės vadovai jau žinojo apie krikščionis. Tačiau į juos, atrodo, žiūrėjo perdėm neigia-

mai. Iki šiol jie matė juose tik priešišką atskalą (Apd 28, 22). Turbūt dėl to prieš dvylika metų jie buvo sukurstę minią prieš savo tautiečius, tapusius krikščionimis, paskatindami imperatoriaus Klaudijaus potvarkį, ištrėmusį visus žydus iš Romos. Tai buvo įvykę 49 m. po Kristaus (žr. Apd 18, 12). Be abejo, apaštalas Paulius apie tai sužinojo iš Akvilos ir Priskilės jau Korinte (žr. Apd 18, 1–2). Jam dabar rūpėjo išsamiau išsiaiškinti su judėjų vadovais.

Judėjų vadovai noriai susirinko apaštalo Pauliaus bute. Smalsumas vedė juos sutikti vieną veržliųjų krikščionybės vadų. Apie Pauliaus keliamą sąmyšį tarp judėjų jie, be abejo, žinojo ir iš laiškų, atėjusių iš Judėjos, ir iš tautiečių, atsikėlusių Romon (žr. Apd 28, 21). Dabar juos stebino kalinio "laisvasis areštas", — numanu, kad dėl to, jog Paulius buvo Romos pilietis. Paprasti žmoneliai ar vergai buvo baudžiami rimbu, siunčiami į kasyklas, sudraskomi žvėrių arenoje, kalami prie kryžiaus dėl niekniekių.

Atrodo, kad apaštalui Pauliui buvo aišku, jog Romos judėjų naujasėdija buvo įtakinga ir mieste ir Nerono dvare. Lengva suvokti, kodėl jis skubinosi sueiti su vadovais. Jiems atėjus, jis sąmoningai ribojasi pasakojimu apie savo areštą ir bylą, — "aš nešioju šitą grandinę dėl Izraelio vilties" (Apd 28, 20):

> *Broliai! Nors aš nesu nusikaltęs nei tautai, nei papročiams, buvau Jeruzalėje suimtas ir atiduotas į romėnų rankas. Tie ištardę norėjo mane paleisti, nes nerado jokio mirties verto nusižengimo. Kadangi žydai prieštaravo, turėjau šauktis cezario, tiktai ne tam, kad apkaltinčiau savo tautą. Dėl šios priežasties aš norėjau su jumis pasimatyti ir pasikalbėti* (Apd 28, 17–20a).

Vadovai elgėsi tarsi būtų nieko nežinoję apie Apaštalo bylą. Jeigu tai tiesa, Sinedrijos raštas, kuriuo Paulius buvo pasmerktas, dar nebuvo pasiekęs tolimesnių judėjų naujasėdijų. Vadovai lyg niekuo dėti kreipiasi į Apaštalą: "Vis dėlto norėtume išgirsti tavo pažiūras [apie Kristų]. Mat apie šią [krikščionių] atskalą tiek težinome, jog jai visur prieštaraujama" (Apd 28, 22). Taigi judėjų vadovai skaitosi su Apaštalu ir žino apie sąmyšį, kurį jis sukėlė Mažosios Azijos ir Graikijos sinagogose. Tačiau, atrodo, kad jie tikslių žinių apie jo bylą neturi, nes apie ją kalba užuominomis. Galop Apaštalas ir vadovai sutaria susirinkti jo bute rimtam pokalbiui.

Mesijo mirtis ant kryžiaus

Nustatytą dieną judėjai gausiai susirenka apaštalo Pauliaus bute. Pokalbis yra lemtingas. Paulius ir judėjai pažinojo Raštus. Todėl Apaštalas ir kalba apie Karalystę, kurios ilgėjosi judėjai, apie pranašus — Joną Krikštytoją, apie Jėzaus Nazariečio gyvenimą, mirtį ir Prisikėlimą, norėdamas parodyti, kad Jėzus yra Mesijas, kuris sukūrė Dievo karalystę, o jo Prisikėlimas apreiškia baigminį Dievo užmojį kiekvienam žmogui. Pokalbis tęsiasi "nuo ryto iki vakaro" (Apd 28, 23). Tačiau viskas veltui. Neįtikėtina, kad garbinga žydų tautos istorija apreikštų baigminį Dievo užmojį dėl žmogaus gėdinga Mesijo-Kristaus mirtimi ant kryžiaus?! Judėjų vadovai nepajėgia priimti "papiktinimo" — Mesijo bejėgiškumo ant kryžiaus (žr. 1 Kor 1, 23). Dienai baigiantis, vieni Apaštalo žodžiais tikėjo, o kiti ne (Apd 28, 24). Jiems išeinant, Apaštalas palydi juos, pasak *Apaštalų darbų* autoriaus, Izaijo žodžiais, sulygindamas juos su pranašo bendraamžiais:

Girdėti girdėsite, bet nesuprasite,
žiūrėti žiūrėsite, bet nematysite.
Šitų žmonių širdis aptuko,
jie prastai girdėjo ausimis ir užmerkė akis,
kad kartais nepamatytų akimis,
neišgirstų ausimis, nesuprastų širdimi
ir neatsitverstų, ir aš jų nepagydyčiau
(Apd 28, 26–27).

Apaštalų darbų knygos užsklanda

Lukas nebaigia *Apaštalų darbų* knygos pokalbio su judėjų vadovais nesėkme. Geroji žinia, pasiekusi Romą — tuometinį pasaulio centrą — yra "Dievo išgelbėjimas... pasiųstas pagonių tautoms, ir jos jį priims" (Apd 28, 28). Anot Luko, apaštalo Pauliaus atvykimas į Romą ir "Dievo karalyst[ės] skelbimas...visiškai laisvai, netrukdoma[i]" (Apd 28, 31) nėra tik atvykimas, bet ir durų atidarymas į ateitį, — veda į *visą* pasaulį.

Lukas turi dvi knygas Naujajame Testamente: Evangeliją ir *Apaštalų darbus*. Evangelijoje Jėzus "ryžtingai" eina į Jeruzalę, kad mirtimi ant kryžiaus apreikštų Prisikėlimą (Lk 9, 51). *Apaštalų darbuose* Bendrija per apaštalą Paulių pasiekia Romą ir "visiškai laisvai, netrukdoma moko apie Jėzų Kristų" (Apd 28, 31).

Evangelijoje pasirengimas viešajai veiklai įvyksta dykumoje (Lk 3). Dievo žodis pasigirdo "Zacharijo sūnui Jonui dykumoje" (Lk 3, 2), o Dvasia Jėzų "vedžiojo po dykumą keturiasdešimt dienų" (Lk 4, 1–2). Apaštalas Paulius skelbia Jėzų Kristų "laisvai" įkalintas Romoje (Apd 28). Kalėjimas yra visuomenės sukurta dykuma. Lukui būdinga savo dvitomį veikalą pradėti ir baigti dykumos tema.

Dykumos žmonės bijo. Dykumoje žmogus išgyvena

baimę, nes nėra pastogės, duonos, vandens. Dykuma apreiškia žmogui jo bejėgiškumą ir moko pasitikėti Dievu. Dykumoje žmogus atpažįsta "dykumą" savyje, — šerdį, kurioje susitinka su pačiu savimi... O susitikti su savimi be Dievo nėra saugu.

Paulius ir krikščionybė Romoje

Lukas užsklendžia savo *Apaštalų darbų* knygą su drąsia viltimi Bendrijos ateičiai. Jam kuklusis Apaštalo butas Romoje tampa veiksmingu židiniu. Iki šiol Evangeliją trikdė judaizmo klausimas, — ji buvo skelbiama nedrąsiai ir neryžtingai. Nuo dabar, Apaštalo duotu polėkiu, Evangelija įsidrąsina. Pats Apaštalas Bendrijos augimo priežastimi laiko savo įkalinimą. Be to, Romos krikščionių bendrija, būdama imperijos centre, atkreipia į save visų kitų krikščionių bendrijų dėmesį (žr. Rom 1, 8) ir tarnauja joms kaip modelis bei paskata. Dėl to Paulius, nors ir kaliniu būdamas, stengiasi skelbti Evangeliją ir guostis tikėjimo šiluma (Rom 1, 11).

Laiške *Romiečiams* apaštalas Paulius išvardina keletą kitų židinių. Viename jų jis mini "Asinkritą, Flegontą, Hermį, Patrobą, Hermą ir su jais esančius brolius" (Rom 16, 14), o kitame "Filologą ir Juliją, Nerėjų ir jo seserį, ir Olimpą, ir visus jų draugus šventuosius"(Rom 16, 15).

Apaštalo bičiuliai Romoje padėjo jam susipažinti ir su miesto žymesnėmis šeimomis. Archeologija liudija, kad Akvilos ir Priskilės namas buvo ant Aventino kalvos. Nūdien ten yra Šv. Priskos bazilika. Pasak atrasto įrašo, žemė, ant kurios Apaštalo bičiuliai Akvila ir Priskilė buvo pasistatę namus, priklausė garsiajai Kornelijų šeimai. Be to, katakombose buvo atrasti Pudencianos ir Praksedės, senatoriaus Pudenso dukterų, Akvilos ir Priskilės kapai. Archeologai daro išvadą, kad šios katakombos bu-

vo bendra šių šeimų laidojimosi vieta. Kadangi šios šeimos buvo susidraugavusios net mirtyje, labai galima, jog kai kurie *gens Cornelia* — Kornelijaus giminės nariai buvo tapę krikščionimis dar prieš Apaštalo atvykimą Romon. Dvi iš seniausių šventovių ant Eskvilino kalvos turi Pudencianos ir Praksedės, tų pačių Pudenso dukterų, vardus. Nūdienė krikščionijos atmintis liudija, kad apaštalas Petras aukojo Mišių auką senatoriaus Pudenso viloje. Antrojo įkalinimo metu apaštalą Paulių kalėjime lankė tūlas Pudensas (žr. 2 Tim 4, 21). Beje, lietuviškasis vertimas jį "Pūdu" vadina! Atrodo, kad šis "Pūdas" nebuvo "lengvas" asmuo Romos mieste.

Nuoseklu galvoti, kad krikščionybė turėjo pasisekimo tarp išsiauklėjusių romėnų, nes jie nebetikėjo dievais, kuriuos išjuokė poetai ir filosofai. Būdinga, kad šie romėnai, nesitenkindami koliziejaus šauksmų "Panem et circenses!" (Duonos ir žaidimų!) cirku, ieškojo gilesnio religinio išgyvenimo, žvalgėsi po Rytų religijas, lankė žydų sinagogas ir krikščionių sueigas. Tačiau, atrodo, kad daugumas nusivylė sutikta dievų ir išganytojų gausa.

Krikščionybė įleido gilias šaknis tarp Romos vargdienių. Vergai rado krikščionybėje raktą į laisvę ir asmens-žmogaus teises. Krikščionys tikėjo, kad žmogaus orumas turi ištaką Dievuje-Kūrėjuje. Todėl žmogus, sukurtas pagal Dievo paveikslą ir panašumą, atpirktas Dievo Sūnaus kryžiumi, turi amžiną paskirtį.

Apaštalo Pauliaus kalinimo metu Romoje miestą sukrėtė žiaurus įvykis. Romos prefektą Pedanijų Sekundą nužudė jo pavydus vergas dėl jo nedorovingo dėmesio savo moteriai. Pagal teisėtvarką, visi vergai, kurie buvo kartu su užmušėju nusikaltimo metu viloje, turėjo būti nubausti mirtimi. Pedanijaus Sekundo atveju, daugiau negu 400 vergų buvo baustini. Visas miestas pareiškė protestą prieš tokią nuožmią neteisybę. Imperatorius

Neronas ir senatas atsisakė sušvelninti įstatymą. Apie tai rašo Tacitas (*Metraščiai*, XIV, 42).

Nenuostabu, kad naujasis mokslas—Evangelija ir patraukė vergų širdis. Apaštalo Pauliaus vardas tarp jų buvo minimas su pagarba ir viltimi.

"Atiduokite visiems, ką privalote..."

Linkėjimų sąraše laiške *Romiečiams* apaštalas Paulius mini du krikščionių telkinius — Aristobulo ir Narcizo namų tarnus. Šie didikai, atrodo, nebuvo krikščionys, nes jų Apaštalas nesveikina (žr. Rom 16, 10–11). Senovės Romoje žodis *familia* — "šeimyna" apėmė visus namų židinio asmenis — tarnus ir vergus, o namų židinio galva buvo vadinamas *paterfamilias* — "šeimynos tėvu". Paprasto piliečio šeimyna turėdavo apie penkiolika vergų, bet patricijai, — kaip Narcizas ir Aristobulas, — galėjo turėti šimtus. Pasak Tacito, patricijų šeimynos buvo "mišrainė iš daugelio tautų".

Kartais apaštalui Pauliui prikišama, kad jis sąmoningai telkė apie save visų kraštų visuomenines ir dvasines atmatas, norėdamas sukurstyti tarp jų maištą prieš Romos imperiją. Šis priekaištas yra perdėm paviršutiniškas. Apaštalo Pauliaus skelbiama revoliucija — laisvė per Jėzų Kristų prašnekino kiekvieną žmogų — vergą ar senatorių, įgalindama matyti savyje orų, mylimą, amžinybei skirtą kūrinį. "Atiduokite visiems, ką privalote: kam mokestį — mokestį, kam muitą — muitą, kam baimę — baimę, kam pagarbą — pagarbą. Niekam nebūkite ką nors skolingi, išskyrus tarpusavio meilę, nes kas myli, tas įvykdo įstatymą" (Rom 13, 7–8). Meilė nedaro nieko pikto artimui. "Taigi meilė — įstatymo pilnatvė" (Rom 13, 10).

Apaštalas Paulius ir krikščionybė nesiekė sunaikinti Romos imperijos ar tvirkinti jos visuomenės. Priešingai,

Paulius dėjo žmonijai naują pagrindą. Krikščionybės užduotis buvo pašventinti, — sukrikščioninti tautų kultūrą, duodant jai dorovinį akiratį. Šis buvo Pauliaus siekis: "...kas yra Kristuje, tas yra naujas kūrinys. Kas buvo sena — praėjo, štai atsirado nauja" (2 Kor 5, 17). Tiesa, Romos imperija subiro ant priekalo istorijos žaizdre. Tačiau tai nebuvo krikščionybės kaltė. Turbūt dėl to, kad Romos imperija neturėjo religijos su doroviniu akiračiu ir atsisakė priimti religiją su Dievo svajone dėl žmogaus pasaulyje.

Gyvenimas imperijos sostinėje

Kas nori pažinti Romą — šiuolaikinę ir senovinę — turi eiti per ją skersai bei išilgai ir neskubėti. Senovės likučių pilna kiekviename žingsnyje. Daug padeda senovės istorikai, rašytojai, filosofai, poetai... O ką bekalbėti apie vaizduotę, kuri archeologijos pažadinta, noriai jungia senovės likučius su senovės raštija!

Daugumui gyventojų gyvenimas senovės Romoje nebuvo nei saugus, nei malonus. Tik maža romėnų dalis gyveno vilose su sodais. Aukšti nami, siauros gatvės, stoka šviežio oro, į gatves per langus metamų šiukšlių smarvė vargino romėnus ir kenkė jų sveikatai. Be to, nuolat reikėjo bijoti gaisro!

Tiberis buvo šventa upė — dievas "tėvas" Tiberis! Kadangi šventas, tai jo dažni potvyniai nebuvo tramdomi. Paupio pelkės dažnai nešė maliarijos epidemijas.

Nuolatinis gatvių triukšmas vedė romėnus iš kantrybės. Seneka viename savo laiške skundžiasi dėl šūkavimo už langų. Naktį vežimai su sunkia važma nuo septintos vakaro iki saulėtekio baldėsi akmenų grindiniu, o dieną sirai muzikantai bei elgetaujantys Izidės ar Kybelės kunigai tarškino savo spiegiančias vario birbynes.

Nepasiturintieji nuomininkai turėjo tenkintis butu nuo gatvės pusės. Tik pasiturintieji pajėgė nuomoti butą palei peristilį — kolonuotą kiemo galeriją. Apaštalui Pauliui bute prie triukšmingos gatvės karštomis naktimis tikrai negalėjo būti perdaug poilsio.

"Romėnams romėnu, graikams graiku..."

Apaštalas Paulius sakosi, kad jis tapo romėnams romėnu, graikams graiku. Jis buvo jautrus: verkė su verkiančiaisiais, džiaugėsi su besidžiaugiančiaisiais. Apaštalui buvo būdinga puoselėti svetingumą (žr. Rom 12, 9–21). Ir kalėjime Apaštalas nebuvo vienišas. Pats gyvenimas jam rodė, kad, norint turėti draugų, reikia būti draugu kitiems. Jėzaus aukso taisyklė reiškėsi jo gyvenime: "Visa, ko norite, kad jums darytų žmonės, ir jūs patys jiems darykite" (Mt 7, 12).

Du ypatingi apaštalo Pauliaus bendradarbiai — Morkus ir Lukas — buvo Apvaizdos brandinami Evangelijai rašyti. Įprasta Morkų sieti su Petru, o Luką, — su Pauliumi. Atrodo, kad Petro šiuo metu Romoje nebuvo. Galbūt Morkus buvo apaštalo Petro atstovas prie Pauliaus? Ilgainiui Morkus, remdamasis Petro atsiminimais, rašys pirmąją Naujojo Testamento evangeliją apie Jėzų Nazarietį, kuris buvo Mesijas mirtimi ant kryžiaus. O Lukas vėliau, sekdamas Morkaus modeliu, duos Naujajam Testamentui savo dvitomį pasakojimą: Evangeliją apie Jėzų pakeliui į mirtį ir Prisikėlimą Jeruzalėje, *Apaštalų darbų* knygą apie Bendriją pakeliui į Romą ir istoriją.

Apaštalo Pauliaus dienotvarkė

Romos naujamiestyje, vardu Eur, yra *Civiltà romana* — Romėniškoji civilizacija muziejus. Nuvažiuoti į jį

labai lengva. Metro nuo Villa Lituania nuveža į Stazione Termini — geležinkelio stotį, o iš čia tuo pačiu bilietu, persėdus į kitą metro liniją, už ketvirčio valandos pasiekiama Eur naujamiestis. Muziejus man padėjo pažinti romėnų kasdienos poreikius.

Romėnai keldavosi anksti. Sakoma, kad net imperatorius Vespasianas būdavo prie darbo stalo prieš saulėtekį. Vergas pranešdavo dienos ir net valandos pradžią. Saulei patekėjus, kitas vergas atidarydavo namų duris. Darbus reikėdavo atlikti dienos metu, nes alyvinės lempos brangiai kainavo. Be to, jų šviesa buvo menka. O daugiau lempų uždegus, sienos pajuosdavo. Paprastai, po vakarienės bet koks darbas turėjo sustoti. Žinoma, buvo ir išimčių: imperijos tarnautojai ir mokslo žmonės turėjo tenkintis alyvinių lempų šviesa.

Būnant muziejuje man kilo mintis, kad krikščionybė elgėsi kūrybiškai, įsivesdama naktines pamaldas ir pašventindama nakties valandas. Graikai krikščionys pradėjo švęsti Aušros Eucharistiją su žvakėmis, o Romos Bendrijai šios pamaldos taip patiko, kad ji įjungė į savo liturgiją kartą metuose Velykų vigiliją. Lietuvių pomėgis eiti į Rarotas man primena graikų Eucharistiją prie žvakių.

Apaštalas Paulius, būdamas žydas, dieną dalijo į trijų valandų tarpsnius, kuriuos atskyrė vieną nuo kito malda. Pagonis žmogus laiko bijojo, nes jame matė pabaisą, kuri rijo jo gyvenimą. Krikščionybė davė laiko sampratai šventumo bruožą. Kasdiena ir jos buitiniai poreikiai buvo pašventinami malda, o metų raida — liturginiu Atpirkimo įvykių šventimu — "Gerai naudo[dami] laiką, nes dienos yra piktos" (Ef 5, 16).

Romoje priešpietis buvo skiriamas darbui, o popietė — poilsiui ir atgaivai. Popietėje bent laikinai nutildavo atgrasusis gatvių triukšmas. Tada tyla ir ramybė gaubda-

vo forumus — aikštes. Aplamai, Romoje žmonės maitinosi kukliai. Mėsos trūkdavo, — reikėjo būti vegetarais, — dietą sudarė kopūstai, pupelės, artišokai, sūris, duona ir polenta. Atrodo, kad apaštalas Paulius mėgdavo valgį "pasūdyti" pokalbiu (žr. Kol 4, 5–6). Daug keliavęs, daug išgyvenęs, "visiems būti viskuo" norįs Apaštalas turėjo būti įdomus ir draugiškas pasakorius bei pokalbio dalyvis. Jo laiškai liudija sąmojų ir nekaltą ironiją, — gaivaus pokalbio dovaną. Vakarienės metu ant stalo degė keletas molinių ar bronzinių alyvinių lempų. Šviesos daug nebuvo. Užtat netrūko dūmų. Subatos naktį, Apaštalui švenčiant su lankytojais Paskutinės Vakarienės paslaptį, lempos turbūt buvo gausesnės. Vaizduote galime pajusti dalyvių nuotaiką. Šviesa ir šešėliai žaidė ant dalyvių veidų, o Apaštalas gyvastingai sudabartino Viešpaties artumą duonos ir vyno pavidaluose, "pilnatvę to, kuris visa visur pripildo" (Ef 1, 23).

Apaštalas rašo laiškus iš kalėjimo

Pirmasis apaštalo Pauliaus įkalinimo metas buvo vienas našiausių tarpsnių jo gyvenime. Evangelija prasiveržė į pretorinės sargybos kareivius, kurie ilgainiui bus siunčiami į imperijos provincijas — anapus Reino, į Galiją — nūdienę Prancūziją, į Britaniją, į Ispaniją. Svarbiausia, Apaštalas Paulius pats brendo "Kristaus" paslapties suvokime. Jo laiškai iš kalėjimo liudija brandžią kristologiją: Jėzus Kristus yra Dievo istorinio užmojo ir ateities paslaptis.

Keturi laiškai atspindi apaštalo Pauliaus brandų mokymą apie Jėzų Kristų: *Kolosiečiams*, *Filemonui*, *Filipiečiams* ir *Efeziečiams*. Laiškas *Filipiečiams* turbūt buvo rašytas iš kalėjimo Efeze prieš keletą metų. Laiškas *Kolosiečiams* ir laiškas *Efeziečiams* vienas kitą papildo.

Pirmasis jų įveda Kristus-paslaptis temą, o antrasis tą pačią temą išsamiai išvysto. Labai galima, kad laiškas *Efeziečiams* buvo parašytas ne paties Apaštalo, bet jo vardu jo mokinio Apaštalui mirus. Laiškas *Filemonui* yra asmeniškas laiškas, kuriame prašoma būti geraširdiškam krikščioniu tapusio bėglio vergo atžvilgiu.

Pravartu turėti mintyje, kad apaštalas Paulius šeštajame I a. dešimtmetyje trejetą metų (53–56 m. po Kristaus) skelbė Evangeliją Efeze, Azijos provincijoje. Jo Evangelija, nešama konvertitų, nukeliavo į Frygijos miestus — apie 200 km nuo Efezo rytuose — Kolosus, Hierapolį, Laodikėją. Dabar, net Romos kalėjime, Apaštalas buvo jų galva. Pasklidus žiniai, kad Apaštalas yra kalėjime, Mažosios Azijos bendrijos meldėsi, rašė laiškus, siuntė pasiuntinius su pranešimais apie padėtį bendrijose bei jam padėti. Makedonija atsiuntė Aristarchą (Kol 4, 10), Galatija — Timotiejų (Kol 1, 1), Efezas — Tichichą (Kol 4, 7; Ef 6, 21; Apd 20, 4), Kolosai — Epafrą (Kol 1, 7–8; 4, 12–13; Fm 23). Apaštalui Romoje padeda Morkus (Kol 4, 10) ir Lukas (Kol 4, 14; Fm 23) ir bėglys vergas Onesimas (Fm 10–13; Kol 4, 9). Susidaro įspūdis, kad Apaštalo bute-kalėjime vyko pirmųjų krikščionių piligrimų sueiga.

Apaštalas rašo kolosiečiams. Epafras, Kolosų bendrijos steigėjas, atkeliavo pas Paulių, ieškodamas patarimo ir pagalbos (Kol 1, 7–8; 4, 12). Kolosiečiai, nors uolūs tikėjime ir mylėjo vieni kitus, tačiau buvo perdėm saviti: mėgo svajoti apie dausas ir leistis į plonybes. Apaštalas padėtį suprato, nes ir anksčiau nujautė, kad Frygijos krikščionys turės bėdų. Mat frygiečiams buvo įprasta matyti pasaulyje demonus, o dangaus skliaute sostus, galybes, viešpatystes, kunigaikštystes (žr. Kol 2, 15). Mažoji Azija — Jonija buvo filosofijos gimtinė, o Frygija

puoselėjo gnostikų — "žinančiųjų" mintijimą. Abi buvo užsidegusios religine aistra. Frygijos miestuose buvo gausu žydų. Jiems norėjosi judaizmą suartinti su filosofija ir frygiečių mintijimu. Užtat ir jie teigė, kad jiems yra viskas žinoma apie dvasias ir angelus, nes per juos Dievas davė Mozei ant Sinajaus kalno dekalogą — Dešimt įsakymų. Be to, jie įsivedė į savo pamaldas dvasių bei angelų garbinimą, pareikšdami, kad ir Kristus yra vienas iš angelų, kurie tarpininkauja. Nuoseklu daryti išvadą, kad ir Kristus turi paklusti Mozės įstatymui. Kadangi Kristus turi paklusti, tuo labiau krikščionys.

Ši buvo pirmoji kolosiečių religinio įkarščio stadija. Ilgainiui šis "žinojimas", — graikiškai *gnosis*, — išsivystys į savitą, siauram rateliui prieinamą, savipratą. Įprasta jį vadinti gnosticizmu, — žinojimu, kuris veda į išganymą. Jis buvo prie širdies žmonėms, kuriems žemiško gyvenimo poreikiai kėlė pasibjaurėjimą, — jie išgyveno atpirkimo alkį. Reikalas sukosi apie "pasaulio pradmenis" (Kol 2, 8). Kaip suprastina medžiaginė tikrovė? Ar ji buvo sukurta Dievo? Kodėl joje yra tiek daug blogio? Ar blogio ištaka yra medžiagoje? Ar medžiaginės tikrovės pradžia yra Dievui priešiškoje jėgoje?

Gnostikai — "žinantieji" mokė, kad medžiaginė tikrovė yra menka ir niekam netikusi. Tarp Dievo ir medžiaginės tikrovės yra praraja. Dievas yra per iškilus, kad kurtų ir valdytų tokį prastą pasaulį. Medžiaginės tikrovės valdymu užsiima mažesniosios dvasios — "pasaulio pradmenys" (Kol 2, 8ss.). Žmogaus siela yra kibirkštis, paklydusi medžiaginėje tikrovėje. Vienas iš iškilesniųjų "pasaulio pradmenų" yra Kristus, nes jis, susijungdamas su žemiškuoju Jėzumi krikštu Jordano upėje, nusprendė išganyti šią kibirkštį žmoguje. Nukryžiuotasis Jėzus nėra atpirkėjas. Atpirkėjas yra Kristus, kuris grįžo į "pilnatvę" prieš nukryžiavimą.

Apaštalas Paulius tuojau įžvelgė gnostikų "žinojimo" pavojų tikėjimui. Klaidinga Dievo-Kūrėjo ir Kristaus-Atpirkėjo samprata vedė į klaidingą elgesį. Gnostikai — "žinantieji" metėsi į kraštutinumus: arba visiškai atsisakė vedybų, vyno, malonumų, bėgdami iš gyvenimo, arba elgėsi palaidai, teigdami, kad "žinančiam" viskas tinka ir yra galima.

Apaštalas Paulius pasidalina su kolosiečiais savo brandžia tikėjimo įžvalga į Kristų-paslaptį. Pasaulio kūrimas Dievo nežemina. Kartu su Atpirkimu jis turi ištaką visagaliame Dievo gerume (Kol 1, 15-20). Jėzaus buvimą žemėje supa nuostabus šlovės žėrėjimas, kurį galima suvokti tik amžinybės šviesoje: "Jis yra neregimojo Dievo atvaizdas... pirmgimis" ir "Dievas panorėjo jame apgyvendinti visą pilnatvę... per jį sutaikinti visa, kas yra žemėje ir danguje" (Kol 1, 15. 19–20).

Kolosiečių mintijimas vedė į Kristaus tarpininkavimo Kūrime ir Atpirkime atmetimą. Tuo pačiu buvo paneigiama, kad Kristus yra vyriausias Visatos kunigas, nes Jėzus yra tik kūrinys tarp kūrinių.

Apaštalas Paulius įtaigiai aptaria Kristaus pirmumą (Kol 1, 19), nes Dievas apgyvendino jame visą pilnatvę: prigimtinėje plotmėje Kristus yra visų kūrinių Galva, o antgamtinėje išganymo plotmėje Kristus yra Pradžia. Angelai, per kuriuos Dievas davė Įstatymą ant Sinajaus kalno, ir bet kokios kitos galybės, kunigaikštystės ar viešpatystės, apie kurias tiek daug kalba žydai ir "žinantieji", yra Kristaus nugalėtos ir jam paklūsta.

Apaštalas Paulius pakartoja *Pradžios* knygos tikėjimą, kad kūrinija yra gera, nes jos pradžia yra visagalio ir gero Dievo Kūrimas (Pr 1, 31). Kūrimas apreiškia Dievo gerumą per Kristų, nes jame "sutverta visa, kas yra danguje ir žemėje, kas regima ir neregima" (Kol 1, 15).

Gnostikai — "žinantieji" nepajėgė nuvokti apie visagalį ir gerą Dievą pasaulio Kūrime. Dar sunkiau jiems buvo galynėtis su blogio problema pasaulyje. Jame yra daug demonų — gėriui priešiškų jėgų, o kančia yra taip visuotinė, kad bet koks bandymas išspręsti blogio problemą prigimtinėje plotmėje neišvengiamai veda protą į pesimizmą — besaikę neviltį. Kolosų krikščionys turėjo bėdų! Apaštalas Paulius rašo jiems, kad tėra tik vienas kelias išspręsti blogio problemai: Kristaus kryžius. Kančios ir blogio problema yra būtinai išsprendžiama, rašo Apaštalas, tik vienybėje su Tuo, per Kurį Dievas sutaikino su savimi "visa, kas yra žemėje ir danguje" (Kol 1, 20).

Būdinga, kad pats Apaštalas prisipažįsta, jog kančia jam ir *dabar* nėra svetima, tačiau skuba pridėti, kad "*Dabar* aš džiaugiuosi savo kentėjimais už jus ir savo asmenyje ['kūnas' graikų kalba reiškia ne vien fizinį kūną, bet ir patį asmenį] papildau, ko dar trūksta Kristaus vargams dėl jo Kūno [mistinio Asmens], kuris yra Bendrija" (Kol 1, 24).

Skaitau Apaštalo laišką ant Aracoeli laiptų

Tikrai, kiekvienas žmogus patiria ir vargo, ir kančios gyvenime. "Nėra namų be dūmų" sako mūsų liaudies išmintis. Tiems, kuriuos Dievas myli, jis kryželį siunčia! "Užtat Dievas tiek mažai draugų teturi", sakys mistikė Teresė iš Avilos. O mažoji Teresė savo ligos skausme kartos "Aš kenčiu!" ir būties gelmėse nuvoks "Tuo geriau!"

Apaštalas Paulius dalinosi savo įkvėpta įžvalga į kančios problemą su kolosiečiais. Skaitydamas jo žodžius netoli jo buto-kalėjimo Romoje, jauti, kad nors ir aukso grynuolis būtum, tačiau Karalystės pinigėliu turi tapti vargo ir kančios žaizdre.

Prieš akis kaip ant delno Romos senamiestis — Patiberis, kuriame turėjo būti kalinio Apaštalo nuomotas butas. Rodos, matau jo bendradarbius iš Graikijos ir Mažosios Azijos klausantis jo diktuojamų žodžių. Tichiką kartu su Onesimu apaštalas Paulius siunčia atgal į Kolosus, — "jiedu papasakos jums visa, kas čia dedasi" (Kol 4, 7-9).

Aracoeli šventovės laiptų papėdėje be perstojo zuja nūdienos Romos eismas. Triukšmas įkyriai landus. Vėlyva popietė. Akys sustoja prie Apaštalo žodžių laiške: "Aš galiu paliudyti, kad [Dievas] labai rūpinasi jumis..." (Kol 4, 13). "Sveikinimas, parašytas mano, Pauliaus, ranka. Prisiminkite mano pančius. Malonė su jumis!" (Kol 4, 18). Įkyrusis triukšmas laiptų papėdeje mažėja. Eismas gatvėje — žmonės skuba, nes rūpinasi... "Ką tik darytumėte, darykite iš širdies, kaip Viešpačiui, o ne žmonėms" (Kol 3, 23).

Kristus-Paslaptis Vakarų kultūroje

Apaštalui Pauliui Kristus yra kuriančio Tėvo atvaizdas, apimantis savyje Dievybės pilnatvę, nes yra Dievas iš Dievo, šviesa iš šviesos, ir žmogus tarp žmonių, kuris sutaikino pasaulį, nuodėmės suviliotą, su Dievu. O pasaulio ištaka nėra Piktasis, — pasaulis Piktajam nepriklauso.

Apaštalas Paulius skatino nebėgti iš pasaulio, nepalikti pasaulio savo likimui, nors jo istorija ir liūdna, varginga, nuožmios nuodėmės slegiama, nes pasauliui reikia išganymo, — pasaulis ilgisi Kristaus-Paslapties. Savo mokymu apie Kristaus pirmumą Kūrime ir Atpirkime Paulius pasipriešino krikščionių polinkiui slinkti į Rytų mintijimą apie dausas. Tuo pačiu jis parodė krikščionybei jos pašaukimą būti kūrybingu veiksniu kultūrų sampynoje.

Apaštalas rašo laišką Filemonui. Pas apaštalą Paulių užeidavo ir bičiuliai, ir nepažįstami. Mane labai domina vieno jauno vergo, vardu Onesimas, atėjimas pas Apaštalą. Mat Onesimas buvo bėglys iš Kolosų. Be to, jo atėjimas mane domina ir tuo, kad padeda pažinti krikščionybės susitikimą su vergija. Apaštalo laiškas *Filemonui* vergo reikalu rodo jo jautrią širdį. Laiškas *Filemonui* yra paminklas revoliucijai, kurią neša Evangelija.

Filemonas, turtingas Kolosų pirklys, buvo krikščionis. Vergų turguje jis nusipirko jauną vergą, užmokėdamas už jį turbūt brangokai, nes tikėjosi, kad jis bus "Naudingas" — Onesimas. Tačiau vargas! Atrodo, kad Onesimas savo šeimininką apvogė (žr. Fm 18). Bijodamas bausmės, pabėgo. Ilgainiui atsirado Romoje, nes didmiestyje buvo lengviau "pradingti". Labai galima, kad jis čia netikėtai susidūrė su kolosiečiu Epafru kur nors miesto gatvėje. O galbūt, alkio ir nevilties varginamas, prisiminė Filemono bičiulį Paulių, kuriam jis kadaise nešė šeimininko laiškus į Efezą. Onesimo padėtis buvo beviltiška. Vergvaldė Romos visuomenė elgdavosi labai žiauriai su bėgliais vergais. Onesimo laimė — atsidurti pas apaštalą Paulių. Imperijos policija pagautą bėglį vergą paženklindavo kaktoje įdeginta raide "F"— *fugitivus* —"bėglys", o savininkas turėjo teisę jį bausti plakimu iki mirties ar visam amžiui prirakinti prie girnų.

Filemonas buvo krikščionis. Vargu ar Onesimas būtų bijojęs paties šeimininko. Jam daugiausia nerimo kėlė bėglių ieškotojai. Mat, pasklidus žiniai, kad Onesimas yra pabėgęs nuo Filemono, jis buvo ieškotojų taikinys. Bėglius vergus medžioti buvo pelninga. Pasibelsdamas į apaštalo Pauliaus buto-kalėjimo duris, Onesimas pastatė Romos pilietį Paulių į keblią padėtį. Būdinga, Apaštalas ir vilką pasotina, ir ėriuką apsaugo, — pasielgia pagal

imperijos įstatymus ir įtaigiai pamoko krikščionį Filemoną išlaisvinti savo vergą. Nesunku man pajusti, kad Onesimas susigūžino išgirdęs, kad jis turi grįžti pas Filemoną. O jis taip nori būti laisvas!

Kodėl Roma bijojo savo vergų?

Kadaise, 73–71 m. prieš Kristų, vergus vedė į laisvę Spartakas. Jis tai darė sukilimu prieš imperijos visuomenę. Spartakas buvo vergas iš Trakijos, nūdienės Turkijos. Sukilimą pradėjo gladiatorių stovykloje prie Kapuos (Capua).

Spartakas su būreliu gladiatorių pabėgo iš stovyklos į Vezuvijaus kalną. Čia prie jų jungėsi kiti bėgliai. Ilgainiui vergų kariauna sėkmingai aptašė keletą Romos legionų ir palengva slinko šiaurės linkui, nusiaubdama pietinę Italiją. Spartakas norėjo išvesti vergus iš Italijos, tačiau išsilaisvinę vergai pasidavė kerštingam plėšikavimui. Kerštas buvo vergų sukilimo kilpa. Markus Licinijus Krasas (Crassus) atitvėrė vergų siaubiamą krašto dalį užkarda. Sukilėliai ir ją keletoje vietų nušlavė. Nelaimei, Spartakas žuvo mūšyje su Krasu Lukanijoje (Lucania). Vergų kariauna, netekusi vado ir kerštingumo draskoma, pakriko. Jos likučius padėjo sunaikinti didysis Romos karvedys Pompėjus. (Po keleto metų jis pajungė Romai judėjus Palestinoje).

6000 nelaisvėn paimtų vergų sukilėlių buvo nubausti mirties bausme ant kryžiaus. Jie buvo nukryžiuoti palei Apijaus vieškelį tarp Kapuos ir Romos. Būdinga, vergai buvo elgęsi žmoniškiau su nelaisvėn paimtaisiais legionieriais. Paėmus Spartako būstą, jame buvo rasta 3000 sveikutėlių nelaisvėn paimtų legionierių. Numanu, kad Spartako sukilimas paliko skaudų randą Romos imperijos atmintyje. Be to, Spartako vedamas gladiatorių sukilimas

įspėjo žemvaldžius žmoniškiau elgtis su savo vergais, o vergus privertė gyventi baimėje.

Onesimas galėjo pats save "atpirkti"

Onezimas troško laisvės. Būdamas bėgliu, laisvės neturėjo, — gyveno baimėje. Įdomu, kad Romos teisėtvarka leido vergui turėti dievų šventovėse "taupomąją dėžutę" savo "atpirkimui". Mat buvo tikima, kad "taupomoji dėžutė" yra šventovės dievo banke. Sutaupius reikalingą "atpirkimui" sumą, vergo savininkas, vergu vedinas, nueidavo į šventovę ir perimdavo iš "taupomosios dėžutės" atpirkimo santaupas iš dievo rankos. Taip vergas būdavo dievo "atperkamas".

Pokalbis tarp Apaštalo ir bėglio vergo turėjo būti jautrus. Be to, ir atsargus, nes buvo kalbamasi prie sargybinio. Rodos, girdžiu Apaštalą draugiškai kreipiantis į Onesimą su nuoširdžiu šypsniu: "Aš pats esu beturtis, bet pažįstu asmenį, kuris gali tave atpirkti". Rodos, matau Onesimą visu veidu atsisukant į Apaštalą. Apaštalas tęsia: "Šis asmuo yra toks turtingas, kad gali atpirkti visą pasaulį!" Onesimas įbeda akis į Paulių su nerimu: "Kas jis per vienas? Kur jis gyvena?" "Ar girdėjai apie Kristų, pasaulio Atpirkėją?" "O taip", nuleidžia galvą Onesimas, "šeimininkas Filemonas dažnai jį minėjo, o tapęs krikščioniu, buvo geresnis mums vergams. Kai kurie iš mūsų tapo krikščionimis... Bet kas iš to?"

— Klausyk, Onesimai, — tęsia Paulius, — aš tau papasakosiu apie jį, mūsų Kristų, kuris atperka. Jis yra amžinasis Dievo Sūnus, laisviausias iš visų. Tačiau atsisakė savo laisvės ir tapo vergu, — savo noru mirė vergo mirtimi, kad mus išlaisvintų iš kur kas baisesnės vergijos".

Nežinia, kiek laiko Onesimas praleido pas Apaštalą. Apaštalas turbūt pasipasakojo Onesimui apie save, kaip

jis kentėjo Įstatymo vergystę, kaip dabar mėgaujasi laisve, kurią rado Kristuje.

Įstatymo vergystė Apaštalui buvo dvasinė. "Mano mielas, Onesimai", rodos, skaitau tarp eilučių Pauliaus laiške *Filemonui*, "aš turiu gerą Šeimininką. Iš tikrųjų, visi esame vergai. Bet ši vergystė nepaprasta: Kristuje esame Dievo vaikai. Šios vergystės jungas yra švelnus, o našta lengva. Onesimai, aš puikiai pažįstu tariamą žmogaus laisvę. Kadaise aš pats gyriausi esąs laisvas, o tikrovėje buvau nelaimingas vergas — raidės, tuščios svajonės vergas. Maniau, kad gyvenu, bet buvau miręs. Bet kai miriau su Kristumi, aš iš tikrųjų supratau, ką reiškia būti gyvam. Kadaise, kada visi mane laikė laimingu žmogumi, aš buvau labai nelaimingas, baimėje ir nerime dieną ir naktį. Ir aš šaukiau 'Vargšas aš žmogus! Kas mane išvaduos...!' " (Rom 7, 24). Paulius laikė save *doulos* — Kristaus vergu. Jis ir laiškuose save vadina "Paulius, Jėzaus Kristaus *doulos*" (Rom 1, 1). Vertimuose įprasta skaityti "Paulius, Jėzaus Kristaus *tarnas* ".

Neabejoju, kad apaštalas Paulius dalinosi su Onesimu savo patirtimi, tapus Kristaus vergu. "Nuo žydų gavau penkis kartus po keturiasdešimt [rimbo kirčių] be vieno...", vejamas iš miesto į miestą, buvau pavojuose nuo plėšikų, nuo savo tautiečių, nuo pagonių ir netikrų brolių (2 Kor 11, 23–27). "Ir aš buvau jaunas. Dabar esu senas ir žilas, bet Viešpats atnaujino mane kaip erelio jaunystę. Viena žinau: Džiaugtis Viešpatyje! Onesimai, nebijok vergo įspaudo kaktoje! Nuostabi yra laisvė, kuria 'Kristus mus išvadavo' " (Gal 5, 1).

Apaštalo Evangelija: Asmens atnaujinimas

Onesimas tapo krikščioniu, — atrado laisvę Kristuje. Tolimesnis Onesimo gyvenimas liudija savitą

krikščionybės bruožą — ryšį su asmens atnaujinimu. Nūdien įprasti kruvini revoliuciniai lūžiai ir pervartos visuomenei. Kruvinu ir nuožmiu sankirčiu visuomenė kartais apverčiama aukštyn kojomis: Kas buvo niekas tampa viskuo! Būdinga, kad nūdiene revoliucija visuomenėje pasikeičia tik engėjai. Krikščionybė yra nepatogi religija, nes pradeda revoliuciją asmeniškame žmogaus gyvenime. Mylėk artimą kaip pats save! Visa, ko nori, kad tau žmonės darytų, ir pats jiems daryk! Pagonims, Apaštalo laikais, religija ir dorovė buvo perdėm atskiri poreikiai. Ir kai kurie dievai elgėsi nedorai. Žmogus, nors ir doroviškai pasileidęs, galėjo būti pamaldus dievų garbintojas. O krikščionybė mokė, kad religija ir dorovė nėra atskiri žmogaus gyvenimo poreikiai, nes abu turi savo ištaką Dievuje.

"Raidė užmuša, Dvasia gaivina..."

Apaštalas Paulius pažinojo Romos imperijos teisėtvarką. Į buitinius ir valstybinius poreikius jis žiūrėjo tikėjimo akimis. Anot Apaštalo, "laikas trumpas! Belieka tiems, kurie...verkia, tarsi neverktų, ir kurie džiaugiasi, tarsi nesidžiaugtų, ir kurie perka, tarsi neįsigytų, ir kurie užsiėmę pasaulio reikalais, — kaip neužsiėmę. Nes šio pasaulio pavidalas praeina" (1 Kor 7, 29–31).

Krikščionybė pradėjo naikinti vergiją žemėje žmogaus-asmens atnaujinimu. Apaštalas Paulius, būdamas Romos pilietis, kreipiasi į Onesimą: "Onesimai, turi grįžti pas Filemoną. Tai nėra lengva nei tau, nei man..." Rodos, girdžiu Apaštalą balsiai galvojant: "Tapome gerais draugais, ir man esi 'Naudingas', bet turime gerbti artimo teises". Jis sėdasi prie stalo ir diktuoja Timotiejui laišką Filemonui. Laiške tik 25 eilutės. Jis yra perdėm asmeniškas.

Laiškas *Filemonui* yra savitas. Būdinga, kad Apaštalas nenaudoja "apaštalo" titulo, pasitenkina priminti, jog jis yra "Kristaus Jėzaus kalinys". Filemonas buvo turtingas. Dešimtys vergų prižiūrėjo jo vilą-ūkį. Apaštalas žino, kad šis laiškas bus skaitomas pamaldose. Tai liudija pridėtas sveikinimas "visai tavo namuose susirenkančiai bendrijai". Apaštalas pažįsta Filemoną ir žino jį esant jautriu kitų atžvilgiu. Todėl nesikreipia su įsakymu, bet su prašymu "vardan meilės": "...aš, Paulius, senas žmogus, o šiuo metu ir Kristaus Jėzaus kalinys, prašau tave už savo vaiką, kurio tėvu tapau, būdamas surakintas, — už Onesimą". Senas metais ir kalinamas dėl Kristaus! Apaštalas yra tikras, kad prašymas Kristaus vardu dėl savo "sūnaus" — konvertito nesukels apmaudo pas Filemoną, nors tas, dėl kurio prašo, ir yra bėglys Onesimas. Greičiausia, Filemonas stabtelėjo su kartėliu prie Onesimo vardo, nes jis buvo panaudojęs piktam jo pasitikėjimą. Apaštalas sąmojingu žodžių žaismu priverčia Filemoną šyptelėti: "Seniau jis tau buvo nenaudingas [Ne-Onesimas], o dabar ir tau ir man naudingas [Onesimas]". Po to įtaigiai prideda: "Aš tau siunčiu jį kaip savo širdį".

Apaštalas Paulius laišku prašnekina Filemono širdį. Onesimas negali būti taip blogas, jeigu Apaštalas taip apie jį kalba! Paulius tęsia: "Aš norėjau jį pasilaikyti, kad jis tavo vietoje man patarnautų, kol esu kalinamas dėl Evangelijos, tačiau be tavo sutikimo nenorėjau nieko daryti". Paulius skaitosi su imperijos teisėtvarka ir Filemono teise, kuri remiasi šia teisėtvarka. Tuojau jis skuba pareikšti įžvalgą, kurią moko tikėjimas: "Galbūt jis tam ir buvo laikinai atskirtas nuo tavęs, kad galėtum jį turėti amžinai, jau ne kaip vergą, o daugiau — kaip mylimą brolį".

Apaštalui Pauliui krikščionybė yra bendrija tų, kurie kadaise galbūt ir buvo atskirti vieni nuo kitų visuomenine

praraja, bet dabar yra vienos minties ir širdies Kristuje. Onesimas buvo padaręs skriaudą Filemonui. Kadangi jam Dievas atleidžia, ir Filemonas turi jam atleisti. Dievo akyse skriauda Filemonui yra tapusi Onesimo atsivertimo proga. Onesimas yra brangus ir kaip žmogus, ir kaip krikščionis. "Filemonai, tu nukentėjai, bet tikrovėje turi pelno: vietoje vergo gauni atgal brolį!"

"Tad jeigu laikai mane bičiuliu, priimk jį kaip mane. O jeigu jis yra tau padaręs skriaudą ar turi skolos, — įrašyk tai į mano sąskaitą. Aš, Paulius, rašau savo ranka: aš apmokėsiu, nors ir nesinori priminti, kad ir pats save esi man skolingas. Taip, brolau! Leisk man pasidžiaugti tavimi Viešpatyje. Būk atgaiva man Kristuje!" (Fm 17–21).

Apaštalas Paulius negriovė Romos teisėtvarkos. Jis visa širdimi troško vergo Onesimo laisvės, tačiau nuosprendį paliko ten, kur jis buvo darytinas — Filemono sąžinei.

Plinijus Jaunesnysis ir Ciceronas turėjo vergų

Ieškau bibliotekoje panašių laiškų iš senovės — Apaštalo laikų. Veltui. Nerandu. Skaitau Plinijaus Jaunesniojo laišką. Jame Plinijus prašo savo bičiulį Sabinianą nemušti bėglio vergo. Sako, kad jis yra "pakankamai nubaustas mano jam darytais priekaištais". Be to, prideda: "Jeigu šis vergas vėl pabėgs, bausk jį be pasigailėjimo". Plinijus buvo stoikas. Jo elgesys su savo vergais rodo rūpestį jų gerove. Plinijaus išlaisvintas vergas Zosimas sirgo plaučių liga — turbūt džiova — Plinijus pasiuntė jį gydytis į Egiptą. Tariamai pagijęs, Zosimas grįžo į Plinijaus ūkį. Ūmai vėl pradėjo kosėti krauju. Šį kartą Plinijus bandė surasti savo vergui gydymuisi vietą šiltame Galijos — nūdienės pietinės Prancūzijos —

pajūryje. Sakytume, pasiuntė Zosimą į Rivierą! Būdinga, kad Plinijus leisdavo savo vergams sudaryti testamentą. O tai buvo ypatinga laisvųjų žmonių teisė imperijoje.

Ir Ciceronas buvo geraširdis savo vergų atžvilgiu. Savo laiške sūnui Markui (iš 53-iųjų m. prieš Kr.) rašo: "Duodamas Tirui laisvę, man padarei didelį malonumą. Tuo parodei, kad jis yra vertas pranašesnio gyvenimo ir palaikei jį ne vergu, bet draugu. Dėkoju tau ir sveikinu tave!"

Popiežiškoji Šv. Rašto instituto biblioteka Romoje yra turtinga laiškais iš senovės. Nerandu nė vieno, kuris prilygtų apaštalo Pauliaus laiškui *Filemonui*.

Krikščionybė ir žmogaus teisės

Laiškas *Filemonui* yra ne tik takto bei etiketo šedevriukas, bet ir pirmasis krikščionybės pareiškimas žmogaus teisių atžvilgiu. Apaštalas Paulius negalėjo įsakyti, kad vergija būtų tuojau pat panaikinta. Jo laikais Romos imperijoje buvo daugiau vergų negu laisvų žmonių. Vergai buvo didelis imperijos turtas. Ūkis su tūkstančių vergų nebuvo retenybė. Seneka su pašaipa išsitaria, kad vergai turi rengtis taip pat, kaip ir laisvieji, nes bijoma, jog vergai nepajustų kiek daug jų yra! Milijonai rankų triūsė namų apyvokoje, ūkiuose, įmonėse, kailių dažyklose, kalvėse..., — vergai nešė neįkainuojamą naudą imperijai. Milijonai vergų turėjo arti ir sėti, gaminti ir statyti, virti ir šluoti, kad keletas tūkstančių galėtų mokytis, skaityti, rašyti, piešti, valdyti... Už Sofoklio tragedijų vaidinimą teatre ir Fidijo (Phidias) Dzeuso statulos imitaciją mokėjo užguiti vergai savo prakaitu ir krauju. Apaštalas Paulius matė "Dievo paveikslą" ir Filemone, ir Onesime. Jo dėka jiedu suprato, kad Dievas nežiūri į žmogaus veido spalvą, įrašą pase, rankas ar kojas grandinėse, bei į žmogaus širdį. Išlaisvinti

žmogaus širdį nuo gobšumo ir vergijos baimės, padėti nuvokti artimo teises į laisvę — asmens orumą. Apaštalui buvo būdinga laikyti Romos imperiją — kosminę valstybę praeinančiu dalyku, nes "laikas yra trumpas".

Amžių patirtis, o ypač prancūzų revoliucija, liudija, kad kruvinas proveržis iš vergijos į laisvę neatneša nei lygybės, nei pagarbos artimo teisėms į laisvę ir asmens orumą. Nūdien net pats žodis "vergija" užgauna mūsų dorovės jausmą. Peršasi mintis, kad tai yra dėl to, jog žiūrime į vergiją krikščionybės šviesoje. Klasikinė senovė, net pats Aristotelis, laikė vergiją savaime suprantamu dalyku. Su vergu buvo galima elgtis pagal užgaidą, — įstatymai vergo negynė. Būdinga, kad gyvenime su vergu, aplamai kalbant, buvo elgiamasi žmoniškiau. Žydai, savo religijos padedami, buvo žmoniškiausi su savo vergais, o graikai, aplamai, švelnesni negu romėnai. Vartydamas istorijos puslapius, randu žinią apie žemvaldį romėną, kuris vergų mėsa maitindavo žuvis savo vilosūkio tvenkinyje. Žinoma, nedrąsu reikalą apibendrinti.

Graikų protas — filosofija ir romėnų *ius* — teisėtvarka negynė vergo žmogaus teisių. Tikėjimas — įžvalga, kad žmogus yra "Dievo paveikslas" nešė vergijos panaikinimą. Tai įvyko palaipsniui. Pirmasis žingsnis — su vergais turi būti elgiamasi žmoniškai, antrasis — vergai yra žmonės kaip ir jų savininkai, ir tretysis — vergija yra atgyvena. Apaštalas Paulius parašė krikščionių laisvės *Magna Charta* — Didįjį pareiškimą — laiške *Galatams* :

> *...v i s i esate Dievo vaikai, tikėdami Jėzų Kristų. Ir visi, kurie esate pakrikštyti Kristuje, apsivilkote Kristumi. Nebėra nei žydo, nei graiko; nebėra nei vergo, nei laisvojo; nebėra nei vyro, nei moters: v i s i j ū s e s a t e v i e n a Kristuje Jėzuje* (Gal 3, 26–28).

Vergai ir religiniai žmogaus poreikiai

Pagonys vergus religinių poreikių atžvilgiu laikė už save žemesniais. Vergai galėjo dalyvauti tik žemės ir miško dievų garbinime. Jiems nebuvo leidžiama dalyvauti imperatoriaus–cezario kulte. Būdinga, kad pirmykštė Bendrija dėjosi giliai į širdį apaštalo Pauliaus pagarbą žmogaus orumui, nors šis žmogus ir nešiojo vergo drabužį. Vergas galėjo tapti diakonu, kunigu, vyskupu, popiežiumi... Katalikų Bendrija didžiuojasi popiežiumi ir iškiliosios *gens Corneliana* atžala Kornelijumi, ir išlaisvintu vergu Kalistu.

"Paruošk man viešnagę..." (Fm 22)

Apaštalas Paulius baigia savo laišką *Filemonui* su viltimi netrukus pasimatyti, nes tikisi būti paleistas (žr. Apd 28, 30).

Tarp Pauliaus laiškų iš kalėjimo yra dar du, kurių data, parašymo vieta ir net pati autorystė verčia spėlioti. Tai laiškas *Filipiečiams* ir laiškas *Efeziečiams*. Ryšium su laišku *Filipiečiams* istorikai spėlioja, kad jis buvo parašytas anksčiau — tarp 53–58 metų — iš kalėjimo Efeze, Mažojoje Azijoje. Mat Paulius čia buvo įkalintas. Ryšium su laišku *Efeziečiams*, nūdieniai Apaštalo laiškų tyrinėtojai daro išvadą, kad jį parašė ne pats Apaštalas, bet jo mokinys I a. užsklandoje. Mat laiškas atspindi ne Apaštalo laikotarpį, bet vėlesnių dešimtmečių krikščionių poreikius. Todėl laiško *Filipiečiams* aprašą palikime kelionei į Efezą. Laiškas *Efeziečiams*, ką begalvotume apie jo autorystę, yra apaštalo Pauliaus mintijimo apie Kristų sintezė. Dievas "panorėjo iš anksto, amžių pilnybei atėjus, visa, kas yra danguje ir žemėje, iš naujo suvienyti Kristuje, tarsi galvoje" (Ef 1, 10).

Pauliniškoji sintezė ir šiuolaikinė mąstysena

Du šiuolaikinės mąstysenos pirmūnai — rusas Vladimiras Sergejevičius Solovjevas (1853–1900) ir prancūzas Petras Teilhard de Chardin (1881–1955) — savo raštuose puoselėja apaštalo Pauliaus sintezę. Solovjevas buvo filosofas ir poetas. Jis tikėjo, kad dieviškoji Išmintis — *Sophia* — yra įsikūnijusi Kūrinijoje. Solovjevo išminties samprata giliai įtaigavo ir mūsiškius simbolizmo poetus — Jurgį Baltrušaitį ir Oskarą Milašių. Solovjevas aprašo savo Sofijos sampratą poemų *Trys susitikimai* rinkinyje. Teilhard de Chardin buvo paleontologas ir filosofas-mistikas — mistinis poetas. Savo veikaluose — *Žmogus — nepaprastas reiškinys* (Le phenomène d'homme) ir *Dieviškoji aplinka* (Le milieu divin) — jis sieja savo kosminės evoliucijos metmenis su krikščionybe — pauliniška sinteze. Anot jo, evoliucijos vyksmas saisto ne vien biologinį pradą, bet ir visą medžiaginę tikrovę. Visata per palaipsnę, sudėtingą kaitą veržiasi į baigminę sintezę — *omegos tašką*. Tą pačią mintį užtikau ir Kretos laisvės kovotojo knygoje *Laiškas El Grekui* (El Greco).

Laiškas Efeziečiams — Kristus–Paslaptis sintezė

Laiško turinys atspindi brandų Paulių. Būdamas keliaujantis Apaštalas, jis galynėjosi su žmonėmis, jų klausimais ir vargais, dabar laiške jis lyg rado savo veiklos ir darbų peržiūrą. Pasaulinė Romos imperijos galybė jame žadina šviežias mintis. Tiesa, Apaštalas nuolat rūpinosi prašnekinti *visur* žmones Dievo rūpesčiu dėl jų, telkti juos į bendrijas Kristuje, o dabar — *Romoje* — jis mato visą žmoniją, visą Bendriją, visą Kūriniją. Kristus yra Paslaptis, kuri apreiškia Dievo užmojį istorijoje.

Taigi įžvalga į Kristų-Paslaptį laiške *Efeziečiams* yra nepaprastai brandi. Laiškuose *Tesalonikiečiams* Paulius buvo rašęs apie Kristų-Išganytoją, kuris išgano ateidamas teisti pasaulio pabaigoje, laiškuose *Romiečiams*, *Galatams* ir *Korintiečiams* — apie Kristų-Malonę, kuri įgalina žmogų būti Dievo vaiku *dabar*, o laiške *Efeziečiams* — apie Kristų-Paslaptį, "nuo amžių uždengtą Dievuje — visų dalykų Kūrėjyje, kad dabar per Bendriją taptų žinoma..." (Ef 3, 9-10).

"Šventiesiems, gyvenantiems Efeze..."

Istorija — žmogaus sukurti laiptai. Skaityti laišką *Efeziečiams* Romoje — Amžinajame mieste yra labai įdomu, nes pajunti, kad Kristus-Paslaptis yra Kūrėjo duota istorijos šerdis.

Iš mažėns buvau įpratęs šventuosius matyti paveiksluose su aureole. Laiške *Efeziečiams* "šventieji" yra paprasti žmoneliai. Tikėti Dievą, "nuo kurio kiekviena tėvystė danguje ir žemėje turi vardą,... jo Dvasios galia tapti vidiniais žmonėmis" (Ef 3, 15–16). "Gyvenkite meile" (Ef 5, 2), "kaip pridera šventiesiems" (Ef 5, 3). Šventieji Efeze turėjo gyvenimišką aureolę.

Laiškas *Efeziečiams* skiriasi nuo kitų Apaštalo laiškų. Senesnieji laiško rankraščiai neturi žodžių "gyvenantiems Efeze". Atrodo, kad šis laiškas buvo aplinkraštis, siųstas krikščionių bendrijoms Mažojoje Azijoje. Galbūt dėl to laiške nėra įprastinių sveikinimų nei pradžioje, nei gale. Būdinga, kad ir Bendrijos Tėvai užsimena, jog matę laiško *Efeziečiams* rankraščių su paliktu tarpeliu po žodžių "šventiesiems, gyvenantiems ———" kurios nors bendrijos, — pavyzdžiui, Efezo, Laodikėjos, Hierapolio..., — vardui įrašyti.

Laiško *Efeziečiams* žodynas turi daug bendro su laišku *Kolosiečiams*. Todėl čia Pauliaus laiškų tyrinėtojai ir skiriasi nuomonėmis: vieni teigia, kad abu laiškai buvo parašyti maždaug tuo pačiu laiku paties Pauliaus, o kiti, kreipdami dėmesį į skirtingą žodyną ir skirtingą istorinį foną, laišką *Efeziečiams* priskiria Apaštalo mokiniui, rašusiam porą dešimtmečių vėliau. Mokinys praturtino savo Apaštalo mokymą apie Kristų-Paslaptį.

"Visa iš naujo suvienyti Kristuje"

Triasmenis ir amžinasis Dievas įsijungė į istoriją trigubu amžinybės proveržiu: kūrimu, atpirkimu, pašventinimu. Laiškas *Efeziečiams* prasideda iškiliu liturginiu himnu (Ef 1). Trys proveržiai sudaro išganymo paslaptį "jame" — Jėzuje Kristuje. Kūrinija ir žmonija yra Dievo užmojo staklėse.

Kristus neatėjo į pasaulį kaip liepsnojantis meteoras iš dangaus. Jis buvo Tėvo atsiųstas pagal amžinąją išganymo paslaptį "suvienyti visa", — sukurti naują žmoniją. Žmogus savo protu pasaulį-Kūriniją arba pervertina arba nuvertina, — arba sudievina jį apoteoze — pasaulis yra dievas, arba paniekina jį pabėgimu — pasaulis yra niekas! Abu kraštutinumai Šv. Rašto mintijimu yra nuodėmės pasekmė. Kristus atėjo, kad "suvienytų visa".

Naujoji žmonija turi savo ištaką Tėvo meilėje (Ef 1, 3-6), Sūnaus širdyje (Ef 1, 7-12) ir Šv. Dvasios paženklinime (Ef 1, 13-14). Išganymo paslapties akiratis yra nuostabiai platus — erdvė ir laiko slinktis, o pagrindas — nuostabusis Dievo gerumas — *agapė*, — meilė, kuri aukojasi dėl to, ką myli. Sūnus kreipiasi į Dievą "Tėve!", jis įgalina ir žmogų sakyti "Tėve!"

Darna yra išganymo paslaptis

Pradinė darna Kūrinijoje buvo sugriauta ir išardyta. Ji turėjo būti atkurta ir suvienyta su savo šerdimi. Ir dvasios pasaulis turi naują "Galvą" Kristuje (Ef 1, 10). Per "atpirkimą jo krauju" (Ef 1, 7) prasidėjo nauja antgamtinė era su nauju pasauliu. Gamta paklūsta Kūrėjui kaip molis paklūsta puodžiaus rankoms. Tik žmogus yra pajėgus sukilti prieš Dievą-Kūrėją. Pavienį žmogų suvienyti su Dievu per atpirkimą yra sunki tarnyba. Ką bekalbėti apie suvienijimą su Dievu tautų, kurios skiriasi vienos nuo kitų rase ir tautiniais siekiais! Tik jėga, kurią apreiškia Sūnaus Prisikėlimas, įveiks vispusiškai pasaulio priešiškumą. Su įspūdinga priešprieša "kadaise—dabar", be Kristaus ir su Kristumi, — laiško autorius palygina šiuos du istorijos laikotarpius. "Kadaise"—anuomet žmonija buvo pasidalinusi: žydai ir pagonys, graikai ir barbarai. Be to, žmoniją vargino *demonai* — jėgos, — tarp pagonių viešpatavo perdėm pasaulietiška dvasia, o tarp žydų — išdidus atskirumas. "Dabar" yra naujoji Dievo tauta, — žmonija suvienyta Kristuje, — naujasis Dievo miestas, kurio galva yra Kristus (Ef 1, 10). Rasių kraujas skaldo žmoniją, Kristaus kraujas vienija, — "...*dabar* Kristuje Jėzuje jūs [pagonys], *kadaise* buvusieji toli, esate tapę artimi dėlei Kristaus kraujo" (Ef 2, 13).

Pasaulio pašventinimas yra atbaigiamas Bendrijos pašventinimu. Dievas apreiškė Apaštalui pašventinimo paslaptį, kuria yra nugalimas žmonių priešiškumas. Kristus sukūrė išganymo organizmą — Bendriją, kuri yra jo "Kūnas", — visuomeninis reiškinys. Gimtąja kalte pavienis žmogus dalyvauja bendroje žmonijos kaltėje, nes kraujo giminystė jį — arba ją — susieja su nusidėjusia žmonių giminės galva. Ir pavienio asmens išganymas

suprantamas tik kaip įsijungimas į bendrą išganymą per mistinį santykį su Kristumi, atpirktos žmonijos Galva.

Ši įžvalga įveda į pačią Apaštalo Pauliaus kristologijos širdį. Ji yra labai nežydiška ir perdėm naujoviška. Nenuostabu, kad mokslininkai bando ieškoti jos ištakos net dviejose skirtingo mintijimo srovėse: helenistinės filosofijos organizmo sąvokoje ir indų-persų pirminio žmogaus sampratoje. Tačiau ji neišsitenka nė vienoje iš jų. Kristus yra Dievo pilnybė, o Bendrija — Kristaus pilnybė, — erdvės ir laiko slinkties judanti kryžkelė (Ef 1, 23).

Himnas Bendrijai

Laiškas *Efeziečiams* yra himnas Bendrijai, nes joje kaip išganymo organizme yra sutelkta visa atpirkimo nuostaba. Tuo nepasitenkinama. Naujasis, atkurtasis žmogus, — *sukristintasis* žmogus, turi gyventi nauju gyvenimo būdu, pagal krikščioniškąją dorovę ir elgtis krikščioniškai.

Nūdien Bendrijos samprata kaip organizmas — mistinis Kristaus kūnas atrodo lyg graži metafora bei įvaizdinis posakis, bet Apaštalui ši mistinė vienybė buvo taip tikra, kaip ir žmonijos vienybė. Mat žmones saisto ne vien tik blogis ir kaltė, bet ir gėris ir malonė. Apaštalui vienybės ryšio jėga yra meilė. Anot Apaštalo, visas pasaulis — jo kūrimas ir visa, kas yra jame, yra meilės poslinkis iš Dievo širdies ir grįžimas atgal į Dievo širdį. Gyvenimo vargai ir asmeniški ribotumai pasiduoda tik meilei.

Moterystė ir lyties poreikiai helenizme

Gyvensena imperijos miestuose buvo stiprioje helenizmo įtakoje. Šeimos ryšiai buvo pairę. Vietoje gyve-

nimo santuokinėje moterystėje, buvo gyvenama susidėjus. Be to, lytinis berniukų išnaudojimas-pederastija buvo įprastas reiškinys. Iškilieji filosofai ir valstybininkai — Sokratas, Platonas, Aristotelis, Periklis — kadaise gyrė pederastiją, iškeldami jos naudą "berniukų auklėjimui". Palaipsniui ši pederastų elgsena vedė į santuokinės moterystės niekinimą ir moters teisių ribojimą. Moterystė liko tik naujų žmonių fabrikas. Krikščionybė, perimdama judėjų moterystės sampratą, grąžino lyties poreikius į jų santykį su pradine—dieviška gyvybės ištaka.

Laiškas *Efeziečiams* kalba apie moterystę krikščioniškosios sampratos požiūriu. Moterystė yra Kūrėjo įdiegta vyro ir moters prigimtyje: "Todėl vyras paliks tėvą ir motiną, glausis prie savo žmonos ir du taps vienas kūnas" (Ef 5, 31; plgk su Pr 2, 24). Laiško autorius pareiškia, kad čia yra lyties poreikių modelis ir gairės, nes šiame Šv. Rašto žodyje "paslaptis yra didelė, — aš tai sakau, žvelgdamas į Kristų ir Bendriją" (Ef 5, 32).

Vyro ir žmonos tapimas "vienu", santykis tarp lyčių, yra įvaizdis mistinės moterystės, mistinio tapimo "viena", tarp Kristaus ir atpirktos žmonijos.

Ortodoksai — Rytų Bendrija turi paprotį vestuvių metu uždėti jaunajam karūną, pavaizduodama jį Kristumi, o jaunajai paduoti į rankas gyvybės medžio šakelę, pavaizduodama ją Bendrija. Kipre, Kretos saloje ir Peleponeso šventnamiuose teko stebėti vestuvių apeigas. Karūnos uždėjimas jaunajam ir šakelės įteikimas jaunajai palydimi šauksmais, fotoaparatų blykstelėjimais ir muzika. Santykis tarp Kristaus ir Bendrijos neįmanomas glaudžiau išreikšti kaip moterystės įvaizdžiu, o moterystės neįmanoma iškiliau sukilninti kaip šia malonės užuomina apie Įsikūnijimą ir Bendrijos vestuves. Krikščionybė davė šviežią pobūdį moters gyvenimui ir naują vaidmenį vi-

suomenėje. Tarp graikų vyrų nebuvo didžiuojamasi gera žmona. Tiesa, vyrai dažnai girdavo savo meilužes. Tarp krikščionių buvo puoselėjama vispusiškai savitas pomėgis žmonos atžvilgiu. Romos katakombose mačiau išlikusių kapų įrašų, liudijančių šį savitą pobūdį: *Dulcissimae uxori* — Mylimiausiajai žmonai.

Drąsinimas dvasinei kovai

Kristus-Paslaptis buvo skelbiama tuo metu, kada Apokalipsės žvėris jau siautėjo imperijos pasaulyje. Žvėries vardas ar jo vardo skaičius — "žmogaus skaičius, ir jis yra šeši šimtai šešiasdešimt šeši" (Apr 13, 18). "Žmogaus skaičių" gauname sudėję raidžių skaitmeninę vertę. Mat graikai ir judėjai skaitmenų vietoje naudojo raides. Pavyzdžiui a—1, b—2 ir t.t.. Įdomu, kad skaičių "666" galima sutapatinti su *Neron Kaesar*,—hebraiškai *nrwn qsr*, — pagal skaitmeninę raidžių vertę, 50— 200— 6—50—100—60—200, sudaro "666". Istorinis fonas atitinka Nerono laikotarpį. Mat jis buvo pirmasis imperatorius, kuris persekiojo krikščionis ir įkūnijo žiauriuosius Žvėries bruožus. Nerono žvėriškumą krikščionių atžvilgiu pasekė ir imperatorius Domicianas. Skaitau laiške *Efeziečiams*: "...imkitės visų Dievo ginklų, kad galėtumėte blogą dieną pasipriešinti ir, visa nugalėję, išsilaikyti" (Ef 6, 13). Labai galima, kad laiškas *Efeziečiams* atspindi ir Nerono, ir Domiciano laikotarpį.

Dažnai skaitomi laiškai iš kalėjimo

Mano ryšys su Roma yra daugiasluoksnis. Nenuostabu, kad šviežieji įspūdžiai nepastebimai jungiasi su praeities įspūdžių gausa. Kur rasi geresnę užuovėją kaip ant Palatino kalvos — didiko Farnezio sode —

surikiuoti savo įspūdžius į pasakojimą ryšium su apaštalu Pauliumi.

Nūdienė Roma kenčia nuo taršos, — matai, girdi, užuodi taršą. Senutė Roma nepajėgia ramiai mėgautis savo gyventojų ir svečių poreikiais. Apaštalas Paulius mane vis grąžina į savo laikus.

Romėnai savo miestą Amžinuoju vadina. Apaštalui esant kalėjime Amžinajame mieste, pradėjo rodytis raukšlės ant senstančio imperijos veido. Senasis Katonas veltui buvo įspėjęs, kad helenizmas Romą sužlugdys. Ir imperatorius Augustas veltui prisiėmė *pontifex maximus* titulą, veltui įstatymais bandė lopyti doroviškai griūvančią romėnų šeimą. Titulas buvo labai spalvingas: "Vyriausias Tilto statytojas". "Tiltas" — Romos imperijos religinė jungtis. Griūvančiai romėnų šeimai paremti to neužteko. Neperseniai Ovidijus buvo parašęs savo *Ars amatoria—Mylavimosi menas* vadovą svetimautojams, užnuodydamas jaunimą pomėgiu nešvankumui. Pats imperatorius Augustas skaudžiai išgyveno šio pomėgio padarinius savo dukters Julijos gyvenime. Vergilijus skundėsi, kad senoji Roma užgujama religinių vėjų iš Rytų. Jis drįso vaizduoti Romą kaip frygietišką dievų motiną, vainikuotą miesto bokštais, besismaguriaujančią savo dieviška kilme (*Eneida* VI, 785). Ir krikščionys kalbėjo apie Romą kaip moterį, kuri joja ant Žvėries, yra pasileidusi ir šlykštaus elgesio motina, geria kankinių kraują (Apr 17, 1–7). Senoji Jupiterio religija buvo užgesusi, romėnai babiloniečių magijoje ieškojo atsakymų į likiminius klausimus ir saugios užuovėjos savo nerime ir baimėse. Vietoje religijos romėnai pasinėrė prietaruose, o valstybė-imperija buvo sudievinta apoteoze. Imperija garbino save paminkliniais statiniais ir svaigo, — girdė save šventėmis ir arenos pramogomis. Galėjai viską nusipirkti už pinigus: įtaką tarp valdžios

žmonių, pilietybę, prisiekusiųjų balsą teisme, kareivio priesaiką, moters garbę. Istorija liudija, kad kultūros miršta lėta mirtimi. Nors Roma ir sirgo puvimo liga, ji supliuško tik po keleto šimtmečių.

Jaunas imperatorius savavaliauja

Asmuo, skelbęs Kristaus atėjimą užbaigti išganymo istorijos, išbuvo Romos laisvajame arešte dvejus metus. Nudelsimas spręsti apaštalo Pauliaus bylą neturėtų stebinti. Mat ji lietė tik kažkokio judėjo religinį reikalą, į tokią bylą jaunas imperatorius Neronas nematė reikalo kreipti dėmesio.

Jis ėmė jaustis visagaliu. Jis buvo imperatoriaus Augusto proanūkės Agripinos sūnus. Agripina, tapusi našle, ištekėjo už imperatoriaus Klaudijaus (49 m. po Kr.). Ji įkalbėjo Klaudijų įsūnyti jos vaiką Neroną ir padaryti jį savo sūnaus Britaniko globėju. Ilgainiui Klaudijaus duktė Oktavija buvo duota Neronui už žmoną. Klaudijui mirus, Neronas be vargo tapo imperatoriumi (54 m. po Kr.). Iš pradžių, stoiko Senekos ir pretorijumo prefekto Buro (Burrus) įtakoje, jis valdė šauniai. Ir senatas jį gerbė, nes jis skaitėsi su senatu. Sakoma, kad, lipant aukštyn kopėčiomis, pradėjus suktis galvai, reikia kąsti į apykaklę. Neronas to nedarė. Motina Agripina, matydama sūnų netenkant galvos valdžios svaigulyje, intrigomis bandė pakeisti jį savo posūniu Britaniku. Neronas jį nunuodijo (55 m. po Kr.). Popėją Sabiną, bičiulio Otono žmoną, padarė savo meiluže. Nerono įsakymu buvo nužudyta jo motina (59 m. po Kr.), o šiek tiek vėliau žmona Oktavija (62 m. po Kr.). Burui, pretorijumo prefektui, buvo įsakyta nusižudyti, o visuomenės gerbiamam Senekai buvo įsakyta užslėpti motinos nužudymą. Seneka Neronui nepakluso, bet pasitraukė į savo vilą-ūkį užmiestyje lauk-

ti, kaip anksčiau ir jo brolis Buras, įsakymo nusižudyti. Neronas, norėdamas sumažinti pretorijumo prefekto įtaką, prefekto pareigas padalino tarp dviejų asmenų: Tigelino, visuomenei žinomo imperatoriaus nusikaltimų sėbro, ir Fenijaus Rufo, padoraus silpnabūdžio.

"Dismissus es! Vale!"

Tigelinas neturėjo laiko apaštalo Pauliaus bylai, nes pats buvo iki ausų įklimpęs imperatoriaus dvaro intrigose. Apaštalas, atrodo, atgavo laisvę 63-ųjų metų pavasarį paprastu išteisinimo pareiškimu. Tuo pačiu imperija pripažino, kad krikščionybė nėra nusikaltimas prieš valdžią. Išteisinimas, atrodo, neįvyko teismo salėje, bet labai paprastai. Vieną rytą pretorijumo kapitonas atėjo į apaštalo butą-kalėjimą, atrakino grandinę, kuri buvo prikalta prie sienos, ir imperatoriaus Nerono vardu pareiškė: "Pauliau-Sauliau, tavo byla nutraukiama. Dismissus es! Vale! [Esi laisvas! Būk sveikas!]".

Įdomūs Apvaizdos keliai! Jeigu Apaštalo bylos nuosprendis būtų buvęs dar metus nuvilkintas, vargu ar jis būtų išvengęs jau šį kartą kankinio mirtes: 64 m. prasidėjo nuožmus krikščionių persekiojimas Romoje. Tigelinas noriai tuštino kalėjimus, panaudodamas ir krikščionius kruvinam arenos žaidynių pomėgiui.

Persekiojimo priežastimi buvo Romos gaisras. 64 m. sudegė kone pusė Romos. Sklido paskalos, kad pats Neronas padegė miestą, nes užsinorėjo nuožmaus fono savo deklamacijai apie Trojos sunaikinimą. Neronas apkaltino krikščionius ir metėsi bausti juos persekiojimu. Persekiojimo aukomis buvo Petras, o šiek tiek vėliau, antrukart įkalintas apaštalas Paulius.

Vėliau Neronas Romą atstatė. Atstatė iškiliai su plačiomis, planingomis gatvėmis ir *Domus aurea*—

"Aukso namas" vardu rūmais. Tačiau Romos visuomenė nebegalėjo jo pakęsti. Dažnėjo prieš Neroną sukilimai.

Neronas paliko daug pėdsakų

Neronas norėjo būti pagerbtas kaip poetas ir artistas. Be to, labai mėgo graikų kultūrą. 67 m. lankėsi Graikijoje. Jo lankymosi prisiminimą tebesaugoja Eleusis šventyklos griuvėsiai ir Olimpijos statinių likučiai.

68 m. Galijoje sukilo prieš Neroną legionai. Jie paskelbė Galbą imperatoriumi. Pretorijumo daliniai perėjo į sukilėlių pusę. Neronas, sakoma, nusižudė. Pasakojama, kad jis mirė su žodžiais lūpose: "Kokio iškilaus menininko netenka pasaulis!"

Nerono atminimas Romoje buvo viešai "prakeiktas" — pasmerktas. Prel. Audrys Bačkis, važiuojant nuo Bračiano (Bracciano) ežero Nomentano vieškeliu Romos linkui, bandė "parodyti" Nerono kapą. Beje, Neronas buvo paskutinis Romos imperatorius iš cezario Julijaus giminės.

Apaštalas Paulius vėl pakeliui

Laiškai iš kalėjimo rodo, kad Apaštalas bent laikinai atidėjo savo kelionę į Ispaniją. Jis vėl visu veidu atsisuko į Rytus. Po ketverto metų Cezarėjos ir Romos kalėjimuose Paulius pergyveno antrąjį savo veiklos pavasarį.

Nuo audros ir laivo sudužimo prie Kretos (žr. Apd 27, 13–20), Kreta buvo dažnai Apaštalo mintyse, — ji buvo vieta, kurią jis buvo aplenkęs. Labai galima, kad Efeze jis buvo girdėjęs apie nusiskundimą, kad niekas nesirūpina krikščionimis Kretos saloje. Taigi dar yra darbo ir Rytuose! Su Titu Paulius išsiruošė kelionėn į salą, kurią kadaise žiloje senovėje valdė legendarinis karalius

Minas. Už ketverto dienų ir aš paseksiu Apaštalo pėdomis, — keliausiu į Kretą per Kipro salą. Jis išplaukė laivu iš Ostijos uosto, o man reikės išskristi lėktuvu iš Fiumičino aerouosto.

Pas lietuvius "Verano lauke"

"Verano laukas", itališkai Campo Verano, yra senos Romos kapinės. Kadaise jos buvo palei via Tiburtina — į šiaurryčius einantį Tiburtino vieškelį, nūdien jas supa vis auganti Roma. Nuo Šv. Kazimiero kolegijos į Campo Verano tiesioginio susisiekimo autobusu nėra. Reikia paėjėti geroką galą, kol pasieki ta linkme einančio autobuso stotelę. Popietė. Užuot ieškojęs autobuso stotelės, einu. Prisideda ir kun. Vladas D. Abu norime aplankyti tautiečius, kurie yra palaidoti "Verano lauke". O jų yra bent 20! Tarp jų trys vyskupai — Pranciškus Būčys, Vincentas Padolskis, Pranciškus Brazys; Nepriklausomybės Akto signataras K. Šaulys, nepriklausomos Lietuvos pasiuntinys prie Šv. Sosto K. Girdvainis, Tėv. K. Reklaitis, prel. Z. Ignatavičius ir kt. Pakeliui dalinamės mintimis apie žmonijos nuojautą dėl žmogaus išlikimo po mirties. Kapinės visuose žemynuose liudija gilią nuojautą apie pomirtinį gyvenimą. Kapinės — archeologų "bibliotekos" su storomis knygomis apie mirtį ir bendravimą su mirusiaisiais. Istorinės religijos — žydų, krikščionių, musulmonų — skiriasi nuo gamtos religijų savo pomirtinio gyvenimo samprata. Žmonijos nuojautą patvirtina tikėjimas prisikėlimu.

Nuo Šv. Kazimiero kolegijos iki Campo Verano trunkame bemaž tris ketvirčius valandos. Vaikščiojimas Romos gatvėmis yra visuomet įdomus. Matai šiuolaikinį gyvenimą praeities liekanų fone. Praeiname Šv. Kryžiaus Jeruzalėje — Santa Croce in Gerusalemme bazilikos

fasadą, pereiname net keletą vartų senovinės Romos sienose, stabtelėjame prie vis dar išskaitomų lotyniškų įrašų marmuro lentose. Kun. Vladas D. ėjimą praturtina, atkreipdamas dėmesį į šimtmečių nudilintus paminklus.

Prie Campo Verano vartų mudu priverčia stabtelėti spūstis. Italai savo mirusiuosius uoliai lanko. O lankytis prie mirusiojo kapo be gėlių — nesmagu. Aikštėje prie vartų aibė gėlių pardavėjų. Perkama ne tik krizantemos, bet ir rožės!

Surasti mūsiškius mirusiųjų mieste man būtų buvę sunku. Šv. Kazimiero kolegija ir Tėvai Marijonai turi savo kapavietes atokiau nuo kapinių vartų. Ir dabar, nors ir keliskart jas aplankius, vargu ar surasčiau kelią į jas.

"Verano laukas" yra puošnios kapinės. Tikras muziejus! Paminklai iš marmuro, italų skulptorių ir meistrų sukurti. Paminklai stabdo akis ir neleidžia praeiti. Reikia pasižmonėti. Įrašai atspindi italų krikščionybę: šilti, šeimyniški, Dievu pasitikintys. Šv. Kazimiero kolegijos kapavietę puošia mažutė šventovėlė. Pro stiklines duris matau joje altorių. Viršum durų įrašas lotyniškai: "Pontificium Collegium Lituanum" — "Popiežiškoji Lietuvių kolegija" ir mozaika su nukryžiavimo scena. Saulė žaidžia mozaikos akmenukų spalvose. Tėvų Marijonų kapavietė šventovėlės neturi. Marmurinės lentos su įrašais dengia angą į požeminę kriptą. Abi kapavietes dengia ir saugo kiparisai. Šlamėti jie nemoka. Tik tyliai linguoja popietės vėjuko judinami.

Trys vyskupai "Verano lauke"

Studijuojant Romoje, teko iš arti pažinti daugumą lietuvių, kurie nūdien laukia prisikėlimo svetingoje kapavietėje. Vyskupas Pranciškus Būčys buvo vienas iš mėgiamiausių svečių Šv. Kazimiero kolegijoje. Jis buvo

labai įdomus pasakorius. Gili ir tiksli atmintis bei žodžio lakumas mus dažnai praturtindavo. Be to, jo nuoširdus rūpestis Šv. Kazimiero kolegija ir jos studentais sunkiu pokario metu padarė neužmirštamą įspūdį. O jo patarimas išlikti paprastu ir prieinamu gyvenime, manau, liko daugelio atmintyje. Anot vysk. P. Būčio, nereikia stebėtis, kad, lipant aukštyn kopėčiomis, galva ima suktis. "Kąsk į apykaklę!" su šelmišku šypsniu patarė, "Galva nebesisuks!"

Vyskupas Vincentas Padolskis buvo asmuo, kuris mokėjo klausytis ir išgirsti, kuo sielojasi būsimieji kunigai. Jam buvo būdinga dalintis laiku, atgaiva, muzika... Atrodė, kad jam buvo svarbu kartu klausytis ir garsiai — žodžiu pagalvoti apie rūpimą klausimą ar iškilusią kasdienos sunkenybę.

Su vysk. Pranciškumi Braziu teko itin susigyventi. Mat buvome kolegos—studentai. Šv. Kazimiero kolegijos studentai ne sykį pliekėsi su Marijonais sporto aikštėje, žaisdami tinklinį. Tuomet būsimasis vyskupas buvo veržlus žaidėjas. Ūgiu vidutinis, bet aukštas vikrumu, drąsindavo savuosius "Kirsk!" Mums tekdavo susiimti, kad nepasiduotum. O smagios būdavo ketvirtadienio — laisvos nuo paskaitų dienos — popietės tinklinio aikštėje!

Tėvas Pranciškus, — mes jį taip vadindavome, — domėjosi Šv. Kazimiero kolegijos gyvenimu, pažinojo kiekvieną studentą asmeniškai. Jis žinojo kiekvieno mūsų vardą! Būdinga, kad ir vėliau, grįžus į Romą studijų užbaigai 1957–1958 metais, Tėvas Pranciškus buvo dargi artimesnis. Jis buvo eruditas. Sielojosi dėl skaudžios padėties Tėvynėje, tremtyje, išeivijoje. Nepasimesti! Ruoštis! Kurti! Nežiūrėti į dabarties sąlygas per mikroskopą, bet galynėtis "Per aspera ad astra!" (Per vargus į žvaigždynus!), žiūrėti į dabarties sunkumus su vizija ateičiai. Istorija, anot Tėv. Brazio, yra kepalas, o ne

riekės. Nepasitenkinti riekėmis, kokios jos bebūtų, — neišleisti iš akių viso kepalo. Tėv. Brazys, tapęs išeivijos lietuvių vyskupu, visa širdimi ėmėsi įgyvendinti savo ateities viziją. Ji lietė ir mane. Buvo sutarta, kad pusę metų kasmet dirbčiau jo kūrijoje Bad Wörishofen'e (Vokietijoje) puoselėti Šv. Rašto pažinimą tarp lietuvių. Menu dieną, kada jis nelauktai staiga mirė Romoje. Mat tą dieną turėjau pasirašyti sutartį su Manhattan'o kolegija, pagal kurią kasmet būčiau dėstęs rudens semestrą kolegijoje, o pavasario semestrą būčiau skyręs darbui vysk. P. Brazio kūrijoje. Su vyskupo mirtimi, užgeso ir planas versti išeivijoje Senąjį Testamentą iš originaliųjų kalbų.

Šv. Lauryno bazilika

Po dešine prie vartų į Campo Verano yra imperatoriaus Konstantino rūpesčiu išpuošta patraukli kapinių bazilika šv. Lauryno, kankinio Romos diakono, garbei. Šv. Laurynas buvo iškilus Katalikų Bendrijos kankinys III a. imperatoriaus Valeriano valdymo metu. Apie šv. Lauryną, Romos kankinį diakoną, buvau daug girdėjęs dar Tėvynėje, o imperatorių Valerianą sutikau 1976 m. vasarą iškaltą akmeniniame kalno šone Naqš-i-Rustam'o, Persijos achemenidų dinastijos, kapavietėje. Uolos reljefe Valerianas, Romos imperatorius, klūpo prieš Persijos šachą Šapūrą I. Šachas sėdi ant žvalaus žirgo. Valerianas 260 m. bandė susidoroti su Persija, kuri darė dažnus proveržius į Romos imperiją iš Rytų. Nepasisekė. Valerianas pateko nelaisvėn ir mirė belaisviu. Prieš trejetą metų — 257-aisiais, Valerianas buvo pradėjęs krikščionių persekiojimą, kurio auka tapo ir diakonas Laurynas.

Legenda pasakoja, kad Laurynas, kepinamas ant žarijų, priminė savo kankintojams jį apversti ant kito šono,

nes šis jau esąs iškeptas. Krikščionys Romoje diakoną Lauryną labai mėgo. Jį mėgo ypač vargšai. Kankinį palaidojo užmiestyje palei Tiburtino vieškelį vargšų kapinėse. Vėliau Konstantinas Didysis ant diakono Lauryno kapo ir baziliką pastatė. Nūdien ji vadinama San Lorenzo in Campo Verano — Šv. Lauryno bazilika Verano lauke.

Nūdien Šv. Lauryno bazilika atspindi Romos viduramžius savo įdomiu chiostro — vienuolyno kiemu. Be to, čia randi ir Antrojo pasaulinio karo atminą: sąjunginiukų bombos skeveldras ir Pijaus XII statulą. 1943 m. liepos 19 d. sąjungininkai padarė oro užpuolį, nors Roma ir buvo paskelbta "atviru miestu". Esą norėta sunaikinti vokiečių kariuomenės telkinį užmiestyje — Tiburtino geležinkelio stotį. Bombos krito ne į stotį, bet į San Lorenzo aplinką. Pijus XII atskubėjo iš Vatikano pas baimės apimtus romėnus. Varinė popiežiaus statula liudija Pijaus XII rūpestį ir drąsą. San Lorenzo bazilikoje yra palaidotas ir šiuolaikinės Italijos respublikos kūrėjas Alcide de Gasperi.

Kur buvo nukankintas apaštalas Paulius?

Tre Fontane — Trijų šaltinių vietovė yra siejama su apaštalo Pauliaus kankinyste. Ji yra Romos pietvakariuose, užmiestyje, visai šalia Romos naujamiesčio Eur. Nuo Villa Lituania Casalmonferrato gatve nueinu į Appia nuova gatvę. Pasukęs į kairę, netoliese randu stulpelį su įrašu "Fermata" — stotelė. Autobusas "671" čia stabteli išlaipinti ir paimti keleivius. Jau 9 valanda ryto. Pats patogiausias laikas naudotis viešosiomis susisiekimo priemonėmis Romoje. Gauni ir vietą atsisėsti, nėra nei sausakimšos, gali patogiai keliauti. O vis dėlto... Šį rytą du karo invalidai susipeša dėl vietos autobuse. Abu

senukai. Vienas su ramentu po pažastimi, o kitas su šauniai išdrožinėta lazdele. Italams įprasta skirti sėdynes autobusuose karo ir darbo invalidams. Autobusas "671" turi dvi. Viena jų šiuo metu jau užimta. Antrosios nori abu senukai invalidai. Invalidas su ramentu šaukia: "Io ho settantacinque anni e sono stato ferito in Eritrea!" ("Esu 75 metų amžiaus ir buvau sužeistas Eritrėjoje!"). Tuo tarpu invalidas su lazdele, kaire rodydamas į savo krūtinę, riaumoja: "Ed io ho fatto la guerra in Albania!" (O aš kariavau Albanijoje!"). Laimei, autobusas sustoja prie sekančios stotelės, atsiranda pora laisvų vietų, — abu senukai atsisėda. Užteko žodžių, muštynių nebuvo. Paprastai Romoje keleiviai autobuse kalbasi, — net ūžauja. Senukai invalidai vienas kito nešnekina.

Galvojau, kad Romą gerai pažįstu, maniau, kad lengvai atpažinsiu stotelę, kur man reikia išlipti. Anaiptol! Roma yra augantis miestas! Kur kadaise vėjyje lingavo kviečiai ar miežiai ant kalvotų dirvų, dabar stovi daugiaaukščiai butų skruzdėlynai. Dairausi nuo sėdynės bene pamatysiu senoviškus Tre Fontane abatijos vartus po kaire. Imu teirautis. "Non si preoccupi! Scendo anch'io!" (Nesirūpinkite! Lipu ir aš!"). Kelias ant liežuvio galo, sako žemaičiai!

Tre Fontane — Trijų šaltinių vietovė nūdien yra trapistų abatija. Vos perėjęs amžių nušepintus vartus, patenku į tylą. Girdžiu tylą ir žvirblius. Eukaliptai ir kiparisai stovi sargyboje, palmės dengia sodelio fontaną, oleandrai didžiuojasi baltų ir raudonų žiedų gausa. Tyla padeda išgirsti gamtos muziką. Trys pastatai slypi Tre Fontane vietovėje: abatija su savo šventove ir buitiniu priestatu po kaire, apšepusi šventovėlė skersai keliuko po dešine, o sodelio gilumoje šventovė su trimis šaltiniais. Sakoma, kad čia apaštalas Paulius mirė, liudydamas Kristų.

Popiežius Klemensas I rašo apie Pauliaus mirtį

Klemensas I buvo trečias apaštalo Petro įpėdinis popiežiaus soste (88?–97? m. po Kr.). Labai galima, kad asmeniškai pažinojo ir Petrą, ir Paulių. Gili išmintis ir įtaiginga asmenybė padarė jį labiausiai gerbiamu popiežiumi po Petro ir Pauliaus mirties. Tai liudija šv. Klemenso bazilika prie Koliziejaus. Atrodo, kad jis buvo pirmasis krikščionių rašytojas, panaudojęs iš pelenų prisikeliančio feniksо mitą kaip prisikėlimo alegoriją. Klemensas I laiške *Korintiečiams,* rašytame apie 96 m. po Kristaus, kalba apie apaštalų Petro ir Pauliaus mirtį:

> *Pasižiūrėkime į kilniuosius apaštalus... Paulius parodė kelią, kaip laimėti kantrios ištvermės prizą. Septynetą kartų kalinio grandinėse, akmenimis muštas, jis reiškėsi [Evangelijos] pasiuntiniu Rytuose ir Vakaruose. Dėl savo tikėjimo buvo tikrai užsipelnytai pagerbtas, nes mokė teisumo visą pasaulį, keliaudamas iki pat vakarinės [imperijos] ribos [Ispanijos?]. Atlikęs savo liudijimą prieš valdytojus, jis iškeliavo iš pasaulio kaip nuostabus kantrios ištvermės pavyzdys.*
>
> (1 Klemenso 5.3, 5–7)

Antrasis Apaštalo areštas

Skaitau Klemenso I laišką Tre Fontane abatijos sodelyje, sėdėdamas ant suoliuko. Kur romėnai apaštalą Paulių vėl suėmė? Tikrų žinių nėra. Spėliojama, kad tai įvyko nūdienėje Jugoslavijoje (senovės Illirium), arba Mažojoje Azijoje — Troas miestelyje, ar Efeze, arba net Ispanijoje. Labai galima, kad pats Apaštalas atvyko į Romą 67-ųjų metų pavasarį ir čia tam tikrą laiką triūsė

Bendrijos labui. Ši prielaida remiasi senu padavimu, kuris yra minimas II a. rašinyje *Petro ir Pauliaus kančia* (Passio Petri et Pauli). Pasak šio padavimo, apaštalas Paulius apsigyveno užeigos namuose kairiajame Tiberio paupyje. Kadaise jis čia buvo išsinuomavęs sau "atskirą butą" kaip kalinys. Galima prileisti, kad Romos policija areštavo Apaštalą kaip įtartiną religinės sektos galvą.

Romos forume-aikštėje tebestovi Auksinio myliastulpio pjedestalas. Kadaise prie jo vedė visi Romos vieškeliai. Už maždaug šimto metrų, Kapitolijaus kalvos papėdėje tebėra Mamertinum—Mamertino kalėjimas. Šiame kalėjime, pasak padavimo, buvo įkalintas Apaštalas. Antrasis įkalinimas buvo perdėm skirtingas nuo pirmojo. Dabar Apaštalas buvo grandine prirakintas prie sienos. Beje, nūdien, Mamertino kalėjimas skirtas tik turizmui!

Imperijos kalėjimai neturėjo gero vardo. Senovės raštija atspindi kalinių siaubą dėl žiauraus elgesio ir nežmoniškų sąlygų. Dienos šviesa kalinių nepasiekdavo, o nešvara juos skandinte skandino. Romos teismai kalėjimą laikė baisia bausme, nes kalinių mirtingumas buvo didelis. Laiškas *Timotiejui* atspindi Apaštalo būklę ir nuotaikas: "...nesigėdyk mūsų Viešpaties liudijimo, nei manęs, jo kalinio..." (2 Tim 1, 8), "kenčiu tuos vargus, bet nesigėdiju, nes žinau, kuo įtikėjau, ir esu tikras, kad jis gali išsaugoti man patikėtąjį palikimą iki anos [Atėjimo] dienos" (2 Tim 1, 12). Apaštalas skundžiasi vienatve, jaučiasi labai vienišas. Romos krikščionys nedrįsta jo laisvai lankyti. Apaštalas didžiuojasi efeziečiu Onesiforu, paslaugiu krikščioniu iš Efezo, nes jis "nesigėdijo mano grandinių, bet, atvykęs į Romą, rūpestingai ieškojo manęs ir surado [kalėjimo sąrašuose]" (2 Tim 1, 16–17). Laiške užsimenama, kad Apaštalas pasigenda Timotiejaus ir prašo jį "veikiai atvykti pas mane" (2 Tim 4, 9), kad

Apaštalui širdį skaudina Demo, pamilusio "šį pasaulį", pasitraukimas (2 Tim 4, 10). "Vienas Lukas tėra su manimi" (2 Tim 4, 11).

Kodėl buvo Apaštalas suimtas?

Imperatoriaus Nerono laikysena krikščionių atžvilgiu pasikeitė po 64–65-ųjų metų. Tarp liepos 19–24-osios 64-aisiais metais gaisras nuniokojo dešimt iš keturiolikos Romos rajonų. Romėnai pradėjo kaltinti Neroną. Norėdamas nukreipti kaltę nuo savęs, Neronas užmetė ją krikščionims. Pagal Tacito liudijimą, persekiojimas neprasidėjo tuojau pat po gaisro. Neronas atstatė miestą, ištiesino gatves, išgražindamas savo Domus aurea — Auksinius rūmus. Tačiau miesto gyventojų pykčio jam nepavyko numaldyti. Reikėjo ką nors daryti. Pats Neronas tuo metu gastroliavo po Graikiją kaip komedijos aktorius. Romoje tvarką darė jo nuožmusis generolas Aelius. Ir šį kartą Apaštalo bylą sprendė imperatoriaus teismas. Atrodo, kad Paulius buvo apkaltintas sandėriu sostinės padegime. Laiške *Timotiejui* užuomina apie teismo posėdį yra dramatiškai trumpa: "Mano pirmajame apsigynime nė vieno nebuvo su manimi, visi mane paliko" (2 Tim 4, 16). Ginti krikščionį buvo pavojinga. Apaštalo apsigynimas buvo tinkamas, nes Paulius buvo "ištrauk[tas] iš liūto nasrų" (2 Tim 4, 17). Užuominų apie sekantį teismo posėdį laiškuose nėra. Laiko tarpą iki antrojo teismo posėdžio Apaštalas turbūt praleido Mamertino kalėjime.

Euzebijus, Cezarėjos vyskupas, apaštalo Pauliaus mirties data laiko 14-tuosius Nerono valdymo metus — 67 m. Jeronimas, garsusis Šv. Rašto mokslininkas, pakartoja tą pačią nuomonę. Viena yra tikra: antrasis teismo posėdis apaštalo Pauliaus bylos sprendime baigėsi jo pasmerkimu mirčiai.

Čia Roma nukirto Apaštalui galvą

Nūdien Tre Fontane vietovėje nėra nieko, kas primintų senovinę aplinką. Pastatai — abatija ir šventovės — iš Viduramžių. Senovėje Tre Fontane buvo vadinama Salviano pelkėmis — Aquae Salviae.

Mintimis grįžtu į aną dieną, kai apaštalas Paulius buvo vedamas į Salviano pelkes mirčiai. Nūdienės Romos sienos ir jų vartai yra vėlesni. Porta Ostiense — Ostijos vartų tuomet dar nebuvo. Apaštalas grandinėse, apsuptas grandies kareivių, išėjo iš miesto per Porta Trigemina palei Tiberį. Prie Cestijaus piramidės pasiekė vieškelį, kuris eina į Ostijos miestą pajūryje. Kur nūdien stovi Šv. Pauliaus bazilika — San Paolo fuori le Mura, tuomet buvo pievos. Keliukas per jas vedė link Salviano pelkių. Nuo Trigemino vartų iki Salviano pelkių yra maždaug 5 km.

Senas Romos padavimas pasakoja, kad, pasukus nuo Ostijos vieškelio į pievas, apaštalą Paulių pasitiko Petronilla, akla apaštalo Petro duktė, ir padovanojo jam savo skarą akims užsidengti. Po dešine Tiberis skubino savo drumzlinus vandenis į Tirėnų jūrą, o tolumoje po kaire dunksnojo ant Apijaus vieškelio Cecilia Metella mauzoliejus. Kadaise Apijaus keliu apaštalas Paulius buvo atvestas į Romą kaip kalinys. Dabar jis ėjo iš Romos kaip kalinys, pasmerktas myriop. Už valandos Apaštalas Paulius jau buvo mirties vietoje.

Tre Fontane-Aquae Salviae yra labai nuošali vieta. Aquae Salviae — Salviano pelkės buvo krikščionių pavadintos "Trijų šaltinių" vardu, nes, pasak padavimo, Apaštalui nukirtus galvą, ji tris kartus šoktelėjo, riedėdama šlaitu. Visos trys galva paliestos vietos stebuklingai buvusios paženklintos tyro vandens šaltiniu.

Kad apaštalas Paulius buvo nukankintas Salviano pelkėse liudija tik senos Romos krikščionių legendos ir

seni padavimai. Vargu, kad jų liudijimas yra išlaužtas iš piršto. Anot Tacito, bausti galvos nukirtimu pilietį šalia sostinės sienų buvo Romos paprotys.

Apaštalo Pauliaus mirties vietoje stovi Šv. Pauliaus šventovė. Viduje yra trys šaltiniai. Nūdien šaltiniai aptverti tvorelėmis. Pati šventovė tamsi ir labai vieniša. Tik lauke ant keliuko tarp abatijos ir šventovės žaidžia berniukas, o ant suolo sodelyje sėdi, matyt, jo auklė.

Randu ir aš laisvą suolą sodelyje. Smagu pabūti trapistų abatijos tyloje. Tyla žmogų nutildo ir padeda klausytis. Girdžiu bites ir nepažįstamus paukščius. Dar vienas padavimas mane grąžina prie apaštalo Pauliaus. Pasakojama, kad Petras ir Paulius — abu Apaštalai kankiniai — susitiko pakeliui į mirties vietą. Atrodo, kad šiuo pasakojimu norėta pareikšti, kad tvora tarp krikščionių iš judaizmo ir krikščionių iš pagonijos buvo nugriauta. Popiežius Linas, Petro įpėdinis, sujungė abi Romos krikščionių bendruomenes į neišardomą Bendriją.

Eukalipto medžiai saugo abi keliuko į Tre Fontane puses. Jie vešliai mėgaujasi ir visame sode, liudydami, kad čia kadaise būta pelkių. XIX a. Tre Fontane lankytojai rašo, kad Aquae Salviae buvo pasibaisėtinos klampynės su aibe uodų, kurių įgėlimas nešė maliariją, tuštutėlės vasaros metu, išskyrus keletą išblyškusių ir suglebusių vienuolių. Uodai taip pradėjo daugintis, kad popiežius Pijus IX 1865 m. atidavė Tre Fontane vietovę trapistams, nagingiems ir darbštiems vienuoliams. Perėmę Tre Fontane, kalinių rankų padedami, jie pelkes permainė į nūdienį rojaus kampelį. Pelkės buvo nusausintos, apsodintos eukaliptais — medžiais kurių nepakenčia maliariją nešantys uodai, o takai išpuošti oleandrų krūmais. Nūdien, vos perėjęs per vartus, pasijunti esąs botanikos sode.

Trapistai, nusausindami pelkes, užtiko daug senovės liekanų. Mane labiausiai sudomino pinigėliai—monetos, iš Nerono valdymo laikų, rastos tarp bemaž suakmenėjusių kankorėžių netoli Trijų Šaltinių. Monetos ir suakmenėję kankorėžiai priminė istorikams graikišką apokrifinę knygą apie apaštalų *Darbus*, kuri užsimena, kad apaštalui Pauliui buvo nukirsta galva po pušimi.

Iš Tre Fontane mane palydi stiprus eukaliptų kvapas. Prie vartų stabteliu, nes trapistų krautuvėlė kviečia nepraleisti progos susipažinti su jų liquore eucaliptico. Lentynos krautuvėlėje lūžta nuo butelių — mažų ir didelių — su geltonu gėrimu iš eukalipto ankščių. Be gėrimo, krautuvėlėje yra ir trapistų šokolado bei atminų iš vietos, kurioje apaštalas Paulius buvo nukankintas. Trapistų gaminti rožiniai iš eukaliptų sėklų vargu ar tilptų kišenėje. Viena "Sveika Marija" yra riešuto dydžio. O ką bekalbėti apie "Tėve mūsų!"

Krikščionys keliauja į Romą

Jeruzalė ir Atėnai yra įtaigios vietos Vakarų kultūrai. Roma yra įtaigi krikščionims-katalikams. Mat Romoje galima nulipti laiptais metrų metrus ir atsistoti ant gatvės grindinio ar namo aslos, kur apaštalai — Petras ir Paulius — vaikščiojo, kur aidėjo jų žodžiai apie Kristų. Roma yra vienintelė iš krikščionijos patriarchatų, išsaugojusi nenutrūkstamą ryšį su Apaštalų amžiumi. Jau net V a., dar prieš musulmonams užkariaujant Siriją, ir Rytų krikščionys žiūrėjo į Romą su pagarba dėl šio ryšio. Teodoretas, Cyro (Cyrrhus) vyskupas Sirijoje, rašė Romos popiežiui šv. Leonui Didžiajam:

Tavo miestas turi Petro ir Pauliaus, mūsų visų tėvų, mūsų tikėjimo mokytojų kūnus. Jų kapai šildo

tikinčiųjų širdis. Šiedu palaimintieji, Dievo įkvėpti, patekėjo Rytuose ir savo spinduliais pasiekė visus kraštus. Tačiau jiedu atrado saulėtekį Vakaruose, — iš Vakarų jiedu šviečia visam pasauliui. Jiedu yra tai, kas duoda Tavo sostui su niekuom nepalyginamą orumą ir yra brangiausias Tavo turtas.

Romos šventovės, lankytos nuo senovės, yra lankomos ir šiandien. Tai stebina.

Kelionė į tikėjimui reikšmingas vietas turi savo ištaką tuose, kurie pažinojo Jėzų Kristų ir jo apaštalus. Betliejus, Nazaretas, Jeruzalė... Šv. Žemėje. Kelionė į tikėjimo šventas vietas Romoje yra lygiai ankstyva, kaip ir kelionė į Šv. Žemę. Krikščionys Romos imperijoje žinojo, kad Romos Bendrija turi Apaštalų palikimą. Čia buvo vietos iš Apaštalų laikų, kurias krikščionys vertino, čia buvo katakombos iš I a. šalia miesto. Tiesa, čia dar nebuvo bazilikų — Šv. Petro, Šv. Pauliaus-už miesto-mūrų, Šv. Jono Laterane, nebuvo nei Vatikano. Ką tuomet lankė šventųjų kelionių metu krikščionys? Jie lankė — matė Apaštalų kapus, katakombas, senovines "namų" šventoves — Šv. Pudencianą, Šv. Klemensą, Šv. Priską...

Vatikano miestas—valstybė

Vatikanas nūdien yra miestas-valstybė. Teritorija maža — 44 ha. Vatikano istorija yra susieta su Italijos susijungimo kovomis. Vatikane užsidarė popiežius Pijus IX 1870 m.

Pats vardas "Vatikanas", atrodo, turi savo kilmę lotynų kalbos žodyje "vates", kuris reiškia "pranašas" ar "žynys". Mat ant Vatikano kalvos senovėje buvo etruskų orakulas, kuris apreikšdavo žmonėms ateitį. Pirmajame kristiniame amžiuje Kaligula pastatė ant Vatikano kalvos

Į Šv. Petro baziliką veda Via Riconciliazione — Susitaikymo gatvė

Šv. Petro bazilika žiūrint nuo Vatikano sienos

Ant Apaštalo Petro kapo stovi jo garbei pastatyta bazilika

Šv. Petro aikštė suburia ir sutelkia žmones iš visų žemynų, o obeliskas rodo į visumą

Šv. Petro aikštė žiūrint nuo kupolo

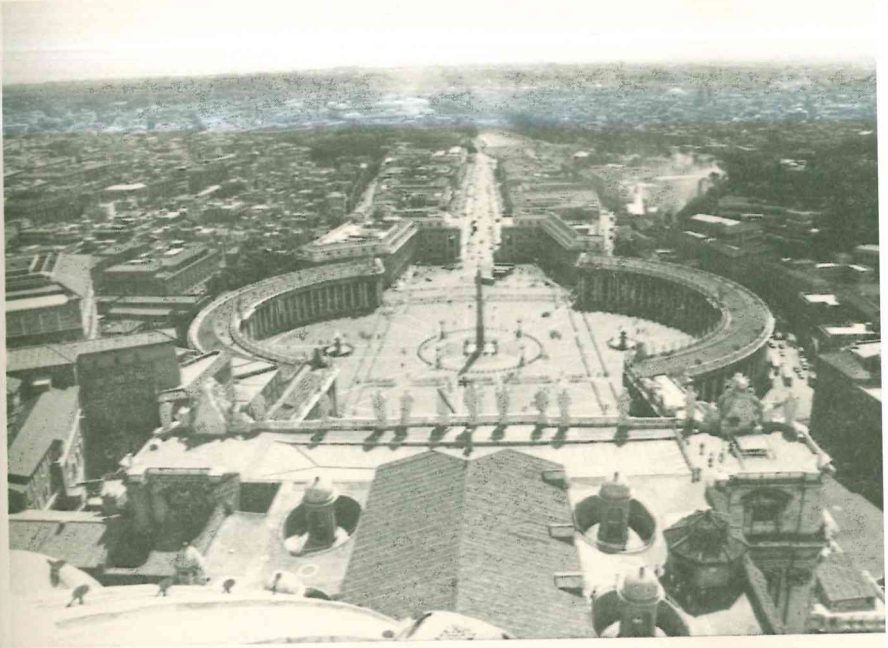

Ant Šv. Petro bazilikos stogo galima pasivaikščioti ir pasižvalgyti

Pinacoteca — Paveikslų galerija fone, o priekyje Popiežiškosios Mokslų Akademijos rūmai

Kadaise Kaligulos iš Egipto atvežtas obeliskas dabar puošia Šv. Petro bazilikos aikštę

Cappella Sistina — konklavės (Popiežiaus rinkimo) vieta

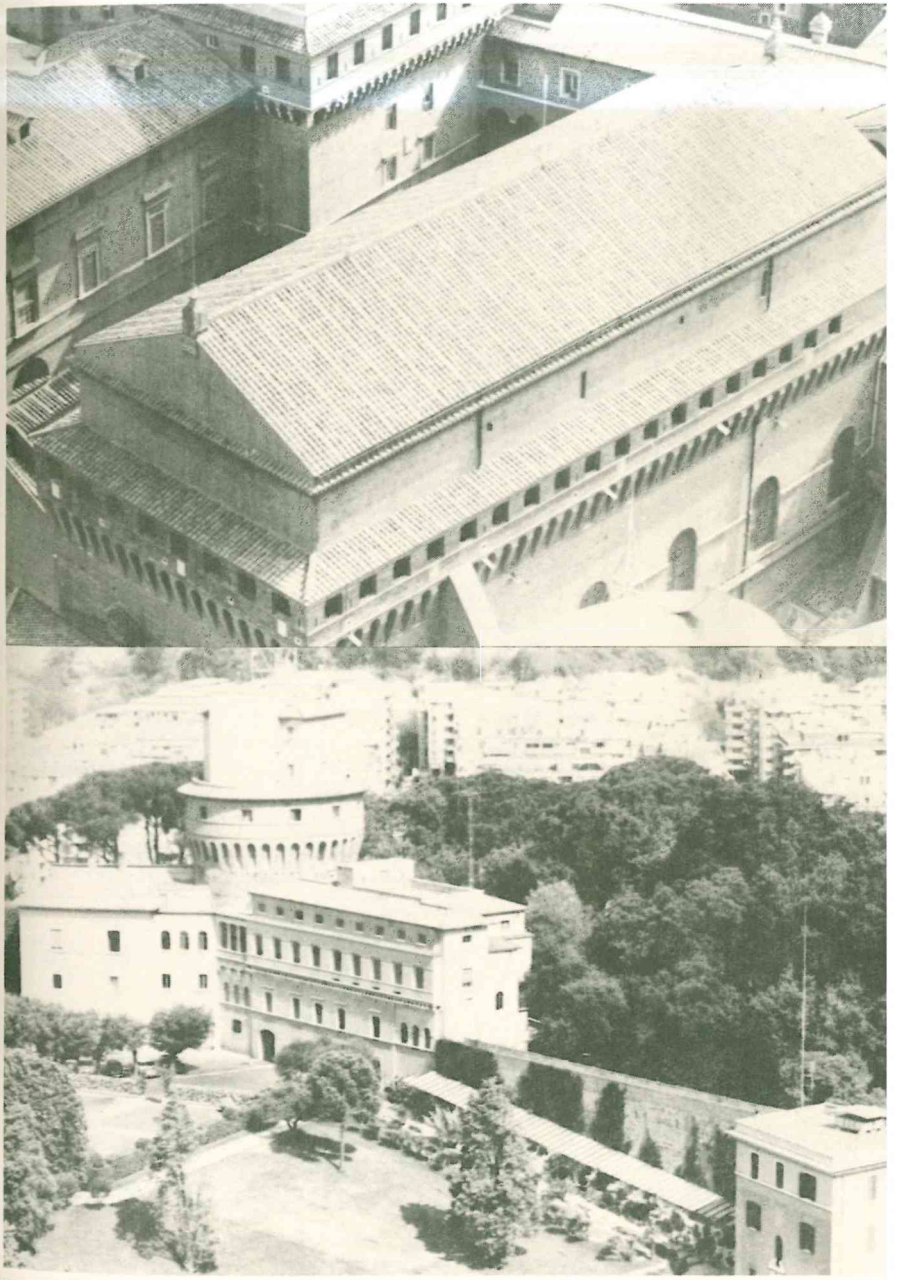

Vatikano radio stotis

Iš Šv. Petro bazilikos kupolo matosi: Vatikano muziejai, Cappella Sistina ir Popiežiaus rūmai (viršuje), o Vatikano sodai, valdytojo rūmai ir radio stotis (apačioje)

Santa Maria Maggiore — "Šv. Marija didžioji" šventovės didysis altorius ir apsida

Šv. Sebastijono šventovė prie Apijaus vieškelio su įėjimu į katakombas, kuriose persekiojimų metu krikščionys paslėpė Apaštalų palaikus

Įrašas "Paule et Petre, petite pro Victore" (Pauliau ir Petrai, melskitės už Viktorą) ant katakombų sienos

San Lorenzo — "Šv. Lauryno bazilika prie Campo Verano — "Verano laukas" kapinių

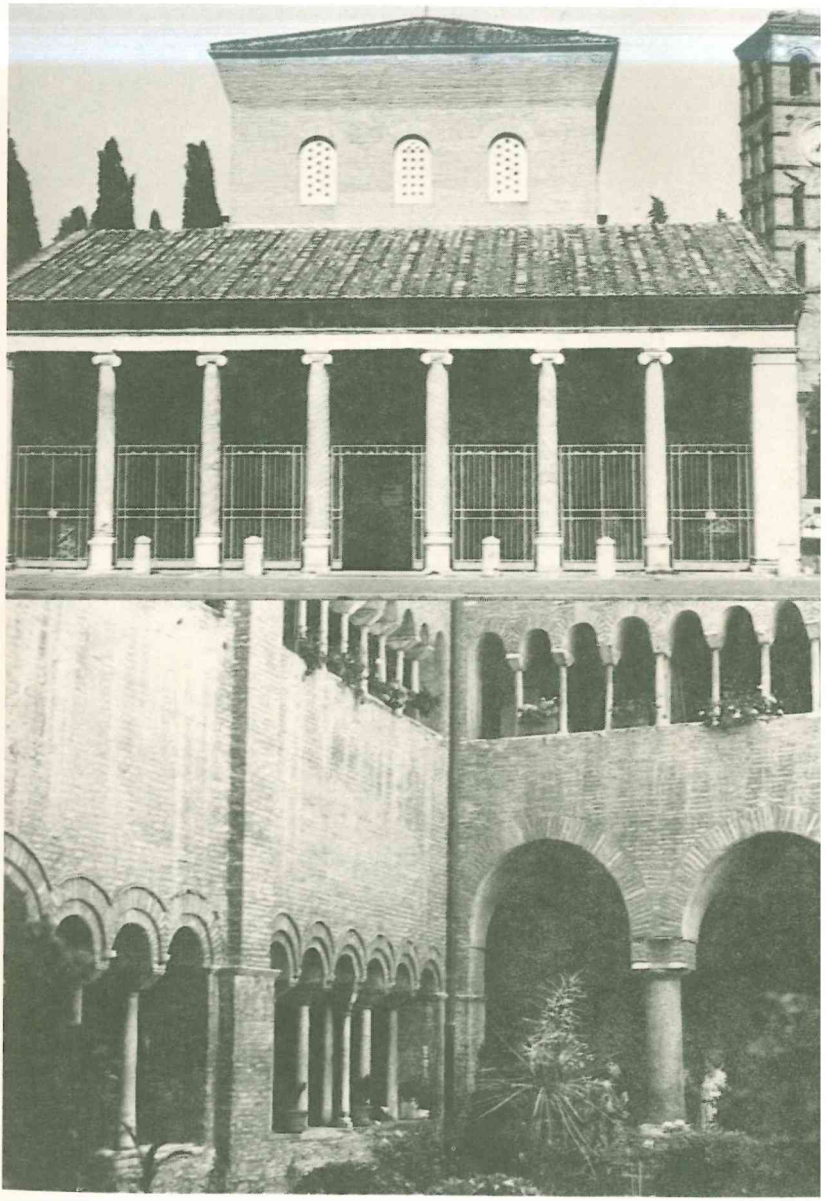

Šv. Lauryno bazilikos chiostro — kiemas

Didysis altorius Šv. Jono Laterane bazilikoje su popiežiaus Martyno V kapu. Martynas sušaukė Konstancos Susirinkimą, — jame dalyvavo "lietuviai ir žemaičiai"

Viršuje:
San Giovanni in Laterano —
Šv. Jono Laterane bazilika

Dešinėje:
Tutmozio III — seniausias
Egipto obeliskas nūdien
puošia San Giovanni in
Laterano aikštę

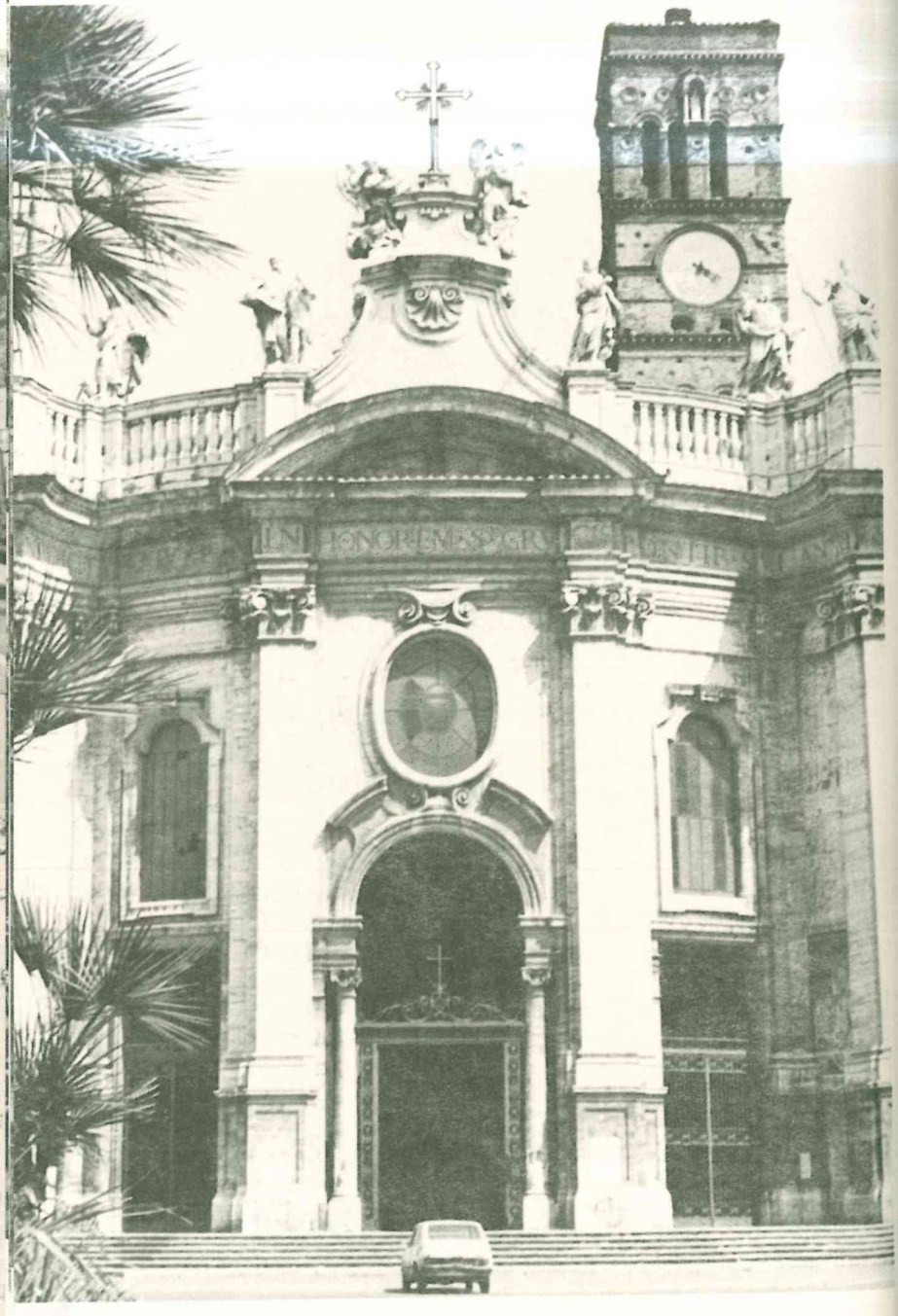

Santa Croce in Gerusalemme — Šv. Kryžiaus Jeruzalėje bazilika

hipodromą su obelisku iš Egipto *spina* — nugarai paženklinti. Neronas, tapęs imperatoriumi, pasirinko šį hipodromą nuožmiam krikščionių kankinimui. Labai galima, kad šiame hipodrome buvo nukryžiuotas žemyn galva apaštalas Petras 67 m.

Diakonas Agiulfas (Agiulphus) iš Tours, šiuolaikinėje Prancūzijoje, aplankė apaštalo Petro kapą maždaug 600-aisiais metais. Jo aprašą užtikau senoje knygoje:

> *Šv. Petras yra palaidotas šventovėje, kuri nuo senų laikų yra vadinama Vatikanu. Kapavietė, kuri yra po altoriumi, yra atidara labai retai. Tačiau, norint joje pasimelsti, vartai tvorelėje atveriami. Tada galima užeiti ant vietos virš kapavietės. Atidarius mažutį langelį, galima įkišti galvą ir pareikšti prašymo maldą pagal reikalą. Maldos išklausymas nenudelsiamas, jeigu tik prašymo malda buvo gera.*

Tas pats diakonas Agiulfas užsimena apie paprotį nuleisti audinius per langelį ir paliesti patį kapą. Tą patį pakartoja ir popiežius Šv. Grigalius Didysis laiške Rytų imperijos imperatoriaus žmonai Konstantinai, paprašiusiai iš jo apaštalo Pauliaus galvos kaip relikvijos:

> *Man labai nemalonu, kad aš nei galiu, nei drįstu daryti tai, ko jūs prašote, nes apaštalų Petro ir Pauliaus kūnai sklydi tokiais įžymiais stebuklais, kad nėra įmanoma prie jų melstis be didelės baimės. Be to, leiskite, mano maloningoji valdove, paaiškinti, kad pas romėnus nėra papročio, dalinant šventųjų relikvijas, drįsti žaloti kurią nors kūno dalį. Tik audeklas įdedama į dėžutę ir ja paliečiama šventųjų kūnas...*

Romos šventovės tebestovi ir nūdien. Jos buvo perduotos šiuolaikiniam krikščioniui I a. krikščionių per aibę istorijos vingių — nuotykius ir nelaimes. Tokios nuostabios ir tikros tąsos bei ryšio su dvidešimt amžių nutolusia praeitimi niekur kitur pasaulyje nerasi. Ši tąsa ir šis ryšys sustabdo kiekvieną Romos lankytoją, o tuo labiau krikščionį, — stebina ir moko domėtis Romos krikščionių istorija.

Apaštalo Pauliaus kapas

Krikščionys nunešė apaštalo Pauliaus kūną ant Lucinos, krikščione tapusios matronos, žemės. Ji buvo apie 3 km atstume nuo Aquae Salviae-Tre Fontane. Nūdienė Šv. Pauliaus bazilika — San Paolo fuori le Mura — ženklina Apaštalo kapą. Apaštalo kapas, atrodo, buvo perdėm pagoniškoje aplinkoje, nes iki šiol čia užtikta tik keletas krikščionių kapų. Taip ir derėjo Tautų apaštalui!

Apaštalo Pauliaus kūnas išliko nepaliestas paprastame kape ant Lucinos žemės iki Valeriano persekiojimo III a. antroje pusėje. Šio persekiojimo metu buvo ieškoma krikščionių turtų net kapuose. Ir Apaštalo kapui grėsė sunaikinimas. Romos krikščionys, norėdami apsaugoti apaštalų Petro ir Pauliaus palaikus, juos pergabeno į Šv. Sebastijono katakombas palei Apijaus vieškelį. Tai buvo padaryta 258 m. birželio 29 d. Katalikų Bendrija dėkoja Apvaizdai už Apaštalų palaikų išsaugojimą, kasmet švęsdama Šv. Apaštalų — Petro ir Pauliaus šventę birželio 29 d.

Popiežius Silvestras I (314–335) grąžino Apaštalų palaikus į jų pačių kapavietes. O imperatorius Konstantinas Didysis (306–337) pastatė pirmąją Šv. Pauliaus šventovę ant jo kapavietės. Po didžiuoju altoriumi ir nūdien galima paliesti marmurinę lentą su įrašu "Paulo

apostolo martyri" — Pauliui apaštalui kankiniui. Bemaž tikra, ši lenta su įrašu yra iš Konstantino Didžiojo šventovės. Prie lentos prieiti sunku. Reikia daug laiko ir veržlumo. Kur kas lengviau užeiti į zakristiją ir stabtelėti prie lentos kopijos.

Vėliau, penkiadešimties metų būvyje, trys Romos imperatoriai — Valentinianas II, Arkadijus ir Honorijus — kukliąją Konstantino šventovę pakeitė garsiąja Šv. Pauliaus — už [Romos] — sienų bazilika. Ji buvo tuomet labai didingas ir drąsus architektūrinis krikščionijos statinys.

Senąją IV a. baziliką 1823 m. sunaikino gaisras. Tik Apaštalo kapas ir kai kurios mozaikos liko ugnies nepaliesti. Šiuolaikinė bazilika buvo atstatyta visos krikščionijos lėšomis. Jai būdinga savita nuotaika, tamsi, bet ne niūri, didinga, bet neužglušinanti, pakelianti. Bazilikos navų palubius puošia mozaikos visų popiežių — nuo Petro iki Jono Pauliaus II.

Lietuviškos primicijos prie Apaštalo kapo

Tėv. Leonas Zaremba, SJ, studijuodamas Romoje, labai mėgo San Paolo fuori le Mura baziliką. Čia jis laikė ir pirmąsias savo Mišias-primicijas — prie apaštalo Pauliaus kapo. Menu, prel. Vytautas Balčiūnas ir mudu su kun. Vytautu Bitinu — tuomet dar klierikai — buvome jo palydoje. Tada gerai įsižiūrėjau į įrašą viršum didžiojo altoriaus: "Man gyvenimas — tai Kristus, o mirtis — tik laimėjimas" (Fil 1, 21).

Birželio 29 d. — Apaštalų šventė

Vakarų Bendrijos paprotys švęsti šventųjų apaštalų Petro ir Pauliaus šventę yra labai senas. Šventė nėra jų

kankinio mirties minėjimas, bet jų palaikų perkėlimo į Šv. Sebastijono katakombas šventimas. Šventė padvigubinama: birželio 29 d. — Petro ir Pauliaus, o birželio 30 d. — Pirmųjų Romos kankinių. Dviguba šventė kilo dėl to, kad popiežiškasis dvaras negalėjo dalyvauti dviejose bazilikose tą pačią dieną. Nuotolis tarp Šv. Petro ir Šv. Pauliaus bazilikų yra apie 10 km. Be to, vasaros karščiai! Popiežius bei vyskupai nėra jaunuoliai... Automobilio ar malūnsparnio tada dar nebuvo. Rytų Bendrija Tautų apaštalo Pauliaus šventę mini žiemos metu — gruodžio 28 d.

Ką žinome apie apaštalą Paulių?

Ieškodamas Apaštalo pėdsakų Romoje, naudoju tris šaltinius: *Apaštalų darbų* knygą, paties Apaštalo laiškus ir Romos krikščionių atmintį — atsiminimus apie vietas, asmenis, įvykius, kurie siejasi su Apaštalu.

Grįžtu pėsčiomis nuo Tre Fontane per Euro — Romos naujamiestį. Jaučiuosi paklydęs. Norisi dar užeiti į Civiltà romana — Romos civilizacijos muziejų, o po to sėsti į metro grįžti Šv. Kazimiero kolegijon. Klaidžioti Romos saulėkaitoje nėra smagu. Teiraujuosi kelio į muziejų, o vėliau ir kelio į metro. Italai įdomiai atsako: "A destra al semaforo..." (Į dešinę prie šviesų...); "La giù in fondo..." (Ten pakalnėje toliau...).

Civiltà romana muziejus mano tikslui yra labai vertingas. Gaila tik, kad laiko maža. Metro praveža pro Šv. Pauliaus baziliką. Vietoje kadaise Apaštalo laikais čia buvusios pievos matau miesto gatves su aukštų namų kvartalais. Autobusu ryto metą keliauta kone valandą, o metro parveža namo per pusvalandį. Grįždamas galvoju, kaip buvo keliaujama prieš 2000 metų.

Apaštalas Paulius keliauja

Apie Apaštalo keliones daug rašo *Apaštalų darbų* knyga. Rašoma glaustai, pateikiant sąrašą vietovių, kurias Apaštalas aplankė. Būdinga skaityti: "...vėl leidosi į kelionę, eidamas per Galatijos kraštus, per Frygiją ir stiprindamas visus mokinius" (Apd 18, 23). Civiltà romana muziejus padeda įsijausti į šį glaustą aprašymą. Jaučiu, kad šisai aprašymas slepia žygius, kuriuos vargu ar pajėgtų suvokti šiuolaikinis keliautojas. Mums įprasta keliauti automobiliu, traukiniu, lėktuvu. Pėsčiomis einama tik pasivaikščioti. Jau vienuolika vasaros atostogų praleidau, ieškodamas apaštalo Pauliaus pėdsakų ne tik Italijoje, bet ir Kipre, Sirijoje, Turkijoje, Graikijoje, Maltoje. Skridau lėktuvu, važiavau dviračiu, automobiliu ir autobusu, jojau ant mulo ir asilo, ėjau pėsčiomis... Bent trissyk teko pirktis naujus batus, nes senųjų puspadžiai prakiuro kelionės metu. Šiuolaikinis keliautojas labai pavargsta apaštalo Pauliaus misijų kraštuose. Ką bekalbėti apie *Apaštalų darbų* keleivį! Pagarbiai keliu apaštalui Pauliui kepurę...

Pasekime Apaštalo Pauliaus trečiosios misijinės kelionės pėdsakus. Juos aprašo Apd 18, 22–20, 38 skaitiniai. Kelionė prasidėjo Antiochijos mieste prie Orontes upės, nūdienėje Turkijoje. Apaštalas išėjo pėsčiomis šiaurės linkui. Dienos čia būna karštos. 30° C kaitroje jis galbūt nuėjo 25 km. Apaštalo spartus žingsnis turėjo sulėtėti, nes kelias lipo per Taurus kalnyną, reikėjo pasiekti siaurą kalnų perėją — Sirijos vartus į Kilikiją. Sirijos vartų perėja yra 1000 m aukštumoje, o kalnų viršūnės aplinkui siekia 3000 m. Nuo čia Apaštalui teko nužingsniuoti apie 1000 km iki Troas uosto, keleto kilometrų nuotolyje nuo garsiosios Trojos, apie kurią rašo Homero *Odisėja,* kur tikėjosi gauti vietą laive kelionei į Makedoniją. Jeigu šiuolaikinis nuotykių ieškotojas bandytų

pereiti saulės kepinamas Mažosios Azijos 1200 km pločio aukštumas, apie jį rašytų laikraščiai. Tuometinės sąlygos Apaštalui ir jo bendradarbiams keliauti pėsčiomis buvo nepalyginamai sunkesnės, negu šiuolaikiniam drąsuoliui. Ne sykį klajojau po Mažosios Azijos aukštumas autobusais ir dviračiu. Nūdien pakelėse yra patogių užeigos namų. Duona, sūris, jogurtas, vaisių sunka, arbata, kava... Arbūz[o] ir "vyšne" sunkos gali ir lietuviškai paprašyti. Matyt, arbūzą ir vyšnią būsime iš turkų pasisavinę. Tuo tarpu Apaštalui ir jo bendradarbiams turėjo pakakti dienos metu datulių rieškutės ir, progai pasitaikius, gurkšnio vandens. Vakarais ir jie turbūt valgė skystą avižinę košę ar duonos plokštainį ir retkarčiais dalinosi upelio žuvimi bei sūriu svetingo piemens lūšnoje. Spėlioju, užėjus į ankščiau lankytą vietovę, Apaštalą priimdavo krikščionių bendrijėlė su geresniu valgiu. Tada buvo pietaujama! Apaštalas Paulius žinojo, kad Dievas ir neprašomas duoda, kai žmogų prispiria bėdos. Labai galima, kad Apaštalo atvykimas buvo švenčiamas su ožiuko kepsniu ir vyno puoduku. Sprendžiant iš archeologinių duomenų, Mažosios Azijos krikščionys nebuvo turtingi. Aplamai, pirmųjų krikščionių buitinis gyvenimas buvo skurdus ir paprastas. Apaštalas Paulius didžiuojasi, kad niekuomet nebuvo našta savo bendrijoms: "...atsimenate mūsų triūsą ir pastangas: dirbdami per dienas ir naktis, kad neapsunkintume nė vieno iš jūsų..." (1 Tes 2, 9); "Mes gi netinginiavome jūsų tarpe ir nevalgėme veltui kieno nors duonos, bet su triūsu ir prakaitu darbavomės dieną ir naktį, kad tik neapsunkintume nė vieno iš jūsų" (2 Tes 3, 7–8).

Apaštalas užsidirba pragyvenimui

Apaštalui Pauliui buvo būdinga pačiam užsidirbti pragyvenimui. Palapinių audimo amato išmoko,

ruošdamasis būti judaizmo rabinu. To reikalavo paprotys: rabinas ir Rašto žinovas turėjo patys užsidirbti pragyvenimą. Nenuostabu, kad Apaštalas reiškėsi ir kaip keliaujantis amatininkas, tapdamas samdiniu pas kurį nors darbdavį vietovėse, kur jam tekdavo ilgiau užsibūti. Pauliaus apaštališka Evangelijos skelbimo veikla ribojosi subata. Uždarbį reikėjo skirti dviem tikslams: pragyvenimui ir būsimai kelionei. Apaštalo "Ačiū!" laiškas filipiečiams padeda nuvokti, kaip vargingai Paulius vertėsi būdamas Evangelijos tarnyboje: "Aš labai apsidžiaugiau Viešpatyje, kad pagaliau pražydo jūsų rūpinimasis manimi. Jūs ir seniau rūpindavotės, bet stigo progų tai parodyti. Suprantama, aš visai nemanau skųstis stoka, nes išmokau būti patenkintas savo būkle. Aš moku gyventi vargingai ir būti turtingas. Man pažįstamos visokios gyvenimo sąlygos: būti sočiam ir alkanam, būti turtingam ir skursti. Aš visa galiu tame, kuris mane stiprina". Tačiau prisipažįsta: "Vis dėlto jūs gerai padarėte, bendraudami su manimi varge. Jūs, filipiečiai, ir patys žinote: kai, pradėjęs skelbti Evangeliją, išvykau iš Makedonijos, jokia bendrija neužmezgė su manimi davimo ir gavimo santykių, tik jūs vieni. Jūs mano reikalams prisiuntėte aukų vieną ir kitą kartą į Tesaloniką.... aš esu visko gavęs ir turiu per akis" (Fil 4, 10–18). Išsireiškimas "visko gavęs ir turiu per akis" liudija nepailstančio Apaštalo taupumą. "Turiu per akis" nebuvo Apaštalui perteklius ir prabanga. Atviraširdiškai į reikalą žiūrint, Apaštalas galėjo tam tikrą laiką nedirbti visą dieną, kad galėtų išsilaikyti, bet pajėgė skirti savo laiką Kristui skelbti.

Mane stebina ir tai, kad Apaštalas — šis nepailstantis keleivis — negalėjo girtis gera sveikata. Du kartus savo laiškuose Apaštalas užsimena apie savo ligą. "Taigi, kad aš neišpuikčiau, man duotas dyglys kūne, šėtono pa-

siuntinys, kad mane smūgiuotų ir aš neišpuikčiau. Dėl šios priežasties aš jau tris kartus maldavau Viešpatį, kad atitolintų jį nuo manęs. Bet Viešpats man atsakė: 'Gana tau mano malonės, nes mano galybė geriausiai pasireiškia silpnume'" (2 Kor 12, 7–9). O galatams Paulius pasisako: "Jūs žinote, kad aš jums pirmą kartą paskelbiau Evangeliją sirgdamas" (Gal 4, 13). Sunku tiksliai aptarti Apaštalo "dyglį šone". Viena aišku, Apaštalas savo ligos nepaisė, — ji, atrodo, buvo chroniška, — skelbė Evangeliją.

Įdomus reiškinys. Apaštalas Paulius paveiksluose ir statulose bemaž visur yra vaizduojamas liesas, su įdubusiais žandais. Turint mintyje trūkumus, kuriuos Apaštalui teko patirti kelionėse — tūkstančiai kilometrų pėsčiomis ir kuklus maistas, — norisi galvoti apie jo chronišką bėdą su skilviu. Gero maitinimosi stoka ir buitinė įtaka darė savo.

"Ištisą parą plūduriavau atviroje jūroje..."

Kelionėje turiu su savimi Šv. Raštą. Paprastai vežuosi *Bible de Jerusalem*, prancūziškąją *Jeruzalės Knygą*. Ji patogi ir neužima daug vietos. Be to, vežuosi ir kišeninį Naująjį Testamentą graikų kalba. Vartau juos abu. Akys užkliūva ant puslapio su paties Apaštalo savo darbų ir vargų aprašu: "Tris kartus pergyvenau laivo sudužimą, ištisą parą plūduriavau atviroje jūroje..." (2 Kor 11, 25). Sunku man įsivaizduoti išgyvenimą laivui dūžtant. Bet išlaikyti galvą virš vandens ištisą parą, sako geri plaukikai, reikalauja asmeniškos drąsos ir atsparumo.

Apaštalas pakartotinai turėjo plaukti Egėjo jūra kelionėse į Graikiją ir atgal į Mažąją Aziją bei Siriją. Egėjo jūrą pažįstu iš patirties, ji yra nepastovi ir audringa. Nūdien laivas-keltas Egėjo jūros audrų nebijo, bet se-

novėje keliauti per Egėjo jūrą buvo rizikinga. Laivai, kuriais Apaštalui teko keliauti, buvo maži burlaiviai kroviniams. Dažniausiai tik su pora matrosų. Gremėzdiškos burės labiau pasidavė vėjui negu matrosų raumenims. Galima sakyti, Apaštalas keliavo "geldose". Keliauti burlaiviais nebuvo brangu. O tai buvo svarbu Apaštalui. Kajučių burlaiviai tokiems keleiviams kaip Paulius ir jo bendradarbiai neturėjo. Būdami denio keleiviai, jie turėdavo ieškoti apsaugos nuo vėjo ir bangų tarp krovinių. Matrosai, aplamai kalbant, yra prietaringi. Žydas Paulius ir jo marga palyda-misininkai — galėjo nelauktai atsidurti pavojuje audringos kelionės metu ne tik dėl jūros, bet ir nuo matrosų. Audrai siaučiant, matrosai galėjo pagalvoti: "Poseidonas, jūros dievas, pyksta ant mūsų, nes ant laivo yra žmonių, kurie juo netiki. Galbūt jūra liausis šėlusi, jeigu išmesime šiuos vyrus iš laivo!"

"Visiems tapau viskuo..." (1 Kor 9, 19–23)

Su apaštalu Pauliumi pradėjau susipažinti, skaitydamas jo laiškus. Daug apie jį sužinojau iš *Apaštalų darbų* knygos. Apaštalas Paulius, kaip žmogus — I a. krikščioniška asmenybė — tapo mano magnetu kelionėse ne tik į Apaštalo mokymą, bet ir į patį Apaštalą, jo drąsą, viltį, tikėjimą.

Apaštalas niekuomet nesusitiko su Jėzumi Nazariečiu prieš mirtį-Prisikėlimą. Tačiau daugeliu požiūrių jis buvo artimesnis Jėzui, kurį jis vadina Kristumi, negu kiti apaštalai, buvusieji asmeniški Jėzaus žodžių ir darbų liudininkai pašaukimu ir buitine patirtimi. Visa širdimi ėjo su Kristumi, sekė Kristų, vijosi Kristų, — "vejuosi, norėdamas pagauti, nes aš jau esu Kristaus Jėzaus pagautas" (Fil 3, 12). Pauliaus grumtynės su judėjų Mozės įstatymo

poreikiais atspindi gilesnę įžvalgą į paties Jėzaus savo elgesiu mokiniams duotą pavyzdį. Jėzus, nepaisydamas savo mokinių pasibaisėjimo, valgė su viešais nusidėjėliais — muitininkais, palyginime išgyrė gerąjį samarietį, subatos klausime mokė, kad "subata padaryta žmogui, o ne žmogus subatai" (Mk 2, 28). Paulius, sekdamas Jėzaus pavyzdžiu, nuvokė, kad ne Mozės įstatymo poreikiai, bet Dievo rūpestis žmogumi turi būti įgyvendintas Evangelijos skelbimu tarp pagonių. Jėzaus įsakymas mylėti Dievą visa širdimi, o artimą kaip patį save buvo apaštalui Pauliui Mozės įstatymo santrauka. Šia artimo meile jis pats gyveno, ją skelbė savo bendrijoms, apie ją rašė korintiečiams:

> *Jei kalbėčiau žmonių ir angelų kalbomis, bet neturėčiau meilės, aš tebūčiau žvangantis varis ir skambantys cimboliai. Ir jei turėčiau pranašystės dovaną ir pažinčiau visas paslaptis ir visą mokslą; jei turėčiau visą tikėjimą, kad galėčiau net kalnus kilnoti, tačiau neturėčiau meilės, aš būčiau niekas. Ir jei išdalyčiau vargšams visa, ką turiu, jeigu atiduočiau savo kūną sudeginti, bet neturėčiau meilės, nieko nelaimėčiau.*
>
> *Meilė kantri, meilė maloninga, ji nepavydi; meilė nesididžiuoja ir neišpuiksta. Ji nesielgia netinkamai, neieško savo naudos, nepasiduoda piktumui, pamiršta, kas buvo bloga, nesidžiaugia neteisybe, su džiaugsmu pritaria tiesai. Ji visa pakelia, visa tiki, viskuo viliasi ir visa ištveria. Meilė niekada nesibaigia.*
>
> *...pasilieka tikėjimas, viltis ir meilė — šis trejetas, bet didžiausia jame yra meilė (1 Kor 13, 1–8.13)*

Meilės aprašas tiksliai atspindi Tautų apaštalo Pauliaus asmenį. Jis pajėgė mylėti Dievą visa širdimi, o artimą kaip patį save, nes jo gyvenimas ir veikla buvo sukristinti, — gyvenimo ir veiklos pagrindas buvo Kristus. Buvimas "Kristuje" Apaštalui buvo ir asmeniškas, ir visuomeniškas gyvenimas. "Kristuje" žmogus — vyras ir moteris — yra "naujas kūrinys" (2 Kor 5, 17), kuris dalinasi gyvenimu — tikėjimu, viltimi, meile — naujoje Bendrijoje. Kristus yra naujojo gyvenimo ištaka; Kristus yra ir gyvasis naujosios žmogaus būsenos Centras. Anot apaštalo Pauliaus, krikščionis ne tik "turi viltį" (Fil 2, 19), "džiaugiasi" (Fil 3, 1), bet ir "nemeluoja" (Rom 9, 1), "dirba bei triūsia" (1 Kor 15, 58), "tvirtai stovi" (Fil 4, 1), "padeda" keliaujantiems misininkams (Rom 16, 2), "sveikina" (1 Kor 16, 19) ir "išteka" (1 Kor 7, 39) "Kristuje" arba "Viešpatyje".

Pats apaštalas Paulius aprašo savo misiją tarp pagonių: "Mes skelbiame Kristų nukryžiuotąjį, kuris žydams yra papiktinimas, pagonims — kvailystė. Bet pašauktiesiems — tiek žydams, tiek graikams — mes skelbiame Kristų, kuris yra Dievo galybė ir Dievo išmintis" (1 Kor 1, 23–24).

Viešnagė Romoje baigiasi

Romoje — įstatymo jėgos sostinėje apaštalas Paulius skelbė Dievo įsijungimą į žmogaus likimą ir "visiškai laisvai, netrukdomas, mokė apie Jėzų Kristų" (Apd 28, 31) pirmojo dvejų metų įkalinimo metu. Romoje Paulius — apaštalas Romos pilietis — ir mirė kankinio mirtimi.

Mano proveržiai į Apaštalo gyvenimą ir krikščionybės pradžią siejasi su Roma. Čia atsigaunu po kelionės per Atlantą, iš čia pakylu į Artimuosius Rytus. Ir dabar, atšviežinęs pažintį su vietomis, kurios turi ryšį su

Apaštalu Romoje, ruošiuosi skrydžiui į Kiprą — salą, kurioje Apaštalas kreipėsi į judėjus ir pagonis su Žodžiu apie "Dievą [, kuris] Kristuje sutaikino su savimi žmones" (2 Kor 5, 19).

Pusryčių metu užsimezga pokalbis apie apreiškimą ir įkvėpimą Šv. Rašte.

— Kodėl tu keliauji? Ar neužtenka to, ką pats Apaštalas rašo? Istorija ir archeologijos dulkės tik be reikalo klausimus kelia ir tikėjimo nerimą didina...

Pokalbis gyvas.

— Šv. Raštas yra Dievo apreiškimas!

Bandau aiškinti, kad Šv. Rašto knygos buvo parašytos Dievo įkvėpimu per žmones. Taigi žmonių būdu. O norint suprasti, ką Dievas apreiškia Šv. Rašte, reikia suprasti įkvėptuosius rašytojus. Pokalbio dalyviai žmogiškojo prado Šv. Rašte — įkvėptoje Dievo Knygoje bijo ir vengia.

— Istorija ir archeologija sužmogina apreiškimą! — girdžiu.

KIPRAS:

KRISTUS AFRODITĖS SALOJE

Šv. Lozoriaus, Larnakos vyskupo, šventovė Larnakoje

Iš Romos išvykti šį kartą yra lengviau negu buvo atvykti. Automobiliu pavėžina losangelietis kun. Karolis Claver. Mudu seni pažįstami. Kilimu jis yra iš Šv. Kazimiero parapijos, o jam augant, man tekdavo Šv. Kazimiero parapijoje talkininkauti. Palydi romėnas kun. Vladas Delinikaitis ir svečias iš Lenkijos kun. Bronius Kuculis. Romoje automobilį vairuoti sunku, reikia tam jaučio akių, dramblio skūros ir liūto drąsos... Net losangelietį pila prakaitas sankryžų maišatyje. Aerouostą šiaip taip pasiekiame laimingai.

Didžiosios tarptautinės lėktuvų linijos aerouoste turi savo dažniems keleiviams klubą—būstinę. Kun. Karolis C. yra TWA — Trans World Airlines — klubo narys. Vietoje laukus eilės prie kontoros, mane nuveda į klubo būstinę. Būstinė vėsinama. Atgaivai yra kavos, sunkų... Visko! Būstinė tuščia. Mat šią vasarą amerikiečiai Romoje nesisvečiuoja dėl teroristų užpuolių. Pietų Europa ir Viduržemio jūros kraštai keliauti yra nesaugūs.

Būstinės patarnautoja parūpina lydraštį prie bilieto, — jo reikia paso kontrolei ir į lėktuvą įsėsti. Ir išvykdamas iš Italijos, "sieną" pereinu ne pasienyje, bet sostinės aerouoste. Pasienietis, mieguistai pavartęs pasą, uždeda antspaudą tik ant lydraščio. Man įdomu pase turėti ir Italijos ženklą. Prašau "Per favore, mi stampi il mio passaporto" (Prašau, uždėkite antspaudą ant mano paso). Dabar pasienietis atsibunda. Pakelia akis ir įdėmiai pasižiūri į mane. Palengvėle atsiverčia savo "juodąją" knygą. Turbūt prie raidės "R". Tikrina ar nėra manęs tarp "nepageidaujamųjų". Antspaudas, kurį nenoromis uždeda mano pase, paliečia tik puslapio kraštelį. Atrodo, kad daugumoje Europos kraštų pasų kontrolė pasienyje yra tik formalumas.

Iš Romos į Kiprą per Atėnus

Lėktuvu iš Romos į Atėnus trunkama 1 valandą ir 50 minučių. Teko keliauti iš Atėnų į Romą laivu iki Brindisi uosto Italijoje, o po to tęsti kelionę traukiniu. Trukau bemaž dvi dienas.

Skrendu graikų Olimpo lėktuvų linijos "236" skrydžiu. Graikai nūdien jaučiasi lyg tarp kūjo ir priekalo. Mat kruvinoji įtampa tarp Izraelio ir arabų kraštų prasiveržia smurto veiksmais ir kaimyniniuose kraštuose. Tai pajunti vos perėjęs paso kontrolę. Bagažą peršvietė italų aerouosto tarnautojai. Antrukart rankinį bagažą nuodugniai peržiūrėjo Olimpo linijos tarnautojai. Tik po to einama per "rankovę" į lėktuvą. Keleiviams susėdus, pranešama, kad visi keleiviai, padavę bagažą prie kontoros, turi išlipti iš lėktuvo ir asmeniškai parodyti tarnautojams savo bagažą. Keliauju tik su rankiniu bagažu. Pakeleiviai be klausimo ir tyliai eina link laiptelių lėktuvo gale. Pro langą matau, kaip kiekvienas ranka parodo

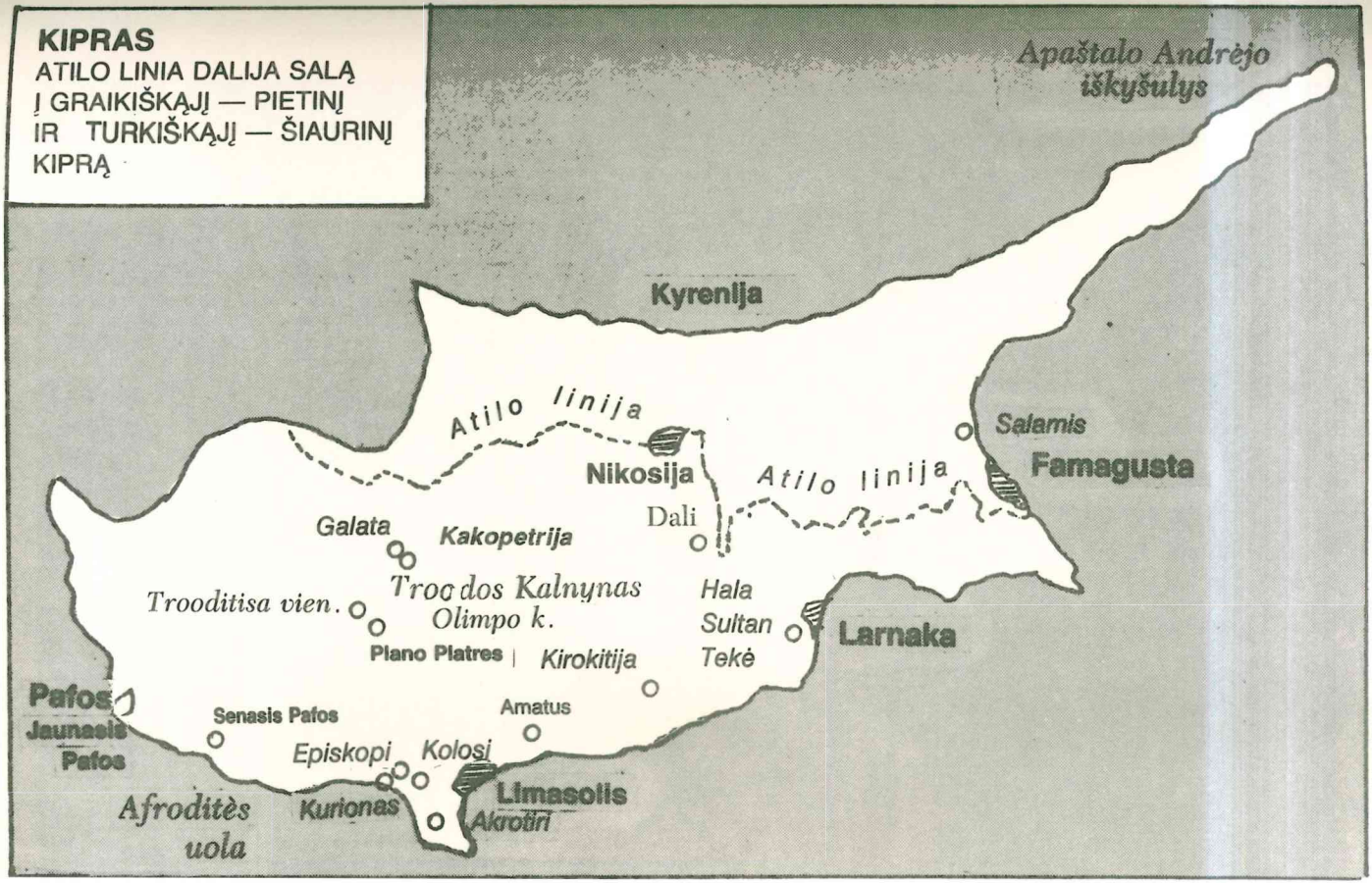
KIPRAS
ATILO LINIA DALIJA SALĄ
Į GRAIKIŠKĄJĮ — PIETINĮ
IR TURKIŠKĄJĮ — ŠIAURINĮ
KIPRĄ
Apaštalo Andrėjo iškyšulys
Kyrenija
Atilo linija
Nikosija
Atilo linija
Salamis
Famagusta
Dali
Galata
Kakopetrija
Troodos Kalnynas
Olimpo k.
Trooditisa vien.
Hala Sultan Tekė
Larnaka
Plano Platres
Kirokitija
Pafos
Jaunasis Pafos
Senasis Pafos
Amatus
Episkopi
Kolosi
Limasolis
Afroditės uola
Kurionas
Akrotiri

Larnakos gatvėje su Šv. Lozoriaus šventove

savąjį bagažą. Tylėdami grįžta į savo vietas. Tyla slepia susirūpinimą. Prieš porą mėnesių vieno skrydžio metu tarp Romos ir Atėnų lėktuvo bagažinėje sprogo paslėpta bomba. Tiesa, anas lėktuvas nusileido laimingai, bet per angą, kurią padarė sprogdama bomba, iškrito keletas keleivių.

Skrydis "236" be nuotykių. Keleivių maža, patarnautojų daug, svetinga atgaiva ir užkandis padeda užmiršti galimą pavojų.

Italijos erdvę paliekame prie Taranto. Adrijos jūrą dengia audros debesys. Lėktuvo nevargina, nes skrendame ramiąja mėlyne. Pilotas — paslaugus. Nors Adrija ir slypi po debesų, jis įvardina nematomas salas. Pasiekiame Graikijos erdvę: Itaka, garsioji Odisėjo sala, sako, yra po dešine. Mano laimei, pro plyšį debesyse matau tamsiame Adrijos vandenyje pailgą, lyg valtį, salą. Lėktuvas palengvėle ima artėti prie žemės. Apačioje Achajos kalnai. Graikija yra bene labiausiai kalnuotas Europos kraštas. Jau virš Korinto įlankos. Po dešine, kiek akys veda, popietės rūke skendi Peleponeso kalnų kupros. Matau Korinto naujamiestį palei įlanką. Korinto senamiestis turėtų būti netoliese. Veltui bandau atpažinti Korinto senamiestį iš viršaus. Kadaise čia apaštalas Paulius žodžiu ir raštu skelbė Kristų ir mokė, kad meilė veda į bendravimą.

Atėnų aerouostas yra 7 km atstu nuo paties miesto. Leistis per Saroniko įlanką įdomu. Atėnai matosi kaip ant delno: dvi kalvos — Akropolis ir Likabetas — kyšo rusvame rūke. Oro tarša Atėnuose yra didelė! Girdisi duslus lėktuvo ratų paruošimas nusileisti. Paprastai jų stenėjimas nutildo keleivius. Sakoma, kad pakilimas ir nusileidimas yra pavojingiausias laikas keliaujant lėktuvu. Patarnautojai skuba duoti nurodymus: užgesinti cigaretes, patikrinti sėdynės diržą, grąžinti sėdynę į nejudomą

būklę... Ūmai lėktuvas suriaumoja. Vėl kylame. Keleiviai žiūri į vienas kitą. Minutė tylos. Pasigirsta piloto balsas: "Turime dar būti ore, nes ratų aparatūra reikalauja dėmesio..." Ir vėl tyla. Sprausminiai motorai vėl sveikai smaginasi. Dar kartą ant Saroniko įlankos. Apsukus porą ratų, Olimpo linijos 236-asis skrydis nusileidžia Atėnų aerouoste be jokio vargo.

Graikai jaučiasi įžeisti

Atėnų aerouostas naudoja tuos pačius pakilimo takus visoms lėktuvų linijoms, bet turi dvi skirtingas stotis: rytinė — užsienio linijoms, o vakarinė — savajai Olimpo linijai. Man reikia tik persėsti į Olimpo linijos 331-ąjį skrydį, kuris turi nuvežti į Larnaką (Larnaca) Kipre. Užtenka pereiti koridoriumi į kitą laukiamąją salę. Prieš akis įrašas: "Antiteroristinė kontrolė". Liepia padėti rankinį bagažą peršvietimui. Paprašau, kad foto aparatūrą ir filmus patikrintų rankomis. Paima pasą. "Aha, iš New Yorko! Jūsų laikraščiai kaltina mus už nuolaidumą palestiniečiams!" Bagažą ir peršviečia, ir rankomis peržiūri, apčiupinėja visas kišenes. Filmų ir foto aparatūros neperšviečia. Jaučiu, kad graikai jaučiasi įžeisti, tulžį išlieja ant keleivių.

Į Kiprą išskrendu saulei leidžiantis

Į Kiprą mažai kas tekeliauja. Lėktuvas kone tuščias. Net vieta įsėdimo lapelyje nenurodama. Sėskis, kur patinka.

Saulėlydis paskandina Vidužemio jūrą į pasakų karalystę. Cape Sounion — Souniono iškyšulys — apie 80 km į pietus nuo Atėnų, daug sykių lankytas, dabar užburia akis ir vaizduotę Poseidono šventyklos likučiais. Gęstanti

saulė nuspalvina Egėjo jūros salas. Sunku atitraukti akis nuo spalvų žaismo debesų antklodėje vakaruose.

Kipras yra į pietryčius nuo Graikijos. Tolstame nuo saulėlydžio akiračio. Vakaro prietema gesina spalvas. Larnaką pasiekiame jau tamsoje.

Taksis važiuoja kaire vieškelio puse

Aerouoste sienos perėjimas ir muitinės formalumai atliekami angare-pašiūrėje. Mat Kipras — Kipro valstybė šiuo metu yra suskaldyta tarp dviejų kipriečių — graikų ir turkų. Turkiškasis Kipras, remiamas Turkijos divizijų, užėmė didesnę sostinės Nikosijos (Nicosia) dalį su aerouostu; graikiškasis Kipras, remiamas Graikijos divizijų, tenkinasi mažu Larnakos aerouostu tarptautiniam susisiekimui.

— Ar turite viešbutį? — girdžiu muitinės tarnautojo klausimą.

— Dar ne.

— Štai adresas. Gausite pigiai puikų butą jaukioje šeimoje.

Angare-pašiūrėje veikia ir bankas. Prie kontoros didelėmis raidėmis parašyti nurodymai pareikšti užsienio valiutą. Stoju į eilę. Stebiuosi, kad niekas turimos užsienio valiutos nepareiškia. Tik pakeičia dolerius, markes, frankus į Kipro svarus. Ateina ir mano eilė. Jau noriu sakyti, kiek turiu svetimos valiutos, kai tarnautojas sustabdo, klausdamas: "Kiek norite pakeisti? Kokią valiutą?" Pildydamas valiutos keitimo pakvitavimą, patylomis paaiškina: "Pavojinga naktį valiutos sumą garsinti...!"

— Aner kalos! (Esate šaunus vyras!), — padėkoju už patarimą.

Jau dešimta vakaro. Larnakoje taksistai laukia savo

eilės, o ne keleiviai. "Šeštasis!" — šaukia taksių prižiūrėtojas. Pasirodo manasis. Jaunas vaikinas. Važiuoja puikiai, bet kaire vieškelio puse. Pajutęs mano nerimą, paaiškina, kad tai esąs britų palikimas.

Pasiūlytą viešbutį — Layiotis Hotel butus — pasiekiau telefonu dar iš aerouosto.

— Ar nebūsi graikas? — graikiškai klausia viešbučio patarnautoja. Mat pavardė baigiasi galūne "-ys". Viešbutis septyniaaukštis. Vienos šeimos nuosavybe. Gaunu ne kambarį, o butą. Labai pigu. Atvyksta dar du svečiai. Patarnautoja skundžiasi, kad turistai šią vasarą bijo svečiuotis. O turizmas yra vienas pagrindinių Kipro pajamų šaltinių.

Butas su balkonėliu. Oras sausas ir maloniai vėsus. Pirmoji naktis Larnakoje. Kone prieš trisdešimt metų žiūrėjau į Larnaką nuo laivo jūroje. Kipre lankausi jau antrusyk. 1971 m. keletą gruodžio dienų praleidau kelionėse po salą. Tada buvau apsistojęs Nikosijoje. Larnaka — mažas miestas, nuo balkonėlio akimis jį aprėpiu. Matyti pajūris su uostu, o už miesto — pliki laukai. Gyventojų apie 60.000.

Žadina gaidžiai

Sapnuoju, kad esu gimtajame kaime. Girdžiu ir gaidį! Pabundu. Atsimenu, kad esu Kipre palei jūrą. Dar tik aušra. Beje, ji visa valanda ankstesnė negu Romoje. Kipre planuoju praleisti savaitę laiko.

Kas yra Kipras?

Kipras yra sala-valstybė, kurią valdo penketas "valdžių": kipriečiai-graikai, graikai, kipriečiai-turkai, turkai ir Jungtinių Tautų kariuomenė. Kipriečius-graikus,

graikus ir Jungtinių Tautų kareivius mačiau vakar naktį aerouoste.

Kipro valstybė yra bemaž septynis kartus mažesnė už Lietuvą: 9.267 km^2. Gyventojų turi tik 650.000. Iš jų 80% — graikai, 18% — turkai, o mažumos sudaro 2%.

Kipras — sala, įsprausta į šiaurės rytų Vidužemio jūros kampą, yra artimas prietiltis į tris žemynus: Aziją, Afriką ir Europą. Į Turkiją nuo Kipro salos tėra tik 60 km, o į Siriją — 100 km. Kipro salos civilizacija yra sena ir turtinga, archeologija atseka 8000 metų raidą. Salos ryšiai su Artimaisiais Rytais ir, po 1500 m. prieš Kristų, su Graikija turėjo didelę įtaką Kipro civilizacijai. Finikiečiai čia kūrė savo naujasėdijas tarp IX-VIII a. prieš Kristų. Vėliau Kipras buvo asirų, egiptiečių, persų valdžioje. Aleksandras Didysis užkariavo Kiprą 333 m. prieš Kristų. Po jo mirties Ptolemėjas — vėliau jo vardo dinastija — valdė Kiprą, kol valdžią perėmė Roma 58 m. prieš Kristų.

Apaštalas Paulius skelbė Kristų romėnų valdomame Kipre. Sala mažutė, bet jos istorija nerami. Stebina vienas dalykas: kipriečių tautiškumas. Tačiau jie kalba graikiškai, turkiškai, angliškai... Mat Bizantija juos valdė nuo 395 iki 1191 metų, tada Ričardas (Liūtaširdis) vienerius metus čia viešpatavo ir juos padovanojo Gajui Luzinjanui (Guy de Lucignan). Ir Venecijos respublika Kipre kūrė savo prekybos stotis nuo 1489 iki 1571. Turkai gi nešė islamą kipriečiams per tris šimtmečius, kol Berlyno kongrese 1878 metais turėjo palikti kipriečius anglams. Anglija 1914 metais prijungė Kiprą prie savo imperijos. Kipriečiai ir graikai, ir turkai, ir anglai... 1960 m. Kipras pasiskelbė nepriklausoma respublika su graikų ortodoksų arkivyskupu Makarios kaip prezidentu ir turku musulmonu Kutčuku (Kutchuk) kaip viceprezidentu.

Ar tu esi kiprietis?

Nakvynė ir pusryčiai Kipre, kaip ir daugelyje Europos kraštų, o ypač Anglijoje, eina kartu. Žinoma, čia pusryčiai menki, — duona, sviesto gabaliukas, uogienės šaukštas ir kava. Įėjus viešbučio valgyklon, mane pasitinka draugiškas vaikinas. Kalba angliškai. Sako, "Esu virėjas. Ar išalkęs?"

— Labai, — atsakau.

— Tučtuojau pagaminsiu pusryčius. Kiaušinius su lašinukais mėgstate?

Valgykloje daugiau svečių nėra. Turbūt dar daugeliui per anksti.

Užsimezga pašnekesys. "Ar esi kiprietis? — klausiu. "Kas yra kiprietis?"

Mano pašnekovas pakelia rankas. Kiprui tapus nepriklausoma respublika, kilo varžybos tarp graikų-kiprie čių ir turkų-kipriečių. Skirtinga kalba, skirtingas tikėjimas. Graikai yra krikščionys, o turkai — musulmonai. Istorinių ryšių paneigti neįmanoma. "O vis dėlto esame kipriečiai", — su liūdesiu taria. Ir išeina virtuvėn. Grįžęs su pusryčiais, prideda: "Tegul Turkija ir Graikija palieka mus ramybėje!"

Kovos tarp turkų ir graikų kipriečių prasidėjo bemaž tuoj pat po nepriklausomybės paskelbimo. 1965 m. Jungtinės Tautos pasiuntė tarptautinį kariuomenės junginį taikai tarp jų palaikyti. Graikai nustelbia turkus savo skaičiumi. Pamenu savo pirmąjį apsilankymą Kipre. Jau tada turkai-kipriečiai buvo atsiskyrę nuo graikų-kipriečių lyg getuose savo kaimuose bei miestų rajonuose. Su "Giu naiden" (Gerą dieną!) mane priėmė kaip svečią Famagustos (Famagusta) ginkluotų turkų saugomame rajone. Nūdien Kipras yra padalintas į dvi zonas su Jungtinių Tautų kariuomenės saugoma "niekieno" žeme

tarp zonų. Padalinimas įvyko, nes Turkija atsiuntė savo divizijas kipriečiams-turkams ginti.

Sala, kur dievai mėgaujasi ir kenčia

Viešbučio virėjas — studentas šeimos narys. Mūsų istorija, sako, paženklino mus perdėm savitu charakteriu. Net mūsų salos dievai ir deivės kadaise mėgavosi sportu, malonumais ir pergyveno tragediją. Afroditė, meilės ir grožio deivė, gimė mėgaudamasi pajūrio bangose prie Pafos (Paphos). Jos ašaras kipriečiai mato laukų plukėse.

Savaitės būvyje pats patirsiu, kaip stebinančiai įvairi ir patraukli yra mažutė Kipro sala. Įvairi gamta, kalvotais kviečių laukais, pušimis apaugusiais kalnais, patraukli uolėtu pajūriu ir aukso smėliu dengtais paplūdimiais. Kipriečiai — graikai ir turkai — yra svetingi. Svetingumo juos išmokė amžių mokykla. Filoksenija (Philoxenia) — Draugiškumas svečiui — viena Kipro deivių — pasitiko ir mane šį rytą viešbučio valgykloje.

Savaitė Kipro saloje

Kipras — maža sala, bet turi daug ko parodyti. Matydamas kone visą Larnaką iš viešbučio balkonėlio, įsidrąsinu į miestą eiti pėsčiomis. Norisi rasti turizmo įstaigą pasiruošti kelionei po Kiprą. O jų randu net keletą. Turizmo įstaigoje užsisakau ketvertą kelionių: į Trodos (Troodos) kalnyną, Limasolio (Limassol) apylinkes, į Pafos — apaštalo Pauliaus šventovę ir Kipro sostinę Nikosiją. Pasilieku laiko paklajoti Larnakoje ir pabuvoti Limasolio uoste prieš išplaukiant laivu į Kretą. Ir kajutę laive užsisakau.

Vasara Vidužemio jūros salose yra maloni. Šilta, bet ne tvanku. Gatvė į Larnakos centrą eina pajūriu palei

uostą. Prieš dvidešimt metų jame buvo tikra sausakimša. Mat tuomet Jungtinių Amerikos Valstijų marinai buvo išsikėlę į Libaną. Per Larnakos uostą vyko jų aprūpinimas karo reikmenimis. Nūdien uoste tik prekybiniai laivai. Jie laukia eilės iškrovimui, nes krantinė mažoka. Turkijos invazija 1974 m. privertė graikus-kipriečius telkti savo prekybą į pietinį pajūrį: Larnaką, Limasolį, Pafos.

Paplūdimys prie Larnakos yra itin patrauklus anglams, vokiečiams ir skandinavams. Naujutėliai prabangūs viešbučiai, palmių skėčiu dengta pajūrio gatvė su alinėmis, valgyklomis ir restoranais su gėlėtais kiemeliais patraukia dėmesį. Turistų ir čia nedaug. Mane suvilioja alinė vardu "Theos" — "Dievas". Nejaugi nėra nieko švento pasaulyje?! Be alaus, čia galima vaišintis sriuba, ant iešmo kepta aviena bei žuvimis ir daržovėmis. Alinė sienų neturi. Tik drobinis stogas saugo nuo saulės. Stalai mediniai, nedengti. Alinės gale matyti krosnis. Spraksi ugnis, čirškia keptuvėse aviena ir šviežios žuvys. Pabuvoti alinėje smagu.

Larnaka kadaise vadinosi Kitium (Kition)

Archeologai Kipru labai domisi. Neaplenkia jie nė Larnakos. Tai liudija šiuolaikiniai kasinėjimai ir muziejai. Pasak senovės padavimo, kadaise čia būta Kitium, arba Kition, miesto, kurį įkūręs Nojaus vaikaitis Kitimas (Khittim) po Tvano. Archeologai atpažįsta tik vėlesnę miesto kilmę, XII a. prieš Kristų. Mikeniečiai, graikai iš Mikėnų (Mykinai) Peleponese, įsikūrė naujasėdiją su kiklopinėmis (mitologinio Kiklopo suneštų milžiniškų akmenų) apsaugos sienomis. Senasis Kitium'as buvo ir Zenono, stoikų filosofijos pradininko, gimtinė. Jis mokė Atėnuose žmogų būti savarankišku ir vispusiškai pasitikėti savimi.

Betanijos Lozorius — Kitium'o vyskupas

Užeinu į knygyną, nes noriu nusipirkti patikimą Kipro istorijos knygą. Savininkas paslaugus ir žiningas.

— Ar jau aplankėte mūsų vyskupą Lozorių? — klausia.

— Lozorių? — nustembu.

— Taip! Marijos ir Mortos brolį iš Betanijos.

Pasak Larnakos legendos, Lozorius turėjo bėgti iš Palestinos nuo žydų persekiojimo. Svarbiausias įvykis Kipro istorijoje buvo krikščionybės priėmimas. *Apaštalų darbų* knyga pasakoja, kad apaštalas Paulius, lydimas Barnabo ir Morkaus, atkeliavo į Kiprą maždaug 45-aisiais metais po Kristaus. Barnabas buvo judėjas iš Kipro. Jis, po penkerių metų antrukart lankydamas savo gimtąjį kraštą, pašventinęs vyskupu bėglį Lozorių.

Pagarbą vyskupui liudija sena ortodoksų krikščionių šventovė. Ji netoli nuo knygyno. Pati šventovė iš Viduramžių, o Lozoriaus karstas — sarkofagas liudija gilią sevovę. Ortodoksų kunigas su vešlia barzda užšnekina. Visu nuoširdumu užtikrina, kad čia tikrai yra šv. Lozoriaus, pirmojo Larnakos vyskupo, kapas. Jis man pasakoja ir daugiau apie Šv. Lozoriaus šventovę.

Šv. Lozoriaus šventovė yra svarbiausia Larnakos krikščionių vieta. Ją pastatė Bizantijos imperatorius Leonas VI tarp 886–912 metų, atradus šv. Lozoriaus relikvijas Šv. Apaštalų šventovėje Konstantinopolyje. Po didžiuoju altoriumi yra keletas sarkofagų iš romėnų laikotarpio. Tikima, kad viename iš jų buvo šv. Lozoriaus kūnas. Pati šventovė rodo, kad ji buvo taisoma ir pritaikoma naujoms sąlygoms šimtmečių būvyje. Kairioji šventovės nava turi ir lotynišką kryžių. Įdomu, kad Mergelės Marijos ikona Šv. Lozoriaus šventovėje primena rusiškų ikonų stilių.

Ortodoksai, kaip ir katalikai, lankydami šventųjų kapus, uždega žvakutę ir palieka auką. Kunigo padedamas, uždegu žvakutę. Prieštarauti kunigui ar pareikšti abejonę nesiryžtu, nors ir abejoju vietos istoriškumu.

Kitium'as, vėlesnėje istorijoje tapęs Larnaka, buvo Šv. Žemės — Palestinos lankytojų prietiltis. Per Larnaką buvo vežami daiktai ir relikvijos iš Šv. Žemės. Labai galima, kad kai kurie jų buvo palikti pakeliui. Veltui ieškau duomenų iš istorijos apie pirmuosius krikščionybės šimtmečius Kipre. Viena aišku, kad IV a. — Konstantino Didžiojo laikotarpiu — krikščionys buvo gausūs, turėjo daug įtakos ir sudarė gyventojų daugumą.

Ieškojau visą dieną...

Apėjau bemaž visą Larnaką pėsčiomis. Grįžęs į viešbutį, girdžiu: "Jūsų ieškojau visą dieną..." Vaikinas — taksi vairuotojas, kuris mane vakar naktį atvežė į viešbutį, tiesia man ranką su "Kalispera sus" (Gerą vakarą!). Jis turi pasiūlymą: Parodyti man Kiprą. Vežtų savo taksiu. Kipre ne visiems užtenka darbo. Ir šis vaikinas ieško progos uždirbti. Gaila tik, kad man per brangu, o jam per pigu. Be to, kelionės autobusu sudaro progą pabendrauti su žmonėmis.

"Royial Ris" restorane

Vakare grįžtu į netolimą pajūrį, kur sporto aikštelėse, alinėse, restoranuose mėgaujasi ne tiek turistai, — jų labai nedaug, — bet vietiniai kipriečiai. "Royial Ris" — Karališki ryžiai vardu restoranas patraukia mane neįprastu vardu. Viena, mane domina riba tarp bulvių-Europos ir ryžių-Artimųjų Rytų. Antra, restorano vardo rašymas, — vietoje "Royal Rice" rašoma "Royial Ris". Paplūdimio

restoranai nėra ištaigingi ir brangūs. Didieji viešbučiai tokius turi.

Royial Ris restorane šiuo metu padavėjų daugiau negu svečių. Svečiai įdomūs: pavieniai, kaip ir aš, vyrų bei moterų poros ir grupės. Šiaurės europiečius lengva atpažinti, kitus — tamsiaplaukius ir saulės nurudintus — sunkiau. Tik iš kalbos gali spėti juos esant kipriečius, graikus, arabus, izraelitus. Arabai vyrauja — libaniečiai, sirai, egiptiečiai. Padavėjai abiejuose restorano tarpduriuose kviečia praeivius vidun, rodydami meniu-valgiaraštį ir vesdami prie jau paruoštų valgių ant didžiulės krosnies restorano kampe.

Valgyti žmonės neskuba. Pokalbis darosi garsesnis, girdisi daug juoko. Mat vakaras žaidžia įlankoje. Be to, svečiai girkšnoja vyną. O jo gausu. Kipro vynai geri, balti ir raudoni su dievaičių vardais. Atrodo, kad daugumas svečių apsisprendžia gerti baltąjį, Afroditės vardu paženklintą vyną. Vakaras apgaubia paplūdimį. Pajūryje tamsu. Tik alines ir sporto aikštelės apšviečia spalvotos šviesos. Dabar sporto aikštelėse šokių muzika.

Praeiviai vis stabteli prie vitrinos su meniu. Lygina valgių įvairovę, kainas, tariasi. Manasis padavėjas atneša man "komandarijos" — saldaus kryžiuočių vyno "ant saldžiosios" su kvietimu rytoj vakare vėl ateiti vakarienės.

Į Troodos kalnus per Nikosiją

Aušra Kipre yra trumpa. Ne aušra, bet saulė budina dienos žygiams. Vėsu. Pajūrio gatve skubu į Four Lanterns — Keturių žibintų viešbutį. Ten mane paims ekskursinis "Afroditės" autobusas dienos išvykai. Vakar įsigijau žemėlapį ir pasižymėjau vietas, kurios yra vertos didesnio dėmesio.

Autobusas vėluoja. Nenuostabu, nes renka keleivius

iš keleto pajūrio viešbučių. Laukiu kartu su anglu, atsargos kapitonu, ir jauna norvegų pora. Jis yra Jungtinių Tautų kareivis Kipre, o ji lanko savo vyrą.

Aubobusas patogus ir vėsinamas. Dar randu laisvą vietą prie lango. Vietą prie lango išvykose branginu. Gidė pristato save ir šoferį: save vadina Eive, o šoferį Antonis. Teiraujasi kuria kalba mus šnekinti. Ekskursantai tik europiečiai — anglai ir olandai. Eivė visų pritarimu į mus kreipsis angliškai.

Hala Sultan Tekke — Kapo mečetė

Eivė yra dosni gidė. Mikliai supažindina su Kipro sala, kipriečiais ir šiuolaikine salos tragedija. Didžiuojasi dviem kipriečių bruožais: krikščionybe ir savivalda.

Vieškelis vingiuojasi palei pajūrį. Važiuojame į vakarus. Už trejeto kilometrų paliekame pajūrį, — kryžkelės ženklai rodo, kad Nikosija tik už 26 km. Vos pasukus šiaurėn, vieškelio kairėje akis sustabdo neįprastas gamtovaizdis: lyguma su stikliniu paviršiumi. Eivė jaučia ekskursantų domesį. Tai Larnakos Druskos ežeras, ji sako. Druskos ežeras maitinasi jūros potvyniu, kanalas jį jungia su jūra. Vasaros metu, kai vanduo išgaruoja, druska surenkama vietos gyventojų naudojimui ir eksportui. Stiklinį ežero paviršių laužo spalvingi, ilgakojai flamingai. Eivė primena, kad žiemos metu — tarp gruodžio ir balandžio mėnesių — ežere svečiuojasi tūkstančiai praskrendančių Europos sparnuočių. Klausiu Eivę ar Druskos ežere ilsisi ir gandrai iš Lietuvos? Į mano klausimą Eivė nepajėgia atsakyti. Įdomu ar ežere — sūriame Druskos ežere — yra varlių? Nebenoriu nutraukti Eivės pasakojimo, o vėliau paklausti taip ir užmiršau.

Ežeras, sprendžiant iš akies, yra 3–4 km platumo. Vakariniame krašte, tarp palmių ir kiparisų, matyt mečetės

kupolas ir minaretas. Tai Hala Sultan Tekke, paaiškina Eivė. VII a. arabai, įkvėpti pranašo Mahometo islamiškos vizijos, veržėsi į Bizantijos imperiją, kuriai tuo metu priklausė ir Kipro sala. 639 m. visa Palestina bei Sirija, o 642 m. ir Egiptas pateko į arabų rankas. Kipriečiai tikėjosi bent pradžioje, kad jūra apsaugos jų salą. Tačiau arabai, užkariavę Sirijos ir Egipto uostus, metėsi kurti savo laivyną. Sirijos valdytojas Muavija (Muawiya), kalifo Utmano pavedimu, panaudojo laivyną proveržiui į Kiprą. Beje, kalifas Utmanas davė leidimą žygiui su sąlyga, kad tik savanoriai dalyvaus proveržyje. Matyt, kalifas skaitėsi su arabų, dykumos vaikų, jūros baime. Flotilė su 1500 laivų laivelių ir su įgulomis iš Arabijos, Sirijos ir Egipto išplaukė iš Akro (Acre, arba Akko) Palestinoje ir pasiekė Kiprą prie Salamis — šiuolaikinės Famagustos. Pats valdytojas Muavija vadovavo žygiui. Eivė pabrėžia, kad ir Muavijos žmona Fahita buvusi kartu. Ir Muavijos pavaduotojas Ubada ibn as-Samit buvo lydimas savo žmonos Umm-Haram. O ji buvusi pranašo Mahometo įmotė, garsi tarp arabų savo gerumu. Arabai, išlipę į Kipro salą, pasiūlė per pasiuntinius Salamis valdytojui pasiduoti. Valdytojas, pasitikėdamas miesto sienų stiprumu, atsisakė. Arabai apgulė miestą, pralaužė sienas ir jį sunaikino, nužudydami daug gyventojų ir pasigrobdami jų turtą. Tuo nepasitenkindami, arabai metėsi plėšikauti į visą salą. Pasak musulmonų pasakojimo, plėšikavimo metu prie Larnakos "garsioji gerumu" Mahometo įmotė Umm-Haram, nukrito nuo arklio ir užsimušė. Hala Sultan Tekke yra jos kapas. Mečetė ir nūdien patraukia musulmonus iš arabų kraštų.

Kipras — krikščioniškas ir savivaldus

Kipriečiams graikams šv. Barnabas yra dvyliktasis apaštalas, vietoje Judo Iskarioto. *Apaštalo darbų* knyga

mini dvi šv. Barnabo keliones į Kipro salą: vieną su apaštalu Pauliumi ir Morkumi, o kitą, po ginčo su apaštalu Pauliumi, tik su Morkumi. Šv. Barnabas buvo gimęs Salamis mieste, ten jis buvo žydų nukankintas. Palaidotas Salamis apylinkėje.

Kipriečiai stengėsi būti savivaldūs Bendrijoje. Antiochijos patriarchas Aleksandras 410 m. skundėsi laiške popiežiui Inocentui I, kad kipriečiai šventina savo vyskupus, priešindamiesi Nikėjos Susirinkimo potvarkiui, kad tik Antiochijos patriarchas turi teisę skirti ir šventinti Kipro arkivyskupą. Popiežius laišku liepė kipriečiams paklusti šiam potvarkiui. Tačiau atsakymo iš kipriečių nesulaukė. Jie ir toliau darė savo, teigdami, kad Kipro bendrija yra savivaldi, nes turi savo Šventąjį apaštalą Barnabą.

Atrodo, kad gidei Eivei yra svarbu teigti, jog Kipro krikščionybė nepriklauso nei nuo Antiochijos patriarcho Sirijoje, nei nuo Graikijos ortodoksų patriarcho Konstantinopolyje (nūdieniame Stambule). Gidė pabrėžia, jog Antiochija nesiliovusi reikalauti, kad Kipro vyskupai būtų jai pavaldūs. Maždaug 488 m. patriarchas Petras rašė imperatoriui Zenonui, savo senam bičiuliui, į Konstantinopolį, dėstydamas, kad nėra jokios abejonės, jog Kipro bendrija buvusi įsteigta Antiochijos apaštalų dėka ir todėl turinti būti jai pavaldi. Imperatorius Zenonas, atrodo, linko į patriarcho Petro pusę, nors ir žinojo, kad apaštalas Barnabas buvo Kipro krikščionių bendrijos pirmūnas.

Kipro Arkivyskupas sapne sutinka šv. Barnabą

Eivė Kipro krikščionių bendrijos savivaldą paremia pasakojimu apie stebuklą. Sako, Kipro arkivyskupas Antemijus sapne matė šv. Barnabą, kuris jam parodė savo kapavietę. Iki tol kapavietė žmonėms nebuvusi žinoma.

Arkivyskupas Antemijus su eisena nuskubėjo į sapne parodytą kapavietę po medžiu. Atkasus angą į olą, oloje buvo rastas karstas su šv. Barnabo kūnu ir Mato evangelija ant krūtinės.

Kipriečiai labai mėgsta padavimus apie šventuosius. Pasak padavimo, kurį mini ir apokrifinė *Barnabo darbų* knyga, šventasis visuomet nešiojęsis savo paties ranką perrašytą Mato evangeliją, o Morkus, ištikimas šventojo mokinys, jam mirus, padėjęs Mato evangeliją ant mirusiojo krūtinės. Arkivyskupas Antemijus, radiniu nešinas, nuskubėjo į Konstantinopolį pas imperatorių Zenoną. Mato evangelijos knygą padovanojo imperatoriui. Dovana imperatorių giliai paveikė. Atsidėkodamas, sušaukė sinodą, kuris patvirtino Kipro bendrijos savivaldumą Bendrijoje. Be to, Kipro bendrijos arkivyskupui imperatorius suteikė amžiną privilegiją vietoje vyskupo lazdos nešioti karališką skeptrą ir pasirašyti laiškus bei dokumentus purpuriniu rašalu. Skeptrą nešioti ir purpuriniu rašalu pasirašyti galėjo tik imperatorius. Nenuostabu, kad ir šiuolaikinis Kipro arkivyskupas turi ir politinę valdžią Kipro saloje. Klausiu Eivę, ar imperatorius Zenonas tikrai turėjo mintyje politinę Arkivyskupo valdžią. Ji primena kaip pavyzdį Makarios III, primąjį ir neseniai mirusį Kipro respublikos prezidentą-arkivyskupą.

Nuo Larnakos iki Nikosijos

Gamtovaizdis sausas. Nors vasaros dar tik pradžia, bet žalumo jau maža. Tačiau daug įvairumo gamtovaizdyje. Kalkakmenio kalvos, sausi upeliai su giliomis vagomis, žmogaus sodinamos giraitės, maži laukų lopai su žemais miežiais, kviečiais, grikiais. Vienkiemių nėra. Tik kaimai ir miesteliai. Bemaž kiekviename didoka krikščionių šventovė ir maža mečetė. Dažnai abi,

krikščionių ir musulmonų šventovės arti viena kitos, skersai gatvės, ant skirtingų upelio krantų.

Pusiaukelėje, prie Lymbijos (Lymbia) miestelio, pasirodo "žalioji siena". Ji liudija salos padalinimą tarp turkų ir graikų po 1974-ųjų metų karo. Turkai po dešine ant kalvų beveik prie pat kelio, o pačioje pakalnėje — graikai. Vėliavos ne Kipro, bet Turkijos ir Graikijos. Matyti žeminės su smėlio maišų bokšteliais. Tarp turkų ant kalvos ir graikų kalvos papėdėje — vietomis tik poros šimtų metrų atstume — Jungtinių Tautų vėliava, baltai dažyta sargybos patalpa su didelėmis "UN" — United Nations — raidėmis. Ir ją saugo smėlio maišų aptvaros. Už maišų matau baltą šalmą. Be abejo, jis dengia Jungtinių Tautų kareivio galvą.

— Matote kokia karti yra Kipro padėtis!

— ?!

Autobuse tylu. Tik jaunoji norvegų pora šnabždasi. Turbūt jis rodo savo žmonai būklą, kuriame jam tenka jos ilgėtis.

Gidė pakartoja jau viešbutyje girdėtą mintį: Tegu Graikija ir Turkija palieka mus ramybėje! Kipriečiai — graikai ir turkai — myli savo kraštą. Atrodo, kad ji nuoširdžiai kalba apie savuosius — kipriečius turkus ir kipriečius graikus.

Kelionė į Nikosiją neilga — 26 km, bet randai, kuriais įvykiai paženklina asmenis ir tautas — gausūs.

Nikosija — bėglių įsteigtas miestas

Arabų-musulmonų proveržiai į Kipro pajūrį privertė kipriečius bėgti iš pajūrio miestų į salos vidurį. Nikosija — "Pergalingoji" sėdi ant senovės kaimo Ledros (Ledra) kone pačiame salos viduryje. Sostine Nikosija tapo XII a. — Prancūzijos didikai — luzinjanai čia pasistatė sau

sostą. Venecijos respublika, saugodama savo prekybos tinklą, aptvėrė Nikosiją mūro sienomis XVI a. Turkai jas pralaužė 1571 m.

Nikosija pergyveno aukso amžių luzinjanų-prancūzų valdoma. Šaunios šventovės, puošnūs rūmai ir pastatai tai ir nūdien tebeliudija. Šauniausia šventovė yra gotiška Šv. Sofijos–Šv. Išminties katedra. Musulmonai turkai jos gotiškus bokštus pakeitė minaretais. Ir nūdien Šv. Sofija yra mečetė.

Nikosija — padalinta sostinė. "Žalioji siena" dalina sostinę per pačią širdį. Autobusas važiuoja palei venecijiečių statytas sienas. Nejauku! Turkai ir graikai spokso vieni į kitus su automatiniais ginklais rankose. Perėjimo punkte iš graikiškojo Kipro į turkiškąjį Kiprą, šimto metrų aikštėje susiduri su penkiomis šiuolaikinės Kipro respublikos kariuomenėmis.

— Karti tiesa! Karti Kipro būklė! — kartoja Eivė.

"Arkivyskupas Kyprianos, turkų pakartas..."

Venecijiečių siena turi apie 6 km ilgį, dvylika penkiakampių gynybos bastionų ir trejus vartus. Šiuolaikinę Nikosiją sudaro trys miestai: senamiestis tarp sienų, graikų naujamiestis ir turkų naujamiestis. Senamiestis yra padalintas tarp turkų ir graikų. Graikiškasis naujamiestis sparčiai auga, o turkiškasis skursta. Nūdien pereiti iš vieno į kitą labai sunku. Būdamas Nikosijoje prieš penkiolika metų, turėjau progos abi dalis aplankyti. Šiandien autobusas įveža tik į graikiškąjį senamiestį per Famagustos vartus. Senamiesčio gatvelės spalvingos ir sudaro Viduramžių miesto nuotaiką: krautuvėlės, batsiuvio įmonė, maisto parduotuvė... Daug kuo jis primena Italijos miestelius. Autobusui pravažiuoti vietos maža. Šiaip taip prasimušame į aikštę prieš Arkivyskupo rūmus.

Tai labai šaunus, neseniai atstatytas, bizantiniško stiliaus, pastatas. Šiaurinėje rūmų dalyje yra Makarios III vardu vadinamas Kultūros židinys su retu bizantiniškų ikonų ir klasinio meno paveikslų galerija. Išlipame iš autobuso prie kuklaus paminklo. Ant marmurinio trejeto metrų aukščio pjedestalo stovi ortodoksų dvasiškio biustas. Skaitau įrašą: "Arkivyskupas Kyprianos, turkų pakartas 1821 metais..."

Kipras turkų valdžioje

Turkai valdė Kiprą tris šimtmečius: 1571–1878. Jų valdymo pėdsakų tėra mažiau negu kitų ateivių valdovų. Kipras skurdo: žemdirbiai mirko prakaite, švietimu domėtis nebuvo laiko, amatai ir prekyba snūduriavo.

Du turkų užkariavimo padariniai turėjo didelę įtaką į Kipro salos ateitį: turkų brovimasis apsigyventi saloje ir krikščionių ortodoksų bendrijos politinis vaidmuo. Kipro gyventojai pradėjo reikštis dvilype bendruomene. Gyventojų skaičius nebuvo didelis: turkų-musulmonų bendruomenę sudarė apie 20.000, o graikų-krikščionių apie 85.000. Musulmonų kovingumas atskiedė krikščionių bendruomenę. Mat politinis religijos vaidmuo buvo būdingas otomanų imperijai ir, aplamai, islamui. Islamo valstybės samprata reiškiasi kovingumu: islamo pasaulis yra kovos būvyje su neislamiškuoju pasauliu. Tik musulmonai gali dalyvauti kovoje už *islamą* — atsidavimą Allai-Dievui, o nemusulmonai turi išsipirkti, mokėdami "galvos" mokestį. Šiam mokesčiui išrinkti ir darnai užtikrinti imperijoje otomanai reikalavo, kad kiekviena religija turėtų savo *milet* — bendruomenę. Skaitlingiausia nemusulmoniška bendruomenė — *milet* otomanų imperijoje buvo krikščionys ortodoksai su ekumeniškuoju (visuotiniu) patriarchu Konstantinopolyje. Otomanų sultonas ir jo vyriausybė tvarkė or-

todoksų bendruomenės reikalus Konstantinopolyje. Tuo tarpu Kipro provincijos-salos ortodoksų krikščionių reikalai su valdžia priklausė Arkivyskupui.

Nemusulmonai pavaldiniai "galvijai"

Otomanų valdžiai buvo būdinga laikyti nemusulmonus pavaldinius savo turtu su teise į jų tarnybą ir nuosavybę. Tai ryšku iš žodžio *raja* (rayah), kuriuo nemusulmonai buvo paženklinami. *Raja* reiškia "galvijai", banda. Išmintingas savininkas rūpinasi savo banda. Turkai, kadaise vertęsi galvijų bandomis Azijos stepėse, laikė išmintingu dalyku rūpintis savo nemusulmonų pavaldinių — "galvijų" — gerove, norėjo, kad jie būtų patenkinti ir pajėgtų mokėti "galvos" mokestį. Sultonas Mehmetas II, vadinamas Užkariautoju, buvo pamaldus musulmonas ir, iš dalies, graikas. Krikščionims jis linkėjo gero.

Arkivyskupo vaidmuo Kipre jau buvo svarus prieš turkų invaziją. Turkams valdant, jis tapo dar svaresnis. Jam buvo atviros durys į sultono Topkapi rūmus Konstantinopolyje. Laiko būvyje Arkivyskupas tapo atsakingas už mokesčius ir salos valdymą. Jis ir toliau naudojosi purpurinio antspaudo teise, duota kadaise imperatoriaus Zenono arkivyskupui Antemijui, nepaisydamas turkų valdytojo. Taigi otomanų imperija buvo palikusi civilinę administraciją pačių pavaldinių, ypač graikų, rankose. Šimtmečiui praėjus, Arkivyskupas ir jo pagalbininkai buvo otomanų valdžios pripažinti "oficialiu *rajų* globėju ir atstovu". Kiprą tikrovėje valdė Arkivyskupas.

Turkai pakaria Arkivyskupą...

— Eive, ar jūs tik gidė? — klausiu.
— Ne! Dėstau gimnazijoje.

Malonu jos klausytis. Žininga, daro vertingas sąsajas, padeda ne tik pamatyti, bet ir suprasti Kiprą. Eivė tempia mus toliau į Kipro praeitį.

Otomanų imperija valdė Kiprą ir Graikiją. 1821 m. Graikija pradėjo laisvės kovas. Žinoma, ir Kipras buvo viena iš graikiškų salų, pasiilgusių laisvės. Tiesa, Kipras yra tolokai nuo Graikijos-Peleponeso. Be to, Kipro salą tuomet iš šiaurės, iš rytų ir iš pietų supo otomanų imperija. Tačiau turkų įgula Kipre nebuvo didelė, gintis nepajėgė. Sukilėliai tikėjosi pajėgsią susidoroti su otomanų laivynu. Į sąmokslą sukilėliai įjungė ir arkivyskupą Kyprianos. 1821 m. liepos mėnesį arkivyskupas Kyprianos aprūpino maistu graikų laivus. Turkų valdytojas žinojo visa, nes, anot Eivės, "Kipras — maža sala, sunku ką nors čia paslėpti". Valdytojas kreipėsi į sultoną su prašymu atsiųsti daugiau kariuomenės ir leisti nubausti sukilėlių vadus mirtimi. Sultonas nesutiko, jam atrodė išmintingiau tik nuginkluoti krikščionis. Tačiau atsiuntė iš Sirijos 4000 kareivių. Valdytojas, nepaisydamas sultono valios, pradėjo žu-dyti krikščionis. Jis sudarė 486 įžymių krikščionių sąrašą, kurių nubaudimas mirtimi, jo manymu, padėtų palaikyti viešąją tvarką. Ilgainiui ir pats sultonas įsakė nubausti mirtimi Konstantinopolio patriarchą. Be to, leido Kipro valdytojui elgtis savo nuožiūra. 1821 m. liepos 9 d., aikštėje prieš valdytojo rūmus, toje vietoje, kur dabar stoviu, trims vyskupams buvo nukirsta galva, o Arkivyskupas pakartas.

Senamiesčio namai tik dviejų aukštų

Gidė Eivė paragina atsigręžti nuo paminklo į gatvės pusę. Ji klausia: "Ką matote?" Pasigirsta įvairūs atsakymai: namai su plokščiu stogu, namai be stogų, darželiai

su gėlėmis prie durų... "Žiūrėkit", ji sako, "daugumas jų vienaaukščiai". Iš tikrųjų, atidžiai žiūrėdamas, matau, kad antrasis aukštas yra priestatas. Mat po Arkivyskupo pakorimo turkai įsakė krikščionims nugriauti antrąjį namų aukštą. Tik turkai galėjo statyti ir gyventi dviaukščiuose namuose...

Graikų nepriklausomybės kovos parodė, kad otomanų imperija yra "Europos ligonis". Be abejo, ir Kipro salai graikų laisvės ilgesys buvo prie širdies. Kipro įsijungimas į kovas už laisvę daug kainavo, nes otomanų imperija buvo gobši. Istorija liudija, kad imperija yra tautinė ar ideologinė neurozė, gobšumo ir baimės liga. Imperija serganti tauta bando gydytis grubia jėga. Jėga tautinės ar ideologinės imperijos neišgydo, bet palaidoja.

1878 m. Anglija, norėdama pastoti kelią Rusijos proveržiui į Vidužemio jūrą, perėmė Kiprą iš Turkijos otomanų.

Senieji Arkivyskupo rūmai

Kipriečiai brangina savo praeitį. Ir jie iš praeities stiprybę semia... Naujieji puikūs Arkivyskupo rūmai senųjų nenustelbia. Į naujuosius turistui įeiti sunku. Mat čia yra šiuolaikinio Arkivyskupo įstaigos. Judrūs rūmai. Tai Kipro ortodoksų bendrijos Vatikanas. Einama tik svarbiu reikalu. Ir leidimą reikia turėti. Tuo tarpu senieji Arkivyskupo rūmai naudojami liaudies meno muziejui. Prieinami ir turistui. Gidė mus tik perveda, palikdama su mintimis apie graikų-kipriečių atsparumą, išreikštą audekle, mezginyje, medžio drožinyje, puošmenoje... Liaudies menas įamžina tautos išmintį, ištvermę, vaizdžias svajones.

Jeruzalės riterių šventovė

Kryžiaus karai, bandant atkariauti iš islamo Šv. Žemę, davė pradžią kryžiuočių ordinams. Šv. Jono Jeruzalėje ordinas turėjo savo gyvenvietę Nikosijoje su Šv. Jono katedra. Vėliau, pasibaigus Kryžiaus karams, ji tapo ortodoksų šventove ir buvo pavadinta šv. Jono Evangelisto vardu. Ortodoksai išpuošė jos sienas ikonomis — freskomis iš Jėzaus gyvenimo ir pasakojimo apie Apaštalo Barnabo kapavietės atradimą. Labai įspūdingas Jėzus-*Pantokrator* -Visagalis. Ši freska apvaldo visą *ikonostasis* — pertvarą tarp pamaldos dalyvių ir altoriaus ortodoksų šventovėse.

Ortodoksų ikonos neįprastai veržliai atkreipia žmogaus dėmesį. Šoninių katedros sienų ikonos vaizduoja Kipro bendrijos įsteigėją apaštalą Barnabą: kapavietės atradimą, Mato evangeliją tarp kitų relikvijų, kurias arkivyskupas Antemijus padovanoja imperatoriui Zenonui, ir paskelbimą, kad Kipro krikščionių bendrija yra savivaldi — autokefalinė, t.y. "turi savo galvą". Freska su scena, kurioje imperatorius Zenonas uždeda ant arkivyskupo Antemijaus pečių imperatoriaus skraistę, paduoda skeptrą vietoje vyskupo lazdos ir nurodo, kad Arkivyskupui suteikiama teisė pasirašyti laiškus ir dokumentus raudonu rašalu, yra ypatingai puošni. Šv. Jono Evangelisto katedros freskos padeda suprasti Kipro ortodoksų bendrijos savivaldumo sampratos pagrindą.

Troodos kalnų linkui

Važiuojame vieškeliu palei "žaliąją sieną". Eivė nesigaili karčių žodžių turkams (ne Kipro turkams!) už kišimąsi ir baimės kėlimą tarp kipriečių-turkų ir už poli-

tiką skaldyti ilgaamžę kipriečių-graikų ir turkų-kipriečių tarpusavio darną ir taiką.

Vieškelis eina per plačią Mesoaria lygumą. Šiaurėje pailgas pajūrio kalnynas. Pietvakariuose kita kalnų virtinė su debesų danga. Kartkartėmis virš debesų išnyra viena kita kalnų viršūnė. Gidė vieną jų vis mums primena, Olimpo vardu vadina. Sako, jis turi 1,953 m aukštį. Olimpo vardą kalnams duoti graikai mėgsta: Olimpas Graikijoje, Olimpas Kretoje, Olimpas Kipre! Mesoaria lyguma yra pagrindinė Kipro žemdirbių sritis: vynuogynai, javų laukai, alyvmedžių giraitės, apelsinų bei citrinų sodai. Kai kur ganosi avių ir ožkų bandos. Gidė rodo į šilkaverpių sodelius. Kadaise šilko pramonė buvo Kipro įplaukų šaltinis. Nūdien sintetinės medžiagos šilkaverpių šilką nuvertina, nes padaro labai brangų. Maža pelno.

Per autobuso langą matyti baltomis plukėmis — anemonėmis — ir raudonomis aguonomis nusėtas laukas. Plukės ir aguonos siūboja vėjyje. Lauko vaizdas duoda progą gidei papasakoti apie Adonį ir Afroditę. Afroditė, sako, įsimylėjo gražųjį Adonį. Adonio meilė nepatiko Marsui. Jis labai pavydėjo, šernu pasivertęs, Adonį nužudė. Baltosios plukės yra Afroditės ašaros, o raudonosios aguonos — Adonio kraujo lašai. Girdžiu kadaise knygose skaitytą mitą saloje, kur, pasak kito mito, iš jūros bangų išbrido meilės deivė Afroditė.

Kipriečiai vienkiemių nemėgsta

Troodos kalnų papėdes pasiekiame apie vidurdienį. Slėnio šlaitais į kalnus lipa lapuočiai. Ir vieškelis lipa vingiais šlaite. Šiek tiek pakilus, lapuočiai užleidžia atšlaitę pušims ir eglėms. Gausu kaimų su vasarnamiais šoniniuose slėniuose. Mūsų autobusas vis lipa tuo pačiu slėniu palei žemyn skubantį upelį. Kipriečiai, atrodo,

didžiuojasi dideliais namais. Ir Eivė pripažįsta, kad kiprietė moteris yra priversta būti namų židinio verge. Mat didelis šeimos namas reikalauja daug darbo. Užtat šeimininkei reikia triūsti nuo ankstyvo ryto iki vėlyvo vakaro. Kipriečių namai užlaikomi labai rūpestingai.

Vienas tuščiame restorane

Kakopetria — "Blogo akmens" miestelyje sustojame dviejų valandų atgaivai. Per miestelio vidurį teka upelis, dalina miestelį į senovišką kaimą ir naujamiestį — vasarnamių bei krautuvių telkinį. Kalnų šlaitai apaugę retomis pušimis, o miestelio gatvės apsodintos vešliais kiparisais. Klajoju po senoviškąjį kaimą. Vandens malūnas perdirbamas į turistinį centrą su restoranu, o kaimo nameliai — dailidės dirbtuvė, kalvė, taverna, mokykla — buitiniu muziejumi. Tai Kipro Rumšiškės! Vieta buitinei Troodos kalnų senovei panoraminė. Kadaise čia būta malūno užtvankos. Dabar tik kūdra su būriu žąsų. Pirmusyk matau žąsis Kipre. Labai mieguistos. Prie kūdros įrengta balandinė su daugeliu gūžtų. Atrodo, kad ji priklauso restoranui. Nenuostabu, kad balandžiai turistų nemėgsta. Vos stabtelėjus prie balandinės, balandžiai vienas po kito lenda iš gūžtų ir danginasi į slėnio medžių šakas. Še tau!

Valgyklėlių daug. Paprastai čia, sako, pilna turistų: žiemą iš Europos, o vasarą iš Kipro pajūrio miestų. Šią vasarą kipriečiai dar nepradėjo atostogauti, o turistai iš toliau bijo keliauti dėl arabų-izraelitų peštynių Kipre ir aplink Kiprą. Keo-kebab valgykloje esu vienui vienas, o galėtų prie stalų susėsti daugiau negu pusšimtis. Ekskursantus gidė nuvedė į vieną šaunesnių restoranų. Valgis paprastas: Keo-kabab — alus ir kepsnys ant iešmo. "Keo" yra Kipro alaus darykla.

Šeimininkas kepa *kebab* — jaučio (o galbūt avino) mėsą ant iešmo, o šeimininkė deda ant lėkštės pomidorą, salotų, pusę svogūno, pusę citrinos. Be to, šviežios duonos plokštainį. Valgykloje kvapu. Ir valgis sveikai gardus.

Šeimininkas nekalbus. Padavęs valgį, atsisėda šalia krosnies. Krosnis lauke. Šalia šeimininko sėsteli ir šeimininkė. Ji juodai apsirengusi. Tai ženklas, kad ji yra ištekėjusi moteris. Nesikalba. Amžiaus galbūt apie penkiasdešimt. Veidai giliai raukšlėti ir saulės nurudinti. Aplamai, kipriečių veidai atspindi rūpestį, savo salos skaudžią praeitį ir karčią būklę.

Ūmai — lietus! Abu šeimininkai lyg atgimsta, plačiai man nusišypso. Šeimininkas negaišuodamas atneša prie mano stalo saulės skėtį. Lietus Troodos kalnuose gegužės užsklandoje labai retas dalykas, man paaiškina. Lietus neilgas. Keletas minučių, ir vėl saulė tviskina.

Šeimininkas prisėda prie mano stalo. Neaukštas, bet stambus. Aplamai, kipriečiai kresni žmonės. Tik vaikai gražūs. Kipre nėra beraščių, sužinau iš šemininko. Mokslas yra visiems privalomas: šeši skyriai pradžios mokykloje, penki gimnazijoje. Po gimnazijos, berniukai privalo atlikti 22 mėnesių karinę prievolę. Tik tada vaikinas gali siekti aukštesnio mokslo. Savo universiteto Kipras neturi. Tenkinamasi technikumais ir profesinėmis mokyklomis. Universitetinių mokslų kipriečiams tenka ieškoti Graikijoje, Anglijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose...

Keo-kabab šeimininkas atneša alaus ir man, ir sau. Jis mėgsta kalbėtis. Pasakoja apie savo dvi dukras. Viena jų ištekėjusi. Vyras dirbąs Kuveite (Kuwait), o dukra, nors ir siekusi aukštesnio mokslo Anglijoje (baigusi kompiuterių studijas), turinti būti laiminga būdama kartu su vyru. Kuveite moteriai sunku darbo rasti. Kita duktė

esanti Londone. Anot šeimininko, ši vasara būsianti jo šeimai sunki, nes mažai turistų.

Šeimininkas išmoko mane sveikinti kipriečius su "Jaasun!" Įprastiniai sveikinimai — "Kalimera" (Gerą dieną!), "Kalispera" (Gerą vakarą!), "Chere/Cherete!" (Būk ar būkite linksmas!) man žinomi. Šeimininkas laiko "Jaasun!" nuoširdesniu, tinkančiu visai dienai. Panašiai kaip mūsiškis "Labas!" "Jaasun!" tinka ir prie alaus ir prie vyno!

Valstybinis miškas Troodos kalnuose

Vėl autobuse. Eivė teiraujasi apie viešnagę Kakopetria — "Blogio akmens" miestelyje. Daugumas dar tebesimėgauja Kipro "Rumšiškėmis". Eivė primena, kad Kakopetria senamiestis daro gilų įspūdį kipriečiams-graikams, nes pasakoja apie arabų-turkų proveržius. Pajūrio gyventojai gelbėjosi, bėgdami į kalnus ir statydamiesi naujas gyvenvietes.

Pakelės ženklai rodo, kad įvažiuojame į Troodos valstybinį mišką. "Ar turite meškų?" girdžiu. Eivė nuramina sakydama, kad Kipre plėšriųjų žvėrių nėra, išskyrus plėšrius žmones. Šiaip, sako, čia saugiai jaučiasi kiškiai, ožkos, lapės. "O medžioti ar leidžiama?" šaukia kitas. Taip! Tik ne visada ir ne visus gyvūnus. Tam tikrą metų laiką, tam tikrose vietose leidžiama medžioti kiškius. Eivė dar prideda, kad Kipre yra daugiau norinčių medžioti, negu kiškių...

Reikia skėčio autobuse!

Olimpo kalnui dera būti debesyse. Šiandien debesys balta miglos skara slopina ir kalnyno šlaitų mišką. Autobuso posūkiai, lipant į Olimpą šlaito vingiais, atrodo

per staigūs net šaltakraujams anglams. Bėda bėdą veja! Prapliumpa lietus su kruša. Vanduo, lyg judanti paklodė su šokančiais žirniais, dengia siaurą kalnų vieškelį. Gidė, kaip ir Keo-kabab valgyklos šeimininkai, lietų laiko palaima. Ūmai vanduo ima tekėti ant galvų per autobuso vėsintuvą. Palaima neša bėdą! Kipro autobusas "nemoka" vėsinti lietaus metu, perdaug drėgmės patenka į vidų. Autobuse be lietsargio apsieiti neįmanoma... Naudojame turimus drabužius, bandydami jais sugerti vandenį.

Gidai yra asmenys, kurie sugeba susivokti sunkioje padėtyje. Eivė yra gidė su greita nuovoka. Šiaip taip užtaisiusi skyles lubose, pradeda pasakoti anekdotą apie Hitlerį Kretoje. Užėmus Kretą karo metu, Hitleris su šoferiu keliavęs per salą. Staiga ant vieškelio užrėpliojusi kiaulė. "Nušauk kiaulę! Kaip tai galima...!" — Hitleris surikęs šoferiui. Kareivis taip ir padarė. Kretos sala buvusi ką tik vokiečių parašiutininkų užimta, todėl Hitleris panorėjo laimėti kiaulės savininko palankumą. Sustabdo automobilį ir liepia kareiviui užeiti pas kiaulės savininką ir paaiškinti apie kiaulę. Kareivis nueina. Praeina ketvirtis valandos, praeina pusvalandis, o kareivio vis nėra. Hitleris pradeda nekantrauti. Galų gale kareivis grįžta, nešinas duonos kepalu, kumpiu, vyno bonka. Hitleris nustemba: "Nugi, kaip čia dabar?! Ką tu jiems pasakei?" Kareivis trumpai atraportuoja: "Įėjau į trobą, atidaviau pagarbą 'Heil Hitler!' ir pranešiau, kad mes *tą kiaulę* nušovėme...!"

Anglai ir olandai taip juokiasi, kad užmiršta ir lietų su kruša, ir kelionės pavojų slidžiais kalnų kelio vingiais.

Olimpo kalne nėra vietos dievams

Kelio vingiai dažnėja, nes tik zigzagais kelias veda stačiu šlaitu į Olimpą. Troodos kalnyno viršūnė baigiasi

buku kalnagubriu su radaro kupolais ir radijo bei televizijos antenomis. Dievams buveinės nėra. Radaras yra anglų karinių bazių akys Kipro saloje. Iš čia žvalgomasi po Artimuosius Rytus, Europą, Sovietų Sąjungą ir Afriką. Gidė teigia, kad nuo Olimpo viršūnės gražią dieną galima matyti visą Kipro salą. O ji turi 245 km ilgį ir 90 km plotį. Nuo gruodžio vidurio iki kovo Olimpo atšlaitės esančios žiemos sporto meka. Išlipti nebandome, nes lietus su ledais dar vis mus vargina.

Trooditissa vienuolyne

Graikai ortodoksai Mergelę Mariją vadina *Panaghia* — "Visa Šventa". Lietaus vejami, leidžiamės pietiniu Troodos kalnyno šonu. Debesys jau turi prošvaistes. Ir kruša baigiasi. Už keleto kilometrų pasiekiame žvyruotą kelią su rodykle į "Trooditissa Panaghia" — Troodos "Visos Šventos" vienuolyną. Vienuolynas turi dar du kitus vardus: *Olimpia*, — [Marija] Kipro Olimpo karalienė, ir *Aphroditissa*, — [Marija] Afroditės, kuri kadaise buvo garbinama ant Troodos aukščiausios viršūnės, įpėdinė.

Vienuolyno istorija prasideda VIII a. Arabai veržėsi į Bizantijos imperiją. Būdami musulmonai, jie naikino statulas ir šventųjų paveikslus. Ir krikščionys užsikrėtė "ikonų laužymo" — ikonoklazmo aistra. Vienas bėglys vienuolis Mažojoje Azijoje išgelbėjo nuo ikonoklastų evangelisto Luko pieštą Mergelės Marijos paveikslą, atgabendamas jį į Kiprą. Ilgainiui Panaghia ikona pradėjo garsėti stebuklais. Žmonės pastatė jos garbei šventovę ir vienuolyną.

Trooditissa Panaghia vienuolyno aplinka yra svetinga. Lietus pabudino gamtą kalnų šlaituose. Pušys, ródos, stiebte stiebiasi į dangaus mėlynę kiekvienu, lietaus nuplautu spygliu, įvairiagiesmė paukščių melodija, ramybė ir vienatvė burte užburia.

Kipre gausu vienuolynų

Trooditissa Panaghia vienuoliai turi turtingą knygyną. Be knygų graikų kalba, yra ir liaudies meno, ikonų drožinių bei reprodukcijų. Knygininkas — jaunas vienuolis. Labai šnekus. Nejučiomis randame kalbą apie Kipro vienuolynus ir ortodoksų vienuolio gyvenimą. Kipre turime, sako, 12 vyrų ir tris moterų vienuolynus. "Kiek vienuolių turi vidutinis vyrų ir moterų vienuolynas?" — klausiu. Trooditissa Panaghia turi 8 vienuolius, paaiškina. "Moterų vienuolynai turi po 30 vienuolių, ir vyrų vienuolynai yra didesni už mūsiškį", prideda.

Vienuolynai tarnauja visai Kipro ortodoksų bendrijai, sudarydami sąlygas bet kam pabūti su Dievu, išlaikydami mokyklas apylinkės vaikams ir padėdami pasauliečiams pažinti Dievą.

Kalba nukrypsta į vienuolių bepatystę-askezę. Ortodoksai kunigai turi šeimas. Knygininkas-vienuolis noriai kalba apie graikų mergeles, romėnų vestales ir judėjų esenus. Jie buvo laisvi ir nepasidalinę. Bepatystė, anot vienuolio, duoda žmogui vispusišką laisvę būti atviru Dievybei. Moterystė, sako, yra gera ir svarbi būklė gyvenime, tačiau vienuoliška bepatystė, nuosprendis atsisakyti moterystės dėl vispusiško pasišventimo, turi ištaką paties Jėzaus gyvenime ir mokyme. Apaštalas Paulius, krikščionybės skelbėjas Kipre, labai vertino bepatystę Bendrijos tarnyboje.

Ortodoksų bendrija reikalauja iš vienuolių — vyrų ir moterų — nuosprendžio būti bepačiais. Parapijų kunigai gali vesti ir auginti šeimą. Aplamai kalbant, jie turi vesti prieš šventimus. Žmonai mirus, antrukart vesti nebeleidžiama. Ortodoksų vyskupai yra arba vienuoliai arba našliai, tapę kunigais. Dažniausiai vyskupai renkami iš vienuolynų, o ne iš parapijų.

Vairuotojas ima signalizuoti, kad jau laikas judėti nuo Troodos kalnų Limasolio linkui.

Per Troodos kurortus

Gidė klausia, ar jau išdžiūvome? Daugumas atsako juoku. Ji paaiškina, kad leisimės į pietinį Kipro salos pajūrį ir per Limasolį grįšime į Larnaką. Dar primena, kad miesteliai, per kuriuos važiuosime — Platres, Peraphedi, Lania — yra spalvingi senovinės Kipro salos liaudies architektūriniai atstovai, o jų gyventojai — darbštūs vynuogių augintojai.

Spalvinguosius miestelius matome tik pro autobuso langą. Mane labiausiai patraukia Platres kurortas. Senos ir naujos vilos pušų ir kiparisų giraitėse. Čia Farukas, būdamas Egipto karaliumi, mėgdavęs lėbauti. Nūdien čia mėgaujasi turtingi arabai iš Libano, Saudi Arabijos, Sirijos... Matyt, atvažiuoja su savo Mercedes, Rolls Royce, Jaguar, Volvo... automobiliais. Daug jų ant vieškelio ir prie vilų.

Troodos kalnynas pereina į žalias kalvas ir primena Umbriją Italijoje. Tolumoje retkarčiais sumėlynuoja Vidužemio jūra. Graikas Nobelio premijos poetas Jurgis Seferis rašo apie Platres, skųsdamasis, kad čia lakštingalos neleidžiančios naktį užmigti. Dabar tik pavakarys. Be to, autobuso motoras dūzgia. Lakštingalų giesmės negirdžiu.

Limasolis — vyno miestas. Vyno šventės metu galioja "Gerk, kiek telpa!" nemokamai. Mūsų autobusas tik stabteli. Paliekame puikiąją gidę Eivę. Už pusvalandžio Antonis mane išlaipina prie Layiotis — mano viešbučio durų.

Salamis — uostas, į kurį atplaukė Paulius

Būdamas Nikosijoje, užėjau į Jungtinių Tautų kariuomenės būklą pasiteirauti apie kelionę į Salamis-

Famagustą. Mat Salamis — uostas, į kurį atplaukė apaštalas Paulius su Žinia apie Kristų, nūdien yra kipriečių-turkų Kipro dalyje. O ją nuo kipriečių-graikų dalies skiria "žalioji siena". Būkle sutiktas norvegas karininkas paaiškino, kad turistai gali pereiti iš kipriečių-graikų į kipriečių-turkų pusę, bet kartu įspėjo, kad tenka sugaišti daug laiko. Be to, priminė, kad reikia grįžti į kipriečių-graikų pusę.

Karininkas jaunas ir simpatiškas. Gerai pažįsta Baltiją — Lietuvą. Pasijutome lyg seni pažįstami Kipre, Vidužemio jūros saloje.

Salamis griūvėsius — Famagustą lankiau 1971 metų žiemą. Tada Kipras dar nebuvo padalintas "žaliąja siena". Skridau iš Izraelio. Dabar, sėdėdamas prie staliuko ant plokščio Layiotis viešbučio stogo, mintimis grįžtu į Salamis-Famagustą.

Apaštalo Pauliaus kelionė į Kiprą

Tebuvo praėję tik penkiolika metų nuo Jėzaus Nazariečio mirties. 45-ųjų metų pavasaris. Orontes upės slėnis, Finikijos ir Sirijos pajūris, jau pažinojo žmones, kuriuos kaimynai vadindavo "krikščionimis" — sukristintais žmonėmis (Apd 11, 26).

Antiochija Sirijoje buvo "krikščionių" centras. Būdinga, kad Jeruzalės krikščionys iš žydijos tenkinosi, mėgaudamiesi ir didžiuodamiesi Dievo gerumu, apreikštu jiems per Jėzų Nazarietį, tačiau dalintis tikėjimu su pagonimis nesistengė. Tuo tarpu Antiochija — šio pagoniško didmiesčio krikščionys — jautė poreikį nešti Gerąją Žinią apie Dievo gerumą pagonims.

Sirija nuo Kipro salos netoli — paukščio skrydžiu apie 100 km, o laivu į artimiausią uostą Salamis apie 200 km. Vakaro prieblandoje bandau atspėti, kur yra pietry-

čiai — Sirija su uostu Seleukija, iš kurio apaštalas Paulius pradėjo savo misiją tarp pagonių.

Apaštalų darbų knyga aprašo Apaštalo misiją

Prieblandą apšviečia gausia šviesa nematoma vieš-bučio šeimininkų ranka. Sušnara vakaro vabzdžiai. Jie nekandūs — nevargina. Dabar galiu skaityti *Apaštalų darbų* knygos aprašą apie apaštalo Pauliaus pirmąjį žygį su Evangelija.

> *Antiochijos bendrijoje buvo pranašų ir mokytojų: Barnabas, Simonas, pravarde Juodasis, Lucijus Kirenietis, Manaenas, augęs kartu su tetrarchu Erodu, ir Saulius. Kartą, kai jie laikė pamaldas Viešpaties garbei ir pasninkavo, Šventoji Dvasia pasakė: "Išskirkite man Barnabą ir Saulių darbui, kuriam aš juos pašaukiau". Tada tie pasninkavo ir meldėsi, ir, uždėję ant jų rankas, išleido.*
>
> *Šventosios Dvasios siunčiami, jie nukeliavo į Seleukiją, o iš ten laivu pasiekė Kiprą. Atvykę į Salamis [Salaminą], jie ėmė skelbti Dievo žodį žydų sinagogose. Jiems talkino Jonas [Morkus]. Taip jie perėjo visą salą iki Pafo, kur susitiko vieną žydą, burtininką ir netikrą pranašą, vardu Barjėzų. Jis buvo artimas prokonsului Sergijui Pauliui, išmintingam vyrui. Šis, pasivadinęs Barnabą ir Saulių, panorėjo pasiklausyti Dievo žodžio. Jiems priešinosi Elimas — burtininkas (toks šito žodžio vertimas). Jis stengėsi atitraukti prokonsulą nuo tikėjimo. Tada Saulius, kitaip vadinamas Pauliumi, Šventosios Dvasios kupinas,*

įdėmiai pažvelgė į jį ir prabilo: "Ak tu, velnio vaike! Tu, visokių klastų bei suktybių pilnas teisingumo prieše! Ar tu nesiliausi kraipęs tiesių Viešpaties kelių? Dabar štai tave ištiks Viešpaties ranka: tu tapsi aklas ir kurį laiką neregėsi saulės". Ir tučtuojau užgulė jį tiršta tamsa, ir jis ėmė graibytis aplink, ieškodamas, kas jam ištiestų ranką. Tai pamatęs, prokonsulas įtikėjo, neatsistebėdamas Viešpaties mokslu (Apd 13, 1–12).

Apraše tėra tik dvylika eilučių. Jis nėra dienoraštis, bet atsiminimas, užrašytas devintajame I a. dešimtmetyje, keturius dešimtmečius vėliau.

Skaitydamas aprašą jauti, kad jau kuris laikas Antiochijos bendrija buvo lyg bičių avilys prieš spietimą. Ir Saulius [Paulius], matydamas Sirijos uostuose laivus iš Ilirijos, Galijos, Ispanijos, bus pajutęs Apvaizdos raginimą nešti Žinią apie išganymą pasauliui. Aprašas primena, kad kartkartėmis pranašiški balsai tą patį raginimą garsiai pareikšdavo bendrijinių pamaldų metu. Ilgainiui visa Antiochijos krikščionių bendrija ryžosi siųsti Evangelijos skelbėjus į pagonių kraštus. Iš aprašo matyti, kad bendrija susirinko lemiamam reikalui: malda ir pasninku aptaria išganymo misiją.

Apaštalų darbų knygos skaitinys atkreipia dėmesį į penketą Antiochijos bendrijos gerbiamų asmenų: kiprietį Barnabą, "Juoduku" pravardžiuojamą afrikietį Simoną, kirenietį Lucijų, kartu su tetrarchu Erodu augusį Manaeną ir tarsietį Saulių [Paulių]. Trys balti ir du tamsiaodžiai iš Šiaurinės Afrikos. Krikščionybės visuotinė ateitis buvo pajusta pamaldų metu, — ji buvo pirmųjų krikščionių sielojimosi ir rūpesčių kūdikis. Antiochijos krikščionių bendrija stengėsi ne tiek atspėti ateitį, kiek ugdyti dabarties galias ir skaptuoti krikščionybės bruožus pasaulyje.

Pastangos dalintis tikėjimu su pasauliu daro krikščionybę savitą ir atskiria ją nuo judaizmo.

Nūdien pamaldos, ypač šv. Mišių auka, turi apeiginį orumą. Pirmaisiais kristiniais dešimtmečiais to dar nebuvo. Pamaldose reikšdavosi šeimyniškas Dvasios artumas. Dvasios pagavoje dalyviai "kalbėjo kalbomis," — garsia malda skelbdavo "įstabius Dievo darbus" svetima kalba (žr. Apd 2, 6.11–12), guosdavo vieni kitus, drąsindavo ryžtingam tikėjimui, patardavo, kaip apsispręsti, kaip elgtis duobėtame būties vieškelyje. Vėl žiūriu į skaitinį. Rodos, girdžiu balsą: "Išskirkite man Barnabą ir Saulių [t.y. Paulių] darbui, kuriam aš juos šaukiau" (Apd 13, 2). Pasigirsta ir antras, ir trečias... Visi gi pamaldų dalyviai jungiasi į gajų rytietišką šaukšmą: "Barnabą ir Saulių!" Rinkimų nereikia. Barnabą ir Saulių supa bendrijos seniūnai, jie kartu su pranašais ir mokytojais uždeda ant šauksmu išrinktųjų rankas.

Atverčiamas naujas puslapis

Antiochijoje apaštalas Paulius pradėjo misijinį žygį, kurį baigė Romoje. Tai buvo ir naujas misijinės Bendrijos veiklos puslapis. Iki šiol Bendrija plėtėsi palei pajūrį ir palei upes, nuo dabar ji veršis į salas ir žemynus, prakalbindama Evangelijos energija ir įtaigumu pagoniją.

Misijos pradžioje žygiui vadovauja Barnabas. Nahral-Asis — Orontes paupiu ir nūdien tebevingiuoja romėnų vieškelis į Seleukiją, Antiochijos, Sirijos didmiesčio, uostą. Barnabas ir Paulius laimingi, pradėdami šį nuostabų žygį su Žinia apie Kristų. Abu dar jauni, nuoširdūs draugai. Nepažįstamas pasaulis laukia išganymo. Jie buvo įsitikinę, kad Dievas juos šaukia keliauti į pagonių kraštus su Žinia apie Dievo proveržį į istoriją.

Barnabas jaučiasi itin smagiai, nes žygiui ryžosi ir jo seserėnas, jaunasis Jonas Morkus.

Seleukijos uostas nūdien paplūdimys

Seleukijos uostą aplankiau prieš dešimt metų. Nūdien tik du molai saulėtą dieną matosi už lūžtančių bangų. Vietiniai juos kai kada vadina Pauliaus ir Barnabo vardais.

Iš Seleukijos uosto daug kas iškeliavo į pasaulį prieš ir po Apaštalų žygio. Asirai, persai, graikai, romėnai..., karaliai, didžiūnai su kariaunomis, kryžiuočių minios. Jų pėdsakų ir atsiminimo nėra.

Vartydamas *Apaštalų darbų* knygą, stebiuosi šios trejukės kelione. Norisi ją pavadinti Evangelijos odisėja. Homero *Odisėją* skaičiau Tėvynės gimnazijoje. Nūdien ją skaito Vakarų pasaulio moksleiviai. Apaštalų — Evangelijos odisėja yra netgi įdomesnė, nes aprašo Bendrijos pašaukimą veržtis į ateitį, nežinomą, bet pažadėtą.

Kodėl keliauta į Kiprą?

Atrodo, kad Barnabas prikalbino Paulių visų pirma sustoti Kipro saloje. Ten juk buvo jo gimtinė. Barnabas buvo kiprietis judėjas. Ir seserėnui Jonui Morkui knietėjo susipažinti su savo šeimos šaknimis.

Salamis, arba Salamina, rytiniame salos pajūryje, buvo Barnabo gimtasis miestas. Giminės ir pažįstami sutiko su džiaugsmu Barnabą su Jonu Morkumi. Matydami Paulių sau artimų žmonių draugystėje, džiaugėsi ir jo atvykimu, nors ir atsiminė, kad jis kadaise buvo krikščionių persekiotojas (žr. Apd 11, 19).

Barnabas padėjo Pauliui įeiti į krikščionių tarpą, nors daugeliui jis atrodė įtartinas dėl savo praeities. Užtat Barnabas yra vertas didžios pagarbos.

Salamis lankiau prieš 15 metų

Tai buvo 1972 m. gruodžio mėnesį. Atskridau iš Izraelio. Tuomet Kipras dar nebuvo padalintas "žaliąja siena". Tiesa, jau ir tada kai kuriose vietovėse Jungtinių Tautų kariuomenė turėjo savo "skraidančius" dalinius. Apsigyvenau Kennedy Hotel Nikosijoje. Turistų tuomet Kipre bemaž nebuvo. Viešbučio tarnautojų padedamas, sutariau su "bedarbiu" gidu važiuoti iš Nikosijos į Salamis prie Famagustos. Gidas buvo kiprietis-graikas. Pusamžis ir labai šnekus. O šnekus šneką lengvai randa. Ne tiek apie Kipro salą ir apaštalą Paulių ir Barnabą, kiek apie savo šeimą ir kipriečių-graikų šeimos papročius. Mat jo duktė ruošėsi ištekėti už keleto dienų.

Piršlybos Kipro saloje

Pas mus, sako, jauni žmonės ne patys vieni vienas kitą suranda gyvenimo kelionei. Jiems padeda tėvai. Gidas turįs dvi dukras ir sūnų. Prieš keletą metų sūnus grįžęs iš darbo su nekasdienišku veidu. "Tėte", sako, "turiu didelį prašymą". Šnekusis gidas skuba pasakoti. "Sūnaus kreipimasis man sakyte sakė, kad jis bus pamatęs patrauklią, jam patikusią merginą". Taip ir buvę. Pagal kipriečių papročius, vaikinas negali pradėti bendrauti su mergaite be šeimų sutikimo.

Vaikino tėvai privalo teirautis apie mergaitės šeimą, užmegzti su ja ryšius, pasikviesti į svečius. Šeimoms bendraujant prie stalo, abu jaunuoliai gali susižvalgyti ir net pasikalbėti. Praeina keletas savaičių. Dabar mergaitės šeima daro žingsnį. Tai priklauso nuo pačios mergaitės. Jeigu mergaitei vaikinas patiko ir atrodo jai patrauklus, jos tėvai pakviečia vaikino šeimą į savo namus

pietų. Jaunuoliai ir dabar turi progos svečiavimosi fone pažinti vienas kitą. Šių pietų metu pradedama kalbėti apie jaunuolių polinkį ir domėjimąsi vienas kitu. Sutariama artimiausiu laiku svečiuotis vaikino šeimoje.

Vaikino šeimoje antrųjų pietų metu abi šeimos nutaria, kad jų vaikai gali viešai bendrauti. Aptariama palydovės reikalas ir priežiūra.

— Kaip ilgai jie turės bendrauti palydovės priežiūroje, — klausiu.

— Pusę metų, metus... Priklauso nuo daugelio aplinkybių, — atsako.

Bendravimas suveda jaunuosius su abiem šeimoms, padeda pasirodyti tarp vienmečių, geriau pažinti vienas kitą. Ruošiamasi sužadėtuvėms. Vėl šeimos pietūs. Dabar jau reikia restorano. Be šeimų artimųjų, dalyvauja ir parapijos kunigas. Sužadėtuvės įpareigoja. Jaunuoliai gali bendrauti be palydovės, Čia mano gidas tampa perdėm iškalbus. "Neduok, Dieve, jeigu mano sūnus būtų peržengęs ribas ir pasirodęs nevertas šeimų pasitikėjimo".

Įdomus šeimų rūpestis jaunųjų kraičiu. Mano gido sūnus vesdamas "išėjęs" iš namų. Užtat, pagal kipriečių papročius, mano gido šeimai tekę iškelti vestuves. O jaunosios šeima turėjusi pastatyti jauniesiems gyvenvietę — namus. Dabar, sako, dukra išteka. Mano šeimai tenka paruošti jaunajai porai lizdą. Vestuvės jau čia pat. Namai jauniesiems bemaž baigti. Žinai, sako, vis tas ar anas langas nenuvalytas, sodelyje keli vaismedžiai neprigijo, — reikia naujus pasodinti.

Trejeto valandų kelionė prabėgo nepastebimai. Nepastebėjau net tolumoje pajūrį dengiančio rūko. Sustokime, sako gidas, pas apaštalą Barnabą, štai vienuolynas su jo kapu.

Šv. Barnabo vienuolyne

Vienuolynas bizantiniško stiliaus. Šventovė su apaštalo Barnabo kapu, pastatas su vienuolių celėmis, nedidelis kiemas su gėlių ir daržovių lysvėmis bei skurdžiais medeliais, ūkiniai pastatai. Tylu.

— Kiek vienuolių yra apaštalo Barnabo vienuolyne, — klausiu.

— Nedaug! — atsako.

Mane nuveda prie apaštalo Barnabo kapo. Kieme ranka parodo vienuolyno pastatus ir paaiškina jų paskirtį. Apsilankymą baigiame vienuolyno bibliotekoje. Stebina senų manuskriptų — ranka rašytų knygų gausa iš senovės. Šiuolaikinės raštijos Barnabo vienuolyno vienuoliai turi labai mažai. Teologija ir mokslu jie, atrodo, mažai domisi. Tiesa, bibliotekos stalai be dulkių. Ant kai kurių net knygos guli. Tačiau skaitančiųjų skaitykloje nėra nė vieno. Gidas, matyt, jaučia, kad mane stebina vienuolyno tyla, tuščia šventovė bei skaitykla. Mūsų vienuoliai, sako, kasdien užsiima trimis dalykais: malda, skaitymu šventų knygų ir rankų darbu. Dabar kaip tik yra darbo metas. Kiekvienas turi kur nors savo pareigas.

Vienuolyno lankymą baigiame ikonų ateljė. Du žili, žili ir ilgabarzdžiai vienuoliai piešia ikonų kopijas. Įdomūs senukai. Jų ilgos barzdos nepajėgia užslėpti jaukaus šypsnio. Gidas mane jiems aptaria kaip žmogų, kuris keliauja norėdamas pažinti Kiprą. "Willkommen! Welcome! Bien venu!..." — sveikina.

Apaštalai skelbia Kristų Salamis mieste

Nūdien Salamis guli po storoka žemės antklode. Tik maža dalis yra archeologų atkasta. Einame gatve, kurios

grindinį kadaise lopė romėnai. Archeologai kur ne kur atstatė kolonas, statulų pjedestalus, pastatų pamatus bei priebučius. Paprastai namų priebutis su tarpduriu daug pasako archeologams: slenkstis, durų rėmai ir vyriai... Visos statulos — visos be išimties — aptašytos: be galvų, be rankų, be kojų... Statulos, kurių galvos tik apgenėtos, yra be nosių, be ausų, be akių. Mat Salamis buvo ir musulmonų rankose. VIII a., arabams veržiantis į Bizantijos imperiją, ir tarp krikščionių kilo ikonoklazmas — statulų daužymas. Pagal musulmonų religiją, tik Dievą — Allą galima garbinti. Statulos yra stabai. Allą vaizduoti yra šventvagystė. Ikonoklazmo, musulmonų ir krikščionių, įkarštyje nukentėjo statulos, paveikslai, freskos.

Salamis mieste, atvykę iš Seleukijos, Barnabas ir Paulius "ėmė skelbti Dievo žodį žydų sinagogose. Jiems talkino Jonas [Morkus]" (Apd 13, 5).

Islamas draudė skulptūrą

Islamo šventojoje Knygoje — Korane yra skaitinių, kurie atspindi islamo skulptūros sampratą ir vertinimą. Mahometas siejo statulas su pagonių garbinamais dievais (sura V, 92; VI, 74). Tik Alla yra tikrasis *mussavir* — skulptorius (sura LIX, 24). Tik Alla, skirtingai nuo žmogiško *mussavir* —skulptoriaus ar menininko, — gali duoti gyvybę savo kūriniui (sura III, 43).

Nors Koranas tiesiogiai ir nepasisako prieš statulas, Mahometo *hadita* — pamokymas Korano mokymą paaiškina pavyzdžiu. Anot Mahometo pareiškimo, Teismo dieną žmogiškasis menininkas, savo įžūlumu drįsęs sukurti skulptūrą ar paveikslą, bus pašauktas duoti savo kūriniui gyvybę. Kadangi jis to negali padaryti, Teisme neišvengs pasmerkimo.

Ikonoklazmas ir krikščionybė

Ikonų daužymas — ikonoklazmas yra religinio pomėgio vaizduoti Dievą ar šventuosius paveikslais ar statulomis priešprieša. Pagarba paveikslams ir statuloms, vaizduojantiems Dievą ir šventuosius, tikėjimo tiesas, šventraštinius įvykius buvo ankstyva krikščionių pamaldumo apraiška. Krikščioniškoji ikonografija, savo ilgos istorijos ir gyvastingo turinio dėka, yra ir turtinga, ir įvairi. Jos pradžią daug sykių stebėjau Romos katakombose: Šv. Kalisto, Šv. Sebastijono ir kt. Vaizduojami pavojai, kuriuos patiria siela žemės kelionėje į amžinybę, epizodai iš Jėzaus ar Marijos gyvenimo ir Kančios istorijos. pavyzdžiui, gimimas, Eucharistija, Gerasis Ganytojas, nuėmimas nuo kryžiaus, Pietà — Skausmų Motina, Gabrieliaus pokalbis su Marija, Marijos lankymasis pas Elzbietą... Freskos katakombų galerijose maitino tikėjimo savimonę, žadindamos mintį ir jausmus gausiais ir daugiareikšmiais sąlyčiais su išganymo istorija. Ikonografija atspindi ir tarnauja tikėjimo poreikiui: gausiu ir daugiareikšmiu pakartojimu padėti tikinčiojo protui įsijausti į tikėjimo esmę. Kadaise Lietuvos pakelės ir kryžkelės buvo išpuoštos Rūpintojėliu, Sopulingąja Motina, šv. Roku, šv. Antanu... Ir nūdien kryžiai ir statulos tebepuošia Lietuvos kapines, Žemaičių Kalvariją, Kryžių kalną...

Katakombų freskos atspindi savotišką šventą matematiką, kurioje erdvė, simetrija, skaičius, junginiai atspindi prasmę ir sudaro ikonografijos šerdį. Iš pat pradžių krikščioniškoji ikonografija reiškėsi kaip *rašymas paveikslais* — sutartinių ženklų rinkinys ir raktas, rodydama tikinčiajam daiktą ir kviesdama daikte pajusti ženklą. Pavyzdžiui, žuvis ir Kristus — ICHTYS yra simbolis iš graikų kalbos žodžio, kuris reiškia "žuvis", bet krikš-

čionys panaudojo kiekvieną šio žodžio raidę Kristui aptarti: *I* ysous *Ch* ristos *T* heou *Y* ios *S* oter (Jėzus Kristus Dievo Sūnus Išganytojas); balandis ir Šventoji Dvasia; beždžionė ar roplys bei gyvatė ir blogis; alyvmedis ir amžinas gyvenimas; alyvmedžio šakelė ir ramybė/taika; palmės šaka ir pergalė... Krikščioniškajame mene forma yra priemonė išreikšti dvasinę prasmę. Prasmės išreiškime ir supratime slypi krikščioniškojo *rašymo paveikslais* — ikonografijos esmė.

Jėzus Kristus ir rašymas paveikslais

Būdinga, kad krikščionybė jau I kristinio a. antroje pusėje pajuto reikalą ginti Jėzaus Kristaus žmogystę prieš atskalūnus, neigiančius Kristų buvus tikru žmogumi. Šis reikalas skatino Kristaus žmogystę padaryti apčiuopama freskomis-paveikslais, statulomis ir kryžiumi. Kiti krikščionys tam priešinosi ir teigė, kad paveikslai, statulos ir kryžius veda į stabų garbinimą. Įdomu skaityti Bendrijos istoriją šiuo klausimu. Apie 305 m. Elviros (Elvira) sinodas Ispanijoje uždraudė paveikslų naudojimą šventovėse su įsakymu, "kad tai, kas garbinama ir laikoma pagarboje nebūtų vaizduojama ant sienų". Po V a., daugėjant liaudies prietaringumui, pasipriešinimas ikonografijai darėsi reiklesnis. Būdinga, kad ikonoklazmas buvo reiklus itin Mažojoje Azijoje, Kipre, Sirijoje. Mat čia ikonoklazmą puoselėjo islamas ir judaizmas.

Ikonoklazmą Katalikų Bendrija atmetė VII visuotiniame II Nikėjos Susirinkime (787 m.). Susirinkimą sušaukė Bizantijos imperatorė Irena. Susirinkimo Tėvai, atmesdami ikonoklazmą, pareiškė, kad paveikslai turi būti laikomi pagarboje (o ne garbinami!) ir įsakė, kad paveikslai būtų sugrąžinti į šventoves. Beje, II Nikėjos Susirinkimas — VII visuotinis — yra paskutinis

Susirinkimas, kurį ir Romos Katalikų Bendrija ir Rytų Ortodoksija laiko ekumenišku.

Apaštalas Paulius pavaldus Barnabui

Salamis buvo Barnabo gimtinė. Giminės ir pažįstami rinkosi jį sveikinti. Ir apaštalas Paulius buvo maloniai priimtas dėl Barnabo. Salamis tada buvo šaunus Kipro miestas. Graikai, finikiečiai ir judėjai turėjo jame naujasėdijas. Apaštalai tarp jų leido savaites, subatomis kreipdamiesi su Žinia apie Kristų sinagogose. Atrodo, kad judėjai Apaštalus priėmė su domėsiu, nes nesigirdi apie išpuolius prieš juos. Barnabas reiškėsi kaip vadovas. Skelbdami judėjams Žinią apie Kristų, jie laikė reikalingu dalyku sieti Kristų su judėjų mesijinio laukimo išsipildymu. O mesijinis laukimas buvo judėjų tikėjimo šerdis. Jėzaus Kristaus prisikėlimas nekėlė didelių sunkumų judėjams-fariziejams. Sadukiejų Kipre nebuvo.

Ilgainiui išryškės neišvengiamai pagrindinė fariziejų problema ryšium su Žinia apie Kristų: mesijinio laukimo išsipildymas Kristuje ir jo ryšys su Mozės įstatymu.

Sėkla buvo sėjama. Žmogui — judėjui ir pagoniui buvo apie ką pagalvoti. Mirtis savo neišvengiamu būtinumu pabrėžia jaudinantį žmogaus bejėgiškumą. Žinia, kad Dievas Jeruzalėje prikėlė Jėzų Nazarietį, apreiškė Dievo galybę žmogaus bejėgiškume, o tikėjimas Dievu, kuris prikėlė nukryžiuotąjį Kristų, vedė į amžiną gyvenimą po mirties per prisikėlimą.

Iš pajūrio į salos gilumą

Iš Salamis Apaštalai, derlingu Pedijo (Pedhieos) upės slėniu, pasiekė kalnus. Kadaise juose Erodas Didysis buvo išsinuomavęs iš imperatoriaus Augusto vario kasyk-

las. Jose ir dabar dirbo iš Palestinos perkelti judėjai. Apaštalai galėjo rasti užeigą pas savo tautiečius. Plinijus Senasis užsimena apie penkiolika judėjų telkinių Erodo Didžiojo kasyklose. Apaštalai galėjo užmegzti ryšį su tautiečiais subatos dieną sinagogose. Įdomu ar Apaštalai aplankė visas vietoves su judėjų telkiniais?

Pedijo slėniu atvažiavom į Salamis-Famagusta iš Nikosijos. Stebino vaismedžių sodai: apelsinų, citrinų, figų, persikų, aprikosų miškeliai. Kur ne kur matėsi ir šilkmedžių sodeliai. Gidas pastebėjo, kad šilkmedžiai nūdien tik vietą užima. Mat sintetinis šilkas pakeičia augalinį.

Pedijo slėnis tebėra derlingas. Kalnakasybos pramonė, be abejo, privertė žmones kilnotis vis į naujas gyvenvietes. Niekur neužtikau Apaštalų pėdsakų. Juos užnešė tūkstantmečių dulkės. Krikščionių atmintis Apaštalų pėdsakų Pedijo slėnyje neįamžino šventovėmis.

Ieškau apaštalo Pauliaus pėsakų

Apaštalų darbų knyga apaštalo Pauliaus veiklai Kipro saloje skiria tik devynias eilutes (žr. Apd 13, 4–13). Salamis apylinkėse Apaštalas lieka už Barnabo nugaros. Tik Pafos (Paphos) mieste, Kipro prokonsulo Sergijaus Pauliaus rūmuose, Apaštalas perima vadovavimą. Nuo tada įsitemps visos jo jėgos. Apaštalas išgaus iš savęs viską, ką jis gali duoti, išryškės visa jo žmogiškoji esmė, atsiskleis ne tik jo charakteris, bet ir idealų ir įsitikinimų vertė. Jie nebus pareiškiami (tai nėra sunku!), bet įgyvendinami visu gyvenimu.

Pradedu kelionę į Pafos

Po ilgokos vakaronės ant viešbučio stogo vakaro vėsoje nenoromis paklūstu žadintuvui. Jis kelia mane ke-

lionei į Pafos. Veš Paradise-Rojaus turistinės paslaugos autobusas. Iš vakaro buvau įspėtas būti pasiruošusiam 8:30 val. ryto. Laukiu prie viešbučio durų. Jau devinta, o Rojaus autobuso vis dar nėra! Pagaliau apie 9:30 val. pasirodo keturvietis trijų ratų automobilis. Vairuoja jauna mergina. "Ar esate iš 402-ojo kambario?" kreipiasi į mane. Pavardė jai, matyt, liežuvį laužo.

Važiuojame į centrinę Rojaus įstaigą prie vieškelio į Limasolį. Ir čia nerimas. Autobusas vėluojasi. Pokalbis bevieliu telefonu skamba kaip šūkavimas. Punktualumas nėra kipriečių dorybė.

Rojaus autobusas erdvus, bet nepilnas. Lengva rasti vietą prie lango. Tik vargas, kad langai labai murzini, — fotografuoti per stiklą neįmanoma. Aplamai, šis autobusas jau sulaukęs žilo amžiaus. Gidė gerai kalba angliškai, bet turi sunkumų su garsiakalbiu. Praneša, kad šiandien važiuojame tik iki Kuriono (Kourion, arba Curium), o rytoj bus kelionė į Pafos. Tai tau, kur mano nežūva! Apaštalo pėdsakų Kipre neužtiksiu nei šiandien.

Gidės vardas lieka neaiškus. Vairuotojas save vadina *Stavros* — Kryžiaus vardu. Vairuotojas Kryžius!

Stavrovouni — Kryžiaus kalnas

Vieškelis nuo Larnakos į Limasolį geras. Kone autostrada. Saugus. Vieškelio perdalą sudaro oleandrų krūmai su raudonų ir geltonų žiedų gausa. Akimis seku gamtovaizdį. Po kaire pajūrio lyguma, o dešinėje auga kalvos, — žali slėniai su vos vos tekančiais upeliais veda į vakar lankytą Troodos kalnyną. Žemė visur dirbama. Driekiasi vynuogynai, alyvmedžių ir figų miškeliai žvalgosi nuo atšlaičių. Javai laukuose — miežiai ir kviečiai — žemučiai su pasipūtusiomis varpomis. Moterys su pjautuvais pluša mažuose javų sklypeliuose, o vyrai aria

bei akėja laukus naujai sėjai. Tarp alyvmedžių prie vieno upelio stoviniuoja keletas tankečių. Sunku iš tolo matyti ar jie graikų ar kipriečių. Diena dar be debesėlio. Žvalgytis smagu.

"Po dešine", kreipiasi į mus gidė, "ant uolėtos atšlaitės prie pat Troodos kalnų..." Visi sužiūrime į dešinę. "...Matote vienuolyną? Tai Stavrovūni (Stavrovouni) — 'Kryžiaus kalno' vienuolynas".

Gidė pasinaudoja proga atkreipti mūsų dėmesį į senovės archeologę šv. Eleną. Imperatoriui Konstantinui Didžiajam davus laisvę krikščionybei (313 m.), jo motina Elena 327 m. keliavo į Jeruzalę lankyti Kristaus kančios vietų. Atradusi Kristaus kryžių, grįždama į Konstantinopolį, stabtelėjusi Kipro saloje. Tuo metu saloje siautęs badas, kurį buvo sukėlusi nuožmi 36-erių metų sausra. Šv. Elenai atvykus į salą su Kryžiaus relikvijomis, prasidėję lietūs ir badas liovęsis kankinti gyventojus.

Šv. Elena, gavusi nurodymus sapne, įsteigė Stavrovūni vienuolyną, palikdama jame šipulius Kristaus ir gerojo latro kryžių. Sunku atskirti istorinį turinį nuo liaudies legendos šiame pasakojime. Istorija liudija, kad šv. Elena tikrai lankėsi Kipro saloje.

Kirokitija (Khirokitia): seniausia gyvenvietė Kipro saloje

Sėdžiu saulės pusėje. O ji karšta. Gidė be paliovos pasakoja apie įdomybes dešinėje vieškelio pusėje. Mano laimė, dar yra laisvų vietų dešinėje. Išsivaduoju nuo saulės ir galiu, patogiai sėdėdamas, stebėti Kipro senovę iš vėsinamo autobuso.

Gidė sudomina Kirokitijos gyvenviete, miestu iš naujojo — neolitinio — akmens amžiaus (maždaug 6000 m.

prieš Kristų). Stabteliame. Kipriečiai savo salą vadina archeologų rojumi. Kirokitijos likučiai — apvalių namelių akmeniniai pamatai ir aslos. Kadaise jie turėjo atrodyti lyg senoviški bičių aviliai. Nūdien pamatai ir aslos apsaugoti stogu, aptverti geležine tvorele. Apyvokos rakandai, archeologų atrasti, perkelti į muziejus. Man peršasi mintis, kad apvaliosios trobelės buvo panašios į eskimų ledinę iglū.

Kipro saloje yra užtikta keturiolika gyvenviečių, panašių į Kirokitijos gyvenvietę. Trobelės, lyg eskimų iglūs, būrėsi ant kalvų ir slėnių atšlaičių. Trobelių viduje židinys valgiui virti ir šildyti žiemos metu, pasieniuose akmeniniai suoliukai, sienose langeliai — skylės.

— Kiek gyventojų galėjo turėti Kirokitija? — teiraujuosi.

— Archeologų apskaičiavimu, apie pora tūkstančių, — atsako gidė.

— O kuo jie vertėsi? — teiraujasi išvykos bendras.

Gidė skubina grįžti į autobusą. Atrodo, kad Kipro pirmūnai stengėsi kurti bendruomenę, kad galėtų sėkmingiau dirbti žemę, auginti gyvulius ir galbūt medžioti.

Grįžęs į autobusą, klausiu gidę apie Kirokitijos kapines. Mat kapinės padeda suprasti senovės žmogų ir pomirtinio gyvenimo viltį.

Nuo senovės prie rankdarbių

Kipro sala, tiesa, mažutė. Bet per ją keliauti reikia lėtai. Nuo Larnakos iki Limasolio tik 43 km. Pusiaukelėje po dešine raudonuoja baltų namukų stogai miestelio, vardu Lefkara. Vieta spalvinga. Iš rytų pusės ją supa pavasario žiedais pasipuošusi Syrkatis upės lyguma, o iš vakarų Troodos priekalniai. Pats Troodos kalnynas vis

dar po mėlynu dangumi. Kur ne kur apie Olimpo viršūnę pradeda telktis baltas debesų vainikas.

Lefkaros moterys yra garsios savo "lefkaritika" neriniais ir raštuotu išsiuvinėjimu. Meniški įgūdžiai perduodami iš kartos į kartą. Daugumoje kiemų po medžiais matai senelę, dukterį ir dukraitę prie darbo. Jos neria ar išsiuvinėja tylomis.

Kadaise šeimos motina su dukromis nėrė ir raštavo "lefkaritiką" namie, o tėvas su sūnumis vežė jų rankdarbius parduoti į Aziją, Europą, Šiaurinę Afriką. Nūdien turistai juos išperka, lankydami Lefkarą su mažučiais kiemais. Vyrų nesimato. Daugumas jų uždarbiauja įmonėse, kurios telkiasi prie didesniųjų salos miestų.

Lefkara tebesididžiuoja ne tik liaudies rankdarbiais, bet ir savita architektūra ir menu. Autobusu važiuoti siaura, akmenimis grįsta gatve, neįmanoma. Užtat pėsčiomis įdomu ja paėjėti, būti pakviestam užeiti, pasižiūrėti ir ką nors nusipirkti. Pirkti nesiūlo, neverčia. Moterys, mikliai tęsdamos savo nėrimo darbą, sutinka su atviru šypsniu.

Kipro salos miesteliai ir kaimai mane, užaugusį nuošaliame Žemaitijos kaimo vienkiemyje, apstulbina. Vietos tiek maža, bet visi išsitenka. Kaimyno gaidys žvalgosi per tvorelę į svetimas vištas, iš vieno kiemo į kitą nepiktai žiūri į saulėje besnaudžiančią katę šuo, kur ne kur kieme laisvai vaikštinėja ėriukas. Didesnių gyvulių nematau. Turbūt jie ganosi bendrose ganyklose upės slėnyje?

Geležinkelis Vasilikos upelio slėnyje

Trinu akis. Nejaugi?! Geležinkelio bėgiai palei upės vagą į pajūrį! "Tai vienintelis geležinkelis Kipre", šūkteli per garsiakalbį gidė. Turi tik 15 km. Kadaise buvęs naudojamas vario rūdai gabenti. Nūdien ir jis primena senovę, — bėgiai aprūdiję, tarp jų auga piktžolės.

Vėl Limasolio mieste

Nuo Kirokitijos netrunkame pasiekti Limasolį. Vieškelis priartėja prie pajūrio. Paplūdimiai platūs su viliojančiai geltonu smėliu. Viešbučių ir vilų su soduose slypinčiais plaukymo baseinais pilna. Tik žmonių maža.

Limasolis yra antras savo didumu miestas Kipre. Įdomus tuo, kad išdygo tarp dviejų pajūrio karalysčių: Amato (Amathus) iš rytų šono ir Kuriono (Kourion, arba Curium) iš vakarų. Jo pradžia sietina su graikų naujasėdija. Pradžioje vadinosi Nea Polis — Naujamiesčiu. Vėliau liaudis jį pradėjo vadinti Nemessos, o ilgainiui prigijo Lemessos — Limasolio vardas.

Apie Limasolį pirmusyk išgirdau gimnazijos suole. Tai buvo prabėgomis, ryšium su Trečiuoju kryžiaus karu (1189–1192), kalbant apie kalifą Salah ad-Din — Saladiną, laimėjusį lemiamą Hatino (Hattin) mūšį prieš kryžiuočius (1187). Ričardas Liūtaširdis, jaunas Anglijos karalius (1189–1199), tuojau po savo karūnacijos nedelsdamas, įsijungė į Kryžiaus karą prieš Saladiną. Pakeliui į Palestiną Ričardas užkariavo dalį Sicilijos salos, nes jam atrodė, kad tokiu būdu jo kryžiuočiai turės saugų užnugarį. Mokytojas Juozas Mickevičius, istorijos dėstytojas, mėgdavo pavedžioti mus po įdomias pracities giraites.

Ričardas Liūtaširdis pasiekia ir Kiprą

Saladinui užėmus Jeruzalę, buvo aišku, kad Europa bandys atgauti prarastas žemes Palestinoje. Kipro sala galėjo būti paranki bazė kryžiuočiams. Tuometinis Kipro valdytojas Izaokas Dukas (Isaac Dukas) užvedė derybas su Saladinu, tikėdamasis pagalbos ginantis nuo kryžiuočių. Iš derybų nieko gero neišėjo.

1191 m. pavasarį Kiprą pasiekė žinia, kad Anglijos karalius Ričardas išplaukė iš Sicilijos su kariauna ir yra pakeliui į Palestiną. Gandai tapo tikrove, kai balandžio pabaigoje trys Ričardo flotilės laivai pasirodė Kipro pajūryje. Du iš jų nuskendo audros metu, bet tretysis, kuriame keliavo Ričardo sesuo Joana, Sicilijos karalienė, ir jo sužadėtinė Berengarija Navarietė (iš Navarre), išmetė inkarą prie Limasolio. Valdytojas Izaokas atskubėjo į Limasolį, norėdamas pakviesti karališkąsias damas išsikelti į salą. Tačiau jos atsisakė, nes baiminosi, kad nepatektų į valdytojo Izaoko rankas kaip įkaitai. Reikalo verčiamos, paprašė leidimo įgulai išlipti ir apsirūpinti vandeniu ir maistu. Valdytojas Izaokas atsisakė duoti leidimą. Sklido gandai, kad pats Ričardas yra pakeliui į Kiprą. Izaokas metėsi stiprinti pajūrio gynybą. Maždaug po savaitės atplaukė Ričardas su didesne flotile. Izaoko elgesyje Ričardas įžiūrėjo įžeidimą. Neprašydamas leidimo, Ričardas išsikėlė į salą su karo pasiilgusiais kryžiuočiais ir pradėjo žygį į Limasolį. Mieste buvo daug valdytojui Izaokui nepalankių italų prekybininkų ir graikų gyventojų. Atsargumo dėlei Izaokas pasitraukė į Troodos kalnyno atšlaites. Matydamas Ričardo jėgų persvarą, pasiūlė derybas. Derybos vyko Ričardo stovykloje. Izaokas sutiko sumokėti karaliui vienkartinę duoklę, leisti laisvai be muitų apsirūpinti maisto atsargomis bei vandeniu, siųsti savo kariuomenės dalinį į Kryžiaus karą Palestinoje. Net pasiūlė karaliui savo dukterį kaip įkaitą!

Izaokas buvo suktas. Lankydamasis Ričardo būste pastebėjo, kad karalius nėra toks galingas kaip iš tolo atrodė. Vos grįžęs į savo stovyklą, nuo sutarties atsimetė. Izaoko nelaimei, tą pačią dieną prie Ričardo jėgų prisijungė keletas Palestinos didikų su riterių palyda, norėdami pasveikinti daug žadantį karalių.

Ričardas kelia vestuves Limasolyje

Gegužės 12-ąją Ričardas atšventė savo vestuves su Berengarija Limasolio pilies koplyčioje, apvainikuodamas jaunąją Anglijos karalienės karūna. Sekančią dieną Limasolį pasiekė ir atsilikusioji Ričardo flotilė. Tuo tarpu Izaokas, supratęs savo klaidą, pasitraukė į kitą salos galą — Famagustą. Ir čia nesijautė saugus, nes grėsė pavojus ir iš jūros, ir iš salos. Nutarė trauktis į salos centrą — Nikosiją. Žmoną, armenę princesę, ir vienintelę dukrą pasiuntė į šiaurinį salos pakraštį — Kirenijos (Kyrenia) uostą, tikėdamasis, kad bėdos atveju, šeima galės pabėgti į Armeniją. Nikosijoje sutelkęs kariauną, pastojo kelią Ričardui prie Tremitos (Tremithus) miestelio. Mūšis nenešė Izaokui pergalės. Reikėjo trauktis bėgant. Ričardas įžygiavo į Nikosiją be pasipriešinimo. Gyventojai sutiko jį išskėstomis rankomis kaip išgelbėtoją. Mat Izaokas buvo neteisėtai paglemžęs salos valdymą iš Bizantijos imperatoriaus.

Istorija yra pilna staigmenų. Likimas nusišypsojo Izaokui: Ričardas staiga susirgo. Dabar Gajus Luzinjanas (Guy de Lusignan) perėmė vadovavimą. Jis užėmė Izaokui ištikimas tvirtoves, paėmė į nelaisvę jo šeimą, laukiančią išgelbėjimo Kirenijos uoste. Izaokas dabar aiškiai suprato, kad pralaimėjo. Pasiduodamas besąlyginiai Ričardui, prašėsi, kad nebūtų sukaustomas geležies grandinėmis. Ričardas buvo Liūtaširdis ir mėgo sąmojų: Izaoką liepė atvesti surakintą sidabro grandine.

Visa Kipro sala buvo Ričardui Liūtaširdžiui pavaldi. Jam rūpėjo galimai daugiau iš to pasipelnyti. Izaokas buvo paglemžęs valdžią — atsimetėlis nuo Bizantijos. Ričardas grąžino teisėtvarką, kuria vadovavosi Kipras prieš Izaoko atsimetimą. Salos gyventojai graikai pajuto, kad Izaoko pralaimėjimas jiems neatnešė pergalės. Ir

dabar jie neturėjo žodžio salos valdyme. Ričardas Liūtaširdis uždraudė graikams auginti barzdas. Kipriečiai turėjo nusiskusti barzdas!

Ričardo valdžia Kipre trumpa

Ričardas Liūtaširdis užkariavo Kiprą nenoromis. Užtat tuojau pat pradėjo ieškoti būdo, kaip nuo jo atsikratyti. O vis dėl to reikėjo skaitytis su nauju Kryžiaus karų poreikiu. Palestinoje kryžiuočiai buvo nustumti į pajūrį. Šiuo metu Jeruzalės karalystė ir kitos kryžiuočių valstybės turėjo stiprius laivyno telkinius rytinėje Viduržemio jūros dalyje jūrą užvaldžiusiųjų itališkųjų respublikų dėka. Visi laikė savaime suprantamu dalyku, kad Kipras turi būti pavaldus Kryžiaus karo poreikiams kaip kadaise jis buvo pavaldus Artimųjų Rytų imperijoms.

Ričardas greitai patyrė tai, ką jis nujautė iš pat pradžios, — kad Kipras jam vietoje naudos atneš daug bėdų. Tiesa, graikai pradžioje džiaugėsi išlaisvinimu iš Izaoko Duko — apsimetėlio letenos. Tačiau graikai negaišo murmėti ir sukilti prieš svetimtautį užkariautoją. Ričardo paliktas valdytojas anglas sukilimą numalšino. Pakorė graiką vienuolį, kuris buvo pasiskelbęs Kipro imperatoriumi. Be abejo, šis įvykis dar labiau skatino Ričardą kaip nors *parduoti* Kiprą. Kryžiuočių Templarų ordinas jam pasiūlė 100.000 dinarų, įmokėdamas tuojau pat 40.000 dinarų grynais. Ir Templarai sukilimo neišvengė. Tik drastiškomis priemonėmis ir masinėmis žudynėmis jie pajėgė apvaldyti salos graikus. Gidė ir šiandien priminė "kraujo upę, kuri užtvindė Nikosiją".

Kryžiuočiai, kaip kadaise arabai musulmonai, siautėjo salos lygumų miesteliuose, priversdami gyventojus trauktis į kalnus. Templarai sukilimo nesitikėjo. Kreipėsi, į Ričardą, norėdami atsisakyti pirkimo sutarties.

Laisvės paminklas Nikosijoje

Nikosija. Jungtinių Tautų kariuomenės būstas prie "Žaliosios sienos". Graikus-kipriečius nuo turkų-kipriečių saugo JT kareiviai

Trys kartos mezga Nikosijos namų kieme

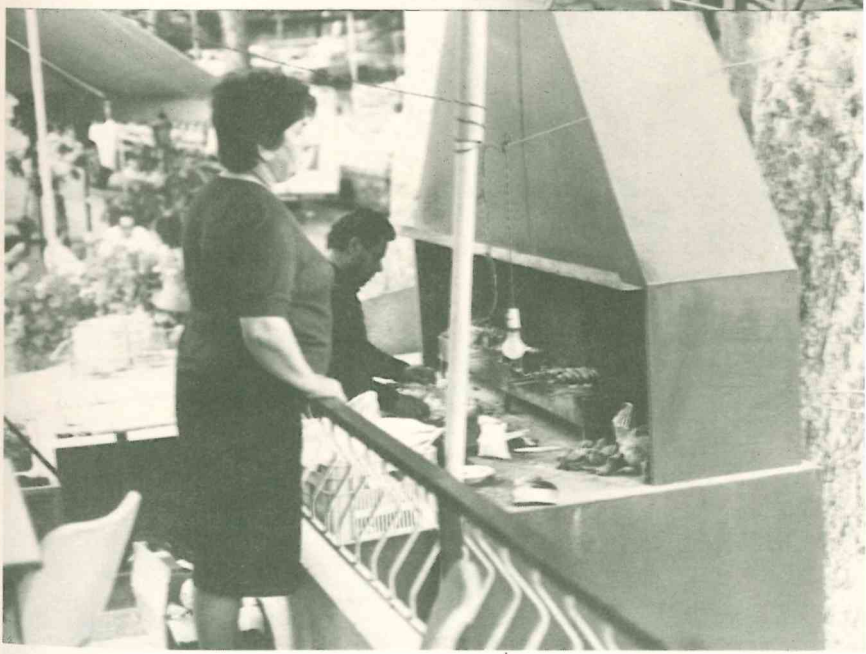

Šiš-kebabas gaminamas lauko valgykloje yra gardus

Arkivyskupo rūmai Nikosijoje. Viršuje iš Viduramžių, o apačioje šiuolaikiniai

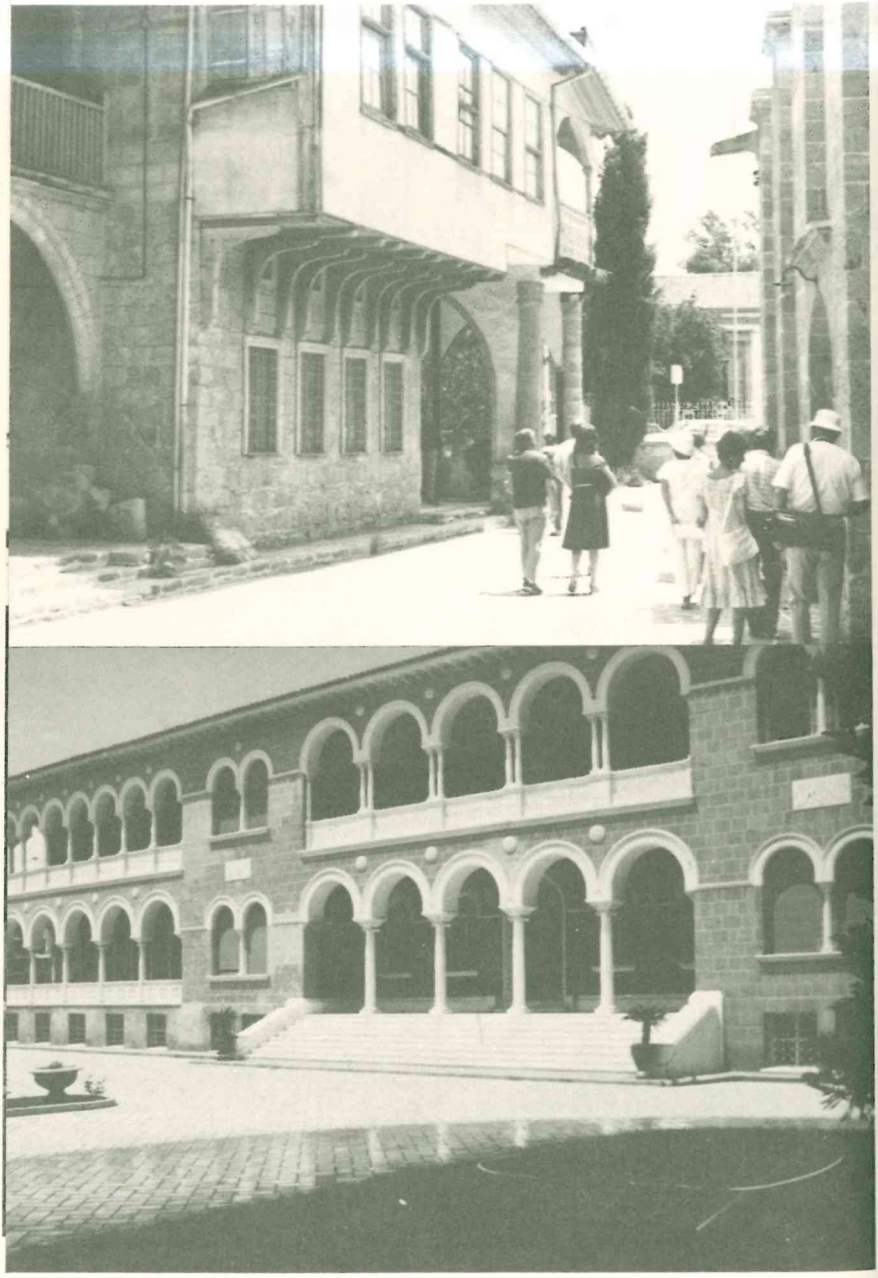

Ikonos Arkivyskupo katedroje Nikosijos mieste. Viršuje: Jėzaus suėmimas
Apačioje: Nukryžiavimas

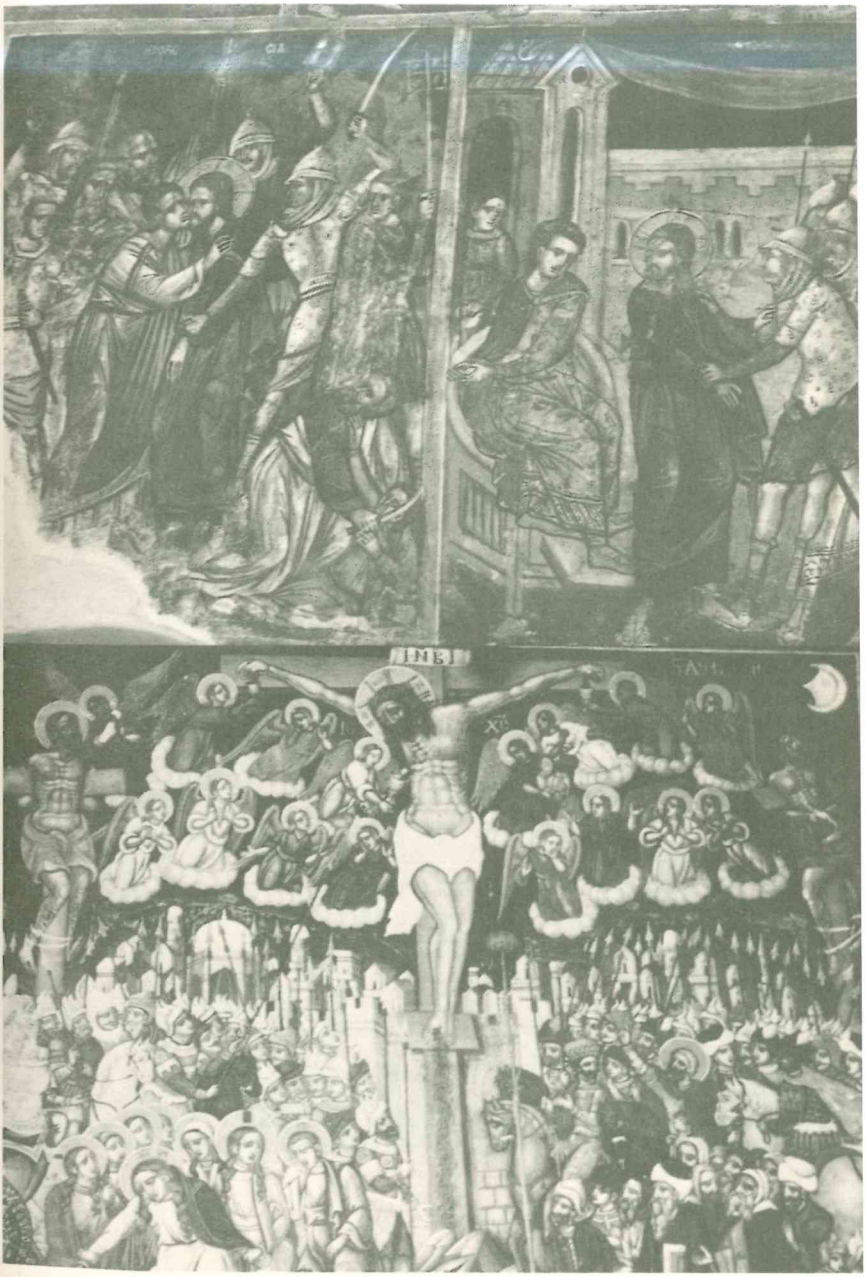

Mozaikos "Ktisis" — Kūrimas detalė

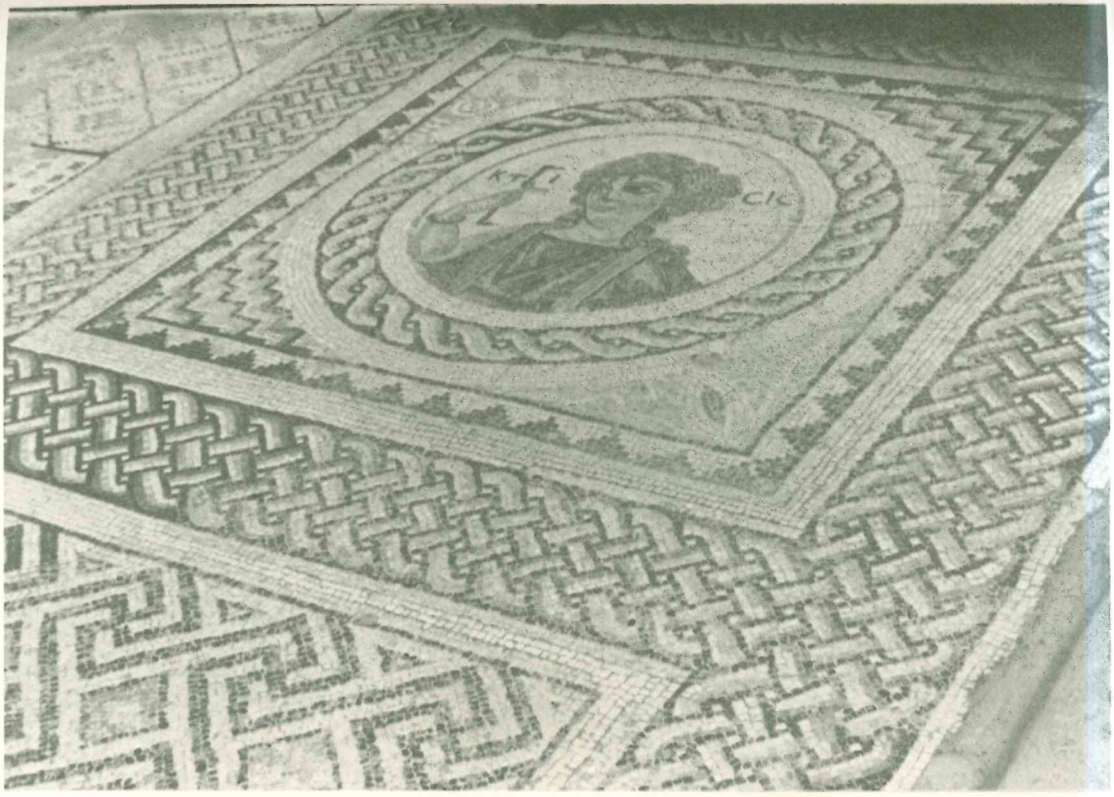

Bizantiško stiliaus aslos mozaika "Ktisis" — Kūrimas, — Kūrėjo išmintis vaizduojama moterimi su matuokle

Kur dabar ganosi avys, kadaise buvo šaunus miestas, vardu Curium — Kurionas

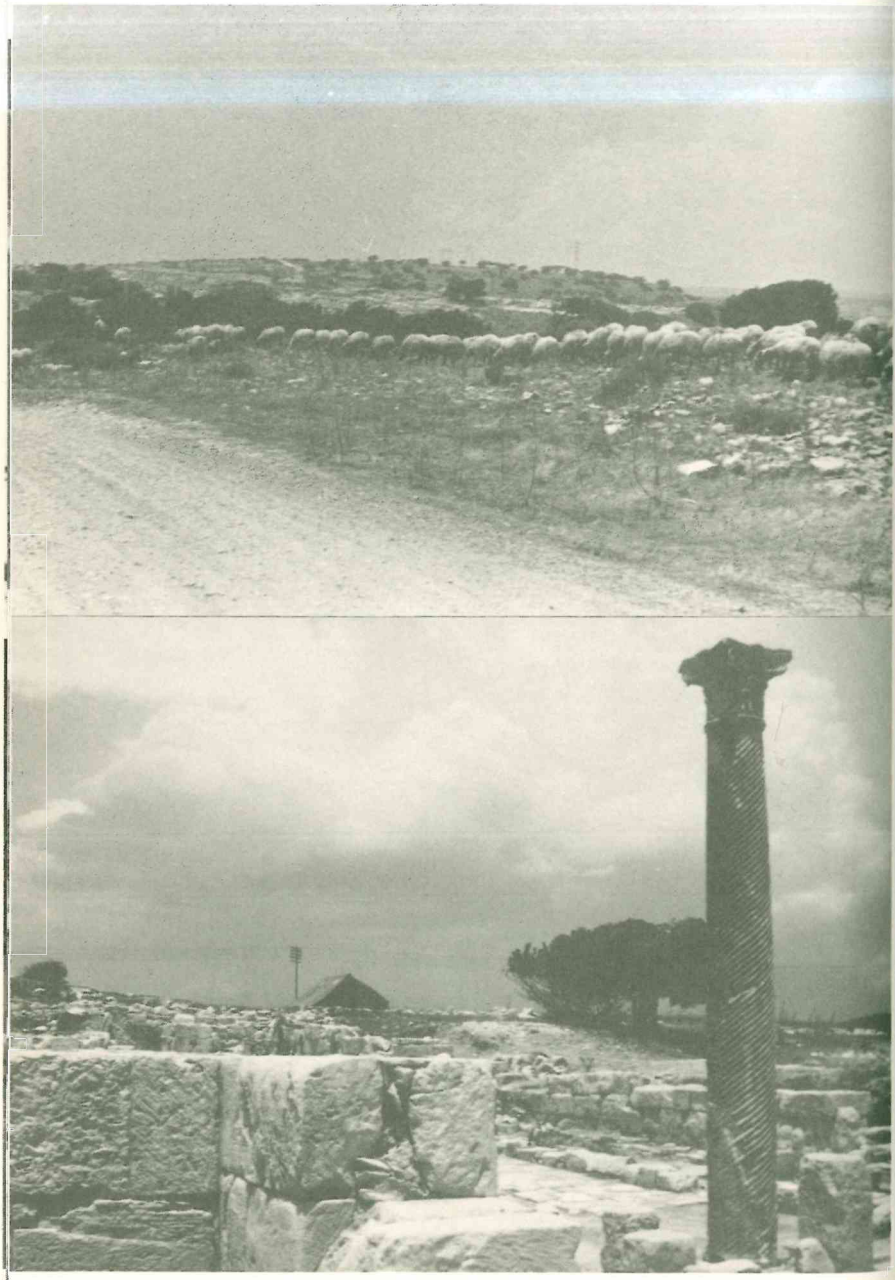

Kurionas. Archeologų palapinė prie Apolono šventovės

Dvi šventovės Kurione: viršuje Apolono — pagonių, o apačioje Kristaus — krikščionių. Nūdien šventovių griuvėsius skiria tik žvyruotas kelias

Bendras Pafos uosto vaizdas

Centrinė Pafos uosto dalis

Senovės Pafos miesto aikštės likučiai. Pasak kipriečių, Apaštalas Paulius čia buvo plaktas

Šiuolaikinis Pafos yra patrauklus europiečiams

Svetingas Pafos uosto šeimininkas. Einame į restoraną žuvies valgyti

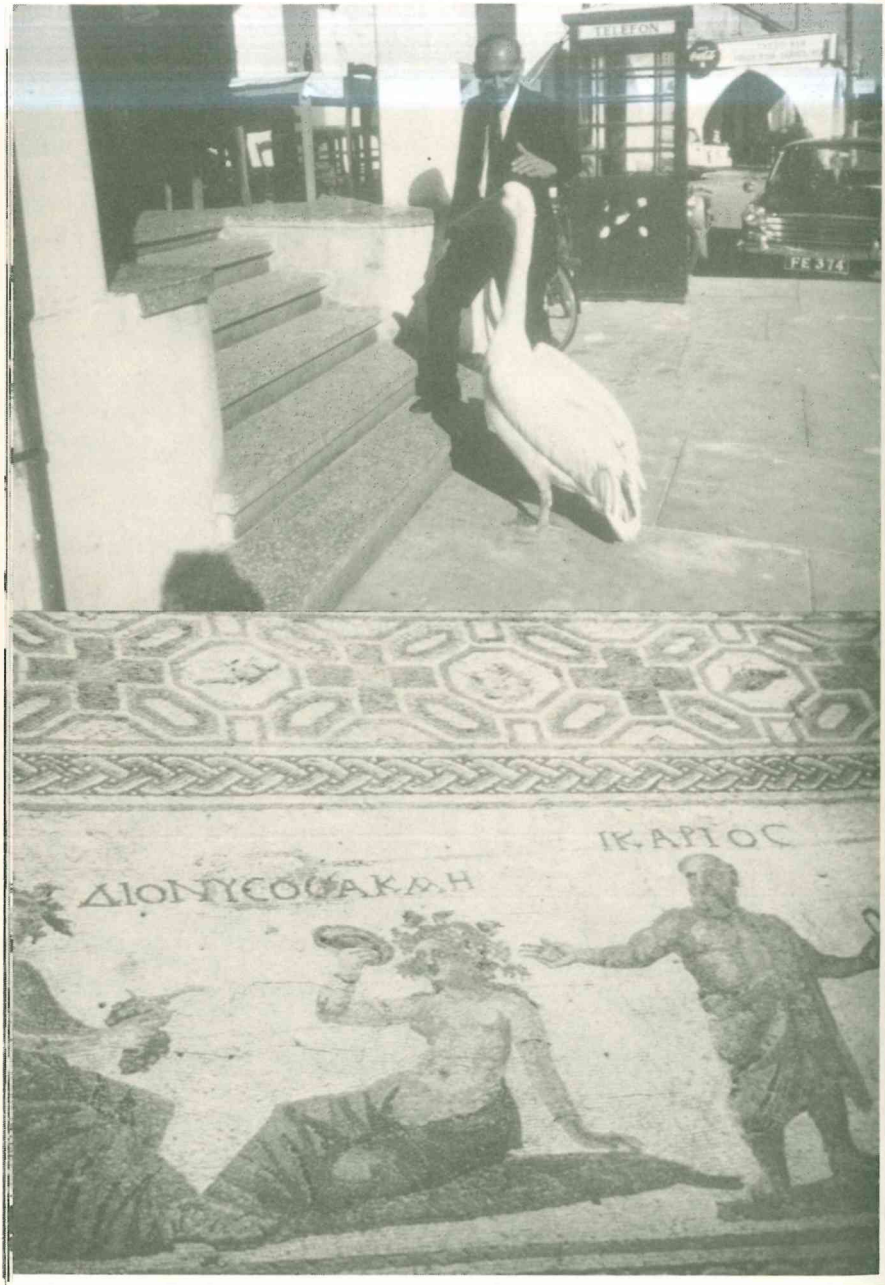

Dionisas ir Žemdirbys Pafos romėnų vilos asloje:
augalijos dievaitis išmoko Žemdirbį gaminti vyną

Afroditės uola. Čia jūros mūšoje gimė meilės deivė

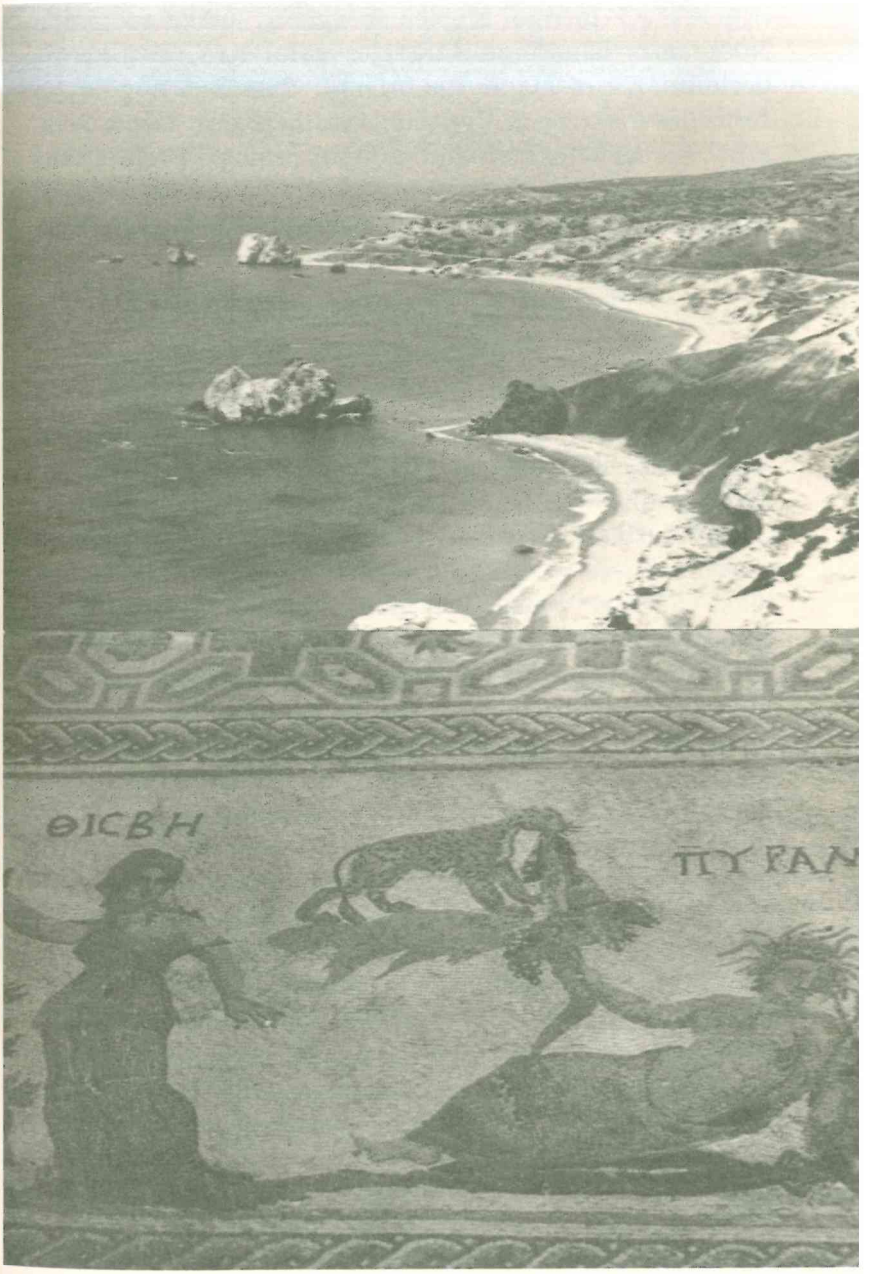

Tisbė ir Piramas Pafos romėnų vilos asloje

Ričardas buvo ne tik "liūtaširdis", bet ir atviras intrigoms. O intrigų kipriečiai apie jį daug pasakoja. Norėdamas išnarplioti Jeruzalės karalystės raizginį, jis perleido Kiprą Gajui Luzinjanui, Saladino nugalėtam Jeruzalės karaliui, už tą pačią 100.000 dinarų kainą. Šiaip taip sukrapščius 40.000 dinarų sumą Templarams atmokėti, Kipras vienerių metų būvyje perėjo į naujo savininko rankas — luzinjanų dinastijos, kuri valdė Kiprą tris šimtmečius.

Karalystė vardu Amatus (Amathus)

Autobusas lėtai rieda kone pačiu pajūriu. Saulė ramiai jūrai suteikia žydrai mėlyną spalvą. Gidė, neperstojamai kalbėdama, sieja pakelės vietoves su istorija bei turizmo įžymybėmis. "Iš Amatus karalystės beliko tik šis piliakalnis po dešine". Visų galvos nukrypsta į pailgą kalvą su plokštuma ant viršaus. Sustojame. Piliakalnis atkasinėjamas. Saulėje pluša vaikinai ir merginos. Vaikinai trumpakelniai ir tik kepurėti, o merginos dangstosi ir palaidinukėmis. Gidė įterpia gerą žodį apie juos: "Tai jauni studentai iš daugelio kraštų. Jie savanoriškai dalyvauja archeologiniame Amatus karalystės atkasime. Nauda ir mums ir jiems: atkas mūsų praeitį ir mokosi būti archeologais". Naudoti savanorišką jėgą Artimųjų Rytų archeologiniuose tyrinėjimuose yra šiuolaikinis poslinkis. Esu patyręs asmeniškai jo naudą. Apčiuopiamu būdu domimasi ir susipažįstama su archeologijos metodu ir darbu.

Amatus karalystės senovė siekia XI a. prieš Kristų. Vario ir geležies rūdų kasyklos masino ir asirus, ir filistinus, ir finikiečius, — reikėjo uosto rūdai išvežti. Amatiečių karalystę sudarė ne graikai ar kiti ateiviai, bet čiabuviai. Savo kalba, politine sąranga, atvirybe kultūrai amatiečiai buvo "tikrieji kipriečiai".

Archeologiniai radiniai — Amatus karalystės įžymybės nūdien patraukia dėmesį daugelyje pasaulinio garso muziejų: Luvro Paryžiuje, Metropolitan New York'e, Stambulo.

Amatus karalystė tapo piliakalniu dėl pasikartojančių arabų užpuolių. XIV a. senasis uostas ir miestas buvo palikti šiuolaikiniams archeologams. Piliakalnio akmenis prancūzas M.F. Lesseps panaudojo Suezo kanalo statybai.

Asilas ir automobilis ant vieškelio

Kipre asilą pakeičia automobilis. Tačiau asilų ant vieškelio ir nūdien galima pamatyti. Ypač rytmečiais ir pavakariais. Būdinga, kad vyras joja ant asilo į dienos darbus ar po darbų, o žmona su kūdikiu ant rankų ar po ranka seka pėsčiomis. Turistai dažniausiai stebisi ir klausia gidę, "Kodėl vyras, o ne moteris ant asilo?" Gidė atsakymo neturi. Šypsosi ir prideda: "Pas mus taip įprasta!" Kartą ir plačiau paaiškino: "Jeigu matai moterį jojant, o vyrą einant iš paskos, žinok, kad su moterimi yra kas nors negero..."

Limasolio mečetės užrakintos

Po 1974 metų turkų invazijos Kipro sala išgyveno "tautų kraustymąsi". Turkai-kipriečiai kėlėsi, viską palikę, į turkų sritį, o graikai-kipriečiai — į graikų. Turėdamas pusvalandį laisvo laiko Limasolyje, ieškau mečetės. Mečetę nesunku iš toli matyti. Minaretai stiebiasi virš neaukštų namų stogų. Radęs mečetę, bandau užeiti, bet mečetė užrakinta su didele spyna vartuose. Musulmonui kipriečiui nėra vietos tarp krikščionių kipriečių. Turbūt tas pat galioja krikščionims kipriečiams anapus "žaliosios sienos".

Graikai ir turkai geria tokią pat kavą

Nūdienis Limasolis, būdamas Kipro didmiesčiu, uostu, vyno sandėliu, turi ir daug atgaivos namų — "kavinių". Geriausias gėrimas yra kava. Ji tiršta, juoda, su daug padugnių. Geriama iš mažų puodukų su daug cukraus. Graikai ją "graikiška", o turkai "turkiška" vadina. Norint bent šiek tiek kavos skonį pajusti, reikia paprašyti kavos "su mažai" cukraus.

Tikrovėje ši kava yra turkų kavinės pomėgis. Užsisakydamas graikiškos kavos puoduką, primenu patarnautojui turkiškąjį "az šekerli" (mažai cukraus). Vaikinas mane gerai supranta. Gaunu kavos *az šekerli* .

Šiandien nerandu Apaštalo pėdsakų

Už Limasolio į vakarus, irgi palei pajūrį, yra kita senovės karalystė: Kurionas (Kourion arba Curium). Graikai-kipriečiai ją vadina *Kourion* vardu. Romėnai kadaise pakeitė vardą į *Curium* . Važiuojame jo linkui.

Gidė iškilmingai paprašo mus įsidėmėti dvi datas: 365 m. liepos 21-ąją ir XII a. prieš Kristų. Pirmoji data svarbi, nes tą dieną žemės drebėjimas visiškai sunaikino Kurioną, svarbų Kipro miestą, o antroji primena lemtingą šimtmetį salos istorijoje savo masiniu imigrantų antplūdžiu iš Egėjo jūros salų, padariusį Kiprą graikišku.

Vieškelis, lyg asfalto strėlė, kerta milžinišką Fasūri (Phassouri) plantaciją. Siauras. Šonus saugo eukaliptai. Kadaise čia būta pajūrio pelkių su uodais, o dabar yra citrusų miškas su vynuogynų properšomis. Gidė atkreipia dėmesį į granatmedžius. Jie sodinami pakelėse, nes jų vaisius granatas — išvaizda panašus į obuolį — esąs ir gardus, ir stebuklingas. Kipriečiai brangina gausią šeimą ir senus vestuvių papročius. Vestuvių vakarą sutraiškoma

granatmedžio vaisius prie jaunavedžių miegamojo durų. Kadangi granatas turi daug sėklų, tikimasi, kad sutraiškymas padės jauniesiems turėti daug vaikų.

Važiuoti per Fasūri plantaciją malonu. Eukaliptai, rymodami vieškelio šonuose, lyg skėčiu dengia vieškelį nuo saulės. Atidarius langą, jauti gaivų orą.

Komandarija (Commandaria) vynas

Pervažiavus plantaciją, vieškelis pradeda vingiuotis. Atokiau nuo vieškelio — trejeto kilometrų atstume, matyti Kolosi (Kolossi) bokštas-tvirtovė. Gidė pastebi, kad Kolossi tvirtovė yra 23 m. aukščio. Tai kryžiuočių — šv. Jono (arba Jeruzalės) riterių būklas Kipro saloje. Saladinas išvietino kryžiuočius iš Šv. Žemės. Jų ordinai ieškojo užuovėjos Vidužemio jūros salose. 1210 m. Šv. Jono riteriai pasistatė centrą, gavę iš luzinjanų 40 aplinkinių kaimų. Pradžioje jie užsiėmė vynuogių ir cukrinių runkelių auginimu. *Commandaria* — Komendatūros vynas buvo gaminamas iš vynuogių, kurios auga apie Kolosi tvirtovę. Vynas raudonas ir tirštas. Malonus gerti. Panašus į porto vyną, tik kur kas saldesnis. Kipriečiai jį geria "trečiajam" — po valgio.

Kipro salos "pompėja" — Kurionas

Kuriono griuvėsių nuo vieškelio nematyti. Mat miesto būta ant pajūrio iškyšulio skardžių ir aukštumos. Užvažiavus į aukštumą, pamatai archeologų atkastas miesto dalis. Išlipus, mūsų dėmesį patraukia ne griuvėsiai, bet šiuolaikinis Ikaras — du ikarai — sparnuoti drąsuoliai be sklandytuvų. Pajūrio aukštuma ir popiečio vėjas nuo jūros sudaro sąlygas sportininkams pasigalynėti ir pasimėgauti oro srovėse. "Tai anglų karininkai iš

Episkopi bazės", — paaiškina gidė. Sparnai spalvoti, judesiai primena baletą, — abu sutartinai ieško paslaugių oro srovių, veržđamiesi į jūrą. Smagu stebėti jų vienišumą, drąsą ir pavaldumą oro srovėms. Skraido meistriškai. Ikaras drobės sparnų neturėjo. Jo sparnai bijojo saulės, nes buvo padaryti iš vaško.

Tą dieną atėjo pasaulio galas

Kuriono lankymą gidė pradeda pasakojimu apie lemtingą žemės drebėjimą. Stovime prieš vitriną su piešiniu. "Jie buvo miegamajame kambaryje. Motina, jaunutė vos 19 metų moteris, dar tebelaiko prie savo krūtinės pusantrų metukų kūdikį. Kūdikis, su dygstančiais dantukais, griebiasi už motinos alkūnės. Ant jų guli vyriškis, maždaug 28 m. amžiaus, atrodo, šeimos tėvas, ir bando apsaugoti motiną ir kūdikį nuo milžiniškų kalkakmenio luitų... Tai įvyko tą dieną, kada pasaulis baigėsi Kurione". Gidė savo įžanga mus perkelia į seną, keturiolikos šimtmečių karalystę, kuri yra atkasinėjama šiuolaikinių archeologų.

Kurionas yra atkastas tik iš dalies: teatras, keletas vilų, pagonių ir krikščionių šventovės. Daugumas miesto pastatų tebėra po šimtmečių antklode.

365 m. liepos 21-oji diena

Moteris, kurios kaklą perkirto kalkakmenio luitas, turi kaulinį segtuką plaukams. Ant vyro pirštо yra žiedas su "chi-ro" — dviem pirmosiomis raidėmis iš graikiško "*Chr* istos" (Kristus). Nūdien ši šeima — trejukė yra tik skeletų likučiai. Trejukė laikosi kartu, saugodami vienas kitą, jų namui sukiūžtant prieš šešiolika šimtmečių. Archeologija yra mokslas, kuris panaudoja ne tik radinius, bet ir vaizduotę.

— Ar ši šeima buvo vienintelė auka tą dieną?" — klausiu.

— Eikim! — sako ji.

Jaunosios šeimos namas turėjo būti kadaise puikus. Kitoje išlikusių pamatų ir aslos pusėje gidė rodo į tarpdurį, kuriame buvo rastas pusamžio šeimos tarno skeletas. Lubų luitai ir jam sutriuškino galvą. Tinko sienų likučiai dar tebesipuošia šimtmečių nublukintomis freskomis. Mirtis, atrodo, atėjo į Kurioną staiga ir be įspėjimo. Šimtai, labai galima tūkstančiai, tą lemiamą dieną tapo jos auka. Pagal nūdienius apskaičiavimus, masyvus žemės drebėjimas, su epicentru mažaug 58 km į pietvakarius po jūros dugnu, sukniuždė miesto pastatus, o sukelta jūros banga — *tsunami* nuniokojo pajūrį, pasiekdama Graikiją vakaruose ir padarydama žalos Aleksandrijai, Egipte, pietuose. 365 liepos 21-osios dienos data buvo nustatyta iš monetų, rastų griuvėsiuose. Monetų, kurios liudytų vėlesnę datą, neužtikta.

Kurionas išblėso iš istorinės atminties. Tiesa, keliolikai metų praėjus, išdygo netoliese naujamiestis, bet senasis Kurionas liko žuvusiu miestu.

Amerikiečiai archeologai atranda Kurioną

Ant išnykusio skardžio prie jūros kyšojo kur-ne-kur sienų likučiai, matėsi skardyje išskaptuota daubelė su ilgais suolais. Medžiai ir krūmai iškyšulio aukštumos nemėgo. Smilgos ir piktžolės kerojosi lietingu metų laikotarpiu. Piemenys vietovę laikė pavojinga, — pasitaikydavo, kad galvijai įgriūdavo į požeminius rūsius. Mūsų amžiaus pradžioje imta domėtis vietovės likučiais, raustis po daubą skardyje, atkasinėti pamatus... Pastebėta, kad prie iškyšulio būta ir uosto.

Ketvirtajame mūsų amžiaus dešimtmetyje (1934)

amerikietis archeologas J.F. Danielis (Daniel) tyrinėjo iškyšulio skardį ir užtiko romėniškus namo likučius. Jame atrado žemės drebėjimo padarinius: sukniuždintą namą ir šeimos skeletus. Pelenų niekur nebuvo užtikta. Sunaikinimas rodė, kad tai buvęs žemės drebėjimas. Tačiau Danielis neturėjo galimybių raustis po Kuriono griuvėsius. Kitas amerikietis, mūsų dešimtmetyje, pradėjo domėtis miesto ant jūros iškyšulio senove.

Kurionas istorijoje

Kurioną įkūrė graikai XII a. prieš Kristų. Mikeniečių banga iš Egėjo jūros salų ir Peleponeso praturtino kipriečius graikų kultūros įnašu. Po trejeto šimtmečių Kurionas pateko į asirų rankas. Asirus ilgainiui pakeitė egiptiečiai ir persai. Graikiškoji kultūra, labiau negu kitos, sąlygavo kipriečius. Nenuostabu, kad Kurionas su entuziazmu dėjosi prie Aleksandro Didžiojo žygių IV a. prieš Kristų. Aleksandrui mirus, Kurionas kaip ir visas Kipras, buvo Egipto Ptolemėjų valdžioje. Spėliojama, kad Kurionas tada išaugo į 20.000 gyventojų miestą.

Senovės istorikas apie Kuriono galą

Monetos padėjo archeologams nustatyti žemės drebėjimo, sugriovusio Kurioną, datą. Mat jos turi ryšį su tuo, kurio vardu buvo nukaltos. Kurione rastos, vėliausiai nukaltos monetos, priklauso imperatoriui Valensui (Valens), — jis valdė tarp 364–378 m. Jos rodo, kad baisioji nelaimė ištiko Kurioną Valenso valdymo pradžioje. Tokiu būdu gaunama 365 m. data.

IV a. istorikas Amijanas Marcelinas (Ammianus Marcellinus) aprašo žemės drebėjimą, kuris ištiko Kipro pajūrį liepos 21-osios ryto metą. Jis pasakoja: "Šiek tiek

po aušros, po smarkios ir pasikartojusios audros su žaibais ir griaustiniu, nejudrioji ir tvirta žemė drebėjo ir purtėsi. O jūrą bangos privertė pasitraukti nuo žemės. Bedugnės gelmėse žmonės galėjo matyti įvairiausius, dumble įklimpusius gyvūnus, plačius kalnus su giliais slėniais... Daug laivų matėsi ant jūros dugno tarsi ant kranto".

"Jūra, įtūžusi dėl šios prievartos trauktis nuo žemės, staugė. Ji sukilo ir pergalingai metėsi per nuniokotas seklumas ant salų ir žemyno pakrančių, sunaikindama nesuskaitomą daugybę pastatų miestuose... Tai buvo milžiniškas vandens telkinys, — jūra grįžo baisia banga, kai buvo mažiausiai laukiama nuskandindama tūkstančius žmonių. Bangai aprimus, grasūs potvynio ir atoslūgio verpetai išnešė ant žemės daug paskandintų laivų. Didžiuliai laivai, nešami vėjo gūsių, atsidūrė ant namų stogų. Taip įvyko Aleksandrijoje. Kiti laivai buvo nunešti keletą mylių nuo jūros pakrantės. Taip atsitiko lakoniečių laivui, kurį aš pats mačiau..."

Marcelino pasakojimas patvirtina archeologų išvadas ryšium su žemės drebėjimu ir tsunami — naikinančia jūros banga. Vanduo pradžioje pasitraukė, atidengdamas net gyvūnus jūros dugne, po to grįžo nuožmia jėga, naikindamas visa rytinėse Vidužemio jūros pakrantėse.

Archeologai tebesirausia

Archeologai rausiasi po Kurioną nuo 1981 metų. Dovydas Cooper'is (Cooper) ir šiemet su grupe specialistų iš Arizonos universiteto Jungtinėse Amerikos Valstijose, panaudodamas vėliausias archeologijos įžvalgas, net seisminę archeologiją, vis daugiau sužino apie Kuriono galą ir gyvenimo būdą Romos imperijos Kipro provincijoje IV a. po Kristaus.

Mano bendrakeleiviai naudojasi laisvu laiku, ragaudami Kipro vyną šiuolaikiniame Kuriono restorane ar rinkdamiesi atminus krautuvėje. Klajoju vienas ant Kuriono iškyšulio skardžio. Drąsuoliai ikarai — sklandytojai jau kažkur nusileido. Dar tik birželio pradžia, o jau girdisi žiogų simfonija mirusiųjų miesto krūmuose. Vietos, kur atkasinėjama, aptvertos virvėmis. Kai kur kabo užrašas: "Prašome netrukdyti!" Archeologų palapinės atokiau daubelėje su uždengtomis įėjimo angomis. Archeologai keliasi anksti. Vidudienio poilsis yra jiems reikalingas. Be to, oras įkaista. Vakarai naudojami paskaitoms. Gulama vėlai.

Netoliese ganosi didžiulė avių ir ožkų banda. Piemens nematau. Ir galvijai ieško paunksmės.

Viešieji Kuriono pastatai

Kuriono miesto būta kultūringo. Iš priešKristinių laikų mane sudomina du pastatai, geriau pasakius, dviejų pastatų rekonstrukcijos: Apolono šventovė ir teatras, o iš kristinių — bazilika.

Apolonas buvo Kuriono dievas-globėjas, graikų dovana Kiprui. Graikų religijoje Apolonas buvo vienas svarbiausių dievų. Jis buvo siejamas su pranašyste, medicina, muzika bei poezija, šaudymu (medžioklėje) iš lanko, ir įvairove piemenų poreikių — rūpesčiu galvijais bei banda. Be to, Apolonui rūpėjo žmogaus dorovė. Jis buvo doras dievas. Darna ir teisėtvarka jam priklausė.

Graikai Apoloną dažnai siejo su kultūrine pažanga — įstatymais, menu, filosofija. Būdamas muzikos ir poezijos globėjas, jis dažnai siejamas su Mūzomis. Turbūt pačioje pradžioje Apolonas buvo garbinamas kaip ganyklų ir kaimenių dievas, o ilgainiui iškilo kaip šviesos

dievas. Po V a. prieš Kristų, Apolonas jau buvo tapatinamas su Saule — *Helios*, — jis buvo Saulės dievas.

Beje, Apolonas mėgo moteris. Legendose jis yra Aristėjo, Asklepijaus, ir net Orfėjo tėvu. Tačiau jo meilikavimasis moterims ne visuomet nešė palaimą. Dafnė verčiau tapo lauro medeliu, nenorėdama jam atsiduoti, o Marpesa pasirinko mirtingo vyro meilę, atmesdama jo meilę. Apolono kultas buvo panheleninis — siejo visus graikus, o jo orakulas turėjo pranašystės reikšmę. Delfai ir Didymai buvo du žymiausi Apolono orakulai — šventovės.

Romėnų religijoje Apolonas buvo garbinamas daugiareikšmiai, bet ypač kaip sveikatos nešėjas ir pranašystės dievas.

Apolonas ir Dafnė

Dafnė buvo viena iš nimfų — deivė, kuri įasmenina lauro medelį. Aplamai, nimfos buvo gamtos reiškinių įasmeninimas. Neaišku ar nimfos buvo mirtingos ar nemirtingos, ar tik turėjo ilgą amžių. Nimfų buvo labai daug mitologijoje. Vienos jų atstovavo vietovėms, o kitos buvo tapatinamos su gamtos reiškiniais. Jos buvo vaizduojamos jaunos, gražios, švelnios, mėgstančios muziką, ieškančios meilės. Tačiau buvo nimfų, kurios mėgo keršyti.

Dafnę pamilo Apolonas ir Leukipas, paprastas mirtingasis. Leukipas, norėdamas būti arti Dafnės, persirengė nimfa. Maudantis, nimfos pamatė jį esant vyriškiu ir jį sudraskė į gabalus. Tada Apolonas bandė savo laimę. Dafnei Apolonas nepatiko. Ji prašė Gėją, kad pagelbėtų pabėgti nuo Apolono meilės. Gėja pavertė Dafnę lauro medeliu. Kadangi Apolonas labai liūdėjo, — o vis dėl to jis dievas, — jam buvo leista puoštis laurų vainiku.

Kipriečiai mėgo Apoloną ir Afroditę

Apolonas buvo graikų dovana Kiprui; Afroditė buvo Kipro deivė. Kipriečių pomėgis mėgautis Apolonu ir Afrodite kelia daug minčių. Meilė apreiškiama žodžiais. Kada žodžių meilei nebeužtenka, ji reiškiasi veiksmu. O kada veiksmo per maža, meilė griebiasi muzikos. Kūrinija yra Dievo muzika. Apolonas ir Afroditė atspindi graikų Dievybės muziką gamtoje ir žmonių tarpusavio ryšiuose.

Apaštalas Paulius, keliaudamas su tikrojo Dievo žodžiu apie meilę, kuri "visa pakelia, visa tiki, viskuo viliasi ir visa ištveria (1 Kor 13, 7), turėjo matyti Apolono šventovę Kurione visame jos iškilume. Dabar liečiu tik jos pamatus, einu aslos likučiais, atsiremiu prie atstatytų kolonų.

Stebina Apaštalas, drįsęs prakalbinti Kipro pasaulį vardu Dievo, kurio muzika — pomėgis meilei girdėjosi pagonių pasaulėjautoje. Nenuostabu, kad Apaštalo neišsenkantys tikėjimo ištekliai, atvirumas gyvenimui, netylantis dvasios budrumas skatino jį nuolat tikrinti, pervertinti, šviežiau išreikšti, kas jau kartą tikėjimu buvo išgyventa, ieškoti naujų, dar neatpažintų ir nepatirtų tikėjimo atspalvių.

Kuriono bazilika

Istorinių žinių apie Kuriono gyventojų krikštą nėra. Tačiau nėra abejonės, kad jie tapo krikščionimis anksti Kipro istorijoje.

Nūdien tik žvyruotas keliukas teskiria Apolono šventovę nuo krikščionių bazilikos. Abi jos teturi tik pamatus, archeologų nuvalytus aslos tarpsnius ir kur-ne-kur sienų bei kolonų likučius, kurių ypač gausu bazilikoje.

Labai galima, kad po žvyruotu keliu slypi takas ar net keliukas iš vienos šventovės į kitą. Žemės drebėjimas ir tsunami palietė jas abi.

Ši Apolono šventovė buvo viena žymiausių religinių centrų Kipro saloje. Joje nuo VIII a. prieš Kristų iki IV a. po Kristaus Apolonas buvo garbinamas ir kaip miško dievas. Senovės raštija liudija, kad kadaise čia būta tankios giraitės su daug stirnų. Giraitė iš lauro medžių. Nūdien nė vienas krūmokšnis nėra lauro medelis.

Palypėjau ant kalvelės už Apolono šventovės. Iš čia puikiai matau abi šventoves. Krikščioniškosios bazilikos griuvėsių raizgyne stovi sveikutėlė korintiško stiliaus kolona. Turistai laukia eilės, norėdami prie jos nusifotografuoti.

Einu į teatrą Kurione

Teatras ne tik atkastas, bet ir atnaujintas. Ir nūdien jame vasaros metu 3.500 žiūrovų dalyvauja graikų dramos ir Shakespeare'o tragedijų spektakliuose. Teatrą II a. prieš Kristų aukščiausioje pajūrio skardžio vietoje, — bent 180 m aukštumoje, — išrausė graikai. Sakau "išrausė", nes teatrą sudaro pusskritulis su nuožulniai išskaptuota skardžio atšlaite publikai pasodinti. Pusskritulis teatro viršuje platus, o apačioje siaurėja, tapdamas apskrita scena su pakyla, kuri atskiria teatrą nuo stataus skardžio. Stogo teatras neturi. II a. po Kristaus romėnai teatrą atnaujimo, pritaikindami jį savo pomėgiams, o III a. teatrą perdirbo į areną sportui bei gladiatorių imtynėms.

Turistų grupės, susėdusios ant sėdynių nuožulniajame pusskritulyje, godžiai klausosi gidų aiškinimų. Girdžiu rusiškai kalbantį gidą. Nejaugi?! Grupė jaunų, margai apsirengusių vyrų būriuojasi apie senyvą gidą. Jis pasakoja

apie Kurioną ir istorinę Kipro salos panoramą. Sėsteliu netoliese. Atrodo, kad šie vaikinai yra Sovietų laivyno Viduržemio jūroje kareiviai. Pasinaudodami poilsiui skirtu laisvu laiku, susipažįsta su pasauliu, kuriame jiems tenka atlikti savo tarnybą. Veidai saulės nurudinti, daugumas šviesaplaukiai, ūgiu bemaž kiekvienas viršija kresnus kipriečius. Norėtųsi paklausti ar nėra lietuvių, žemaičių... Dairausi į juos, o jie į mane. Klausimų gidui neduoda. Pabaigus aiškinti, nesikalbėdami pakyla. Asmeniškai domėtis bestogiu teatru ant pajūrio skardžio neturi noro. Keletas vyresnio amžiaus vyrų palaukia, kol visi pajuda. Jie seka paskui.

Teatras ir graikų kultūra

Teatras graikams buvo šventovė. Teatras nebuvo vien tik vieta, bet ir pats vaidinimas, scena su dekoracijomis, grimavimas, kostiumai, rolės ir artistai. Mums teatras yra pramoga. Graikams teatras turėjo religinį pobūdį, nes tarnavo religiniam poreikiui. Teatro ištaka buvo apeiginis Dioniso, augalijos dievo, mirties ir atgimino šventimas. Dioniso garbinimu buvo įsijungiama į bendruomenę. Graikams teatras turėjo būti statomas ypatingoje vietoje. Kuriono teatras, pastatytas pajūrio skardyje, atveria akims akiračio tolumas ir padeda išgirsti savo širdies polėkius pakrantėje lūžtančių bangų nerime. Nūdien einama į teatrą gražiai laiką praleisti, graikai ėjo į teatrą dvasinių vertybių kurti, nes teatras savo vaidinimo turiniu ir kalba kaip niekas kitas kristalizavo žmogaus pasaulį. Artistas scenoje išgyvena ir išreiškia gyvenimo problematiškumą ir dramatizmą. Sofoklio, Euripido, Eschilo dramos ir tragedijos kristalizuoja žmogaus būties metmenis. Drama ir tragedija įvairiomis apraiškomis padeda suvokti dviejų žmogaus

pasaulio pradų — gėrio ir blogio — kovą, pasireiškiančią žmoguje, suvokiamą ir išgyvenamą kaip abejonė, viltis, ryžtas, kančia, džiaugsmas, tiesos atskleidimas. Žmogaus būtis — nuolatinis pasirinkimas. O teatro turinys ir kalba prašnekindavo graiką tuo, kas daro žmogų žmogumi, — dalykais, kuriems ne tik galima, bet ir reikia atsidėti.

Graikų kultūra jungė tris pastatus ir poreikius į visumą: teatrą, šventovę, sporto aikštę. Mat teatro žiūrovo būklė toli gražu ne visada duoda gerų rezultatų, nes ten, kur neįtvirtinamas gėris, įsitvirtina blogis. Graikai, tiesa, sielojosi dėl Būtinumo — lemtingosios Anankės — žmogaus gyvenime, bet jie nuvokė, kad gamtos ir žmogaus pasaulių vystymasis nėra tapatūs. Kad taptum ir išliktum žmogumi tarp žmonių, anot graikų, būtinos ne tik išorinės sąlygos, bet ir nuolatinė vidinė pastanga, neatsiejama nuo būklės ir savęs suvokimo, apsisprendimo, veiklos. "Gnosce seauton!" — "Pažink save!" įrašas puošė Delfų tarpdurį.

Klasikinė tragedija — kosminė tematika

Pirmykštis religinis graikų dramos pradas — gamtos mirtis ir atgiminas — darė žiūrovus jautrius kosminei tematikai. Ji yra perdėm savita klasikinei tragedijai. Tragedija yra įdomus žodis. Graikiškai *tragoidia* : *tragos* — "ožys" ir *oidė* — "giesmė", — "ožio giesmė ". Mat artistas buvo aprengiamas ožio kailiais. Tragedija, dramos forma, sudaro Vakarų raštijos šerdį. Jos turiniu yra žmogus, — ne eilinis žmogus, bet asmuo su sumanumu ir charakteriu, bendruomenės vadas. Jis tampa auka kliūčių, kurias jis turi bandyti pašalinti iš gyvenimo. Dažnai jam tenka pralaimėti dėl tragiško prado savyje.

Tragedijų pradžia siejasi su V a. prieš Kristų festivaliais Dioniso garbei. Kiekvienos tragedijos turinį sudaro būklė ir veikėjai, paimti iš mitologijos. Tragedijų atomazga yra didvyrių katastrofa, — įvykis su tragiškomis pasekmėmis. Įžymiausios, mus pasiekusios tragedijos raštiją sudaro Eschilo trilogija *Oresteia*, Sofoklio *Edipas Karalius* ir Euripido *Trojos moterys*.

Sėdėdamas Kuriono teatre po atviru dangumi ir žiūrėdamas į tolį mėlyname pajūryje, su malonumu prisimenu gimnazijos mokytojus, kurie mokė skaityti graikų tragediją. Tragedijos žanro analizė padėjo atkreipti dėmesį į esminį tragedijos poveikį: žiūrovas, įsijungdamas į dramą, duoda kryptį sau — užuojautai ir nerimui gyvenimo žaizdre.

Romėnai mėgo komediją ir farsą

Romėnai Kuriono teatrą pritaikė savo pomėgiams. Slinkimas nuo tragiškos dramos ir domesys teatro pastato architektūriniam iškilumui ženklino jų erą. Tiesą sakant, romėnai niekuomet nesidomėjo rimta drama, bet tenkinosi romantiška komedija su farso pradu. Komedija iš esmės siekia žmogų pralinksminti. Priešingai tragedijai, siekusiai įjungti žiūrovą į užuojautos ir nerimo jausmus, komedija stengėsi užimti žiūrovą, aplamai, kandžiu visuomeninių papročių bei institucijų iškoneveikimu, kandžia kritika ir pajuoka. O farsas, būdamas lengvo, žaismingo turinio, dažnai juokdarišku išsišokimu bei storžievišku juoku, romėnams buvo itin patrauklus. Ilgainiui, imperijos laikotarpiu, teatras buvo paverstas žiaurių ir nešvankių spektaklių arena.

Būdinga, graikų visuomenė labai gerbė teatro artistus. Tuo tarpu romėnai pradžioje tik vergams leido vaidinti teatre.

Krikščionys senovėje teatro nemėgo. Krikščionių antipatija teatro scenai sąlygojo ir laikyseną artistų atžvilgiu. Artistai buvo laikomi "benamiais".

Lieka laiko užeiti pas Efstolijų

Teatre užsibuvau. Pasijuntu vienui vienas. Ir rusų turistų grupė jau senokai dingo už teatro pusskritulio. Retkarčiais kažkur girdėti gido šneka. Sunku suprasti kalbą, nes esu teatro dauboje. Tik "Eustalios" vardą pagaunu.

"Eustolios" — kipriečių tariamas Efstolios yra vardas žmogaus, kuriam priklausė vila su mozaika išpuošta asla. Mat "Eustolios" yra išrašytas spalvotais akmenėliais priemenės asloje. Nūdien įprasta vilos griuvėsius vadinti Efstolijaus pirtimi su priestatais. Vila buvo atkasta prieš keturiasdešimt metų. Archeologų manymu, pradžioje Efstolijaus namas priklausė vienam savininkui, bet ilgainiui buvo išplėstas į Kuriono poilsio bei pramogų centrą. Pirtis yra keleto pastatų junginys. Savo visuma ji atspindi romėnų maudyklių statybą.

Dėmesį rište pririša aslų mozaika. Raštavimas jau bizantiniškas, simboliai — žuvis, povas — perdėm krikščioniški, o *Ktisis* — Kūrimo mozaika, įvaizdintas moterimi su matuokle, burte užburia. Ar Efstolijus buvo krikščionis? Atrodo, kad taip, nes žuvies ir povo simboliai įrašų fone liudija krikščionį namo šeimininką. Todėl ir Ktisis-Moteris su matuokle mozaika siejama su Kūrėju, kuriančiu pasaulį Išmintimi. Išmintis Šv. Rašte vaizduojama moters įvaizdžiu (žr. Pat 8–9).

Kai įdomu, užmiršti laiką

Efstolijaus namų lankymą nutraukia įkyrus autobuso signalas. Iš karto į signalą nekreipiu dėmesio. Dingteli

mintis: "Nejaugi manasis?!" Žvilgsnis į laikrodį ir ant keliuko laukiantį autobusą pasako visą tiesą. Skubu eiti į autobusą.

Turistą barti už vėlinamąsi neįprasta. Bet kiti kelionės bendrai pasitinka besivėluojantį rankų plojimu. Su "Atsiprašau!" skubu į savo vietą.

Skubame atgaivai

Anglai valdė Kipro salą kone visą šimtmetį. Ir dabar anglai jaučiasi Kipre lyg namie. Gal net geriau negu namie! Tarp kelionės bendrų yra keliolika anglų, kurie laiko Kipro salą savo gimtine — antrąja tėvyne. Jiems arti širdies ir Keo vyno bei alaus gamyklos. Ne vienas jų didžiuojasi buvę kareiviais Kipre. Kareiviai vyną ir alų mėgsta!

Keo įmonė yra prie Limasolio. Grįžtame atgal. Keo vyno ir alaus gamykloje esame laukiami. Commandaria vyno rūsys — įmonės pažiba. Ten mus pirmiausia nuveda. Šį vyną kipriečiai laiko iškiliausiu salos gaminiu. Perveda per visą gamyklą nuo vynuogių traiškymo iki vyno pilstymo. Vėsinimo įrangos įmonė neturi. Pasiekus pilstymo salę, matai "nusilesusius" darbininkus nuo alkoholio garų. Mus apdovanoja mažučiais vyno buteliukais.

Pagaliau atsiduriame vyno ragavimo salėje. Ji vėsinama. Stalai išrikiuoti su patogiomis kėdėmis. Vietoje butelių ant stalų padėti vyno ir alaus — Keo gaminių sąrašai. Gali paprašyti tokio gėrimo, koks labiausiai patinka. Be to, apstu kepintų bulvių skiaučių, sausainių ir sūrio. Salės pašonėje vyno pardavimo kontora. Galima vyną užsakyti dėžėmis. Bus pasiųsta namų adresu. Anglai, vyną ragaudami, nesėdi, bet apspinta kontorą ir užsakinėja vyno siuntas. "Bloody good sherry..." Visur maišosi gidė ir vairuotojas. Matyt, jie gauna iš įmonės arbatpinigų už turistų atvežimą.

Grįžtant į Larnaką nakvynės, anglai bando dainuoti. Išeina kaip anam vilkui, šunies svečiui, po vestuvių stalo lietuviškoje pasakoje. Vietoje melodijos girdėti šūkavimas.

Pagaliau pasieksiu Pafos

Vakar keliauta Rojaus turistiniu autobusu, o šiandien keliauju vėl su Afrodite. Džiaugiuosi, kad vakar buvo pakeista programa. Diena buvo ir taip kupina įspūdžių be lankymosi Pafos mieste. Kipras yra turtingas turistinėmis paslaugomis. Afroditės kelionių biuras, tiesa, mažiau paslaugus. Iš viešbučio nepaima. Reikia pačiam nueiti į nurodytą vietą. Todėl vėl einu prie Four Lanterns — Keturių žibintų viešbučio. Kipro saloje rytai esti gaivūs.

Nuo Larnakos iki Pafos yra apie 95 km. Gamtovaizdis už Kuriono pasikeičia. Kalvos aukštesnės, daugiau medžių pašlaitėse, o slėniuose slypi daugiau kaimų ir miestelių su baltai nudažytais raudonstogiais namais. Vieškelis kerta milžinišką anglų kariuomenės bazę — Episkopi. Abi vieškelio pusės aptvertos spygliuotų vielų tvora, o prie įėjimų raudonkepuriai kareiviai tikrina dokumentus. Vėl kertame kalvų keterą. Ūmai atsiveria platus ir žalias slėnis — anglų Happy Valley — Laimingojo slėnio sporto aikštės. Slėnis — sporto aikštės yra keleto kilometrų ilgio, — prasideda tarp dviejų kalvų keterų ir baigiasi geltono smėlio paplūdimiu pajūryje. Nuo vieškelio upelio nematau. Tačiau slėnis yra dosniai laistomas.

Afroditė gimė Kipro pajūryje

Pasak geologų, Kipro sala buvo iškelta vulkaniško proveržio iš Tetys (Tethys) jūros dugno prieš milijonus

metų. Ilgainiui, kai visiškai išdžiūvusią Vidužemio jūrą vėl pripildė vandenys, pasirodė dvi salos: viena šiaurinis kalnagubris, o kita Troodos kalnynas su Olimpo viršūne. Legenda teigia, kad Nojaus arka užkliudžiusi Olimpą. Nojus pamanė, kad jau pasiekė žemę, todėl nuleido didžiulį akmeninį inkarą. Jis kabėjęs ant Olimpo viršūnės per šimtmečius. Taip su įsitikinimu pasakoja senukas kiprietis kavinėje atgaivos metu.

Meilės ir grožio deivė Afroditė yra neatskiriamai įausta į Kipro tautosaką. Uola, prie kurios ji išlipo iš jūros bangų, yra vadinama Petra tu Romijū (Petra tou Romiou). Autobusas sustoja prie jos. Gidė kviečia išlipti.

Pafos apylinkių pajūrį puošia, lyg dantys burną, dideli ir maži įlinkimai, sudarydami slaptingą gamtovaizdžio idilę. Auksiniu smėliu pakloti paplūdimiai viliojo nuo žilos senovės poetus, — graikus ir romėnus.

Homeras Afroditę laikė Dzeuso ir Dionės dukterimi. Hesiodas aprašo Afroditės gimimą, pasinaudodamas liaudies pasakojimu:

Švelnus Zefiro vėjukas
atnešė ją per bangų mūšą,
griaustinio balsais, tarp
švelnių jūros putų.
O Horae aukso drabužiuose
priėmė ją džiugiu krykštavimu.

Horae — Laikai, graikų religijoje, buvo metų laikų deivės, Dzeuso ir Temės (Themis) dukros. Metų laikai buvo joms pavaldūs, tačiau jos nebuvo garbinamos, bet tik tarnavo kitų dievų poreikiams. Horae skaičius ir vardai skyrėsi skirtingose vietos. Hesiodas mini trejetą

Horae: Eirene (Ireną), Dike (Teisingumą) ir Eunomia (Tvarką arba Darną).

Afroditė buvo deivė su daugeliu veidų. Dzeuso duota Hefestui už žmoną, ji mėgavosi su daugeliu kitų. Ji pamilo Ares, — iš šios meilės gimė ne tik Harmonia, bet ir, pasak kitų mitų, Eros ir Anteros; iš meilės su Hermes, Afroditė pagimdė Hermafroditą, o iš meilės su Dionisu — Priapus. Dzeusas sužadino Afroditės meilę skerdžiui Anchises, — iš šios meilės gimė Enėjas. Paris paskyrė Afroditei nesantaikos obuolį, kuris sukėlė ginčą, privedusį graikus į karą prieš Troją.

Afroditė, gimusi Kipre, buvo garbinama visoje Graikijoje ir graikų kultūros kraštuose. Tačiau jos savybės ne kartą buvo skirtingai vaizduojamos. Kaip Afroditė *urania* - "Dangiškoji", ji buvo dangaus skliauto deivė, — tyros ir dvasinės meilės įkūnijimas; kaip Afroditė *pandemos* — "liaudies", ji buvo vedybinio šeimos gyvenimo deivė, — žemiškos ir juslinės meilės įkūnijimas. Afroditė buvo garbinama ir kaip karo deivė, — pavyzdžiui Spartoje, — bei kaip jūros deivė ir jūreivių globėja. Savo savybėmis ne kartą Afroditė buvo tolygi Artimųjų Rytų deivėms — Aštartei ir Ištarai.

Romėnai Afroditę tapatino su Venera. Venera, romėnų religijoje, buvo augalijos deivė. III šimtmečio prieš Kristų būvyje ji buvo sutapatinta su Afrodite. Imperijos amžiuje Afroditė buvo garbinama kaip Venus Genetrix, Enėjo motina; kaip Venus Felix, laimės nešėja; Venus Victrix, pergalėtoja, ir Venus Verticordia, moters skaistybės saugotoja.

Menu garsiąsias Veneros-Afroditės marmurines statulas: Luvro Venerą iš Melos salos, Medici Venerą — Medici Afroditę Uffizi muziejuje, Florencijoje, Kapitolijaus muziejaus Venerą Romoje. Umbrijos menininkas Sandro Botticelli įamžino Afroditės gimimą.

Palaia Pafos ir Afroditės šventovė

Pavažiavus keletą kilometrų nuo Afroditės Uolos, pasiekiame Palaia Pafos — Senąjį Pafos. Lankysime Afroditės šventoję — pamatus ir aslą.

Pausanijas, prieškristinių laikų keliautojas, rašė, kad Pafos miestą ir šventovę pastatė legendinis Trojos karo didvyris Agapenoras (Agapenor). Pausanijo laikais Pafos buvo svarbus ir garsus Afroditės šventove. Tūkstančiai maldininkų iš tolimų kraštų atkeliaudavo su aukomis dalyvauti metinėje Afroditės ir Adonio šventėje. Afroditė — moteris, Adonis — vyras dužlioje metinio gamtos ciklo būklėje. Mitai apie dievus buvo anuometinė filosofija, — jie teikė metinei žmogaus patirčiai ir savistabai pasakojimo rėmus. Mitas — pasakojimas apie Afroditę ir Adonį yra tragiškas, nes Adonis miršta, o Afroditė jo gedi. Mitas yra kolektyvinė žmogaus savimonė. Neužteko mitą žinoti, reikėjo jį švęsti.

Į Pafos atvažiuoju antrusyk. Pirmoji kelionė buvo gruodžio mėnesį. Žvarbus vėjas ir sodrūs lietaus gūsiai tuomet tuštino Pafos gatves. Dabar — birželis: gamta mėgaujasi spalvų ir garsų muzika, šelmiški debesiukai veltui bando paslėpti bent minutei saulę, nuo jūros veržiasi gaivus vėjukas. Zefiras tebežaidžia bangų mūšoje! O žmonių, žmonių...

Bendrakeleivių šneka įdomi: vienas prisimena anglą Shakespeare, kitas graiką Ezopą... Net pacituoja Shakespeare eiles apie sidabrasparnius balandžius, kurie nešė Afroditę nuo Dali (Dhali vietovės salos centre) — Adonio mirties vietos į Pafos:

[Balandžiai] nešė Afroditę, skrisdami
į Pafos, kur jų karalienė
norėjo užsidaryti ir,
liūdesy paskendus, gedėti viena...

Anglui įdomu, kiek kilometrų turėjo balandžiai nešti liūdinčią deivę. Adonis, pasak mito, žuvo nuo Ares rankos, centrinėje salos dalyje. Dali miestelis paukščio keliu yra arti. Anglas didžiuojasi, kad savo ranka Dali vietovėje palietęs paminklinį ženklą. Kitas anglas, pastebėjęs ant pajūrio pakrantės ožiuką, noriai prisimena graiko Ezopo pasakėčią apie "Ožiuką ir austrę". Ožiukas buvęs greitakojis, o austrė namisėda. Susidūrė jiedu, pasak Ezopo, akis į akį prie jūros. Mat atšokavo ten sykį ožiukas ir išvydo austrę. Ji tūnojo prilipusi prie akmens ir snaudė. Ožiukas pasipiktino ir ėmė bartis. "Susigėstumei, tingine, tu štai guli, o aš jau keletą mylių nubėgau, nuo ryto ligi vakaro judu!" Į tai jam atsakė austrė: Garbusis tu mano! Kol tu prakaitavai, lakstei be naudos, aš, pažiūrėti tokia tinginė, suspėjau pagimdyti didelį perlą. O juk net mažiausias perlas vertesnis nei tūkstantis ožiukų!"

Kelionėje sutinki įdomių žmonių. Anglai pažįsta Artimųjų Rytų raštiją. Užsimezgus pokalbiui, jauti įdomų "atrajojimą", — tai, kas girdėta ir tai, kas matyta pokalbiu išryškėja kaip liudininkai neišsenkančių kūrybinių žmogaus jėgų, atvirumo gyvenimui, dvasios budrumui. Žmogaus būtis dužlioje buityje verčia žmogų rinktis — rizikuoti, — gyvenimas, kuriame kiekviena būklė yra vis nauja kiekviename momente, o kiekvienas momentas yra vis šviežia ir šokiruojanti peržiūra viso to, kuo būta.

Afroditės šventovė nūdien yra tik pamatai ir asla. Tiesa, ir keletas atstatytų kolonų. Tačiau ji nutildo ir prakalbina šiuolaikinį žmogų ne tik apie jo profesiją, — užsiėmimą, pareigas, būklę, — bet ir apie duobėtą kasdienybę, apie dvasios gelmes, apie poreikį įsijungti į žmonijos išmintį.

Nūdien Palaia Pafos — Senasis Pafos su Afroditės griuvėsiais yra Kuklija (Kouklia) miestelio dalis. Autobusas vėl grįžta į vieškelį. Girdžiu kupiną priekaišto

balsą: "O kur šv. Paulius, Tautų apaštalas, atvertė Kipro salos gubernatorių? Prašau parodyti!" Gidė nuramina priekaištaujantį turistą. Sako, "Turime du Pafos miestus — senąjį ir naująjį".

Jeigu nukeliautum į Kukliją

Būdamas Kuklijoje, neskubėk. Nepasitenkink Afroditės šventovės pamatais ir asla, bet pabuvok muziejuje tarp įrašų jos garbei. Tiesa, Afroditės statulos čia neberasi, ji yra išvežta į Nikosiją. Užsuk į Leda restoraną, nusileisk uolomis prie bangų mūšos, kur gimė Adroditė. Kipre — Afroditės saloje šis yra svarbiausias ir seniausias kampelis — Šventovė, kurioje Afroditė buvo garbinama penkiolika šimtmečių, o jos garbintojai apraudodavo kartu su ja Adonio mirtį.

Adonis yra augalijos dievas. Todėl jam lemta kasmet mirti. Adonis turi mirti, kad laukuose užaugtų javai; Adonis turi mirti kad būtų žemėje gyvybė; Adonis miršta, kad vėl atgimtų. Kasmet jo mirtis turi būti apraudojama; kasmet, įsakmiu užuojautą sukeliančiu ritualu, žemė turi būti drąsinama jungtis su tais pradais, kurie padarys ją vėl vaisinga.

Tiesa, Afroditė yra tapusi tik kosmetikos ir neatsakingos meilės puoselėtoja. Tačiau tarp Kuklijos akmenų ir sukiužusių šventovės kolonų tebesijaučia ana sena pagonijos pasaulėjauta: Afroditė nėra deivė tarp deivių, bet visų deivių junginys. Ji yra Artemis, Kybelė, Aštartė, Venera. Jauniausia Malonių deivė, seniausia Likimo deivių, visų Mūzų junginys. Afroditė yra deivė žemės ir žvaigždėto dangaus, mergystės ir moterystės, vyno ir kraujo, meilės svaigulio ir mirties baimės. Afroditė Kipro saloje yra paradoksali kūrėjiškumo esmė.

Kuklijos krikščionys pasistatė šventovę. Šventovės vardas daug pasakantis: Mergelės *Afroditissa* šventovė.

Du miestai vardu Pafos: Palaia ir Nea

Senąjį — Palaia Pafos liudija žila senovė. Archeologai užtiko jame radinių iš III tūkstantmečio prieš Kristų. Naujasis — Nea Pafos, kurio link dabar važiuojame, yra kur kas jaunesnis. Jį įsteigė senojo Pafos karalius Nikoklis (Nicocles) IV a. prieš Kristų. Mat jam reikėjo patogesnio uosto. Naujasis yra prie pat jūros, maždaug 16 km į šiaurės vakarus nuo senojo. Nikoklio miestas buvo Kipro salos sostinė nuo įkūrimo ligi Konstantino Didžiojo IV a. po Kristaus. Ten, gidė pabrėžia, apaštalas Paulius stebuklingai apakino burtininką Elimą (žr. Apd 13, 4—12).

Šiuolaikinis Pafos yra sparčiai augantis miestas su uostu ir tarptautiniu aerouostu. Atostoginiai kaimeliai dygsta citruso ir bananų miškeliuose. Palei pajūrį, tik siaurutį paplūdimį tepalikdami, auga daugiaaukščiai viešbučiai. Gidė užtikrina, kad miesto savivaldybė leidžia statyti tik dviaukščius namus palei jūrą ir tik keturaukščius atokiau nuo jūros. Pasižvalgęs matai, kad senojo Pafos likučių ateitis saugi, nes, kada tik statant namą užtinkama sena siena ar kapas, statyba nutraukiama.

Uostas žemutiniame Pafos

Pietų metas. Valgyklos rikiuojasi palei molą. Uoste tik žvejų laiveliai ir turistų jachtos. Venecijiečių fortas saugo uosto įplauką.

Kadaise, būdamas Pafos uoste, susidūriau su jo sargu — draugišku pelikanu. Taip buvome susidraugavę, kad net pietumis — žuvimi dalinomės. Noriu jį vėl sutikti. Tačiau jo niekur nematyti. Užeinu į Pelikano restoraną pasiteirauti. Žinia apie pelikaną liūdna. Jis tapęs terorizmo auka prieš keletą mėnesių.

Radęs nuošalesnę valgyklą prie molo, arti uosto įplaukos, užsisakau pietums žuvies. Laukdamas valgio, vėl skaitau:

> *Paulius, Barnabas ir Jonas Morkus perėjo salą iki Pafos...*
> *Sergijus Paulius, prokonsulas "panorėjo paklausyti Dievo žodžio"...*
> *Jiems priešinosi Elimas — burtininkas...*
> *"Ak to velnio vaike!..*
> *Dabar štai ištiks tave Viešpaties ranka:*
> *tu tapsi aklas ir kurį laiką neregėsi saulės!"*
> *...prokonsulas įtikėjo, neatsistebėdamas Viešpaties mokslu...* (Apd 13,6-12).

Evangelija ir magija

Įkvėptas *Apaštalų darbų* knygos autorius krikščionybės pradžią Kipro saloje aprašo labai taupiai. Mini tik du įvykius: atvykimą į Salamis ir susitikimą su magija Pafos mieste. Nuo Salamis rytiniame iki Pafos vakariniame salos pakraštyje yra daug kaimų ir miestelių — ir miestų: Larnaka, Limasolis. Apaštalo Pauliaus pėdsakų juose neužtinki. Atrodo, kad autoriui nerūpi misijinė veikla, jam svarbu aprašyti Evangelijos susitikimą su magija.

Evangelija yra Žinia apie Kristų, nugalėjusį mirtį Prisikėlimu. Evangelija veda į tikėjimą Dievu, kuris žmogų myli ir juo rūpinasi. O magija buvo senovės žmogaus mokslas. Gamtos garbinimas buvo magijos technika, būdas pakinkyti gamtos jėgas žmogaus poreikiams. Prietaringumas turi savo ištaką magijoje. Mat magijos pasaulėjauta arba pasikliaujama tuo, kuo neverta pasikliauti, arba bijoma to, ko neprotinga bijoti. Kipriečiai

buvo ir religingi ir mokyti. Būdami religingi, jie garbino suasmenintą gamtą — asmeniškas būtybes, nors ir keistai iškraipytas; būdami moksliški, jie tikėjo į paslaptingas jėgas gamtoje. Jų pasaulis buvo ne tik pilnas dievų ir deivių, bet ir demoniškų jėgų — gerų ir blogų. Demoniškųjų jėgų įtakos sfera buvo siauresnė negu dievų ir deivių. Danties skausmą, baisų sapną, duonos ar mėsos gedimą jie laikė demonų darbu, o audrą, marą, sausrą — bado nešėją priskyrė dievams bei deivėms. Demoniškosios jėgos buvo pavaldžios "mokslui" — magijai. Žmogus negarbina to, ką jis gali apvaldyti. Demoniškųjų jėgų buvo bijomasi, — jos nebuvo garbinamos. Taigi demoniškųjų jėgų apvaldymas buvo tolygus gamtos apvaldymui.

Sėkmingas magijos technikos panaudojimas priklausė nuo tikslaus ritualo ir burtažodžio. Burtažodis, arba užkerėjimas, buvo magijos raktas į ritualo jėgą.

Elimas yra vienas iš daugelio *Apaštalų darbų* knygos veikėjų. Jis buvo "žydas, burtininkas ir netikras [t.y. dėjosi kaip] pranašas". Vardas Barjėzus — "išganymo sūnus" skiriasi nuo vardo Elimas. Labai galima, kad Lukas sujungia į viena du skirtingus pasakojimus: vieną apie žydą Bar-Jėzus, o kitą apie burtininką Elimą. "Elimas", vardas duotas burtininkui, yra neįprastas, o pati vardo prasmė sunkiai pagaunama. "Elimas" kaip vardas yra žinomas Libijoje. Atrodo, kad Lukui vardo prasmė nėra svarbus dalykas. Jam knieti gyvai pavaizduoti tikėjimo Dievu susitikimą su magija, tuometine moksliška pasaulėjauta ir pasaulėžiūra. Nūdien sakytume su "šarlatanais".

Apaštalas Paulius pas prokonsulą

Kipro salos prokonsulas Sergijus Paulius gyveno Nea Pafos mieste. Jis priklausė Romos aristokratijai ir, atro-

do, buvo šviesi asmenybė. Sergijų Paulių aprašo Plinijus: susipažinęs su mokslais, atviras gyenimui ir tiesai. Ir Lukas rašo, kad Sergijus Paulius buvo "išmintingas", turėdamas gilų išsilavinimą, jis liko atviras tam, kas yra už medžiaginės tikrovės. Kaip įprasta imperijos prokonsulams, Sergijus Paulius laikė savo dvare grupę jaunų patricijų, kurie ruošėsi tarnybai imperijos įstaigose. Gyvenimas provincijose buvo nuobodus. Be to, Sergijus Paulius savo dvare skatino reikštis ir puoselėjo mūzas — mokslininkus, filosofus, poetus ir net "elimus" — šarlatanus.

Domėjimasis magija neturėtų mažinti Sergijaus Pauliaus asmenybės ir išsiauklėjimo. Tuometinis amžius buvo pereinamasis amžius: filosofai išsigimė į sofistus, — vietoje ieškojus tiesos buvo įmantriai gudragalviaujama, — sofistai tapo "elimais" — šarlatanais. Okultizmas — mistinių prietarų apie paslaptingas gamtos jėgas ir antgamtines savybes pasaulėjauta irgi buvo madoje didžiūnų vilose. Pagonijos pasaulis menkėjo palengvėle ir palaipsniui: mitai užgožė sveiką liaudies nuovoką, filosofija išsigimė į klaidinančias žodines gudrybes, o kultūra klimpo į magijos techniką. Nenuostabu, kad pagoniškoji kultūra įklimpo į magiją. Elimas rado vietos prokonsulo Sergijaus Pauliaus dvare, nes jis atstovavo anai didelei įtaigai, kurią turėjo okultizmas žmogaus protui ir valiai. Elimas buvo "burtininkas" gyvenimo būdo, kurį skelbė okultizmas.

Okultizmas ir krikščionybė susitinka

Elimas buvo burtininkas. O burtininkų, vienokių ar kitokių, netrūksta ir šiandien. Kaip jie besireikštų, jų veikla yra visuomet panaši. Jie naudojasi magija, bando palenkti Dievo valią žmogaus valiai. Magija tariasi turinti

galią valdyti "Dievą" žmogaus gerovei paslaptingų burtų žodžiu. Magija Dievo negarbina, — magija naudoja Dievą. Maginė pasaulėjauta naudoja religiją kaip priemonę tikslui pasiekti. Burtininkai siūlo savo patarnavimus, žadėdami paversti žąsis į gulbes, o šviną į auksą. "Elimas" tebevaikšto nūdien šiuolaikinio miesto gatvėmis. Prieš šitokį religijos supratimą Apaštalas rašė laišką *Kolosiečiams* iš kalėjimo Romoje.

Prokonsulas Sergijus Paulius domisi Kristumi

Iškylų metu Kipre galima rinktis valgyti kartu su grupe arba susirasti sau patogią valgyklą. Kelionių metu po Artimuosius Rytus patyriau, kad kur kas įdomiau ir naudingiau atsiskirti nuo grupės. Tiesa, grupėje sutinki žmonių, kurie keliauja, kad atrastų, pažintų, išgyventų pasaulio kampelį. Tačiau dažniausiai yra iš tos pačios kultūrinės aplinkos ir dalinasi tik savo krašto bėdomis ar garsu, o lankomam kraštui daug dėmesio skirti nesiryžta. Žinoma, pasitaiko ir išimčių. Sutinki žmonių, kurių domėjimasis lankomu kraštu praturtina kitus. Be to, aplamai kalbant, maistas grupėms yra užsakomas ir paruošiamas iš anksto. Pasirinkimo nėra. O sau pačiam patrauklią valgyklą susiradus, laukiant ir stebint, supranti, kad maistas kurį mėgsti, yra randamas šiek tiek skirtingose lėkštėse daugumoje virtuvių. Kol tai pasieki, geriau būti alkanu negu nepatenkintu ar ligoniu.

Pietų pertrauka iškylų metu sudaro progą pažinti lankomą vietovę. Man geriausiai pasiseka perkelti lankomas vietas į savo patirtį kojomis. Ir nūdien landžiau po Pafos, kol jame, norėdamas jį pažinti, pasimečiau. Jokioje grupėje taip neatsitiktų.

Rastoji užeiga įdomi. Galiu stebėti visą Naująjį Pafos. Čia ir triukšmo ne tiek daug. Grįžtu prie trumpojo

Apaštalų darbų knygos aprašo apie Apaštalą Paulių prokonsulo dvare.

Apaštalo Pauliaus, Barnabo ir Jono Morkaus kelionė per salą ir jų skelbiamo Žodžio apie Kristų energija, be abejo, buvo tapusi visos salos pašnekesiu. Nenuostabu, ir Sergijus Paulius, salos prokonsulas, pasikvietė, — greičiausia įsakė, — pasirodyti ir dvare. Šis buvo pirmasis Gerosios Naujienos susitikimas su romėnų visuomene. Įdomu, kad dabar apaštalas Paulius pasikeičia vietomis su Barnabu. Prokonsulo dvare Romos pilietis, o ne Kipre gimęs judėjas, buvo svarus.

Dievo Žodžio energija

Sergijus Paulius panorėjo "pasiklausyti Dievo žodžio" (Apd 13,7). Luko pasakojimas nesako nieko apie Dievo žodžio turinį, bet pabrėžia jo energiją. Iš vėlesnių Apaštalo pamokslų pagonims, — Listroje, Tesalonikoje, Atėnuose, — galima bent iš dalies atpažinti ir jo turinį. Apaštalas, kreipdamasis į pagonius, pabrėždavo žmogui įgimtą atvirybę Dievui ir nuovoką apie vieną Dievą. Apaštalas kalbėdavo apie Dievą žmoguje, kad prakalbintų žmogų vardu Dievo, kuris yra virš žmogaus, apie Kūrėją-Dievą, kuriam yra pavaldus pasaulis. Po to jis pereidavo prie žmogaus santykio su Dievu ir poreikio garbinti Dievą būtinumą.

Dievo-Kūrėjo sąvoka trikdė graikus. Mat pasak graikų mintijimo, pasaulis yra amžinas. Neatrodo, kad ši tiesa būtų įžeidusi Barjėzų-Elimą, nes jis buvo judėjas. Dievas-Kūrėjas buvo pagrindinė judaizmo tikėjimo tiesa. Elimą trikdė Apaštalo perėjimas nuo Mozės prie Kristaus. Apaštalo tikėjimas prisikėlimu, kuriuo Dievas-Kūrėjas vispusiškai įsijungia į žmogaus gyvenimą, nugalėdamas mirtį, buvo kita priešingybė graikų savipratai. Anot jų,

siela yra tai, kas daro žmogų amžinu, o kūnas — tik laikinis žmogaus, t.y. sielos įkalinimas medžiaginėje tikrovėje. Kalbėti apie kūno — *viso* žmogaus prisikėlimą yra priešinga sveikam protui.

Apaštalas Paulius kreipėsi į prokonsulo Sergijaus Pauliaus dvarą su Žinia apie baigminį Dievo-Kūrėjo planą, apreikštą per Jėzaus Kristaus mirtį-Prisikėlimą. Apaštalas prakalbino Romos imperijos prokonsulą vardu Dievo, kuris yra viso pasaulio Kūrėjas ir Atpirkėjas, pakviesdamas tikėti, kad Jėzaus Kristaus mirtimi-Prisikėlimu buvo nugalėta nuodėmė ir mirtis.

Elimai, kaip tau atrodo?

Elimas, prokonsulo pakviestas ar savo noru, "priešinosi..." Apaštalui. Lukas Sergijų Paulių vadina išmintingu vyru. Būdamas imperijos prokonsulas, jis turėjo būti ir teisės žinovas. "Audiatur et altera pars!" Evangelijos energija susikerta su magija.

Luko pasakojimas yra taupus. Jaučiu, kad Apaštalas pastebėjo, jog prokonsulas yra atviras Evangelijai. Tuo tarpu "Elimas... stengėsi atitraukti prokonsulą nuo tikėjimo" (Apd 13,8). Apaštalas "įdėmiai pažvelgė į [Elimą] ir prabilo: '...Tu, visokių klastų bei suktybių pilnas teisingumo prieše!..." (Apd 13,9-10). "Tu, sukčiau ir šarlatane...!" Apaštalo Žinia apie Kristų nėra mokslas apie dausas, bet Dievo galybė, kuri pastato į savo vietą bet kokią magiją. Lukas Apaštalo sankirtį su Elimu sudramina. Elimas negali pakelti Apaštalo žvilgsnio, — apgraibomis svirduliuoja iš sueigos tarsi būtų staiga apakęs. "Ir tučtuojau užgulė jį tiršta tamsa, ir jis ėmė graibytis aplinkui, ieškodamas, kas jam ištiestų ranką" (Apd 13,11b).

Ar Saulius tapo Pauliumi Kipre?

Savo laiškuose Apaštalas save vadina *Paulos* — Pauliumi. Prieš sankirtį su Elimu prokonsulo dvare *Apaštalų darbų* knyga jį vadina *Saulos* – Sauliumi (Apd 13,9). Vardas Paulius yra graikiškas-romėniškas ir reiškia "Mažas", "Mažylis". Vardas Saulius yra hebraiško vardo *Ša'ūl* forma ir reiškia "Prašytas [iš Dievo]".

Pasakojime apie sankirtį su Elimu užsimenama, "Tada Saulius, kitaip vadinamas Pauliumi" (Apd 13,9), o po to Apaštalą vadina Pauliumi. Apaštalas turėjo Pauliaus vardą nuo gimimo; Sauliumi buvo vadinamas tarp žydų. Anuomet daug judėjų turėjo dvigubą vardą, vieną semitišką, — Saulius, Apaštalo atveju, — ir kitą graikišką-romėnišką, — Paulius, Apaštalo atveju. Nors Paulius ir reiškia "Mažas" ar "Mažylis", šis vardas neturėjo nieko bendra su žmogaus ūgiu ar kuklumu.

Sankirčio su Elimu pasekmės

Nuo dabar Paulius tampa misijos galva. Pauliaus vardas pirmauja Luko pasakojime, Paulius pirmauja ir Žodžio energija bei įtaigumu. Barnabas pasitraukia į užnugarį. Po keleto metų Barnabas grįš į savo gimtąjį Kiprą tęsti apaštalo misijos (Apd 15,36-39).

Pasak kipriečių padavimų, Elimas neužmiršo ano lemtingo sankirčio su Pauliumi, — jis sukiršino judėjus prieš Barnabą. Barnabas buvo judėjų nužudytas.

Kipras yra seniausia krikščioniškoji tauta iš pagonijos. Mūsų Lietuva yra jauniausia krikščioniškoji tauta tarp Europos tautų.

Laikas pakilti kelionei

Afroditės autobusas pasirodo palei molą sutartoje vietoje. Laikas man prisijungti prie iškylos. Patarnautojas

nepatenkintas žiūri į pusiau suvalgytą patiekalą. Kur mano nežūva! O buvo gerai paruoštas ir gardus. Paskubomis ištuštinu alų iš stiklinės...

Į uostą grįžta iš žvejonės laiveliai. Dydžiu jie panašūs į aną, kuriuo Apaštalas, lydimas Barnabo ir Jono Morkaus, kadaise išplaukė iš čia į Pergę, Pamfilijoje — nūdienėje Turkijoje. Šiuolaikiniai Pafos žvejai nenaudoja nei burių, nei irklų. Jų laiveliuose garsiai burzgia motorai.

Vyno dievas Dionisas vilos asloje

Gūžiname į autobusą. Gidė teiraujasi apie pietus. Keliolika iškylos dalyvių bandė savo laimę, atsiskirdami nuo grupės. Daug klegėjimo. Gidė, pasirodo, kalba ir olandiškai. O olandai po pietų yra itin šnekūs. Klausiu gidę ar užsuksime į Romos prokonsulo Sergijaus Pauliaus dvarą? Ji nedvejodama atsako, kad net nežinome, kur jo būta. Bet tuojau pat prideda, kad važiuosim į III kristinio amžiaus vilą, kuri priklausiusi arba turtingam pirkliui, arba stambiam žemvaldžiui. Nūdien ji vadinama Dioniso vila. Tai vienas iš didžiausių senovės likučių ir svarbiausia Pafos įžymybė.

Nuo uosto į Dioniso vilą netoli. Važiuojame keliuku per aukšta žole apaugusį lauką. Jis tuščias. Ar nestebina, klausia gidė, kad laukas nesuartas ir neapsėtas miežiais? Linguojame klausiamai galvą. Po šiuo lauku, tęsia gidė, yra senovės Pafos miestas. Archeologai nepajėgia iš karto viso miesto atkasti. Pasikrapšto tai šen, tai ten. Kur užtinka ką nors įžymesnio, ten daugiau rausiasi. Taip buvę ir su Dioniso vilos mozaikomis asloje. Užtikus aslą su mozaikomis, Kipro archeologijos departamentas ne tik atkasė vilos likučius, bet pastatė ir naują pastatą jos apsaugai. Įeini į vidų ir nustembi, — esi didžiulėje daržinėje su vėsinimu. Siauri, aptverti takeliai virš aslos

saugo aslą ir padeda apžiūrėti visas mozaikas. Trinu akis. Pirmu žvilgsniu atrodo, kad asla nėra akmenėlių mozaika, bet dengta rytietišku kilimu. Geometrinis raštavimo fonas lyg auste įaustas į aslą. Spalvos ramios. Jos atspindi Kipro rusvos žemės bei geltono kalkakmenio gamtovaizdį ir pilką alyvmedžių žalumą. Asla viliojanti. Rodos, imk ir nuženk ant jos. Tačiau, "Saugok, Afrodite!" nuo tokio įžūlumo! Mozaikos apžiūrimos tik nuo aptvertų lentinių takelių.

Vyno dievas Dionisas

Dionisas buvo vienas svarbiausių graikų dievų. Romėnai jį tapatino su savo Bakchumi (Bacchus). Dionisas atrado būdą vynuoges paversti vynu. Bastydamasis po pasaulį, jis mokė žmones, kaip pasidaryti vyno ir pasiekti ekstazę. Festivaliai buvo švenčiami Dioniso garbei vynu ir linksmybe. Tai vedė į nevaržomą pasigėrimą ir orgijas. Ilgainiui Dioniso kultas tapo ramesnis. Buvo tikima, kad vyno dievas ne tik išlaisvina bei įkvepia vynu, bet ir tiesiogiai veda į ekstazę bei dievišką kūrybingumą.

Mozaikos Dioniso vilos asloje liudija Dionisą, mokantį Ikarijų — Žemdirbį daryti vyną. Ikarijus, išgėręs vyno, vietoje vežimą traukiančių jaučių mato nuožmias panteras, sėdasi ant jų ir veržiasi į muštynes. Muštynės baigiasi tragiškai... Nūdien šiai mozaikų serijai duodamas vardas "Dioniso triumfas".

Ovidijaus Tisbė ir Piramas asloje

Dioniso vilos asla plati. Ir mozaikų temos įvairios. Gali gėrėtis romėnų ir graikų mitologija. Ovidijaus pasakojimas apie tragišką Tisbės ir Piramo (Thisbe ir

Pyramos) meilę "*Metamorphoses* — "Atsimainymų" knygoje čia yra tapęs vaizdu asloje; Ganimedas (Ganymede), erelio nešamas į Dzeuso Olimpą tarnauti dievams, Spartos gražuolė Leda, gulbino-Dzeuso gundoma, šaunusis Narcizas tampąs gėle-narcizu... patraukia mintį, padeda įsijausti į graikų kultūrinę įtaką Romos imperijoje.

Dioniso aslos mozaika mane perkelia į mūsų tautosaką ir jos tematiką: Eglė, Žalčių karalienė, Kąstytis ir Jūratė, Žemaičių meška... Lietuviai ir žemaičiai turi turiningą tautosaką, kuri liudija šmaikščią vaizduotę ir savitą įžvalgą į gyvenimą prie Baltijos.

Į Tesėjo rūmus

Tesėjas — graikų didvyris. Apie 100 m į vakarus nuo Dioniso vilos yra jo rūmai. Man jie įdomūs tuo, kad labai galima, jog po jų asla slypi prokonsulo Sergijaus Pauliaus vila. Archeologų atkastieji Tesėjo rūmai, — taip pavadinti dėl mozaikų asloje su Tesėju, — yra tik iš IV a. po Kristaus. Ir čia aslos išpuoštos geometrinio raštavimo mozaikomis. Viena jų man primena Katulo (Catullus) poemą apie deivę Tetis (Thetis) ir jos vedybas su mirtinguoju Pelėjumi (Peleus) bei jų sūnų Achilą (Achilles). Ilgiausiai mane pririšo III a. po Kristaus mozaika, vaizduojanti Tesėją ir Ariadnę. Mat apie Ariadnės siūlą jau buvęs skaitęs pradžios mokykloje. Viršutinėje šios mozaikos dalyje vaizduojamos dvi moterys — Kreta ir Ariadnė, o centre — Tesėjas kovoja su Minotauru labirinte.

Tesėjo rūmai dar nebaigti atkasti. Ir ant jų statoma vėsinama daržinė su pašiūrėmis. Tai vis turistų labui. Vėl gūžiname į autobusą.

Veidai mozaikose man padarė įspūdį savo apvalumu. Jie perdėm putlūs. Tokių veidų nematysi nei romėnų, nei

graikų mozaikose. Netrunku surasti jų modelį. Prieš valandą matyti patarnautojų veidai valgykloje buvo apvalūs ir putlūs. Kas kita su medžioklės scenomis mozaikose. Gyvūnai, vaizduojami mozaikose, niekuomet neklajojo po Kipro kalvas ir kalnus. Jie būtų labiau namie Šiaurės Afrikoje. Tuniso muziejuje teko matyti panašius gyvūnus, ir panašų meistriškumą, išreiškiant judesį paveiksle iš spalvotų akmenėlių. Šiaurės Afrika — Tunisas, labai galima, buvo ir Pafos menininko tėviškė.

Šv. Pauliaus stulpas

Dalyvauti grupinėje iškyloje yra patogu, bet ne visuomet. Turi pasitenkinti gido pastabomis apie vietas, kurias pamatai anapus autobuso lango. Pravažiuojame katakombas, "Fabrica" kalvos griuvėsius, teatro iš III a. prieš Kristų griuvėsius, Karalių kapus... Ir galų gale pasiekiame Šv. Pauliaus stulpą. Pasak kipriečių padavimo, Apaštalas buvo prie jo pririštas ir gavo iš savo tautiečių "keturiasdešimt be vieno" kirčių bausmę, nes jis drįso skelbti, kad Kristus privedė prie liepto galo Mozės įstatymą. Šalia stulpo driekiasi XIV a. statybos lotynų krikščionių bazilikos griuvėsiai, o už gatvelės posūkio stovi kukli ortodoksų krikščionių šventovė.

Nedaug Apaštalo pėdsakų Kipre

Kelionė atgal į Larnaką smagi, nes tyli. Daugumas iškylos bendrų snaudžia, gidė su vairuotuoju veda sąskaitybą. Akimis seku pakelės vaizdus, o mintimis bandau prisiminti įspūdžiais turtingą dieną. O įspūdžius surikiuoti, susieti, apibendrinti esti naudinga. Beje, dar liko rytdienos kelionė į Nikosijos muziejų ir iškeliavimas laivu iš Limasolio uosto. Muziejus paprastai yra kelionės

santrauka. Mat svarbiausius radinius archeologai perduoda muziejams. O keliauti iš krašto į kraštą, ir dar laivu, Artimuosiuose Rytuose reikia būti pasiruošusiam netikėtumams. Apaštalo Pauliaus pėdsakų Kipre nedaug.

Dar kartą į Nikosiją

Nekantriai laukiu Paradise — Rojaus turizmo įstaigos autobuso. Turėjo paimti 8:30 valandą, o jau 9:30! Net viešbučio tarnautojai susirūpino, kad mane bus pamiršę. Pagaliau pasirodo ne autobusas, be autobusiukas. Sako, autobusas vėluojasi iš Ayia Napa (Haya Napa).

Autobuse ta pati gidė kaip užvakar, važiuojant į Kurioną. Dabar ir jos vardą tiksliai išgirstu — Demetra. Kelionė, ji praneša, truks tik pusvalandį.

Dar kartą važiuoju palei Žaliąją sieną. Vėl stebiu trigubą būklų siūlę su graikų, Jungtinių Tautų ir turkų kariuomenių vėliavomis. Demetra kalba apie žemės baltumą, — tikra kreida, — ir pastangas, — neperdaug senas, — sodinti medelius, sėti pasėlius... Vienas iš iškylos dalyvių klausia apie elektros tiekimą Kipre. Jėgainės tebetarnauja visai salai, paaiškina Demetra. Tik vėl bėda. Turkų "okupuotoje dalyje" žmonės moka už elektrą karinei valdžiai, bet turkų karinė valdžia nieko nemoka jėgainėms. Net mūšių metu elektra nebuvusi nutraukta.

Į muziejų — ar apsipirkti?

Pasiekus Nikosiją, Demetra klausia kas nori eiti į muziejų ir kas nori susipažinti su miestu ar apsipirkti. Iš 60 iškylos dalyvių tik 15 pasirenka muziejų. Kiti dumia į Nikosijos krautuves.

Muziejus mažas, bet turtingas ir senas, pradėtas telkti XIX a. pabaigoje. Visa Kipro salos istorija ir jos savitu-

mas prieš akis. Mokslininkas ir turistas gali mėgautis aštuonių tūkstantmečių panorama. Gido Nikosijos muziejuje nereikia. Pabuvojus salos vietovėse ir susipažinus su gyventojų buitiniais likučiais, matai tai, kas svarbu.

Nuo Kirokitijos iki Romos žlugimo

Keramika — puodai ir puodų šukės yra ištikimas ir labai patvarus praeities liudininkas. Virtuvė, svirnas, svetainė, o ypač kapai, nors ir beraščiai, bet išsamiai pasakoja apie žmonių buitį, šventes, požiūrį į gyvenimą šiapus ir anapus mirties.

Akysna krinta laidojimosi būdas. Miglotame akmens amžiuje buvo laidojimasi prie namo palei sieną iš lauko pusės, lyg dar negimusio kūdikio būklėje, o bronzos amžiuje — kūnas guli jau ištiestas šeimos kape. Jaučiama pažanga: "antrinės" laidotuvės — kaulai perkeliami į degto molio karstelius — *osuarija* (ossuaria). Pačiame kape yra vieta ir vietos. Be to, laiptai į kapą.

Visais laikotarpiais mirusius į kapą palydi buitiniai reikmenys: duona, gėrimas, įrankiai medžioti, žuvauti, puošmenos... Yra ir urnų pelenams. Mirusieji buvo ir deginami. Yra ir sarkofagų — "kūno ėdikų" kilmingiesiems.

Įtakų sampyna

Kipriečiai buvo sugraikinti apie XIV a. prieš Kristų. Keramika atspindi mikeniečių antplūdžio energiją ir įtaigumą.

Pirmasis prieškristinis tūkstantmetis liudija didžiųjų imperijų proveržį į Kipro salą: Asirija, Egiptas, Finikija išnaudojo Kipro žaliavas. Ir jų proveržius atspindi turtingi keramikos rinkiniai.

Amžius, kuriame pasigirdo Žinia apie Kristų man itin įdomus. Gausūs antkapių paminklai liudija nerimą mirties akivaizdoje. Gimta gyvenimui, o reikia mirti! Skirtis su gyvenimu, nes mirtis yra nenumaldoma! Apie Apaštalą, skelbusį Dievą, kuris nugalėjo mirtį Jėzaus Prisikėlimu, muziejuje nieko nerandu. Tik antkapių paminklai atspindi tikėjimą, kad mirtis "pakeičia, be nesunaikina" gyvenimo.

Moters paslaptis ir kultas

Degto molio — terra cotta statulėlės vaizduoja moterį kaip motiną ir kaip paslaptį. Kai kurios statulėlės tik plokščios, bet paženklintos fiziniais moters savitumais. Radiniai atspindi gimdymo paslaptį ir skausmą — baimę. Atrodo, kad buvo ieškoma statulėlėmis ir užkerėjimais "užtarimo".

Deivė-Motina degto molio statulėlė turi paukščio veidą, ausyse dvigubą auskarą, rankose laiko prie krūčių kūdikį. Jos kilmė yra Artimieji Rytai. Atrodo grubi, grubesnė net už babiloniečių Aštartę. Bronzinis Apolonas su ragais jau perdėm žmogiškas. Atrodo, kad graikų antplūdis atskiedė rytiečių grubumą Dievybės vaizdavime. Grubumo dar mažiau kalkakmeninėje Dzeuzo statuloje. Dzeusas, nors kadaise ir laikė rankoje žaibą, — dabar ranka tuščia, — slaptingai šypsosi. Galima pajusti skulptoriaus norą įkūnyti akmenyje veiksmą. Dzeusą į Kiprą atsinešė graikai, o Afroditė pati iš jūros išlipo į Kiprą. Užtat Kipras yra jos sala, o ji yra Kipro deivė. Afroditės statulos yra itin patrauklios akims. Nenuostabu, nes tik Afroditė vispusiškai teįkūnijo moters grožį. Ir tik Afroditę graikai vaizdavo nuogą. Šiaip moterų statulos yra "aprengtos".

Klasikine meno samprata menas pamėgdžioja gamtą.

Platonas ir Aristotelis irgi taip meną suprato. Nūdien pabrėžiama kūrybinė ir simbolinė meno pusė. Nenuostabu! Grožį aptarti nėra lengva: daikto grožis savyje? Daikto grožis į daiktą žiūrinčiame žmoguje? Stoviu muziejuje prieš Kipro Afroditės statulą. Jai trūksta rankų, net kojų netekusi, o nosis aptrupėjus, tačiau savo grožiu ji kiekvieną žiūrovą sustabdo. Kur glūdi jos žavesys? Statula švyti tik užuominomis, bet tokiomis, kurių pažadinta vaizduotė pati jau kuria paveikslą — ir trumpalaikį, ir drauge alsuojantį gyvybe. Statuloje nejauti vidinio Afroditės gyvenimo, kuris švytėtų veide, mostuose, — jis lieka neišsakytas ir neišsakomas. Afroditės akys neregінčios. Veidas sudaro tik vieną iš darnaus kūno dalių, o ne jo centrą, nes antika dar nepajėgė išreikšti vidinio pasaulio mene.

Sekmadienio rytas Larnakoje

Vakar, grįžęs iš Nikosijos, užsisakiau "Akropolio" kelionių biure "bendrą" taksi kelionei į Limasolį. "Bendras" taksi pigiau kainuoja, nes veža keletą keleivių.

Ir sekmadienio rytą gieda gaidžiai. Jie žadina žmones savo laiku. Netrukus prisideda ir varpai, kviesdami į šventoves maldai. Arti prie viešbučio yra graikų ortodoksų Marijos — Ayia Fanoromeni (Ayia Phanoromeni) šventovė. Ten nueinu. Žmonės renkasi neskubėdami ir vėluodamiesi.

Hagios Theos! (Šventas Dieve!)
Kyrie eleison! (Pasigailėk mūsų!)
Ischyros Theos! (Galingasis Dieve!)
Kyrie eleison!
Athanatos Theos! (Nemarusis Dieve!)
Kyrie eleison!

Kunigas gieda Jono evangelijos 4-ąjį skyrių. Tik žinodamas tekstą graikų kalba, galiu sekti jo tarimą. Šiuolaikinis graikų kalbos tarimas skiriasi nuo tarimo, kurio mokiausi mokykloje. Pamaldų dalyviai apsirengę šventiškai. Moterys turi daug užduočių liturginėse apeigose: giedojime, skaityme, atnašų paruošime. Mane, nepažįstamą asmenį, priima svetingai. Net krėslą užleidžia.

Sekmadienio pusryčiai lauke

Vakar vakare jaunimas turėjo šokius viešbučio valgomajame. Šoko šiuolaikinius šokius. Tautinių tik vienų vieną — buzūkį. Tai visų graikų šokis su trankia muzika ir judriais žingsniais.

Ši rytą pusryčius ruošia kitas, jaunesnis Layiotis šeimos narys. Valgyti tenka kiemelyje, nes valgomasis dar tebėra šokių salė. Visi svečiai prašomi valgyti tuo pačiu metu. Esame tik pustuzinis.

Pakilus mokėti už pusryčius, jaunasis Layiotis sako, kad šiandien esate mūsų svečias. Svetingumu jaunas kiprietis draugiškai nuteikia iš savo krašto išvykstantį svetimtautį.

Taksi vėluoja tik vieną minutę

Larnaką palieku 9 val. ryto. Mane paima vakar užsakytas Akropolio taksi. Talpus Mercedes-Benz. Gali paimti septynetą keleivių. Penki jau surinkti. Paėmęs mane, dar važiuoja i kitą miesto šoną septintojo keleivio paimti. Jis — kareivis. Šeimos apsuptas, laukia taksi prie namo durų.

Vieškeliu į Limasolį jau keliskart važiuota. Nesikalbame. Važiuojame *baisiai* greitai — 160 km! Pirmusyk teiraujuosi vairuotoją, ar Kipre nėra greičio ribos. Tik su šypsniu pasižiūri, greičio nelėtina. Turiu paimti, sako, keleivius iš uosto. Į Limasolį ūžte atūžiame.

Dabar jis klausia kiekvieną, kur norime sustoti. Paprašau palikti prie nebrangaus viešbučio. Išlaipina miesto centre prie jūros ir parodo du viešbučius. Akis pagauna senoviškas "Continental Hotel" vardas.

Popietė Limasolio pajūryje

Viešbutis dvelkia senove ir viduje. Kontoros tarnautoja barasi su kažin kokiu svečiu per telefoną. Barasi angliškai. Paprašau kambario vienai dienai. "Išplaukiate rytoj rytą?" "Taip!" Paduoda užpildyti svečio lapelį ir raktą į 109-ąjį kambarį. Kambarys jaukus, bet labai karštas. Mat langai į saulės pusę. Ant staliuko šalto vandens termosas. Aplamai, Kipre randi dvejopą vandenį: vanduo praustis ir vanduo gerti. Kipriečiai vandenį taupo, nors jūra ir plauna salą iš visų pusių. Termose vanduo drungnas.

Likusią dienos dalį praleidžiu tarp palmių palei jūrą. Vakarop pajūrio keliukas prisipildo žmonėmis. Šeimos su mažyliais ant rankų, senukai būriuojasi vieni kitų pasiklausyti, jaunieji poruojasi pasvajoti apie ateitį. Pačiame pajūryje klykauja žuvėdros, o paaugliai bando kildinti margus aitvarus. Sunkiai sekasi, nes maža vėjo.

Saulė stato tiltą jūroje

Už lango saulėtekis. Ryto metą smagu langą atidaryti, nes lauke vėsiau. Eismas gatvėje gausus. Mat gatvė svarbi, — veda į uostą. Palengvėle rytuose pasirodo raudonas, vis augantis, saulės ritulys. Didžiulis. Lyg čia pat. Saulė eikliai stato šviesos tiltą ant įlankos prie Limasolio.

Kambaryje veikia radio. Kalba tik graikiškai. Imu įsiklausyti į šiuolaikinį graikų tarimą. Šiuolaikinė graikų kalba yra paprastesnė negu klasikinė. Tarp graikų-kipriečių muzikos ir dainų pasigirsta arija iš Verdi "Nabuko": "Skrisk, o mintie, ant auksinių sparnų..." Tai judėjų tautinė giesmė Babilonijos nelaisvėje.

KRETA:

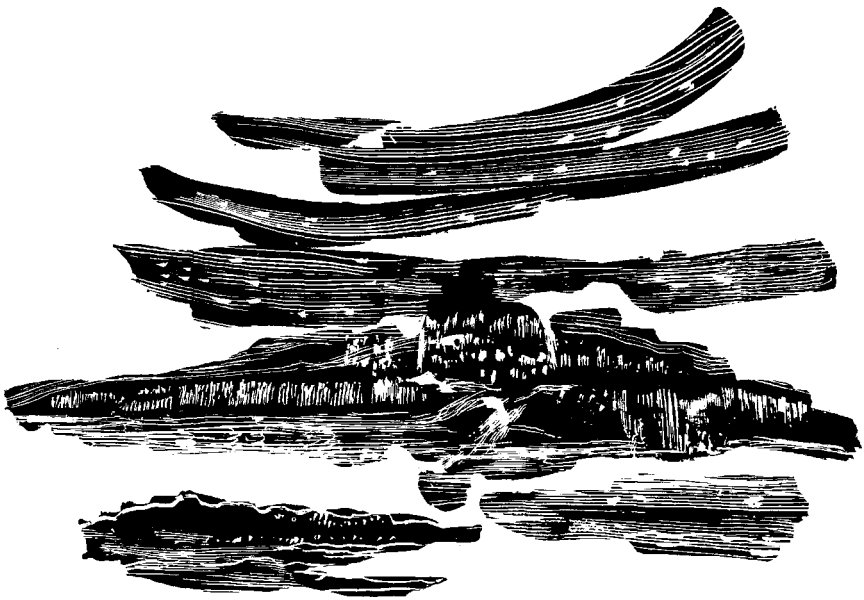

GRAIKIJOS SLENKSTIS VIDURŽEMIO JŪROJE

Tito ikona Irakliono šventovėje

Paloma — laivas į Kretą išplaukia 13 val. O uoste reikia būti dvi valandas prieš išplaukimą. Tarnautoja pašaukia taksi. Važiuoju į Neos — Naująjį Limasolio uostą. Senasis yra permažas ir nepakankamai gilus šiuolaikiniams laivams. Uostas tikrai naujas: molai su kranais jau stovi, bet pastatai dar tik pašiūrės. Keleivių jau ilga, ilga eilė prie durų su užrašu "Departures" (Išvykimai). Nustembu, kad tiek daug arabų keliauja. Nejaugi jie visi važiuoja į Kretą?! Vėliau sužinau, kad bemaž tuo pačiu metu išplaukia du laivai: Verginia į Beirutą, o Paloma į Atėnus. Pastarasis sustoja Irakliono (Iraklion) uoste Kretoje.

Pasienio formalumai reiklūs, bet trumpi. Pasienietis nežinia dėl ko kamantinėja du jaunuolius. Kitas prisispyręs pakartotinai klausia švedų porą, kur gyveno Kipre. Trečias randa ant olando paso turkišką antspaudą, — nusiunčia olandą pas vyresnįjį į raštinę. Amerikietiškų pasų nesimato. Ateina mano eilė. Pasienietis paima iš manęs pasą,

pasižiūri į nuotrauką ir į mane, deda tris antspaudus: ant paso, ant bilieto ir ant lapelio įsėsti i laivą. "Bon Voyage!" palinki. Banke be jokio klausimo iškeičia likusius Kipro svarus į norimą valiutą. Jokios muitinės. Apstu krautuvių, kuriose galima pirkti prekes be muito.

Nuotykis laive

Nuo "Išvykimų" pašiūrės iki laivo dar keliasdešimt metrų. Paloma yra laivas-keltas. Keleiviai su automobiliais laukia eilės užvažiuoti ant jiems skirto denio laive. Pėstieji palieka pasus kontoroje, gauna kortelę su eilės numeriu. Nurodoma ir kajutės numeris. Manoji yra 211-oji. Jaunas tarnautojas paima raktą ir mano bagažą, veda laiptais į kajučių denį. Po ilgoko ieškojimo, — matyt, yra naujas tarnautojas, — sustoja prie kajutės su "214". Negalėdamas atrakinti su jam paduotu raktu, išsiima visraktį ir atidaro duris. Iš lovos pasigirsta švediški balsai. Moteriškasis tučtuojau tampa angliškU: "Kajutė užimta!" Ji atskuba prie durų. Žiūrime į atrakintąją kajutę — "214", žiūrime į kajutės numerį ant kortelės — "211". Pati švedė parodo tarnautojui man skirtą kajutę.

"Aukštas vietas mėgstu net miegui..."

Kajutė skirta dviem keleiviams. Mažutė, su dviaukšte lova, tualeto kambarėliu su dušu. Esu pirmasis, man skirta žemutinė lova. Už keleto minučių pasirodo padžiūvęs, lieknas, su linkoniška barzdele, antrasis kajutės "211" keleivis. Anglas. Pasiūlau rinktis lovą metant monetą. Juokdamasis, atsako: "Aukštas vietas mėgstu net miegui..." Mano bendrakeleivis yra Kipro anglas-pensininkas, keliauja į Atėnus pasitikti brolio, kuris atvyksta jo aplankyti iš Australijos.

KRETOS JŪRA
VIDURŽEMIO JŪRA
Melemė
Hanijà
Spūda įlanka
Retimnonas
Dià sala
Iraklionas
Lefka kalnynas
(Baltieji kalnai)
Ida kalnynas
Knosas
Psichro
Agios Nikolaos
Agia varvara
Lasiti lyguma
Sitija kalnynas
Samarija tarpeklis
Gortyna
LIBIJOS JŪRA
Agii Dėka
Diktės kalnynas
Agia Trijada
Festos
Matala
Kauda sala
Dailioji prieplauka
VIDURŽEMIO JŪRA
Kreta

Dzeuso gimtinė — Ida kalnas

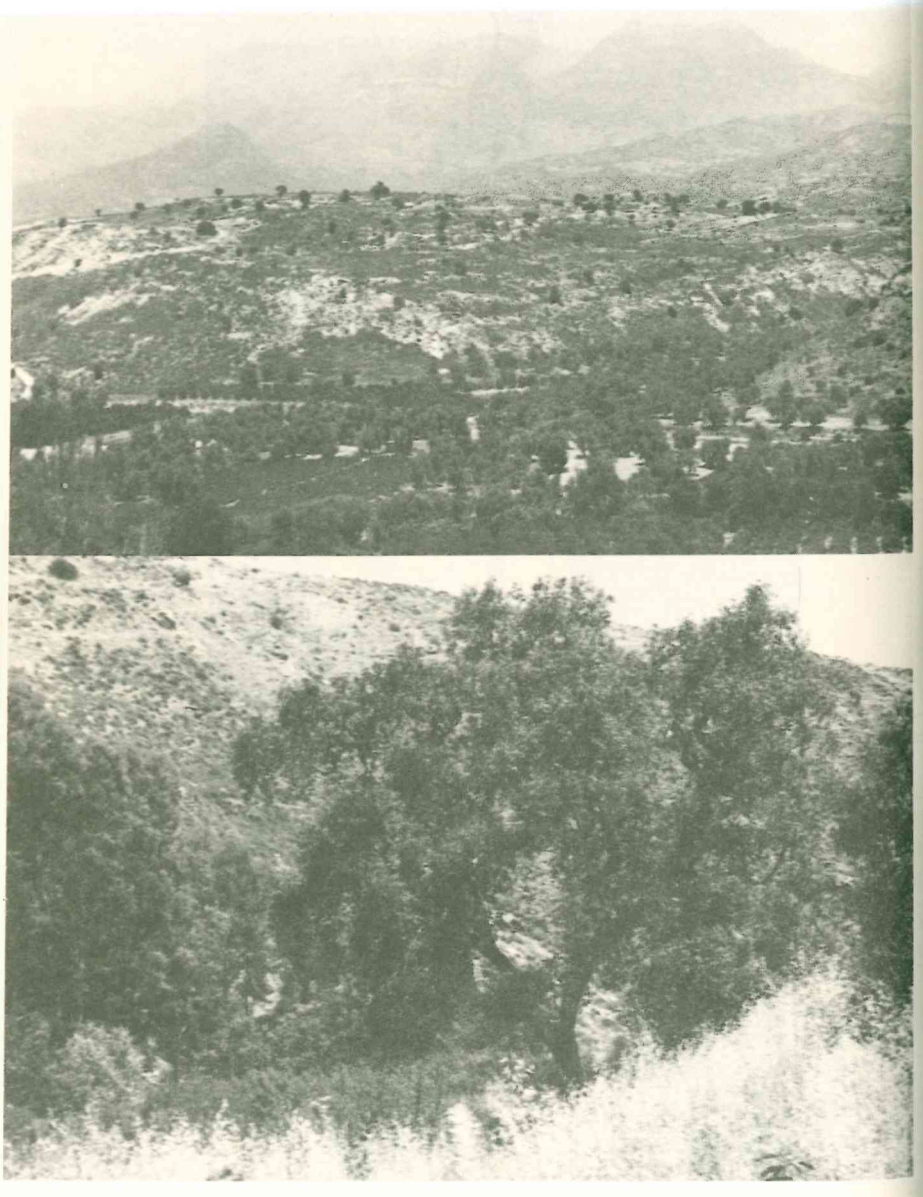

Dzeuso ir Europos granatmedis prie šv. Tito šventovės Gortinoje žiemą vasarą žaliuoja, nes matė jų meilę, pagal kretiečių padavimą

Laivas-keltas Paloma

Palikęs mantą kajutėje, žvalgausi po laivą. Septynių denių. Trys deniai skirti automašinoms, vienas (ar galbūt pusantro!) keleiviams, kurie moka tik už sėdynę, o likusieji — kajutės. Kajučių esama įvairių: su langu į jūrą, laivo viduje be lango, dviem ar keturiems keleiviams. Mano kajutė yra laivo viduje be lango. Aplamai, kajutės turi tik numerius. Tik kajutės su langu į jūrą ir koridoriai turi vardus. Vardai iš mitologijos arba salų: Delos, Samos, Lesbos...

Girdėti dažna hebrajų kalba. Pranešimai daromi graikų, hebrajų ir anglų kalbomis. Paloma atplaukė ši rytą iš Haifos (Haifa) uosto Izraelyje. Atrodo, kad ir pranešėja yra žydė su amerikietiška tarsena. Atsigaivinęs alumi, kramtau riešutus. Paloma gaišuoja išplaukti. Pietų metas jau senokai praėjo, o valgyti dar nėra kur. Šalia sėdi jauna, vokiškai kalbanti šeima. Su dviem vaikučiais. Mergaitė, galbūt keturmetė, prašo mamos valgyti. Motina ją visaip ramina, sakydama, kad štai atidarys valgyklą ir eisime valgyti. Mergaitė nekantrauja ir žiūri į mano riešutus.

— Darf ich einen Nuss dem Mädchen geben?" (Ar galiu duoti mergaitei riešutą?), — klausiu motiną.

— Nur einen, bitte!" (Tik vieną, prašau!)

Dalinamės riešutais su mergaite. Ji keliakalbė. Lengvai pereina iš vokiškos kalbos į hebraiškąją. Jaunoji šeima — Izraelio valstybės tarnautojai Vokietijoje. Grįžta į darbą po atostogų savame krašte.

Bendrakeleivis skaito "Drąsųjį naująjį pasaulį"

Besižvalgydamas po laivą, užtinku savo kajutės bendrą, beskaitantį A. Huchslio (Aldous Huxley) knygą var-

du "Drąsus naujasis pasaulis". Tokią knygą skaityti ant laivo gali tik įdomus žmogus. Norisi jį arčiau pažinti. Pavarde jis — Tomas Knowles. Mūsų laimei, baras jau atidaras. Mano naujasis pažįstamas mėgsta pasakoti, — pasakoja apie save, savo gyvenimą Artimuosiuose Rytuose, savo pomėgius.

Tomas Knowles atkeliavo iš Anglijos į Palestiną dar britų mandato metu mokytojauti. Po 1950-ųjų metų, Palestinai tapus, anot jo, "niekeno žeme", persikėlė į Kiprą — Nikosiją, kur armėnų gimnazijoje dėstė istoriją. Dabar jau pensininkas.

Mudviejų pokalbis sustoja prie klausimo apie tautinę tapatybę. Kas ją sudaro? Kokia yra jos ištaka? Mat abu kalbame apie Kipro "tautą". Kas yra Kipro tauta? Graikai ar kipriečiai? Anot Tom Knowles, kipriečių Kipro saloje jau seniai nebėra, — tėra tik graikai. O man atrodo, kad, nors tautinė Kipro sudėtis ir kito daug sykių, Kipre liko tautinė savimonė, nes Kipro politinės baimės, laisvės ir gerovės ieškojimas, "tautinės garbės" polėkiai turi kiprietišką veidą.

Pokalbį nutraukia pranešimas per garsiakalbius, kad valgykla jau atidaryta. Abu sutariame, kad religija, — kadaise graikų, o nūdien krikščioniškoji, — yra kipriečių tautinės sąmonės šerdis. Tik vėl kyla naujas klausimas: Kaip suprasti kipriečius turkus?

Pirmieji pietūs laive Paloma

Prie stalų žmones sodina pagal kalbas. Žydų stalų daugiausia. Atskirą stalą sudaro grupė argentiniečių, grįžtančių iš kelionės po Šventąją Žemę. Argentiniečiai jau garsūs. Girdėti dažnas "Caramba!!" Angliškai kalbančių esame keturiese: du Kipro imigrantai iš Australijos, mano kajutės bendras Tomas Knowles ir aš.

Prie mūsų stalo dar yra keletas tuščių vietų. Pritrūkus vietų prie argentiniečių stalo, pas mus atsiunčia argentiniečių porą. O įpusėjus valgyti, pasirodo jaunas vaikinas iš Pietų Afrikos, — imigrantas į Izraelį.

Susipažįstame. Australas yra architektas, o australė — archeologė. Abiejų pomėgis — Artimieji Rytai. Ir dabar keliauja, veždamiesi automašiną, pasibastyti po Kretą. Pensininkai. Įdomi pora.

Australams nereikia ieškoti žodžių. Jiedu mielai pasakoja apie save. Mus stebina jų nuosprendis apsigyventi Kipre. Jis Kiprą pamėgęs dar jaunystėje. Mat buvęs tarnautoju britų valdymo metu. O ji irgi domėjusis Kipru studente būdama, — dalyvavusi archeologinėse ekspedicijose. Svarbiausi gi — judviejų meilė gimusi Kipre, netoli Afroditės uolos. Tapę pensininkais, pradėję žvalgytis kur būtų jauku ir pigu leisti senatvę. Pirkę seną ir apleistą vienuolyną Podromos miestuke, susikūrę jaukų ir pigų lizdą. Skundžiasi, kad Australijoje nūdien per brangus gyvenimas. Pensininkams esą neįmanoma gyventi pagal sau įprastą ankstesnį gyvenimo būdą.

Pietų bendrus patraukia australų poros nuoširdumas vieno kitam. Vienas į kitą nespoksoja, bet šypsniu ar žodžiu vienas kitą papildo ir padrąsina. Bendras archeologijos pomėgis juodu praturtina.

Izraelitas iš Pietų Afrikos

Jaunasis imigrantas į Izraelį iš Pietų Afrikos pokalbyje su australų pora nedalyvauja. Valgo skubiai. Atrodo, kad aplinka jo nedomina.

Kitą rytą anksti jau randu tylųjį svečią prie pusryčių stalo. Valgykloje dar maža valgančiųjų. Prie mūsiškio stalo esame tik dviese. Nejučiomis leidžiamės į pokalbį. Jis — Kevinas I. iš Haifos, Izraelio.

— Kevinas iš Haifos?! — ištariu su nustebimu. Mat Kevinas yra airių šventojo vardas.

— Ar esate iš Airijos?

— Ne, — atsako, — esu iš Pietų Afrikos. Mano motina buvo airė.

Kevinas — jaunas benamis. Pietų Afrikos aparteidas, jo manymu, yra nusikaltimas. Norėdamas atrasti idealų kraštą, emigravęs — "grįžęs" į tėvo istorinį kraštą — Izraelį. Vos imigravus, prisiėjo atlikti karinę prievolę.

— Nusivyliau, — sako, ir žiūrėdamas į jūros tolį, paaiškina, — ir čia neradau to, ko ieškau...

Kevinas keliauja į Europą išsiblaškyti, pasižmonėti, apsispręsti. Pats save klausia: grįžti į Pietų Afriką ar likti Izraelyje? Kevinui sunku ir vienur ir kitur. Jį slegia Pietų Afrikos baltųjų gobšumas, ir baimė juodųjų atžvilgiu, ir Izraelio elgesys su arabais. Be to, Kevino motina buvo airė, tik tėvas — žydas. Izraelio visuomenė nelaikanti jo tikru žydu. Jis pats nežino kas esąs, — nėra tikras savimi.

Kelionė iš Kipro į Kretą

Vidužemio jūra žemėlapyje atrodo mažutė. Lėktuvu ji greitai perskrendama. Kas kita keliauti laivu. Išaušta nauja diena, karštoji Artimųjų Rytų saulė virš galvos, o Kretos vis dar nėra. Aplinkui tik mėlynas vanduo po žydru dangumi. Tik retkarčiais pamatai laivą ant tolimo horizonto.

Paloma skverbiasi per ramius vandenis į šiaurės vakarus. Popietėje po kaire ima artėti juodas siūlas. Jis darosi aiškesnis. Ilgainiui jis pasipuošia mazgais, — tai Salmonės iškyšulys Kretoje su pajūrio skardžiais ir tolumoje stuksančiais kalnais. Ir po dešine matau žemę. Iš žemėlapio sužinau, kad ten yra mažutė Kasos sala.

Graikai Kretos salą vadina *Kriti* vardu. Nors Kriti yra apie 100 km į pietus nuo Graikijos, ji priklauso Grai-

kijai. Sala siaura, bet ilga: 260 km ilgio, nuo 16 iki 60 km pločio, Egėjo jūros užtvara. Kretiečiai šią Egėjo jūros dalį vadina Kretos jūra. Nuo denio stebiu Kretos pakrantes. Daug įlankų ir miestelių. Toliau vakaruose stiebiasi Dikte, Ida, Lefkà Ori (Baltieji kalnai) kalnynų viršūnės. Idos kalnynas su Ida viršūne atrodo įspūdingai. Turi 2,456 m aukščio. Pasak Kretos mitologijos, Idos kalnas yra Dzeuso tėviškė.

Daugumas keleivių ant denio. Rodo vieni kitiems salos pakrantės miestelius, bandydami juos įvardinti, spėlioja apie kalnų viršūnes ir nekantrauja, žiūrėdami į vakarus, kur turi pasirodyti Irakliono (Iraklion) uostas. Paloma yra lėtas laivas. Plačioje jūroje jo lėtumas nebuvo taip ryškus. Dabar, plaukiant palei salos pakrantę, vis tie patys vaizdai!

Karalius Minas ir Kreta

Legendinis karalius Minas (Minos) davė Kretos civilizacijai vardą, — sakoma, kad ji yra Mino kultūra — minietiška. Prieš dešimt metų prabėgomis ir skubotai domėjausi archeologų atkastos Mino sostinės Knoso (Knosos) griuvėsiais. Mėgaujuosi mintimi, kad šį kartą turėsiu progos ilgėliau pasižmonėti ir pastudijuoti labirintą, kurį kadaise pastatė Minas Minotaurui.

Kretos sala-karalystė garsėjo galybe, prabanga ir kultūra jau XVI a. prieš Kristų. Vėliau Kretos karalystė staiga sukiužo. Spėliojama, kad ugniakalnio išsiveržimas Santorini saloje padarė baisių nuostolių ir Kretoje. XI-X a. būvyje dorėnai iš šiaurinės Graikijos kalnų veržėsi bangomis į Kretą ir kūrė savo naujasėdijas, — daugiau negu šimtinę miestų-valstybių. Kreta tapo dideliu prekybos centru, tačiau politiškai Graikijos gyvenime nesireiškė.

III a. prieš Kristų Kretos sala pagarsėjo kaip jūros piratų prieglauda. Piratų užpuoliai iš Kretos erzino romėnus. 68-67 m. prieš Kristų romėnų laivynas, vadovaujamas Kvinto Metelo (Quintus Metellus), sunaikino piratus ir prijungė Kretą prie Romos imperijos.

Apaštalas Paulius bent dusyk lankėsi Kretoje. Pirmusyk būdamas kaliniu pakeliui į Romą, o antrusyk — po išlaisvinimo iš kalėjimo Romoje. Kreta buvo romėniška.

Kreta istorijos raidoje

Romos imperijai suskilus 395 m. po Kristaus į Vakarų — Romos ir Rytų — Bizantijos dalis, Kreta teko Bizantijai. IX a. ji pateko į arabų-musulmonų rankas. Bizantija atsiėmė Kretą iš jų už bemaž pusšimtmečio — 961 m. Ketvirtasis Kryžiaus karas perdavė Kretą Venecijos respublikai 1204 m., — venecijiečiai sudarė Kretos valdžią su Venecijos respublikai pavaldžiu kunigaikščiu. Kreta gavo naują vardą — Kandija (Candia) ir sostinę — Iraklioną. Venecijiečiai buvo despotiški, o jų kunigaikščiai savivaliavo. Kretiečiai nerimo po venecijiečių valdžia, sukilimai buvo dažni.

XVII a. krikščioniškoji Kreta svetingai priėmė turkus-musulmonus — savo užkariautojus. Venecijiečiai nebuvo visiškai išvyti iš Kretos pasaulio, — pora salelių netoli nuo Kretos liko jų rankose visą pusšimtį metų. Tačiau kretiečiai nerimo ir turkų valdomi. XIX a. — 1897 m. — kretiečių laisvės kovos, kuris taip patraukliai pavaizduoja Nikos Kazantsakis savo romanuose, privedė prie Graikijos-Turkijos karo. Turkijai prisiėjo kraustytis iš Kretos. Gimė autonomiška Kretos valstybė po tariama Turkijos globa, bet tikrovėje valdoma komisijos, kurią sudarė Anglijos, Rusijos, Prancūzijos ir Italijos atstovai.

Kretos didvyris: Elefterijus Venizelos

Kreta yra mažutė sala: gyventojų turi vos 460.000, užima tik 8.380 kvadratinių km. Lietuva yra kone devyniskart didesnė! Kretiečių laisvės troškulys ir aukos už laisvę reiškėsi tautos pogrindžio veikla. Elefterijus Venizelos įsteigė tautinį sąjūdį. Kretiečiai reikalavo sau teisės susijungti su Graikija. Didžiųjų Europos valstybių komisija tam priešinosi. Jaunųjų turkų revoliucija Turkijoje 1908 m. sudarė progą kretiečiams paskelbti uniją su Graikija. Po ketverto metų kretiečių atstovai buvo priimti į Graikų parlamentą, o dar po metų Kreta tapo oficialiai įjungta į Graikiją.

Antrojo pasaulinio karo metu — pačioje karo pradžioje — Kreta išgarsėjo kaip britų karinio laivyno bazė. 1941 m. vasarą britai ir graikai evakuavo savo karines pajėgas iš žemyno į Kretą. Tačiau vokiečiai jas užklupo nelauktu užpuoliu iš oro — parašiutininkų staigmena.

Kretiečių laisvės meilė

Smagu žiūrėti į Kretą nuo laivo denio. Nejučiomis mintis veda į Šiaurę — ten Europa, į pietus — ten Afrika. Kretos sala skiria Egėjo jūrą nuo Libijos jūros. Šioje saloje gimė pirmoji europiečių kultūra — minietiškoji civilizacija, pavadinta karaliaus Mino, Dzeuso ir Europos sūnaus, vardu. Mino motinos vardu pavadintas ir daugelio mūsų gimtasis žemynas — Europa. Šioje saloje grūmėsi svetimos tautos, norėdamos užkariauti svarbų strateginį slenkstį Vidužemio jūroje. Kretiečiai turėjo gintis nuo svetimųjų užpuolių nuo pat minietiškosios kultūros žlugimo XI a. prieš Kristų. Kreta ir nūdien didžiuojasi savo ryžtu išlikti prieglauda laisvės troškuliui. Kretiečių rašytojas Nikos Kazantsakis laisvės

troškulį įamžino savo romanuose "Graikų aistra", "Aleksis Sorbas" ir "Arba laisvė, arba mirtis". Kazantsakio antkapis turi jo paties ranka padarytą įrašą: "Aš nieko nelaukiu ir nieko nebijau, nes aš esu laisvas!"

Irakliono uoste

Kretos pakrantėmis besidomint, Paloma nepastebimai priartėjo prie Irakliono. Uosto dar nematau, bet keleiviai metasi į kitą denio pusę, nes po dešine augte auga maža saliukė.

— Ten Dià, — man paaiškina kajutės bendrakeleivis.

— Ši sala saugo Irakliono įlanką, — prideda.

Už keleto minučių atsiveria reginys su pačia įlanka ir Irakliono miestu. Jau vėlyva popietė.

Laive ruošiamasi išlaipinti keleivius ir priimti kitus. Garsiakalbiais nurodoma automašinų savininkams eiti prie savo mašinų, išlipantiems keleiviams atsiimti pasus iš laivo kontoros ir paduoti bagažą nešikams. Išlipančiųjų visas spiečius. Jūreiviai stoviniuoja savo vietose — prie angų automašinoms išvažiuoti, prie takų pėstiesiems išlipti.

Iraklionas — vartai į Kretą

Iraklionas yra pagrindinis Kretos miestas su 92.000 gyventojų. Uostas mažas. Prekybiniai laivai laukia atokiau jūroje savo eilės iškrauti krovinius. Pačiame uoste krantinės skiriamos šaunioms jachtoms, — o tokių šiuo metu keletas, — keleiviniams laivams ir žvejų laiveliams. Jie spalvingi ir gausūs. Paloma įplaukia į uostą atbula, nes laivo gale yra anga su nuleidžiamuoju tilteliu automašinoms išvažiuoti.

Išlipimas spartus. Deniuose burzgia automašinų mo-

torai, jaučiamas stiprus degalų kvapas, o akis erzina dūmai. Pėstieji keleiviai turi taką palei laivo sieną. Einame vorele. Sakome "Adieu!" tiems, su kuriais teko susipažinti laive.

Šuo eina muitininko pareigas

Prie išlipimo tiltelio ženklas "Teloneion" — "Muitinė". Muitininkų tik du. Bet šalia jų šuo. Jis stropiai uostinėja kiekvieno keleivio nešamą bagažą. Apuostinėja ir manąjį. Neatsisėda! Šuo išprusintas, — užuodęs narkotikus, sėdasi prie kuprinės ar lagamino. O jam atsisėdus, muitininkai liepia jo apuostytą kuprinę pakelti and stalo ir atidaro peržiūrai. Ši procedūra pėsčiųjų išlipimą sulėtina. Keletas jaunų keleivių jau stovi palei stalą su savo kuprinėmis. Tačiau muitininkai narkotikų juose neranda. Matyt, jaunieji keleiviai žino, kad narkotikus pravežti yra rizikinga. Būdinga, kad šuo jų kuprines ir ryšulius įtaria ir savo įtarimą pareiškia atsisėsdamas. Viena keleivė tyliai akimis seka muitininko rankas savo kuprinėje. Šuo vis apie ją šmirinėja. Muitininkas kuprinėje neranda nieko įtartino. Uždaro kuprinės atlapus ir moja ranka "Eikite!"

Uosto krantinėje

Vietos krantinėje maža. Automašinos tuojau pat turi važiuoti už sienos, kuri skiria krantinę nuo uosto pastatų. Krantinėje stovi keliolika taksių. Taksistai skubinasi prie pėsčiųjų, siūlydami savo paslaugas.

— Kur važiuojate? — klausia manęs

— Į viešbutį Mediterranean.

Taksistas nubėga prie kitų keleivių. Ir antras taksistas atskuba su tuo pačiu klausimu. Ir jis gauna tą patį at-

sakymą. Ir jis nubėga prie kitų. Trečiojo taksisto paklausiu, kodėl taksistai vengia vežti keleivį į viešbutį Iraklione.

— Mums neapsimoka, — sako, — per arti!

Taksistai ieško keleivių į tolimesnes salos vietoves. Išeinu už krantinės sienos. Čia taksių bent triskart daugiau negu krantinėje. Sėdu į pirmąjį ir paprašau nuvežti į Mediterano viešbutį. Taksistas užveda motorą ir skubina iš uosto į netolimą Iraklioną.

Man menasi laiškas *Titui*. Jame apie kretiečius nepalankiai rašoma: "Vienas iš jų, jų pačių pranašas [poetas], yra pasakęs: 'Kretiečiai visuomet melagiai, pikti žvėrys, tingūs pilvai! Teisingai pasakyta!' " (Tit 1,12-13). Nejaugi norėta įskaudinti kretiečius?!

Ir Kretoje turistas brangus svečias

Viešbutį Mediterranean išsirinkau iš sąrašo laive. Jis arti muziejaus ir nuošalioje gatvėje prie Elefteria — Laisvės aikštės.

Viešbučio kontora tuščia. Tamsoka. Mat lempos neuždegtos, o ant langų užuolaidos. Ant kontoros staliuko skambutis. Tik po antro skambinimo pasirodo tarnautoja. Ateina šluostydamasi rankas.

— Savaitei ar tik vienai dienai? — klausia.

— Koks skirtumas? — domiuosi.

— Perpus pigiau, — paaiškina.

Iraklionas yra patogi vieta iškyloms į visą salą.

— Bent savaitei..., — ir užpildau svečio lapelį.

Patarnautoja painformuoja apie pusryčių laiką, pasiūlo žemėlapių, nurodo kur galima kreiptis išvykų reikalu.

— Labai ramu, — pastebiu.

— Perdaug ramu, — šypteli tarnautoja, — už savaitės laukiame turistų grupės iš Vokietijos.

Mediterano viešbutyje šiuo metu vos penketas svečių, o vietos pakaktų visam šimtui.

Ksenos — xenos: "Svetimšalis" ir "Svečias"

Kretiečiai kalba graikiškai. Kreta didžiuojasi turizmo paslaugomis. Turistas kretiečiams yra xenos —"svetimšalis" ir "svečias". Svetingumas yra kretiečių priežodis, — kretietis tiesia turistui ranką, kviesdamas sėstis po medžiu prie namo pokalbiui ir atgaivai.

Kretos sala maža, o žmonių prieauglis didelis. Daug kretiečių yra priversti ieškoti darbo kitur. Sužinoję, kad gyvenu New Yorke, kreipiasi:

— Gal, — sako, — sutikai mano brolį Georgios?"

— ?!

— O kur jis gyvena?

— Brooklyne!

Vakaras Iraklione

Pavienis keliautojas, atvykęs į naują kraštą, turi susimesti. Prieš dešimt metų buvau atkeliavęs į Kretą tik vienai dienai. Laivu iš Graikijos žemyno. Atplaukiau anksti rytą, išplaukiau atgal tos pačios dienos vakare. Dabar turiu dešimt dienų laiko Kretai pažinti. Skubėti nereikia.

Turizmo paslaugų įstaigoje gaunu sąrašą keleto dienos iškylų į tolimesnes salos vietoves su gidu. Bet ryžtuosi daugiausia laiko skirti kelionėms su vietinėmis susisiekimo priemonėmis. Norisi pabuvoti su Mino kultūra, — tarp Mino kultūros likučių Knose ir Feste (Phaistos). Be to, mane domina Apaštalo Pauliaus viešnagė ir Tito veikla Kretos saloje.

Keliavus laivu visą parą, norisi pamiklinti kojas ant

kietos žemės. Laive esti daug alaso. Daugumas Vidužemio jūros laivų yra kartu ir keltai, — perveža automašinas ir krovinius. Keliauti jais nėra patogu. Sienos dreba, deniai purtosi, — dieną ir naktį jauti, kad esi purtomas. Irakliono gatvėmis klajoti kas kita. Tiesa, ir čia daug klegesio, bet po kojomis žemė nejuda. Ieškau muziejaus. Surasti tai surandu, bet durys uždarytos. Ant jų kabo lentelė su įrašu keliomis kalbomis: "Šiandien muziejus neveikia".

Sodelyje prie muziejaus

Muziejus yra rytinėje miesto dalyje prie judrios Elefteria — Laisvės aikštės. Iš vienos pusės jį supa pavėsingas sodelis. Vieta patraukli aukštuma. Kadaise venecijiečių statytas Šv. Jurgio bastionas miesto vartams ginti, dabar vieta žmonėms vakarą praleisti. Apšviestas. Akimis seku senąją Irakliono sieną. Po kaire ji eina žemyn pajūrio linkui ir pradingsta gatvių raizginyje, o po dešine įkalniau didžiuojasi kitu šauniu bastionu. Vaizdas nuo sodelio panoraminis: uostas vakaro šviesose, gatvėse baltų ir raudonų švieselių srovės.

Irakliono miestą įkūrė arabai-musulmonai IX a. Mat jie mėgo Kretos vyną, aliejų, razinas, migdolus, — reikėjo uosto šiems skanėstams išvežti. Bizantija negalėjo pakelti musulmonų artumo. Imperatorius Nikeforas II X a. perėmė Kretą Bizantijos globon. O nuo XIII a. Venecijos respublika naudojosi Iraklionu savo kolonijų tinklui plėsti Vidužemio jūroje.

Irakliono vardas primena Herkulą

II tūkstantmetyje prieš Kristų Kretos sala, pasinaudodama prekyba su Egiptu, Šiaurine Afrika, Mažąja Azija, sukūrė talasokratiją — jūros valdžią rytinėje Vidužemio

jūroje. Miniečiai buvo nagingi ir turtingi. Iraklionas tada nebuvo miestas, o tik mažas, pagalbinis Knoso uostas. Pasak legendos, per šį uostą atvyko iš Graikijos Heraklis — Herkulas atlikti savo septintojo uždavinio — sutramdyti ugnį spjaudantį Kretos jautį. Užtat ir uostui buvo duotas Heraklea — Irakliono vardas.

Nuo sodelio ant bastiono ilgai stebiu tamsius jūros tolius. Žemė ir jūra. Salą supa vandenys. Tačiau jie žmogaus troškulio nenumalšina. Ir sala, nors saugi ir spalvinga, žmogaus nepatenkina. Kitos salos, kiti žemynai žmogų vilioja.

Romėnai Kretoje

IV a. prieš Kristų Kreta nebepajėgė pasilikti talasokratija. Varžybos tarp salos miestų, sąjungos su Kirenaika, Pergamu, Sparta ir Egiptu Kretą nualino. Be to, Finikija — kartaginiečiai smarkavo Vidužemio jūroje. Ilgainiui Kretos sala tapo piratų užuovėja. Romėnai susikirto su piratais veržđamiesi į Rytus — rytinius Vidužemio jūros kraštus. Piratai buvo išvietinti, Kretos sala paskelbta Romos imperijos provincija su sostine Gortinoje (Gortys, arba Gortina).

Romėnai atnešė Kretos salai naują žydėjimo laikotarpį. Statė miestus su šventovėmis, tiesė kelius, kūrė ūkius, vedė vandentiekius.

Apaštalas Paulius pamatė Kretą 59-ųjų metų rudenį, būdamas kaliniu laive pakeliui į Romą. *Apaštalų darbai* rašo:

> *Daug dienų plaukėme palengva ir vargais negalais atsiradome ties Knidu [Mažojoje Azijoje]. Kadangi vėjas kliudė priplaukti prie kranto, plaukėme Kretos priedangoje, Salmonės [Kretos rytinėje dalyje] iškyšulio kryptimi. Vargingai jį*

aplenkę, atvykome į vietovę, kuri vadinasi Kali Limenes [Dailioji prieplauka], netoli nuo Lasėjos miesto.

Prabėgo daug laiko, ir laivyba tapo pavojinga [Anuomet Viduržemio jūroje nuo spalio pabaigos iki kovo pradžios laivų kelionės nutrūkdavo], nes jau buvo pasibaigęs pasninko metas [Žydų Atsiteisimo diena]. Paulius juos įspėjo: "Vyrai, aš numatau, jog šis plaukimas bus grėsmingas ir pražūtingas ne tik kroviniams bei laivui, bet ir mūsų gyvybėms". Tačiau šimtininkas labiau tikėjo vairininku ir laivo savininku negu Pauliaus įspėjimais. Kadangi uostas nebuvo tinkamas žiemoti, daugumas nusprendė iš ten plaukti toliau, kaip nors pasiekti Feniksą, Kretos uostą, atvirą į pietvakarius ir šiaurės vakarus, ir tenai žiemoti.

Kai ėmė pūsti lengvas pietų vėjas, jie tikėjosi įvykdyti savo sumanymą ir, pakėlę inkarą, leidosi pirmyn palei Kretos krantus. Bet greitai nuo salos pusės pakilo viesulas, vadinamas Šiauraryčiu. Jis pagavo laivą, nepajėgusį jam priešintis, ir mes turėjome jį leisti pavėjui. Kai mus nešė pro salelę vardu Kaudą, mes tik vargais išsaugojome gelbėjimo valtį... (Ap 27, 7-16).

Apaštalas Paulius šį kartą tik praplaukė palei pietinį Kretos krantą žiemos audrų metu.

Apaštalas Kretoje po įkalinimo Romoje

Kur apaštalas Paulius keliavo po dvejų metų kalėjimo Romoje? Atrodo, kad nudelsė, bent laikinai, keliauti į Ispaniją. Jis rūpinosi savo jaunutėmis bendrijomis

Graikijoje, Mažojoje Azijoje, — Apaštalo Pauliaus akys krypo į Rytus. Jis atkeliavo į Kretą iš Romos kartu su Titu. Man teko atkeliauti į Kretą iš Kipro vienam...

"Kretiečiai visuomet melagiai..." (Tit 1,12)

Kraipau galvą ir skaitau toliau: "...pikti žvėrys, tingūs pilvai"!

Trys Naujojo Testamento laiškai — 1-asis bei 2-asis *Timotiejui* ir *Titui* — sudaro savitą grupę Apaštalo Pauliaus laiškų rinkinyje. XVIII a. imta juos vadinti Pastoraciniais — Ganytojiškais laiškais. Mat vadovaujantis Ganytojas — *Pastor* rašo sau pavaldiems ganytojams — *pastoriams*. Nuo II a. iki XIX a. Ganytojiškieji laiškai buvo laikomi paties Apaštalo Pauliaus rašyti savo artimiems bendradarbiams — Timotiejui Efeze ir Titui Kretoje. Apaštalo Pauliaus autorystė nekėlė abejonių. Šiuolaikinis laiškų autorystės klausimas yra laukas su keletu pažiūrų. Daugumas Naujojo Testamento mokslininkų yra įsitikinę, kad šie trys Ganytojiškieji laiškai nebuvo paties Apaštalo parašyti. Anot jų, tam prieštarauja laiškų žodynas bei stilius, Bendrijos sandaros sąvoka ir net pats teologinis mintijimas. Taigi Ganytojiškieji laiškai perdėm skiriasi nuo kitų tikrai paties Apaštalo parašytų laiškų. Kiti mokslininkai, nemažesniu įsitikinimu, remdamiesi statistiniais duomenimis, tvirtina, kad Ganytojiškųjų laiškų žodynas ir stilius atspindi Apaštalo žodyną ir stilių, nors pirmu žvilgsniu taip ir neatrodo. O Bendrijos sandoros sąvoka — hierarchinė tikinčiųjų bendruomenė — jau buvusi pažįstama tarp Kumrano esenų net amžiuje prieš Kristų. Pagaliau ir teologinis mintijimas esąs artimas tikrai Apaštalo Pauliaus rašytųjų laiškų teologiniam mintijimui. Trečioji

pažiūra eina vidurio keliu, — nusileidžia ir vieniems ir kitiems, nes abi pažiūros yra iš dalies teisingos: Apaštalas Paulius pasinaudojo sekretoriaus paslauga, — sekretorius parašė Ganytojiškiuosius laiškus *laisvai* Apaštalo vardu. Labai galima, spėlioja šie mokslininkai, kad Lukas buvo šis sekretorius (žr. 2 Tim 4,11). Šalia šių pažiūrų yra ir galimybė, kad Ganytojiškieji laiškai yra duomenų apie Apaštalą Paulių rinkiniai, sudaryti nežinomo įkvėpto autoriaus kur kas vėliau po Apaštalo mirties.

Kas buvo Titas?

Laiško *Titui* autorystės problema nieku nepaneigia laiško turinio istoriškumo. Titas buvo krikščionis iš pagonijos (žr. Gal 2,1). Apaštalas Paulius mini Titą kaip savo artimą bendradarbį (2 Kor 2,13; 7,6.13s.). Titas buvo Pauliaus laiškanešys (žr. 2 Kor 7, 6ss.), Apaštalo pavedimu rinko aukas krikščionims Jeruzalėje šelpti (2 Kor 8,6.16.23). Laiške *Titui* Titas yra laikomas Kretos krikščionių bendrijos galva su pareiga rūpintis "presbiterių" — seniūnų, t.y. kunigų ir vyskupų parinkimu.

Vyskupo pareiga: Dėstyti sveiką mokslą

"Aš tam palikau tave Kretoje, kad sutvarkytum, kas buvo likę nesutvarkyta, ir paskirtum kiekvienam miestui vyresniuosius [presbiterius]" (Tit 1,5). Atrodo, kad krikščionys Kretoje nebuvo kaip reikiant susiorganizavę, nes nesugebėjo "atremti priešginas", kurie "apverčia aukštyn kojomis ištisas šeimynas" (Tit 1,9.11). "Palikau tave Kretoje", liudija, kad laiško autorius bus kadaise triūsęs saloje, skelbdamas Žinią apie Kristų, tačiau apie tai nieko nėra žinoma. Tiesa, laivas, kuriuo Apaštalas Paulius buvo vežamas teismui į Romą, buvo stabtelėjęs

kuriam laikui prie salos (žr. Apd 27, 7-9). Vargu ar ta proga Apaštalas galėjo pasėti tikėjimo sėklą tarp kretiečių. Labai galimas daiktas, kad Kretos krikščionių bendrija buvo vaisius triūso krikščionių, kurių vardai buvo užmiršti.

Laiške *Titui* jaučiamas reikalas kovoti su klaidomis (žr. Tit 1,10-12). Laiške klaidos tik minimos, o klaidatikiai aprašomi: "...daugel yra neklusnių, tuščiakalbių ir apgavikų, ypač iš apipjaustytųjų" (Tit 1,10). "Apipjaustytieji" yra arba žydai, arba krikščionys iš judaizmo. Taip tvirtina mokslininkai, kurie laiško autorystę priskiria pačiam Apaštalui.

Labai galima, kad laiško *Titui* autorystė atspindi ne Apaštalo Pauliaus veiklą, bet vėlesnį laikotarpį. Todėl "ypač apipjaustytieji", minimi laiške, nėra nei žydai, nei krikščionys iš judaizmo, bet krikščionys iš pagonijos. Mat jiems patiko žydų gyvenimo būdas ir laikė jį sau būtinu. Tikėjimu ir krikštu jie tapo krikščionimis, o žydiškų papročių perėmimu jie tapo žydais. O tai buvo priešinga Apaštalo Pauliaus mokymui. Kadaise jis rašė *Galatams*: "Kristus mus išvadavo, kad būtume laisvi. Tad stovėkite tvirtai ir nesiduokite vėl įkinkomi į vergystės jungą! Štai aš, Paulius, sakau jums: jeigu leisitės apipjaustomi, Kristus jums nebus naudingas" (Gal 5,2). Užtat ir dabar, Apaštalo Pauliaus mokymo dvasioje, "Juos reikia nutildyti, nes jie apverčia aukštyn kojomis ištisas šeimynas, mokydami, kas nedera, dėl gėdingo pelno" (Tit 1,11). Kaip juos nutildyti nepasakoma, bet iš konteksto aišku, kad vyresnieji turi uždrausti tokiems mokytojams reikštis skelbime ar mokyme.

Kretos klaidatikiai kaltinami tikėjimo iškraipymu dėl pelno. Laiško *Titui* autoriui, atrodo, buvo žinomas kretiečių gobšumas. Pasinaudodamas poeto-žynio posakiu, jis kandžiai puola klaidatikius: "Vienas iš jų, jų

pačių pranašas [poetas-žynys], yra pasakęs: 'Kretiečiai visuomet melagiai, pikti žvėrys, tingūs pilvai' " (Tit 1,12).

Epimenidas — kretiečių pranašas

Kretos pranašas buvo Epimenidas, graikas iš Knoso. Jis gyveno VI a. prieš Kristų. Kretiečiams jis buvo poetas-žynys ir religijos pertvarkytojas. Sakoma, kad žmonės jį laikė vienu iš septynių išminčių ir net aukas skyrė jo garbei.

Epimenido amžiuje buvo Kretoje žmonių, kurie tvirtino, kad Dzeusas yra miręs, nes jie žiną jo kapą. Tuo tarpu Dzeuso garbintojai tikėjo, kad Dzeusas yra gyvas. Epimenidas vadino melagiais kretiečius, kurie sakėsi žiną Dzeuso kapą. Neįmanoma patikrinti ar laiško *Titui* autorius žinojo šį Epimenido posakio kontekstą. Šmaikštūs posakiai lengvai tampa patarlėmis liaudies tarpe.

Epimenidas buvo graikas. Kaip nūdien, taip ir senovėje, pasiduodama pagundai laikyti svetimtaučius melagiais. Epimenidas, Dzeuso amžinumą gindamas, laikė kretiečius melagiais. O Ciceronas savo laiške Kvintui (Quintus) pareiškia, kad graikai yra melo genijai. Gi graikų patarlė primena, kad trys tautos, kurių vardai prasideda su raide "K" — *k*retiečiai, *k*apodikiečiai, *k*ilikiečiai — yra visuomet pasinešę meluoti ir apgauti.

Kretoje buvo ir gerų žmonių

"Vyresnieji" — presbiteriai, kuriuos buvo Titui pavesta paskirti "kiekvienam miestui", buvo kretiečiai. Laiško autoriaus patirtis su kretiečiais, atrodo, patvirtina senovės poeto-žynio nuomonę apie kretiečius. Nenuostabu, kad jis ir rašo: "Teisingai pasakyta! Todėl bark juos griežtai, kad laikytųsi sveiko tikėjimo, nekreipdami

dėmesio į žydų pasakas ir tiesos nepaisančių žmonių priesakus" (Tit 1,13-14). Žydų "pasakos" buvo gnostiški spėliojimai ryšium su Senojo Testamento raštais. Spėliojimai yra "žydiški", nes jų pagrindas yra senovė; spėliojimai yra "pasakos", nes yra vaizduotės sukurti ir neturi nieko bendra su apreikštąja tiesa. O "žmonių priesakai" turi ryšį su moterystės niekinimu ir liepimu susilaikyti nuo tariamai "sutepto ir nešvaraus maisto" (1 Tim 4,3-6). "Tyriems viskas yra tyra, o susitepusiems ir neištikimiems nieko nėra tyro, net ir jų protas bei sąžinė suteršti" (Tit 1,15-16).

"Tyriems viskas tyra" skamba lyg patarlė. Patarlė yra taikliai aptarta žmogaus gyvenimo patirtis ir sveika nuovoka. Remiantis taikliai aptarta patirtimi ir sveika nuovoka gyvenime išvengiama prietaringų tabu. Jėzus šią tiesą buvo išreiškęs savo mokyme: "...nėra nieko, kas, iš lauko įėjęs į žmogų, galėtų jį sutepti. Žmogų sutepa vien tai, kas iš žmogaus išeina" (Mk 7, 14-15). Ne daiktai sutepa žmogaus širdį, bet žmogaus širdis sutepa daiktus! Dvasios tyrumas nėra pasiekiamas tiksliu apeigų atlikimu ir kruopščiu maisto bei dalykų, kurie laikomi "netyrais", vengimu. Laiško *Titui* autorius pabrėžia šią tiesą, gindamas vedybų leistinumą ir mėgavimąsi valgiais: "gerk ne vien vandenį, bet vartok ir truputį vyno dėl savo skrandžio ir dažnų negalavimų" (1 Tim 5,23)! Priežastis, dėl kurios "nieko nėra tyro" — nei moterystė, nei maistas, kurį pats Dievas sukūrė (žr. 1 Tim 4,3) — "susitepusiems ir neištikimiems" yra ta, kad jų "protas bei sąžinė yra suteršti"(Tit 1,15). Ne Dievo sukurtas pasaulis yra netyras, bet žmogaus širdis gali jį suteršti.

Žmogaus širdies užkulisiai

Patarlių knyga turi patarimą: "Prižiūrėk savo širdį labiau negu bet ką, nes čia yra gyvenimo šaltiniai" (Pat

4,23). Ši įžvalga į žmogaus širdį — norų, siekių, ištikimumo šaltinį — pasirodo daugelyje Naujojo Testamento vietų. Kalno pamoksle ji yra itin svarbi: "Argi kas gali pasiskinti vynuogių nuo erškėčių ar figų nuo usnių? Juk geras medis duoda gerus vaisius, o netikęs medis — blogus. Geras medis negali duoti blogų vaisių, o netikęs — gerų. ... Taigi jūs pažinsite juos iš vaisių" (Mt 7, 16-20). Apaštalas Paulius šią įžvalgą laikė savo mokymo širdimi: išorinis įstatymas yra bejėgis, tik Dvasia duoda gyvybę. "...dabar nebėra pasmerkimo tiems, kurie yra Kristuje Jėzuje. Juk gyvybę teikiantis Dvasios įstatymas išvadavo mane iš nuodėmės ir mirties įstatymo" (Rom 8,1-2).

Laiške *Titui* ši įžvalga į žmogaus širdį, tiesa, pabrėžiama ryšium su krikščionio laikysena vedybų ir maisto atžvilgiu. Tačiau ji galioja ir platesne prasme. Nūdien galima atpažinti šios įžvalgos reiklų teisingumą. Geras žmogus gali padoriai elgtis nedorame pasaulyje, tačiau nedora žmogaus gyvensena rodo, kad jo vidus — širdis yra supuvusi.

Žmogui ne sykį tenka gyventi ir išlikti žmogumi žeminančiose sąlygose. Aplinka užgauna akis, niekina sveiką protą ir sąžinę. Žmogus-krikščionis, kur tik nūdien begyventų, vienu ar kitu požvilgiu, pasijus ne namie, nes aplinkoje esti aibė nenumaldomų "dievukų". O iš aplinkos pabėgti neįmanoma. Pasaulio be nuodėmės — rojaus žemėje nėra. Laiškas *Titui* pabrėžia reikalą būti tyraširdžiu. Širdžiai esant tyrai, išorinė aplinkos gyvensena nesutriuškins. "Palaiminti tyraširdžiai, nes jie regės Dievą" (Mt 5,8). Laiškas *Titui* smerkia tuos, kurie "skelbiasi pažįstą Dievą, o darbais jo išsigina" (Tit 1,16). Vargu ar galima rasti aštresnį šios laikysenos pasmerkimą. Tokie asmenys, anot autoriaus, yra "pasibjaurėtini, maištingi, netikę jokiam geram darbui" (Tit 1,16).

Kalbėk, kas sutinka su sveiku mokslu (Tit 2,1)

"O *tu* kalbėk...!" Ypatingas "tu" pabrėžimas turi didelę reikšmę. Titas buvo asmuo savitoje būklėje, besigalynėjantis su savitomis aplinkybėmis. Ši buvo užduotis, kurią Apvaizda buvo pavedusi jam vienam. Kiekvienas žmogus gyvenime pasijunta savitoje būklėje, nes kiekvienam skirta įnešti šį tą savito į gyvenimą.

Apaštalo Pauliaus bendradarbiai ir bičiuliai buvo įdomūs ir yra verti dėmesio. Naujojo Testamento nuorodos liudija, kad Titas buvo reta asmenybė. Nėra abejonės, kad Apaštalas Paulius jį laikė Dvasios galybės pavyzdžiu. Norėdamas įtikinti krikščionis iš judaizmo Jeruzalėje, kad Dvasios galybė nesiriboja žydiškąja bendruomene, bet reiškiasi tolygia jėga tarp pagonių, jis pasiėmė Titą kaip įrodymą (žr. Gal 2,1-3). Titas buvo Apaštalui atrama sunkumuose. "Kai atvykome į Makedoniją, mums neteko patirti nė kiek ramybės; mes buvome visokeriopai varginami: iš lauko kovos, iš vidaus baimė. Bet Dievas, nuolankiųjų guodėjas, palinksmino mus Tito atvykimu" (2 Kor 7, 5-6). Titas buvo Apaštalo bičiulis, kurio gerove Apaštalas rūpinosi: "Kai atvykau į Troadą skelbti Kristaus Evangelijos, Viešpats buvo man pravėręs duris, bet aš neturėjau ramybės, kadangi nesutikau ten savo brolio Tito..." (2 Kor 2,12-13). Titas buvo ištikimas ir uolus Apaštalo bendradarbis. "Dėkui Dievui, pažadinusiam Tito širdyje tokį uolumą jūsų atžvilgiu. Jis ne tik paklausė mano raginimo, bet, būdamas labai uolus, savo noru leidžiasi keliauti pas jus. ... Titas — tai mano bičiulis ir bendradarbis tarp jūsų..." (2 Kor 8,16-18).

Titas Apaštalo Pauliaus laiškuose yra "krikščionis gyvenime" pavyzdys, parama Apaštalui, uolus ir ištikimas Kristaus tarnas.

Naktis verčia palikti sodelį

Sodelyje prie miesto sienų bastiono palei muziejų nejučiomis prabėgo keletas valandų. Naktis Kretoje negaišuoja. Palieku suoliuką ir įsijungiu į gyvenimą gatvėje.

Vakaras Iraklione išveda žmones iš namų pasižvalgyti, susitikti, prisėsti prie kavos puoduko. Žmonių labai daug. Netrūksta ir vietos kur prisėsti. Ir valgyklų netrūksta. Patarnautojai "medžioja" turistus į šaunesnes valgyklas.

Kretiečių virtuvė yra perdėm graikiška su stipriomis rytietiškomis priemaišomis. Mėgstama riebūs ir aštriais prieskoniais praturtinti valgiai. Aviena yra mėsiškų patiekalų pagrindas. Paukštiena ir kiauliena — reti dalykai. Kepama kone visuomet aliejuje. Daugumoje valgyklų patiekalą gauni tik drungną, nes valgis paruošiamas visai dienai. Šiuolaikinis turistas daro įtaką. Didesnių viešbučių virtuvės ir restoranai kvepia Vakarų Europa.

Žvalgydamasis ir uostydamas valgių kvapus, žingsniuoju Androgeo gatvele link El Greko (El Greco) parko. Jis yra arti Šv. Tito šventovės. Ten yra daug valgyklėlių su kretiečių patiekalais. Galima valgyti ir domėtis laišku *Titui* Tito šventovės pašonėje. Iš El Greko aikštės galima stebėti kretiečių vakaronę Irakliono centre — Venizelos aikštėje.

"Kyrie, efagete?" ("Pone, ar jau pavalgėte?")

Venizelos aikštėje verda gyvenimas. Daug jaunimo, — jie būriuojasi pagal tautybes ar pomėgius, dalinasi turimu maistu, deda drachmas vyno buteliui.

— Kyrie, efagete? — girdžiu iš kvapaus tarpdurio.

— Ochi! ("Dar ne!").

Nejučiomis valgyklos patarnautojas mane nutempia prie lentynos su valgių pavyzdžiais. *Kebáp* —maži mėsos gabaliukai, *dolmadákia* — vynuogių lapai su įvyniuotais ryžiais ir mėsa, *dolmádes* — kopūstų lapuose įvynioti ryžiai su mėsa, *domátes jemistes* — ryžiais ir mėsa prikimšti kepti pomidorai, *mousakás* — bulvių, smulkiųjų moliūgų, kapotos mėsos apkepas... Daugumas patiekalų šalti, tik kebap ir mousakas dar drungni.

— Mousakás, parakaló! (Prašau duoti mousakás).

Kreta didžiuojasi vynu. Be vyno kretiečiai turbūt nė pusryčių nevalgo. Vynas kretiečiams yra svarbesnis už vandenį. Liaudis ypatingai vertina retsina vyną. Mat jis yra atmieštas sakais ir ilgai negenda. Pirmukart sakais atmieštą vyną geriant, tenka gerokai susiraukti. Ilgainiui kitokio ir nebeprašai. Retsina vyno rasi net atkampiausiame kaime.

Pajūriu į vakarinę Kretą

Adamis turistinių paslaugų autobusas pasijudina nuo Astoria viešbučio prie Elefterijos aikštės tik po devynių. Pradedu savo išvykas Kretoje.

Važiuojame iš Irakliono, rinkdami bendrakeleivius iš viešbučių. Už valandos prisipildo autobusas. Gidė save vadina Elsa, o šoferį — Apostolos. Klausia kiek iškylos dalyvių supranta angliškai. Pakyla tik keletas rankų. O į klausimą kiek kalba prancūzų kalba atsako rankų miškas. Gidė aiškins mums Kretos įžymybes ir supažindins su pakelių vietovėmis prancūziškai.

"Kriti", taip Kreta vadina Elsa, turi spalvingą gamtovaizdį. Spalvingą ir įvairų. ViešKelis tai vingiuoja palei patį pajūrį, tai laipioja kalnuotos pakrantės skardžiais. Abu viešKelio šonai apsodinti keliaspalvių oleandrų krūmais. Jūra šiandien vos vos judina savo mėlyno veido

Gortinos odeonas su teisėtvarkos nuostatų lentomis

Gortinos teisėtvarkos nuostatų lentos

Šv. Titas su Dievo Motina ir Apaštalu Pauliumi Gortinos šventovėje

Tito šventovės likučiai tarp Gortinos griuvėsių

Viršuje:
Bali — miestelis vardu
"medus" Kretos pajūryje

Kairėje:
Kretos saloje nerasi kaimo
be dievnamio

Sekančiam puslapyje:
Tito šventovė Iraklione

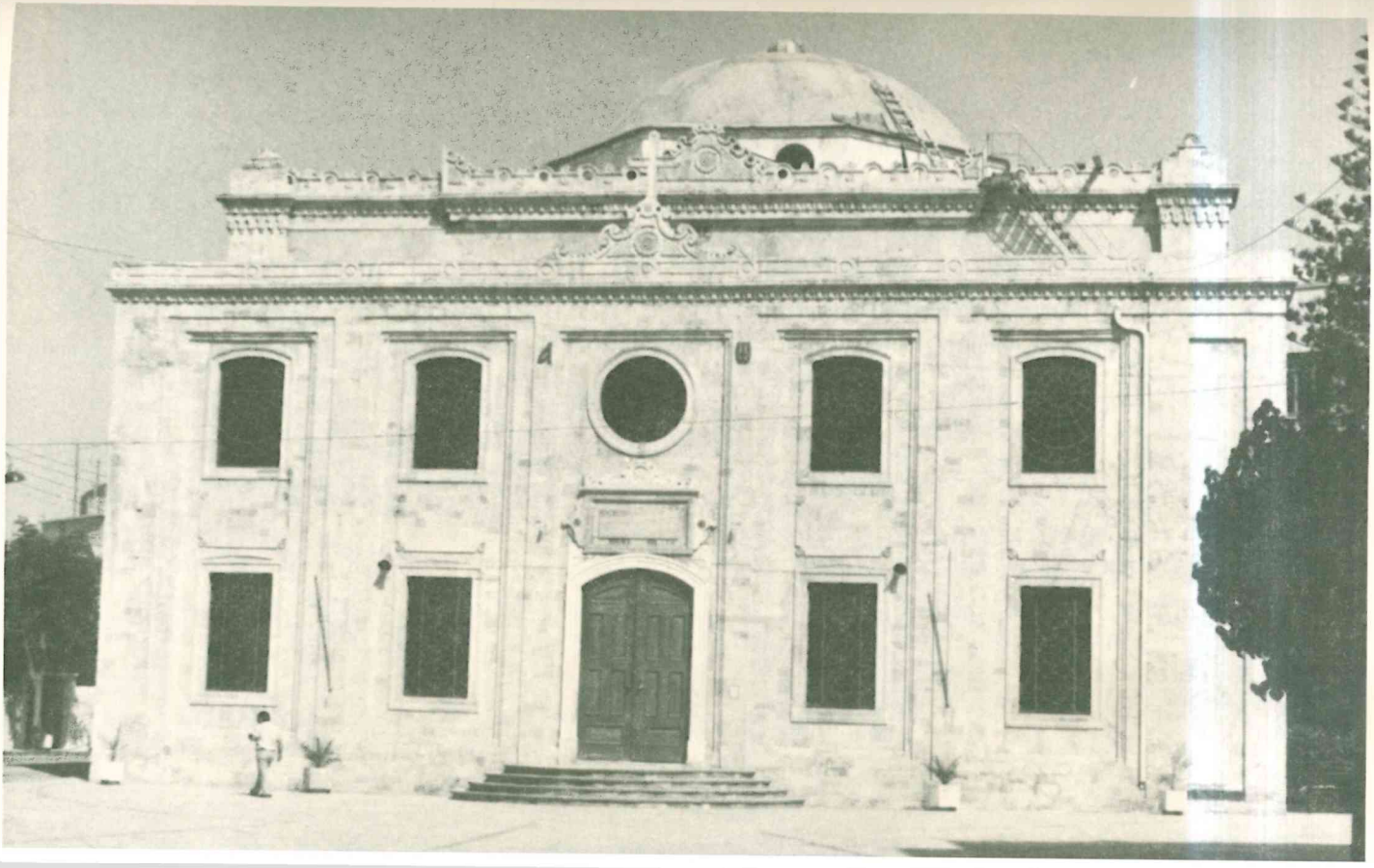

Kretos laisvės kovotojams statomi paminklai prie griūvančių mečečių

Mečetės minaretas liudija ilgą turkų-musulmonų valdžią Retimnono mieste

Hanijos žvejų uostas Kretos vakariniame pajūryje

Kretietė laukia pirkėjų kaimo krautuvėlėje

Lasiti lygumą supa kaimai su baltais nameliais

Šeštadienį reikia
nušluoti gatvę

Lasiti lyguma laistoma vėjo malūnų traukiamu vandeniu

Žolelių prekyba pakelėje

raukšles, o salos pakrantė kur-ne-kur kviečia per siaurus slėnius pasiganyti netolimų kalnų viršūnėse.

Pats Kretos gyvenimas patraukia dėmesį savo spalvomis ir įvairove. Pajūryje šalia kaimų auga kurortai. Turistai mėgaujasi, kretiečiai šienauja, pjauna miežius, krauna į dėžes daržoves. Kretiečiai — gamtos vaikai ir savo žemę myli. Laukai — mažučiai, pievos — siauros, vagos tarp lysvių darže — siaurutėlės. Kretiečiai dalinasi žeme. Kalnuose viešpatauja piemenys su avių ir ožkų bandomis, o žemdirbių gyvenvietės kabinasi į kalnų šlaitus. Žvejų kaimai sėdi prie pajūrio įlankų.

Fodelė — El Greko gimtinė

Ūmai autobusas suka iš vieškelio į kelią siaurame slėnyje. Spėju perskaityti ženklą: "Fodele 4 km". Kelias, vingiuodamas palei sausą upeliuką, palengvėle kyla. Slėnio šlaitai slypi citrinų ir apelsinų soduose.

Fodelė yra mažas kaimas. Garsus. Mat jame, atrodo, gimė garsusis menininkas El Greko (El Greco) — "Graiku" pravardžiuotas Domenikos Teotokopulos (Theotokopoulos, 1541-1614). Autobusas sustoja Fodelės centre. Čia upeliukas skuba per akmenuotą vagą žemyn. Vandens gausu. Matyt, kur nors žemiau slėnyje yra užtvanka. Gidė mus veda į kaimo kavinę, kurios kieme stovi gumbuoto kamieno plačiašakis ir plačialapis platanas, o šalia jo akmens luitas su įrašu apie garsųjį Fodelės sūnų. Platanas aštuonšimtametis.

El Greko paliko Fodelę savo jaunystėje (1565). Į savo tėviškę niekad nebegrįžo. Nukeliavęs Italijon, tapo Ticiano (Tiziano) mokiniu ir bendravo su Tintoretu (Tintoretto) ir Veronezu (Veronese). Italija jo nepatenkino. Nuo 1577 m. El Greko gyveno Ispanijoje — Toledo mieste. Jis ir mirė Tolede. Ispanai jį praminė El Greco —

Graiku. Fodelės gyventojai El Greko bemaž nepažįsta. Paminklinį įrašą į akmens luitą šalia senojo platano iškalė Valjadolido (Valladolid) universitetas — ispanai.

Mokslas išveda į miestą

Nūdien Fodelės kaimas yra garsus vaismedžiais — citrinais ir apelsinais. Visas kaimo gyvenimas vyksta prie kelio, kuris veda giliau į kalnų slėnį. Šalutinės gatvelės — tik siauri takai. Visur švaru. Namukai baltai nudažyti. Krautuvėlių su vietinių moterų audiniais, mezginiais, raštuotais takeliais pilna. Rankdarbiai įdomūs, patraukia akis savo spalvomis ir raštais. Be to, tikrai iš Fodelės kaimo!

Prie vienos krautuvėlės durų sėdi mergaitė ant kieto krėslo ir mezga. Mezga mikliai. Atrodo, lyg negalvodama. Mezginyje auga daugiaspalvis žiedas. Kalbamės.

— Ar lankai mokyklą? — klausiu.

— Jau baigiau, — atsako.

Mergaitė guvi. Perku iš jos raštuotą takelį. Derėtis Kretoje įprasta ir reikalinga. Nesideru, nors ir žinau, kad permoku. Mergaitė savo Fodelę mėgsta ir myli. Sako, kad jos tėvelis daug mokęsis, bet grįžęs į Fodelę ir esąs labai laimingas. Po to, patylėjusi, prideda:

— Daugiau mokytis nenoriu, nes mokslas išveda į miestą.

"Neviliok mano vyro..."

Mano vaikštynę ūmai nutraukia pikti moterų balsai. Jie pasigirdo iš vieno baltai dažyto namelio su švariai iššluotu kiemeliu. Pro duris braunasi dvi moterys. Viena jų tyli, o kita, ją tempdama, nesiliauja šaukti: "Kodėl vilioji mano vyrą!"

Tarpduriuose pasirodo kaimynų galvos. Vaikai ir moterys. Vyrai turbūt dirba mieste ar laukuose. Už minutės, šauksmų iškviestas, atskuba policininkas. Net kepurę spėjęs užsidėti. Rankomis atskiria moteris, sako "ššš..." Perdavęs tyliąją kitoms moterims, rėksnę vedasi į jos namelį. Iš tarpdurių dingsta vaikai ir moterys. Fodelėje vėl ramu!

Teotokopulos — Graikas: Svetimšalis

Iškylos bendrai lanko krautuvėles, stebi mikląsias audėjas ir mezgėjas. Prie *kafeion* — kavinės sėdi Elsa ir Apostolos. Man knieti išgirsti iš kretiečių ką nors daugiau apie Teotokopulos-Graiką. Elsa paslaugi. Į mano klausimą apie garsiojo menininko įnašą į Kretos kultūrinį kraitį, ji atsako trumpu sakiniu: "El Greko mums yra svetimšalis".

Elsos atsakymas kelia manyje užuojautą Fodelės sūnui ir verčia pasidomėti jo gyvenimu. El Greko buvo svetimšalis savo gimtojoje Kretoje. Kadaise Kreta buvo garsi sala, išdidi musulmonų nugalėtojos Bizantijos fakelo nešėja. El Greko amžiuje Kreta buvo bejėgė ir pažeminta Venecijos respublikos valda. El Greko buvo svetimšalis Venecijoje, tapydamas ikonas. El Greko liko svetimšalis Ispanijoje. Neveltui Domenikos Teotokopulos buvo Toledo visuomenės pramintas *El Griego* — "Graikas".

Įdomu, kad iškilusis menininkas liko svetimšaliu iki pat savo gyvenimo pabaigos. Ir net po mirties jis buvo svetimšalis — *užmirštas* gimtinėje Kretoje, Italijoje, Ispanijoje.

Kartą lankiau "Svetimšalį" Toledo mieste

Prieš trisdešimt metų teko lankyti El Griego — Graiko gyvenvietę Toledo mieste. Čia daug kur dokumentuose mačiau menininko pavardę: "Dominico

Theotocopuli (arba Theotokopulo), Griego". Būdinga, kad pats menininkas savo paveikslus pasirašė graikiškai: "Domenikos Theotokopoulos". Mums įprasta "El Greco" — itališkoji pravardė.

Nūdien ispanai "atrado" svetimšalyje "ispaniškumą" ir garbinte garbina El Griego. Lankydamas El Griego gyvenvietę Toledo mieste, turėjau laimės klausytis prel. S. Žilio, iškilaus žemaičio menininko — taip pat svetimšalio, aiškinimo apie mįslingą "svetimšalį-ispaną". Prel. Žilys vadino El Greko šiuolaikiniu menininku anuometiniame Toledo mieste.

El Greko priklauso mūsų laikams. Be to, jis turėjo didelę įtaką didiesiems Ispanijos tapytojams. Tai labai ryšku Velazquezo, jo bendraamžio, darbuose. Dar gyvam esant, atrodo, El Greko genijų vertino tik intelektualai. Tuo tarpu Velazquez ir Murilas (Murillo) savo visiems suprantamais darbais jį nustelbė. Nenuostabu, kad El Greko kūriniai tapo vis mažiau ir mažiau žinomi Ispanijoje ir ypač už Ispanijos ribų. Tik XX a. El Greko genijus masinte masina Europą ir Šiaurės Ameriką. Šiuolaikinė meno kritika rikiuoja El Greko tarp iškiliausių — meno vizija įkvėptų kūrėjų.

Paveikslas "Grafo Orgaz laidotuvės"

Pats El Greko šį paveikslą aptarė sakiniu: "Tai yra mano šedevras". Lankantis Toledo mieste, prel. Žilys mane tempte nutempė į San Tomé šventovę, kur paveikslas "Grafo Orgaz laidotuvės" puošia didįjį altorių.

Paveikslas didžiulis. Iš akies sprendžiant, jis yra šešeto metrų aukščio ir penketo metrų pločio. Viršus gaubtas, — sudaro dangaus skliautą. Paveikslo apačioje įrašas paaiškina paveikslo turinį:

Prieš du su puse šimtmečių, mirus pamaldžiajam Orgaz valdovui Don Gonzalez Ruiz, jį šioje San Tomé šventovėje pagerbė šv. Steponas ir šv. Augustinas, nužengdami iš dangaus į susirinkusiųjų didžiūnų ir dvasiškių tarpą. Šventieji pakėlė grafo kūną ir įdėjo jį į karstą. San Tomé šventovės kunigas paprašė menininką pavaizduoti šį stebuklą.

El Greko pavaizdavo stebuklą tarsi jis pats būtų jį savo akimis matęs. Paveikslo kairėje jaunas berniukas, turbūt El Greko sūnus, ranka rodo į šventuosius su grafo kūnu rankose. Dalyvių veidus gaubia tyla, bet jų rankos kalba. Paveiksle sugretinami du pasauliai: žemai — šventiška banguojanti tyla, aukštai — pergalingas sūkurys. Rodos, stebi veiksmą, kuris vyksta čia pat arti. Dangus ir žemė sugretinami, šiluma ir ramybė išreiškiami judesiu ir spalvomis, pavieniai dalyviai ir visuma išryškinami.

Žiūrint į El Greko paveikslus, kyla klausimas: Ką nori pavaizduoti menininkas? Dangaus ir žemės sutaikymą ar prieštaravimus? Ar spindintis grožis, melancholija ir gerumas, taip ryškūs veiduose, primena senąją Graikiją — Kretą? O gal El Greko nori išreikšti savo priešiškumą blogio-mirties siautėjimui gyvenime?

Mirtis, rodos, sako El Greko savo paveiksle, yra tik žengimas į pradinę ir pirmykštę tylą. Grafo Orgaz laidotuvių paveikslas įamžina šį žengimą: paslaptingas vienijimasis su ramybės šerdimi. Paveiksle visumą veda į šerdį vis mažėjantys lankai. Šerdis — baigminės ramybės lankas yra suglebęs, juodais šarvais aprengtas grafo kūnas. Šalia grafo kūno, du šventieji — šv. Steponas ir šv. Augustinas — puošniuose auksuoto brokato su raudonais apvadais liturginiuose rūbuose. Keletas dalyvių

rankų, lyg gyvybę primenančios peteliškės, ištiestos, — pagelbėti, paklausti, nustebimui pareikšti?

Grafo sielos žengimas į dangų pavaizduotas neprastai rimtai. Kairioje paveikslo pusėje, angelas neša dar kūdikiu tebesančią sielą. Jam reikia pereiti daug kelio vingių. Dangaus šerdyje yra Kristus-Teisėjas, supamas angelų ir šventųjų, o kiek žemėliau, Mergelė Motina su Jonu Krikštytoju.

Viršutinėje "Grafo Orgaz laidotuvių" paveikslo dalyje vyrauja skirtinga sąranga negu apatinėje. Čia nėra paslaptingųjų ir vienijančių lankų harmonijos. Vietoje jų vyrauja įžambios ir aštrios linijos, kurios veržiasi, kryžiuojasi, liejasi į vienumą. Tai itin ryšku ir angelo, nešančio sielą, ir debesų vaizdavime. Skaidrus Kristaus baltumas, gilus Mergelės Motinos raudonai mėlynas spalvingumas žėri dangaus Gloria, o angeliukas, sėdintis and debesio briaunos, rodos, kviečia aiktelti iš džiaugsmo. Suledėję debesys, dangaus ramsčiai, savo pilkumu ir gelsvu pamušalu atspindi Teismo rimtumą.

El Greko paveikslai buvo mane dominę ir prieš lankymąsi Toledo mieste. Bet po apsilankymo su prel. S. Žiliu — menininku-gidu — El Greko paveikslai mane masina. "Svetimšalis" nuo tada man tapo artimas.

Vėl pajūriu toliau į vakarinę Kretą

Grįžus iš slėnio su Fodele į pajūrio vieškelį, vėl atsiveria panorama. Palipame virš pajūrio skardžių. Tiesiog į pietus Ida kalnas su 2,456 m viršūne, o toliau į vakarus Lefká Ori — Baltieji kalnai. Leidžiantis nuo skardžių atsiveria vaizdas į spalvingą įlanką. Tai "Bali", pasigirsta Elsos balsas. "Bali" turkiškai reiškia "medus". Bali — žvejų kaimas su augančiu turistų miestu. Gidė sustabdo autobusą ir pasiūlo išlipti ir pasigrožėti "Medumi".

— Ar neišalkote? — klausia gidė, grįžus į autobusą. Atsakymo nelaukdama, užtikrina:

— Dabar važiuosime tiesiai į Haniją (Haniá), tolimiausią iškylos vietovę. Hanija tik už 58 km".

Ida kalnas ir Dzeusas

Ida kalnas netoli, bet jo viršūnę matyti galiu tik tada, kai vieškelis kerta slėnį arba kai pakylame virš pajūrio skardžių.

Gidė Elsa eina autobuso viduriu, teiraudamasi kaip sekasi, kas įdomu, ar turime klausimų. Paprašau prisėsti.

— Mane domina Ida kalno viršūnė ir Dzeusas, — sakau.

— Ar pažįstate graikų mitologiją? — klausia.

— Šiek tiek.

Elsa pradeda apibūdinti Kretą ryšium su Graikija. — Kreta, — sako, — savo kultūra yra senesnė už Europą, — Kreta turėjo įtakos Europai.

Pagalvojusi, prideda:

— Kretą giliai palietė Egipto ir Finikijos kultūriniai poveikiai.

— Kodėl Kretos kultūra sunyko? — klausiu.

— Kodėl ji tapo pavaldi achajams ir mikėnams, — miestams-valstybėms? Juk Mikėnai (Mykinai), Pilas (Pylos), Tirintas (Tiryns) buvo tik valstybėlės, palyginus su Kretos talasokratija?

Gidė man primena, kad šiuolaikiniai istorikai atpažįsta trejetą Kretos talasokratijos, arba Mino kultūros, laikotarpių: ankstyvąjį (apie 3000-2200 m. prieš. Kristų), vidurinįjį (apie 2200-1600 m. prieš Kristų) ir vėlyvąjį (apie 1600-1200 m. prieš Kristų). Ankstyvajam laikotarpiui yra būdingas perėjimas iš neolito — naujojo akmens amžiaus — į bronzos amžių: gyventojai jau sėslūs

verčiasi žemdirbyste — sėja ir pjauna pasėlius, augina gyvulius. Be to, palengvėle reiškiasi talasokratija — noras apvaldyti kaimynines Kikladų salas. Antrajame laikotarpyje susikuria Kretos karalystė, su centru Knose, naudojama piktografinis raštas, vėliau davęs pradžią skiemeniniam raštui. Trečiojo laikotarpio pradžioje Knoso valdovai įsigali rytinėje ir centrinėje salos dalyje. XV a. prieš Kristų achajai susilieja su kretiečiais, perima jų kultūrą, meną, rašybą. XIV a. Kretos kultūros centru tampa Peleponeso achajų-mikėnų kultūros miestai: Mikėnai, Tirintas, Pilas. XIII a. achajų-mikėnų kultūra pradeda blėsti. Dorėnai, nauja ateivių banga iš šiaurinės Graikijos, ją varžo. O XII a. viduryje dorėnai sunaikina ir Kretos kultūros židinius.

Elsa baigia savo istorijos apybraižą apibendrinimu: "Galima teigti, kad Kreta pasiekė savo kultūros apogėjų karaliaus Mino valdymo laikotarpiu".

Karaliaus Mino talasokratiją — rytinių Vidužemio jūros kraštų pajungimą Kretai jūreivyste — užgniaužė achajai, sudegindami sostinę Knosą, o dorėnai sunaikino likusius centrus.

Kreta legendose, mituose, archeologijoje

Laiptai į Kretos praeitį, anot Elsos, yra istorija. Nejaugi Kretos kibirkštį — kultūros švystelėjimą įmanoma apibendrinti chronologine šimtmečių rikiuote? Tautos ir jos įnašo į kultūrą chronologinė šimtmečių rikiuotė nepajėgia apimti. Pokalbio su Elsa paskatintas, bandau rikiuoti Kretos senovę į archeologija pagrįstą legendų ir mitų pynę. Archeologiniai radiniai ir vietovės, legendų ir mitų šviesoje, padeda pajusti Kretos svajonę — kultūrinę kibirkštį ir jos švystelėjimą.

XX a. rado archeologinį raktą į turtingą Kretos praeitį — įnašą į Vakarų kultūrą. Pasakojimai — spalvingi ir

stebinantys mitai bei legendos, taip pamėgti graikų ir romėnų istorikų, turi istorinės tiesos ir paaiškina šimtmečių rikiuotę.

XX a. Sir Arturas Evans atkasė Knosą, atrado Mino rūmų griuvėsius, sostą, teatrą ir net dalį laiko apėstų turtų. Radinių fone graikų poetų Homero ir Hesiodo žodžiai, o vėliau ir romėnų poeto Ovidijaus eilės, patraukia savo tikroviškumu.

Knoso Minas ir Kreta

Senovės graikų poetai rašo apie Chaosą, beformę, bekraštę, tamsią painiavą. Jame gimė Gėja — plačiakrūtė Žemė. Jos derlingose lygumose ir ant sniegu otų kalnų viršūnių apsigyvenio nemirtingieji Graikijos dievai. Pradėjo reikštis Eros-Meilė — gražiausias ir visiems geriausiai pažįstamas iš visų amžinųjų dievų. Tik jis sukelia kojose drebulį, priverčia širdį plazdėti ir užmiršti visus kitus siekius. Gėja pagimdė Uraną (Ouranos) — Dangų, platų ir žvaigždėmis nusagstytą, gaubtą sau apsidengti. Uranas paslepia Gėjos nuogumą savo šelmiškais debesimis ir miglos skaromis. Eros sujungė Gėją su Uranu. Jiedu pagimdė dvylika Titanų, Kiklopus su viena akimi kaktoje, ir trejetą milžiniškų pabaisų. Kiekviena jų su šimtu gruoboniškų rankų ir penkiasdešimt galvų. Uranas, siaubo apstulbintas, nedelsė juos uždaryti į kalėjimą Gėjos gelmėse. Tuo tarpu Gėja graudžiai apverkė jų likimą.

Gėja prašė Uraną išlaisvinti jos vaikus, ypač jos labai mylimus Titanus. Uranas nesutiko. Ilgainiui Gėja liovėsi liūdėjusi ir griebėsi keršto, prašydama kiekvieną Titaną padėti jai suvaldyti Uraną. Titanai buvo baimės perimti ir nedrįso kelti rankos prieš savo gimdytoją. Tik Kronas-Laikas, paskutinis gimimu sūnus, sutiko padėti. Sutemus,

Uranas grįžo į Gėjos lovą nakčiai, išsitiesė ir užmigo. Apgaulingasis Kronas iš savo slėptuvės vogčiomis prislinko prie miegančio Urano su Gėjos jam duotu pjautuvu. Staigiu mostu jis perrėžė Uraną. Iš tamsiai raudono kraujo lašų pakilo furijos, kurios per amžius baudžia ir persekioja kaltuosius, šaukdamos ir neduodamos ramybės. Ir deivė Afroditė gimė iš perrėžto Urano kūno dalies, kuri jūros bangomis nuplūduriavo į Kipro salą.

Kronas, susidorojęs su tėvu Uranu, šokosi išlaisvinti Titanus, kiekvienam jų paskirdamas savitą veiklos sritį. Tačiau Kronas pajuto, kad jį sekioja tėvo prakeikimas. Bausmės išvengti galėjo tik likdamas bevaikiu. Tačiau Kronas neišvengiamai įpuola į šiltą gamtos glėbį, — veda didžiąją deivę Reą.

Kronas bijojo turėti vaikų, — mat vienas iš jų, pasak prakeikimo, atkeršys už Urano užpuolimą. Todėl Kronas baimingai stebėdavo ir sekiodavo nėščią žmoną. Reai pagimdžius jo kūdikį, Kronas griebdavo jį iš jos rankų ir prarydavo. Tokiu būdu į tėvo Krono-Laiko gelmes grįžo trys dukterys — Demetra, Hera, Hestia — ir du sūnūs — Hades ir Poseidonas. Rea, gamtos deivė, veltui ilgėjosi savo kūdikių. Motinos širdies ir skausmo vedama, ji pabėgo pas savo tėvus pasitarti ar nėra kokio nors būdo užbėgti už akių piktai Krono baimei ir užsiauginti kūdikį. Po ilgų svarstymų, Uranas ir Gėja sugalvojo planą.

Gėja sapnuoja Kretos salą

Gėja sapnavo salą. Ji atrodė tarsi smaragdas mėlynoje jūroje, tamsesnė už safyrą. Sala buvo į pietus nuo Graikijos ir į šiaurę nuo Nilo deltos. Tikra tvirtovė jūroje. Nuo jos ilankų ir aukso smėliu išklotų pakrančių stiepėsi platanais ir alyvmedžiais apaugusios atšlaitės į

sniegu dengtas kalnų viršūnes. Kokia puiki ir saugi vieta kūdikiui gimti!

Rea, sekdama tėvų patarimą, pabėgo toli į jūrą — Kretos salą. Čia kalnų oloje pagimdė savo šeštąjį kūdikį — dievą Dzeusą. Grota buvo saugi — labai gili, su stalagmitų mišku viduje ir ramiu požeminiu ežeru.

Po gimdymo Rea grįžo namo pas savo įtaringąjį ir baimėje gyvenantį vyrą Kroną. Apsimetė pagimdžiusi sūnų. Paėmusi didoką akmens luitą, jį rūpestingai įvyniojo į kūdikio vystyklus ir, su ašaromis akyse, atidavė Kronui praryti. Kronas — dievas Laikas prarijo net akmenį...

Tuo tarpu kūdikis Dzeusas ramiai ir saugiai augo saulėtose Kretos alyvmedžių giraitėse.

Kretos karalius globoja Dzeusą

Kūdikio Dzeuso globa rūpintis Kretos karalius pavedė dviem nimfoms — Idai (Ida) ir Amaltėjai (Amalthea). Prie jo lopšio budėjo mitrūs, jauni Kretos kariai. Savo skydais jie dengė kalnų atšlaites, o karo dainomis žadino augančio dievo drąsą ir ryžtą. Kai tik kūdikis imdavo verkti, kareiviai keldavo triukšmą, kad kūdikio tėvas Kronas neišgirstų. Dzeusas užaugo Krono nepastebėtas.

Dzeusas atkeršija už Uraną

Ilgainiui Dzeusas išmoko važiuoti perkūno vežimu per kalnų viršūnes erelio greičiu, pagauti žaibus nuogomis rankomis ir svaidyti juos po slėnius. Kartą apsirengė pilku kalnų ožio kailiu ir iškeliavo į Graikiją suvesti sąskaitų su tėvu Kronu.

Dzeusui padeda senelė Gėja savo patarimais. Jis priverčia Kroną išvemti visus prarytuosius brolius ir

seseris. Tai pat ir akmenį, kurį Kronas buvo prarijęs kaip savo šeštąjį vaiką. Dzeusas akmenį nuneša prie Parnaso kalno ir padeda Delfų šventykloje.

Toku būdu Dzeusas buvo Urano-Dangaus ir Gėjos-Žemės įrankis įstumti Kroną-Laiką į gyvą amžinybės snaudulį tolimame pasaulio pakraštyje. Ten jis ir dabar snūduriuoja nemirtingas.

Dzeusas Olimpo kalne

Dzeusas pradėjo viešpatauti visur žemėje ir jūroje. Ant Olimpo kalno, debesų supamas, jis baudžia, teisia, priima šlovę iš dievų ir žmonių.

Dzeusas turi pomėgį keliauti — bastytis. Kartą, nukeliavęs į tolimą Žemės pakraštį vakaruose, malonumų sode sutiko deivę Herą — rudaakę, auksu ataustuose rūbuose. Jiedu tuojau pat vedė, nes jų meilė gimė iš pirmo žvilgsnio. Pagerbiant dievų vestuves, gyvybės medis buvo apkabinėtas aukso obuoliais tolimajame Žemės sode, kur Dzeusas ir Hera susitiko.

— Ar jau buvote Knoso griuvėsiuose? — ūmai užklausia gidė.

— Planuoju Knose mėgautis savo viešnagės pabaigoje.

— Knoso griuvėsių lankymas padės suprasti graikų ir kretiečių pomėgį *su*—mitinti kultūros švystelėjimą — mokslus, įvykius, vietoves.

Kretiečiai turėjo savo raštą

Archeologas Arturas Evans, atkasinėjant Knoso rūmus, aptiko kretiečių raštą. Kretiečiai jį naudojo jau XXI-XIV a. prieš Kristų būvyje. Nustatyta trys tipai: piktografinis, t.y. hieroglifai, linijinis A ir linijinis B.

Linijinis raštas buvo skiemeninis. Linijinį B raštą iššifravo mūsų amžiaus 6-ajame dešimtmetyje anglų mokslininkai, o hieroglifai ir linijinis A tebėra nesuprantami. Linijinį B, arba skiemeninį, raštą sukūrė ateiviai achajai, pritaikydami savo tarmei Kretos raštą.

Čia vyko kruvini mūšiai...

Autobusas leidžiasi pajūrio atšlaičių vingiais įlankos linkui. "Tai Spūda (Spouda)", — paaiškina Elsa, "Hanijos (Haniá) uostas".

Iš šiaurės Spūdos įlanką saugo Akrotiri pusiasalis, o iš pietų — masyvūs Lefká Ori — Baltųjų kalnų šonai. O pati įlanka, lyg storas pirštas, rodo į žalią, platų tarpeklį su gyvenvietėmis ir Hanijos miestu. Spūda nūdien yra NATO bazė. Vieškelio šonus puošia iškilūs platanai. Važiuojame į Haniją per platanų alėją.

— Prieš 46-erius metus, birželio pabaigoje, čia vyko kruvini mūšiai. Vokietijos kariuomenės oro desantininkai, padedami Italijos jūros desantininkų, užėmė per porą savaičių Spūdą ir visą Kretos salą. Vokiečiai metė į mūšį 35.000 oro desantininkų ir kalnų šaulių. Tam reikėjo 1500 lėktuvų. Graikai ir britai — apie 42.000 karių — buvo ką tik evakuavęsi iš Graikijos pusiasalio. Jie stokojo ginklų. Turime du kapinynus — britų ir vokiečių — su tūkstančiais žuvusiųjų "Known to God alone" ("Žinomų tik Dievui"), — baigia gidė.

Hanija — Senoji Kretos sostinė

Hanija yra vakarinės Kretos ūkinis centras. O iki 1972 m. Hanijos miestas buvo visos salos sostinė. Vyrauja patraukli turkiška ir venecijietiška architektūra. Tikras Kretos deimančiukas. Gyventojų tik 50.000.

Hanija yra gausi savo senove. Homeras ją kadaise lygino su Knoso miestu ir laikė vienu svarbiausiųjų 110 Kretos miestų. Tuomet Hanija buvo vadinama Hidonija (Cydonia). Nūdien Hanija turi svarbią NATO bazę Spūda įlankoje, o senovinė naudojasi uosteliu vakariniame salos pajūryje. Dabar jame tik žvejų laiveliai ir turistų jachtos. Uostelį tebepuošia venecijietiškas molas ir švyturys.

Venecijiečiai Haniją labai mėgo, ją vadino Rytų Venecija. Venecijietiškas senamiestis supa žvejų uostelį. Janiserų (Djamissi) mečetė, kadaise tarnavusi turkų musulmonų kareivių įgulai, dabar yra turizmo paslaugų įstaiga.

Rūmų Hanijos senamiestyje nėra. Tik namukai. Stilingi, vis kitoki, su balkonėliais ir mansardomis. Krautuvės ir restoranai dažniausiai lauke, — viduje tik krautuvių sandėliai ir restoranų virtuvės. Randu restoraną — valgyklą su stalais po skėčiu lauke. Saulė labai stipri, bet po skėčiu smagu. Be to jūros vėjukas gaivina. Turistų trūksta. Mano iškylos bendrai pietauja kartu kažkur atokiau nuo uosto. Turiu dvi valandas susipažinti su Hanija. Suvlaki — mėsa, kepta ant iešmo, su daržovėmis — bulvių skiautėmis, pomidorų, svogūnų, pipirų mišraine — greitai atsiranda ant stalo.

Lefká Ori — Baltieji kalnai ir tarpeklis

Nerimstu. Pusvalandį laukiu autobuso prie krantinės sutartoje vietoje, o jo vis nėra. Ar nebus mane Elsa užmiršusi? Tai būtų įdomus nuotykis!?

3:30 val. po pietų atslenka Adamis turistinis autobusas. Iškylos bendrai įsilinksminę. Visi garsiai kalba!

Stačia gatve autobusas užveža ant pajūrio aukštumos. Elsa paprašo šoferį sustoti. Pasakoja apie Lefká Ori — Baltuosius kalnus ir Samarijá (Samariá) tarpeklį. Baltieji

kalnai snieguoti ir vasarą. Samarijá tarpeklis — 18 km ilgio plyšys kalnyne. "Ramiais laikais", — Elsa pasakoja, — "tarpekliu kasdien praeidavo bent 1000 turistų!". Vienas anglas turistas bando fotografuoti su Polaroid aparatu tolumoje už Lefká Ori besistiebiantį, irgi sniegu ota viršūne, Idos kalną. Tuo pačiu metu autobusas pajuda. Išryškėjus nuotraukai, anglas fotografas kraipo galvą. Nei šis, nei tas. Nuotrauka panaši į šiuolaikinio dailininko paveikslą! Tik po pietų su vynu įmanoma fotografuoti Idos kalną su Polaroid aparatu autobusui pajudėjus.

"Known to God alone" — "Žinomi tik Dievui"

Dvejos Antrojo pasaulinio karo — britų ir vokiečių — kapinės primena kretiečiams nuožmius karo metus. Spūda priglaudė britus, o Malemė (Maleme) — vokiečius. Tarp Spūda ir Malemė yra 15 km atstumas.

Gidei paskelbus, kad važiuojame į sąjungininkų karo kapines autobuse užviešpatavo tyla. Ką tik buvo juokiamasi, juokaujama, garsiai kalbama, o dabar — tylu. Tyla neįprasta — iškilminga. Šalia manęs sėdintis iškylos bendras man pasisako: "Ten turi gulėti mano brolis". Po to parodo suglamžytą lapelį su pranešimu iš britų kariuomenės štabo: "...žuvo gegužės 21, 1941". Žodžių pokalbiui tęsti nerandame. Kiek patylėjęs, prideda: "Kapas nežinomas".

Anglas, broliškos širdies vedamas, ieško žuvusiojo brolio tarp "Known only to God" — tarp tūkstančių Nežinomųjų. Gidė mums davė 15 minučių laiko. Grįžtame laiku. Trūksta ieškančiojo brolio tarp Nežinomųjų. Laukiame ilgokai. Su iškilminga, užjaučiančia, dalyvaujančia tyla. Grįžta tylus. Akys pilnos ašarų. Apostolos įjungia motorą. Lyg krūptelėjame. Žuvusiojo brolis seka akimis Nežinomųjų antkapių lygiuotę ir ryja ašaras.

Visą valandą Retimnone (Rethymnon)

Retimnono miestas yra tarp Irakliono ir Hanijos. Atokiau nuo vieškelio palei jūrą. Garsus tuo, kad jame yra Kretos universitetas. Daug jaunimo. Vieni su knygomis rankose, kiti laiko vieni kitų rankas, o dar kiti mėgaujasi ant vejos po medžiais bei čia pat esančiame paplūdimyje.

Miestas nedidelis. Vos 16.000 gyventojų. Vieta graži — tikra dauba. Architektūra liudija ir venecijietišką, ir turkišką senovę. Venecijietiški miesto vartai, rūmų portalai bei fontanai, turkiški mediniai namai su uždarais balkonėliais, mečetės bei jų minaretai.

Nerandza mečetė patraukia mano dėmesį savo dviem kupolais ir labai aukštu minaretu. Mečetės priebutyje jauna mergaitė atlieka piano pratybas. Nūdien mečetė naudojama kaip koncertų salė. Įdomi mečetės praeitis: statyta venecijiečių kaip katalikų šventovė, turkų perdirbta į musulmonų mečetę, kretiečių paversta koncertų sale. Durelės į minaretą atviros. Nedelsdamas lipu aukštyn ir skaitau laiptus — 133. Sparčiai lipant įvijiniais siauro minareto laiptais, sukasi galva. Iš kažkur viršuje veržiasi šviesa. Šiaip apytamsu. Pagaliau pasiekiu balkonėlį, kuris lyg kregždės lizdas, kabo aplinkui minaretą. Kadaise iš čia muezinas penkiskart dienoje šaukdavo musulmonus maldai: "Allahu akhbar! La ilaha illa Allah: Muhammad Rasul Allah!" (Dievas yra didis! Nėra kito Dievo kaip Alla; Mahometas — Allos Pranašas!). 1922 m. turkai-musulmonai — buvo ištremti iš Kretos į Turkiją; Kreta priėmė dalį graikų, kuriuos Turkija ištrėmė iš savo krašto.

Nuo balkonėlio matau visą Retimnoną kaip ant delno. Galiu akimis lankyti gatvelių labirintus, mažyčius sodelius, kavines su vyrais prie alaus stiklo ir kortų bei

moteris su naštomis ant galvos. Retimnonas turi ir uostą. Jame tik žvejų laiveliai. Nuo uosto į abi puses paplūdimys su skiečių giraitėmis. Po kaire dunkso milžiniška, XVI a. venecijiečių statyta tvirtovė. Ji yra palei jūrą ant uolėto iškyšulio. Nesena istorija ir baisumus primena: vokiečiai čia žudė partizanus ir įkaitus.

Kreta — sala su daugeliu veidų

Į Iraklioną iš Retimnono grįžtame paprastu vieškeliu, lėtai, per miestelius ir gyvenvietes. Gamtovaizdis stebina įvairove. Kertame slėnius su daugeliu šalutinių tarpeklių ir daubų. Kalnai — Kretos takoskyra. Jie švyti vakaro saulėje. Už jų kiti slėniai veda į pietinį salos pajūrį — Libijos jūrą. Pirmu žvilgsniu peršasi mintis, kad Kreta nėra tikusi žemės ūkiui. Vakarinėje salos dalyje — Baltieji kalnai (Lefká Ori), centrinėje — Ida kalnynas ir rytinėje — Sitia kalnynas su Dikte viršūne. Kalnai, tarpekliai su uolomis, žemės ūkiui netinka. Speleologai, uolų tyrinėtojai, jomis gali mėgautis. Pajūrių lygumos ir slėnių daubos tinka žemės ūkiui. Be to, Mesara (Messara) — didžiausia salos lyguma, palei Libijos jūrą centrinėje Kretoje yra Kretos aruodas. Kalnų atšlaitės apsodintos alyvmedžiais ir vynuogienojais, o aukštumų lygumose auga bulvės. Tik apie 30% Kretos žemės yra dirbama.

Stebina kretiečių ūkininkų pastangos arti uolėtą žemę, apsaugoti kiekvieną jos lopelį akmenų tvorelėmis, telkti lietaus vandenį ar tirpstantį sniegą. O vis dėl to Kreta yra žemės ūkio kraštas. Matau vyrus ir moteris su naštomis ant nugaros, grįžtančius iš savo žemės slėnių atšlaitėse. Traktorių nesimato. Vargu ar jie būtų naudingi. Asilai ir mulai apkrauti maišais. Pasėlių šiandien mažai mačiau. Alyvmedžių sodų ir vynuogynų gausu. Gidė užsiminė, kad Kretoje esama 42.000.000 alyv-

medžių. 80 alyvmedžių kiekvienam kretiečiui! Alyvos, aliejus, vynas — Kretos žemės ūkio gaminiai eksportui. Šiltadaržiuose auginamos daržovės ir gėlės.

Gyvūnija Kreta nepasižymi. Šį rytą Fodelėje klausiausi žiogų koncerto. Jų saloje šiuo metu pilna. Visur matysi asilą ar mulą. Miniečių vazos ir antspaudai dažnai vaizduoja savitą Kretos ožką — *krikri*, arba *agrimi*. Veltui žvalgausi po kalnų atšlaites. Krikri kol kas nemačiau.

Kretietis savo išvaizda niekuo nesiskiria nuo Viduržemio jūros kraštų žmonių: kresnas, tamsiaplaukis, parudęs nuo saulės ir vėjo. Stebina mėlynakiai kretiečiai. Ar jie tik nebus dorėnų palikuoniai? Savo būdu kretietis yra perdėm savitas: tiesus ir pakelta galva, aistringas — pasiruošęs krauju nuplauti užgaulę, mylintis laisvę. Kretietis labiau primena Tirolio kalnėną, o ne Viduržemio jūros salų gyventoją. Gidė, su kreiva šypsena, pastebi, kad kretiečiui, kurio pavardė baigaisi su *-akis*, arba *-aki*, yra būdingas požymis: prisirišimas prie savo papročių. Užsimena apie Nikos Kazants*akis*, Kretos rašytoją ir laisvės kovų dainių.

Miesteliuose, atokiau nuo Irakliono ir Hanijos, matysi kretiečius net paprastą dieną tautinėje aprangoje: auliniai, juodos odos, batai, juodos ar tamsiai mėlynos kelnės, sukištos į batų aulus, spalvinga juosta ar diržas ant juosmens, ant paprastų, juodos spalvos marškinių raštuotas švarkas, ant galvos gaubtuvas su kutais. Tautinė vyrų apranga krinta į akis salos kasdienoje. Kas kita su moterų tautine apranga. Visur tie patys juodi — ištekėjusioms bei našlėms — bei šiuolaikiniai moterų rūbai. Kretos kaime darbo dieną moteris nesipuošia.

Skersai per Kretos salą

— Pos ina ijia sas? (Kaip einasi?) — girdžiu jau įprastą gidės Elsos balsą.

— Kalimera! (Labą dieną!), — atsakau.

— Kia pos iste sis? (Ir kaip jums einasi?) — klausiu.

— Efcharisto, poli kala! (Ačiū, labai gerai!) — atsako Elsa.

Šiuolaikinė graikų kalba labai skiriasi nuo klasikinės ir šventraštinės — *koinė* — kalbos. Be to, tarimas, išmoktas Telšiuose, mažai tepadeda. Norint suprasti, turiu matyti, girdėti neužtenka. Kretiečiai, ir aplamai visi kitataučiai, vertina svetimtaučio pastangas pasakyti "Labą dieną!" jų kalba.

— Šiandien, — kreipiasi gidė, — turėsite progos susipažinti su dviem Kretos archeologinėmis įžymybėmis — Gortina (Gortys) ir Festu (Phaistos).

— Kuriuo keliu važiuosime? — kreipiuosi į gidę. Žinant kelią, įdomiau keliauti.

Kertame skersai salą. Gamtovaizdis skirtingesnis už vakarykštį. Lipame į Kretos kalnus — takoskyrą. Slėniai su vynuogynais, saulės ir žmogaus rankomis glamonėjami. Kur-ne-kur alyvmedžių sodai.

— Sustosime pusvalandžiui Agia Varvara miestelyje, — praneša gidė. Autobusas sustoja prie miestelio *kafeiono* — kavinės. Pašonėje šv. Barboros (graikai taria "Varvara") šventovė, pradžios mokykla ir gimnazija.

Kretiečiai lanko pradžios mokyklą šešerius metus, o po to gimnaziją. Mokslas nemokamas ir privalomas. Vaikų darželiu gali naudotis visos šeimos, bet jis nėra privalomas. Baigusieji ketverių metų gimnaziją gali eiti trejiems metams į licėjų. Tada jau galima stoti į universitetą. Tačiau reikia visiems laikyti ypatingus egzaminus. Anot gidės, šiemet tokius egzaminus laikys apie 150.000 kandidatų! Tik dešimtadalis pateks į universitetą, nes atranka yra didelė.

Pasigirsta skambutis. Vaikai ir paaugliai pasipila iš pradžios mokyklos ir gimnazijos. Visi apsirengę vie-

nodai. Pradžiokai mokytojų prižiūrimi skuba su kamuoliais į aikštę, o gimnazistai, poromis ar būreliais, šnekučiuojasi. Vienas kitas ateina į krautuvę šalia kafeiono razinų ar riešutų nusipirkti.

Mesaros lyguma nuo kalnų perėjos

Agia Varvara yra geografinis Kretos centras. Autobusas dūsauja vieškeliu, kuris lipa vingiais į 600 metrų kalnų perėją. Rytuose po kaire dunkso Diktės (Dikte) kalno masyvas, o vakaruose po dešine — Ida viršūnė; priešais gi — derlingoji Mesaros (Messara) lyguma. Žiūrint nuo perėjos, ji atrodo lyg ežeras su žaliu paviršiumi, — 45 km ilgio ir 8 km pločio. Vaizdas užima kvapą! Gidė juokaudama klausia, ar kas nors mato Libiją — Afriką! Ji už 300 km nuo Varvulito perėjos.

Lipti autobusu į perėją atšlaičių vingiais nėra baugu. Žinoma, jeigu sėdi atšlaitės pusėje. Leistis nuo perėjos žemyn tenka sėdėti ne atšlaitės, be stačios prarajos pusėje. Šiaušiasi plaukai! Lengviau atsikvepiame tik už penketo kilometrų, pasiekę Agii Deka — "Dešimt šventųjų" vietovę. Sustojame. Vairuotojas išlipa patikrinti stabdžius... Agii Deka vietovėje 250 m. po Kristaus buvo nukankinti dešimt krikščionių už atsisakymą pagarbinti romėnų stabus.

Gortina: Šv. Tito šventovė

Gortina žiloje miniečių senovėje buvo tik paprasta gyvenvietė. Dorėnai čia sukūrė savo centrą. VII a. prieš Kristų Gortina buvo išaugusi į svarbų prekybos centrą. Ilgainiui ir Festo valdos Mesaros lygumoje pateko į Gortinos valdžią. Du dalykai mane masino keliauti į Gortiną: Gortinos teisynas ir Šv. Tito šventovė.

Apostolos palieka su autobusu Agii Deka vietovėje, — stabdžiai reikalingi mechaniko. Gidės vedami, einame lankyti Gortinos griuvėsių. Archeologai jau 1880 m. ieškojo praeities likučių. Vokietis archeologas F. Halbherr ėmėsi atkasinėti Gortiną — Romos imperijos Kretos — Kirenaikos provincijos sostinę.

Alyvmedžiai skiria Gortiną nuo vieškelio. Tuojau pat už jų riogso Šv. Tito bazilikos, pirmojo Kretos vyskupo katedros Kretoje, sienų ir aslos likučiai. Jie yra iš VI a. po Kristaus. Po asla slypi ankstyvesniųjų statinių ženklai. Nūdien iš bazilikos yra likę tik trys apsidos ir asla su duobėmis kolonoms. Centrinė apsida erdvi, šalutinės mažesnės. Kairioji apsida ir nūdien naudojama ortodoksų krikščionių savo pamaldoms. Ji išpuošta šv. Tito ir Apaštalo Pauliaus ikonomis. Prie ikonų dega vaško žvakės. Juodai apsirengusios moterys meldžiasi pakeltomis rankomis.

Nuo bazilikos veda takas į gerai išsilaikiusį romėnų odeoną iš I kristinio amžiaus. Vienoje odeono sienoje yra įmūrytos 70x170 cm dydžio, aptrūnijusios marmuro lentos su jose įrėžtais Gortinos įstatymais. Tai vienintelis beveik visas išlikęs senovės graikų teisynas, sudarytas VI-V a. prieš Kristų.

Gortinos įstatymai įrėžti dvylika kolonų, kiekviena jų turi penkiasdešimt dvi eilutes. Gidė teigia, kad visame teisyne yra 17.000 raidžių, įrėžtų senoviniu alfabetu, kuris teturi tik aštuoniolika raidžių. Kalba graikų — senovinė dorėnų tarmė. Įrėžimo eilutės įdomios: pradžioje nuo dešinės į kairę, vėliau iš kairės į dešinę ir vėl iš dešinės į kairę. Atrodo, kad graikai pradžioje rašė iš dešinės į kairę, o tik vėliau pradėjo rašyti iš kairės į dešinę. Ir mums taip įprasta. Hebrajų raštas nepakito: teberašoma iš dešinės į kairę. Teisynas teikia svarbių duomenų apie Kretos visuomenės santykius, paveldėjimo

ir šeimos teisę, nurodo bausmes už nusikaltimus. Senumu ir turiniu jis yra svarbus graikų ir romėnų teisėtvarkos šaltinis.

Platano medis žiemą vasarą lapuotas

Už odeono — maždaug šimto metrų nuotolyje — slėnio daubelėje yra platano medis. Vokiečių turistų būrys įdėmiai klausosi savo gido aiškinimo. Šis platanas garsus tuo, sako gidas, kad jis niekuomet nemeta lapų, — visuomet — žiemą ir vasarą — žaliuoja. Turistai žiūri nustebę, girdisi "Warum, denn, nicht?!" (Kodėl gi ne?!) Gidas pasakoja mitą apie Dzeusą ir Europą. Dzeusas pamilo Tyro princesę Europą. Pasigrobęs ją iš Tyro, Dzeusas nešėsi Europą į Olimpą. Pakeliui stabtelėjo Kretoje pasilsėti šio platano paunksmėje. Šis platanas yra savitas, nemeta lapų žiemą vasarą, nes matė Dzeuso ir Europos meilę. Ir čia reiškiasi graikų pomėgis *su*-mitinti gamto prajovus bei išdaigas.

Girdėti, "So was!" ("Tai tau!")

Gortina nėra mūsų kelio galas

Gidė ragina mus susimesti. Primena, kad Gortina turėjo bent 300.000 gyventojų. Aišku, pažinti tokio miesto senienas ir įžymybes reikia daug laiko. Spėju palypėti ant netolimos kalvelės ir užmesti akį ant atkastų namų pamatų, gatvių grindinio ir labirinto, romėnų Izidės ir Serapio šventyklos likučių, graikų Apolono šventyklos pamatų... Gortina buvo didmiestis anų laikų mastu. Per autobuso langą matau atkastas gatves ir kitoje vieškelio pusėje.

— Negaišuokime, Festas mūsų laukia! — skubina Elsa besivėluojančiuosius.

— Kiek kilometrų iki Festo?

— Penkiolika.

Spėju pakeisti filmą aparate, pasižymėti įspūdžius apie Gortiną ir vėl girdžiu:

— Vėluojamės! Turime tik vieną valandą Festo lankymui, nes esame laukiami pietums pajūryje prie Matalos (Matalá).

Važiuojant, gidė supažindina su Festo praeitimi, kuri perdėm žila. Neolitinio — naujojo akmens amžiaus radiniai liudija ankstyvą ir intensyvų Mesaros lygumos bei Festo apylinkių apgyvendinimą. Trys kalvos dominuoja vakarinį Mesaros lygumos pakraštį. Ant jų kūrėsi senasis Festas.

Festo rūmų istorija siejasi su Mino Kretos istorija. Šalia vėlesniojo amžiaus rūmų likučių, aptikti ir senesniųjų rūmų — maždaug 2000 m. prieš Kristų senumo — likučiai. Pasak mitologijos, Festas buvo įkurtas karaliaus Mino, bet pavestas valdyti jo broliui Radamantui (Rhadamantys).

Archeologai ir Festas

Archeologiniai kasinėjimai prasidėjo XIX a. pabaigoje. Jau 1884 m. vokietis archeologas F. Halbherr aptiko neolitinio amžiaus šąšlavose Festo rūmus. Atkasinėti galėjo tik po turkų išvarymo iš Kretos (1900). Rūmų atkasimas ilgai užtruko. Nūdien italų archeologas tebesirausia rytiniame rūmų šone.

Lankausi Festo piliakalnyje antrukart. Dabar lengviau matyti dvigubus Festo rūmus, atskirtus vienus nuo kitų keletu šimtmečių, nors jie ir yra augte suaugę. Aslos, rūmų pamatai bei sienų likučiai, apeiginiai laiptai, sandėliai rūsiuose su puodiniais aruodais javams, aliejui, vynui iš skirtingų laikotarpių... Hipostilė! Kadaise čia

būta šaunios halės su stogu. Nūdien iš aslos kyšo tik aptriušę stogo ramsčiai — kolonos. Archeologai lavina savo vaizduotę, nes be jos gali žmogus pasimesti tarp piliakalnio griuvėsių.

Sudomina šokimas per jautį

Festą lankome bemaž pačiame vidurdienyje. Gidė buvo įspėjusi turėti galvos apdangalą. Ne visi jį turi. Kai kurie iškylos dalyviai bando paversti nosines skepeaitėmis.

Laimei, pasiekiame aikštę, kurią gidė pavadina "šokimo per jautį" arena. Aikštę supa platanai. Po jais įmanoma slėptis nuo saulės. Gidė aiškina miniečių apeiginį "šokimą per jautį". Pradeda teiginiu, kad miniečiai garbino žemę ir Motiną Deivę. Paryškina miniečių įžvalgą: žemė ir Motina Deivė yra derlingos, bet jos bejėgės gyvybę pradėti. Garbindami žemę ir Motiną Deivę, miniečiai jautė jautyje apvaisinimo pradą. Jautis kretiečių mitologijoje reiškiasi, kaip tas, kuris apvaisina. Gidė primena mitą apie Dzeusą, kuris reiškėsi kaip jautis Tyro princesės pagrobime. "Šokimas per jautį" — apvaisinimo šventimas.

Festo rūmai atkasami, bet neatstatomi. Matant tik aslas, sienų bei pamatų likučius, sukiužusius molinius aruodus klėtyse, reikia naudotis vaizduote, norint atkurti daugiau ar mažiau tikrovišką atkastų griuvėsių paskirtį ir išvaizdą.

Į audienciją pas karalių...

Graikai karališkus rūmus vadindavo *megaron* vardu. Festo karališkasis megaronas yra ne tik atkastas, bet ir atstatytas po permatomu, plastmasiniu stogu. Kambarių

sienos per pusę aukščio dengtos šviesaus alabastro lentomis, o asla išklota alabastro juostomis. Juostų jungtys, lyg raudoni kaspinai, savo spalva patraukia akis. Pasieniuose nejudomi marmuro suolai. Priebutyje akmeninės vazos lietaus vandeniui telkti. Šalia karalienės kambarių platūs vonių kambariai.

Karališkasis megaronas yra šiauriniame Festo piliakalnio šone. Čia mažiau saulės kaitros ir daugiau gaivaus vėjuko nuo netolimo, ir birželyje sniegu apdengto, Ida kalno viršūnės. Jaučiu jo smagų ošimą platanų šakose. Karališkosios šeimos gyvenimas turėjo būti patogus ir malonus: pavėsiai, plačiai atidaromos durys, vėjukas net karštą vidurdienį. Karališkasis megaronas — Festo karalystės centras.

Šalia megarono aptikta ir Festo biblioteka — archyvas su garsiuoju "Festo disku". Spirališkų junginiu hieroglifiniai ženklai įrėžti ant abiejų disko pusių: žmogaus galva bei pavidalas, paukščiai, žuvys, laiveliai, arklai ir kitoki buitiniai įrankiai. Iš viso 45 skirtingi ženklai. Festo diskas yra linijinis miniečių rašto pavyzdys, kurio dar niekas neiššifravo. Bandymų būta, bandoma ir nūdien, bet, neturint su kuo bandymus palyginti, vis abejojama bandymų rezultatais.

Į ką buvo panašūs miniečiai?

Matalos (Matala) miestelis yra mūsų iškylos baigminė vieta. Jis yra pietinėje Kretos pakrantėje arti Kali Limenes — Dailiosios prieplaukos. Nūdien žvejų gyvenimo būdas čia varžosi su turistų pramogomis. Matala yra garsi savo mitologija. Dzeusas, jaučiu pasivertęs, stabtelėjęs šiame pajūryje su Europa ant nugaros. Pajūris garsus savo grotomis ir smėliu. Grotos domina geologus bei istorikus, o smėlis — Europos jaunimą.

Palikus Festą, naudojuosi gidės žiningumu. Į mano klausimą: "Į ką buvo panašūs miniečiai?" ji pacituoja Artūrą Evans, Kretos archeologinių tyrinėjimų pirmūną: "Į egiptiečius".

— Kodėl? — klausiu.

— Ir miniečiai ir egiptiečiai matė jautyje dievybę! Gidė Elsa yra gimnazijos mokytoja.

Pokalbis mudu nuveda į Artimuosius Rytus ir Šv. Raštą. Jautį daug kur randame. Egiptiečių jautis buvo šventas Memfio (Memfis) Apis, Ozirio ar Ptah įsikūnijimas, vėliau garbinamas kaip Serapis kartu su Oziriu. Šv. Rašte aukso veršis buvo tik įvaizdis, ne Dievas, — Dievo galybė paryškinta jauno jaučio jėga. Tuo tarpu Kretoje "jautis" buvo apvaisinimo simbolis. Be to, kretiečiai statė rūmus sau gyventi, tuo tarpu egiptiečiai statė piramides vakariniame Nilo krante pomirtiniam gyvenimui. Miniečiai garbino Žemę ir deivę Motiną, o egiptiečiai — Saulę — Ra.

Pokalbis su gide Elsa nutrūksta, nes įvažiuojame į Matalą. Prieš akis ir žvejų kaimelis, ir turistų kurortas. Prie pačio pajūrio aukštos įlankos uolos su aibe olų, kuriose žmonės gyveno jau neolitiniame — naujajame akmens amžiuje. Nūdien jos aptvertos spygliuotų vielų tvora. Mat Matalą užplūsta jauni Europos kraštų klajokliai.

Restoranas pajūrio oloje

"Neosikos" restoranas graikiškas. Vieta šauni: ola pajūrio iškyšulio uoloje. Čia pat lūžta Libijos jūros bangos, žuvų spiečius kyla ir išsižiojęs laukia duonos trupinėlių. Užsisakęs valgį, draugauju su žuvimis. Ilgainiui vandenyje prie stalo kojų turiu didžiulį spiečių draugų.

Esu Kretoje, bet girdžiu amerikietišką jaunimo muziką, retkarčiais ir sovietišką melodiją, tik be žodžių. Gal dėl to, kad Matalá yra tapusi "benamių" jaunuolių užkampiu. Pradedu geriau suvokti, kodėl olos yra užtvertos vielomis.

Europos jaunimas keliauja po salas

Kretos saloje, Libijos jūros pakraštyje, matai daug jaunimo. Apranga paprastutė: trumpos kelnaitės, sportiniai marškinukai, basnirčiai sandaluose. Ant nugaros didelės kuprinės ir miegmaišiai. Iš prisiūtų vėliavėlių ant kuprinių galima pažinti jų tautybę. Gausu vokiečių, prancūzų, skandinavų, mažiau italų. Padavėjas, linguodamas galvą, sako, kad kai kurie iš jų čia bastosi savaičių savaites. Ateiną darbo prašyti, indų plauti. Įdomu ar tai atostogos, kultūrinė atgaiva, poilsis? O gal tai šiuolaikinis poreikis ieškoti laisvės, pasitraukiant tam tikram laikui nuo visuomenės varžtų?

Apolonas ar Dionisas

Šiuolaikinis jaunimas labai dažnai nori rasti trumpiausią kelią į džiaugsmą ir laimę. Jaunam žmogui trūksta laiko pagalvoti, kad džiaugsmas ir laimė yra pasiekiami tik netiesioginiai, nešant džiaugsmą ir laimę artimui. Malonumo svaigulys vilioja.

Graikų liaudis senovėje pažino du dievus: Apoloną ir Dionisą. Dionisas — vyno ir apsvaigimo dievas, o Apolonas — saulės, su šviesa ir drąsa kurti gyvenimo darną — savitvardą, atsakomybę, vertybes, tarnavimą visuomenei.

Istorinės pervartos ir gyvenimo lūžiai yra pilni netikėtų vingių. Seniesiems darnos akiračiams blėstant,

žmogaus ieškojimui atsiveria nauji gyvenimo paslapčių pasauliai. Apoloniškoji gyvenimo prasmė — gyvenimo darnos kūrimas — dažnai įgrista ir atsibosta. Apaštalo Pauliaus amžiuje trumpiausias kelias į malonumą ir apsvaigimą buvo susijungimas su Dionisu. Ilgomis naktinėmis apeigomis ir vynu buvo pasiekiamas įtūžimas — orgija. Orgijos įniršyje tariamai pasirodydavo Dionisas. Dalyviai galėjo mėgautis jo teikiamo malonumo svaiguliu. Tuo tarpu Apolonas — saulės dievas buvo reiklus. Saulė savo šviesa ir šiluma žadina jungtis į darną ir dalyvauti darnos kūrime ne tik savo gyvenime, bet ir visuomenėje. Apaštalo Pauliaus laikais buvo du Apolono orakulai: Delfuose ir Didimuose (Didymi). Posakis "Kelias į Delfus yra sunkus" buvo plačiai kartojamas, nes taikliai išsakė darnos reiklumą. Ir tikrovėje anuomet kelionė į Delfus buvo sunki, o į Didimus tolima. Perkeltine prasme, kelias į darną asmeniškame gyvenime ir visuomenėje yra vingiuotas ir duobėtas.

Stebint jaunimo būrius Matalos paplūdimyje, susidaro įspūdis, kad žmogaus gyvenimas turi laiptus į prasmę ir džiaugsmą. Pati viršutinė šių laiptų pakopa yra gyvenimas ant būties paviršiaus, — lėkštas, vengiant skausmo ir problemų. Technologinė pasaulėjauta, atrodo, užima žmogų ir veda žmogų nuo būties gelmių, dusindama momento svaiguliu. Antroji gyvenimo laiptų pakopa veda į patį žmogų ir turi reiklesnę pasaulėjautą: žiūrima skausmui į akis, jaučiamas chaosas aplinkoje, pasigendama darnos. Grįžimo į save pasaulėjauta verčia kalbėti su nerimu apie žmogaus būklę. Šios pakopos erdvėje aptinki šiuolaikinį mintijimą ir jautrumą neįprastam potraukiui — net žavesiui — tuo, kas chaotiška, kas triukšminga, kas beprasmiška, kas didina žmoguje įtampą. Trečioji gyvenimo laiptų pakopa nulaipina į giliausią žmogaus būklę — erdvę, kurioje žmogus susiduria su reikliu po-

reikiu mirti ir gyventi dėl kitų. Ši turbūt yra ir tragiškoji žmogaus būklės pakopa.

Žmogus yra vandens lašas pakeliui į Vandenyną. Neveltui sakoma:

Jeigu nori būti laimingas,
laimę nešk kitiems,
nes ji tuokart paslaptingai
grįžta mums patiems!

"Žmogus — tai gelmė, o širdis — jo bedugnė" (Ps 63,7c). Gyventi pagal tai, kas dabar smagu — ant gyvenimo lopelio mėgautis, ar gyventi pagal tai, kad žmogus privalo *žmogiškai* gyventi? Reiklus klausimas su ekstaze ir agonija.

Kodėl aš keliauju?

Stebint keliaujančius jaunuolius, man menasi Romoje girdėtas klausimas: "Kodėl keliauji?" "Pažinti Apaštalo Pauliaus žmogiškąjį pradą ir kultūrinę aplinką" buvo mano atsakymas.

Klausiu pats save, ar tai svarbu tiems, kurie skaito Apaštalo laiškus? Be to, žmogiškasis Dievo žodžio pradas ir kultūrinė aplinka ne vienam kelia baimę. Kur kas lengviau suprasti įkvėptąjį Žodį kaip plytą iš aukštybių, o ne kaip įraštintą per gyvus žmones duobėtame gyvenimo kelyje.

Visuotinis žmonijos religingumas liudija žmogaus atvirybę Dievui. Apaštalas Paulius prašnekino šį žmogaus poreikį su Žinia apie Kristų, "kuris yra Dievo galybė ir Dievo išmintis" (1 Kor 1,24). Kelionė, ieškant Apaštalo pėdsakų, padeda suprasti ir žmogaus religingumą ir Žinią apie Kristų.

Turiu laiko aplankyti Kali Limenes

Apaštalų darbų 27-asis skyrius yra vadinamas "medžiaga jūreiviams". Čia aprašoma Apaštalo Pauliaus — Romos imperijos kalinio kelionė 60-ųjų metų žiemą į Romą. Laive buvo 276 asmenys. Ne visi jie buvo kaliniai.

Julijus, imperatoriaus policijos kapitonas, turi bėdą. Vietoje pasiekus Jonijos jūrą palei Peleponesą, staigi audra nuplukdo laivą į pietinę Kretos pakrantę. Laimei, saugi įlanka prie Kali Limenes — Dailiosios prieplaukos duoda laivui užuovėją. Julijus tariasi su laivo savininku, kapitonu ir vairininku. Pakviečiamas ir Apaštalas. Paulius pataria žiemą praleisti saugioje Kali Limenes įlankoje ir įspėja: "Vyrai, aš numatau, jog šis plaukimas bus grėsmingas ir pražūtingas ne tik kroviniams bei laivui, bet ir mūsų gyvybėms" (Apd 27,10). Laivo savininkas tam priešinasi, nes bijo prarasti krovinius. Kali Limenes neturi sandėlių. Laivo savininkas tikisi pasiekti Feniksą — saugesnį uostą, šiuolaikinį Lutro, toliau į vakarus. Apaštalo patarimo nepaklausoma. Be to, kyla palankus vėjas, kuris išvilioja laivą iš įlankos į atvirą jūrą. Bet, vos tik spėjus pasiekti Matalos iškyšulį, nuožmi audra vėl pagauna laivą. "Šiauriarytis! Šiauriarytis!" (Apd 27,14) šaukia jūreiviai. Audra neša laivą nuo Kretos į pietus. Pasirodo mažutė Kaudos (Cauda) salelė. Veltui ieškoma užuovėjos. Audra nuneš laivą su kaliniu Apaštalu į Maltą.

Kali Limenes lankau taksiu. Įlanka patraukli, bet apsodinta naftos pramonės pastatais. Taksistas veltui bando atsekti žvyruotą keliuką į koplytėlę, kuri primena Apaštalo apsilankymą Kretoje. Tamarisko medžiai šnara popietės vėjuko gaivinami. Dabar vasara. Apaštalas Paulius čia stabtelėjo žiemos pradžioje.

Atgal į Iraklioną

Grįžtu į Matalą prie autobuso pačiu laiku. Bendrakeleiviai, pirkiniais nešini, jau stoviniuoja, dalindamiesi įspūdžiais. Gidė domisi kas ką pirko ir kur kas pirko... Mat gidai dažniausiai "pataria" kur eiti apsipirkti. Autobuse karšta. Šiandien karščiausia kelionės diena. Gidė sako, kad vasara atėjusi peranksti. Be to, prideda pastabą, kad esame pietiniame Kretos pakraštyje palei Libijos jūrą. Atrodo, kad Kreta teturi tik trejus metų laikus: rudenį, žiemą — lyja nuo spalio iki kovo, ----------, ir vasarą. Pavasario nėra.

Lipame į kalnų perėją iš pietų pusės. Mesaros lyguma vėl masina akis. Kylant, oras vėsėja. Kretiečiai gyvena susibūrę. Vienkiemių nesimato. Kaimuose matyti kuklios, baltutės koplytėlės. Didelių maldos namų nėra. Kunigai barzduoti, juodomis sutanomis, apvalia cilindro kepure ant galvos.

Ūmai autobusas sustoja. Ką tik didžiulis sunkvežimis nuslydo nuo perėjos skardžio į gilią daubą. Vairuotojas bėga su gesintuvu. Subėga žmonės iš netolimo kaimo. Vyrai skuba žemyn, o moterys stoviniuoja su ašaromis akyse. Slėnis gilus, pilnas akmenų. Gidė telefonuoja kelių policijai.

Iraklioną pasiekiam tylėdami. Kelionė turi staigmenų, — ir nuotykių, ir nelaimių.

Irakliono muziejuje

Archeologija, atkasdama piliakalnius, juos apiplėšia Senovės liekanos — pamatai, aslos, sienos... — apnuoginamos, rasti daiktai perkeliami į muziejus. Archeologų išrausti piliakalniai liudija archeologų "plėšikavimą". Irakliono muziejus yra labai arti mano viešbučio. Einu į jį anksti. Mažiau lankytojų, lengva muziejų lankyti

dėmesingai. Užmokėjus už save ir už aparato "įėjimą", galima ir fotografuoti.

Irakliono muziejus yra mažas, bet įdomus ir turtingas. Be to, išmintingai sutvarkytas pagal Kretos chronologiją. Dviaukštis. Pirmasis aukštas apima tryliką salių — nuo I iki XIII — su 170 vitrinų, o antrasis septynias — nuo XIV iki XX — su freskomis iš Knoso ir kitų Kretos vietovių.

Kretos senovė žila. Neolitinį amžių ir laikotarpį prieš miniečių kultūros suklestėjimą I salėje liudija radiniai iš 5000-2000 m. prieš Kristų. Gausi keramika iš kapų ir grotų, paskirtų didžiosios deivės Motinos garbei. Keramika ir kultui skirtos vazos iš pradinio miniečių Rūmų laikotarpio (2000-1700) užima II ir III salę. Čia būdinga radiniai iš pirmųjų Knoso rūmų ir šventovių kalnų olose. Kamares ola prie Ida kalno viršūnės bus buvusi svarbi kretiečių šventovė. III salė talpina tai, kas gražiausia miniečių mene: spalvuotą keramiką su vaizdžia formų ir papuošimų gėlėmis bei gyvūnais įvairove. Svarbiausias radinys man buvo Festo diskas su hieroglifiniu įrašu. Iš molio, 2 cm storio ir 16 cm skersmeniu. Datuojamas apie 1650 m. prieš Kristų.

IV-IX salės atspindi naujųjų Rūmų laikotarpį (1700-1450). Atrodo, kad būta milžiniškos katastrofos, kuri sunaikino visus didesnius Kretos pastatus. Karališkieji rūmai Knose, Feste ir Malijoje (Malia) šauniai atstatyti. IV salė skirta miniečių aukso amžiaus šedevrams: vazos su lelijomis, ritonas — indas liejamoms aukoms — jaučio galvos formos, deivės-kunigės statulėlės. Dvi statulėlės mane labai sudomina. Deivė-kunigė, aprengta ilgu sijonu, kurį dengia prijuostė, per liemenį įimta palaidinuke, rodo atvirą krūtinę. Žalčiai raitosi ant didesniosios statulėlės liemens ir rankų, o mažesnioji laiko kiekvienoje rankoje po žaltį.

Antrojo muziejaus aukšto sienos tarnauja vėlesniojo Rūmų laikotarpio freskoms. Gražus ir vertingas miniečių kultūros palikimas. Gaila, kad išliko tik mažos freskų skiautės. Freskos iš Knoso vaizduoja kunigų ir muzikantų eiseną pas karalienę ar kunigę. Mane rište pririša "Paryžietės" freska. Arturas Evans moterį freskoje pavadino "Paryžiete", nes ji atrodo tikrai šiuolaikinė moteris. "Lelijų princas", arba "Karalius-kunigas", su vainiku iš lelijų ir povo plunksnų, eina vedinas grifu ar sfinksu. "Šokėjas per jautį" be žodžių paaiškina šio apeiginio šokimo judesius. Moteris griebia ją puolantį jautį už ragų ir leidžiasi jaučio metama į orą, vyras kybo ore virš jaučio aukštyn kojomis, rankomis remdamasis į jaučio šonus, o kita moteris už jaučio uodegos ruošiasi padėti vyrui.

Užsibūnu muziejuje ilgokai. Ilgainiui jį užplūsta turistai. Muziejuje kalbama tik vokiškai. Jie labai smulkmeniški ir viskuo domisi. Be to, aplinkui dūzgia Kretos mokyklinio amžiaus jaunuolių būriai.

Iš muziejaus į patį Knosą

Važiuoju vietiniu autobusu Nr. 2. Jis kursuoja kas dvidešimt minučių nuo autobusų stoties prie uosto. Kainuoja tik 35 drachmas, maždaug 30 amerikietiškų centų. Vietinių žmonių jame maža. Važiuoja turistai į Knosą.

Knoso vietovė nūdien yra kuklus kaimas. Maždaug 5 km į pietus nuo Irakliono. Knosas, nors nūdien ir kuklus, bet yra garsusis Mino miestas su labirintu, kuriame slėpėsi nuo žmonių Minotauras. Jau bronzos amžiuje Knosas buvo Kretos kultūros centras. Šiukšlynų klodai ir Mino rūmų tyrinėjimai liudija mūsų amžiui iškiliąją miniečių kultūrą.

Irakliono uostas primena venecijiečių pomėgį steigti kolonijas Vidužemio jūros salose

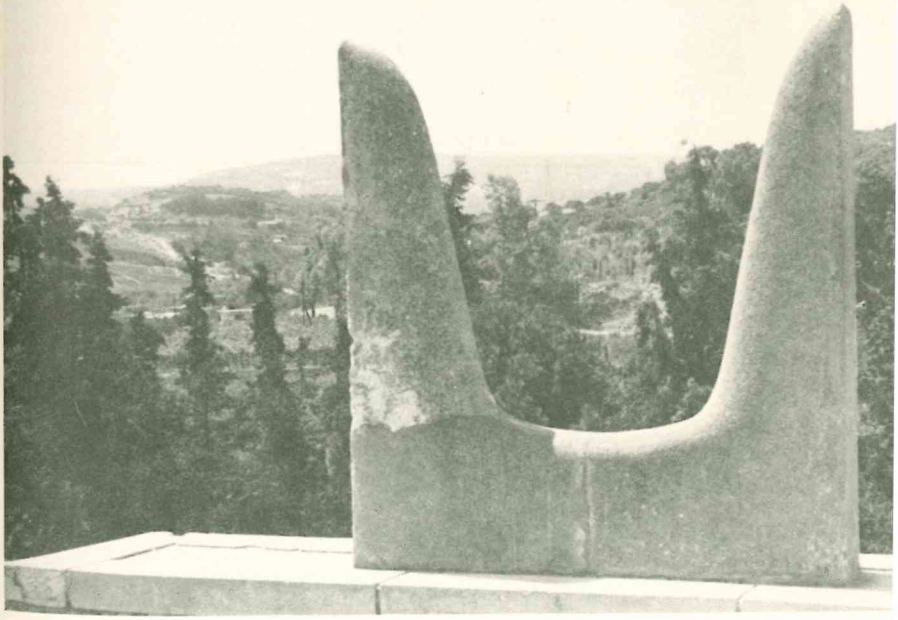

Jaučio ragai — karaliaus Mino sostinės Knose ženklas

Mino rūmų — labirinto likučiai

Kairėje:
Knoso rūmų freska
"Princas"

Karaliaus Mino sostinė Kretoje — Knosas — buvo archeologo Arturo Evans atkasta ir "atstatyta"

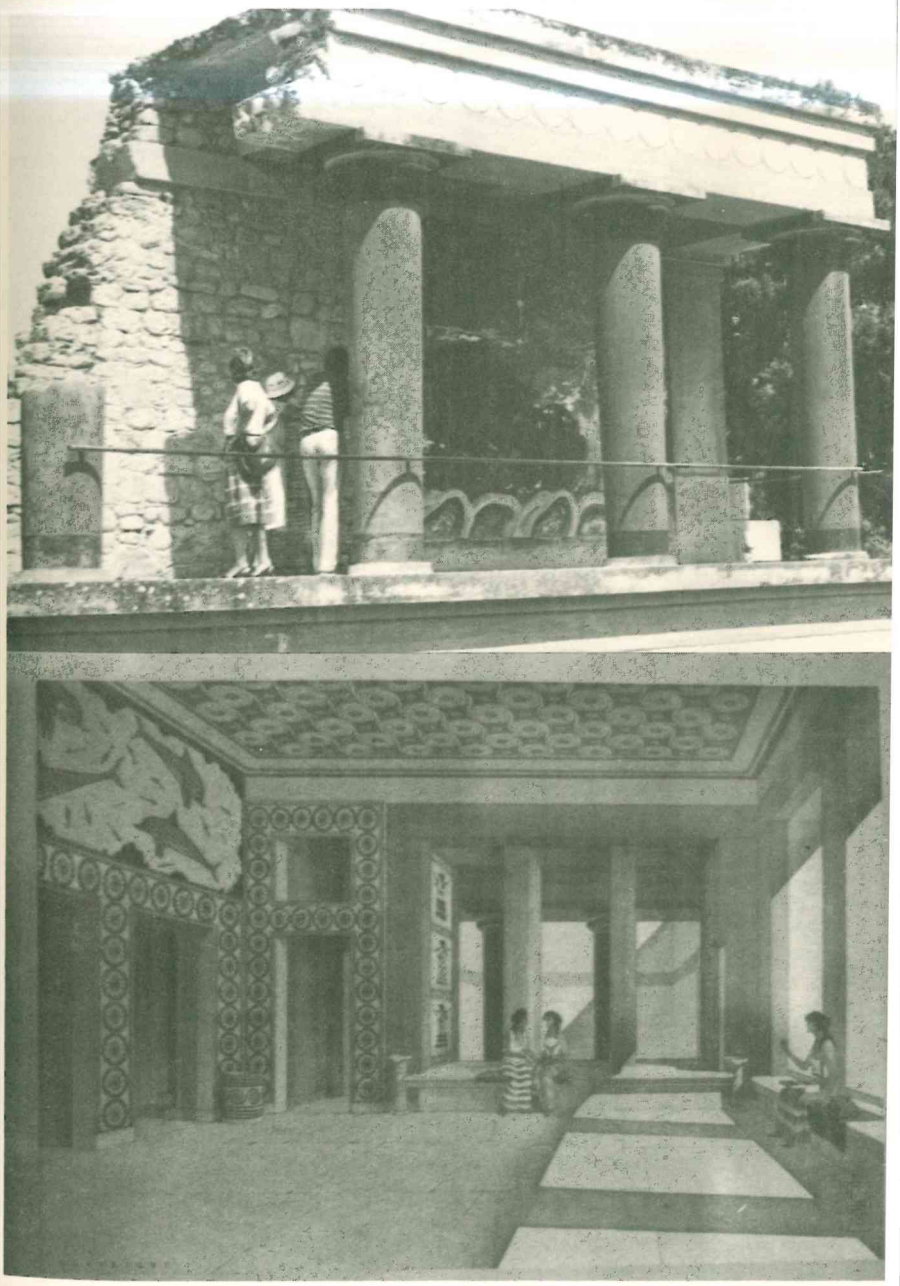

Karaliaus Mino rūmų — labirinto menė

Freska "Mėlynos damos" Mino rūmuose Knose

Freska "Jaučių žaidynės" Mino rūmuose Knose

Apeiginis ritonas liejamoms aukoms

Knoso ornamentinio dekoro ąsotis. Miniečių kultūra

Festo karališkųjų rūmų likučiai

Šaunūs laiptai kadaise vedė į iškilmių menę

Festo karaliaus rūmai nūdien turi tik aslas

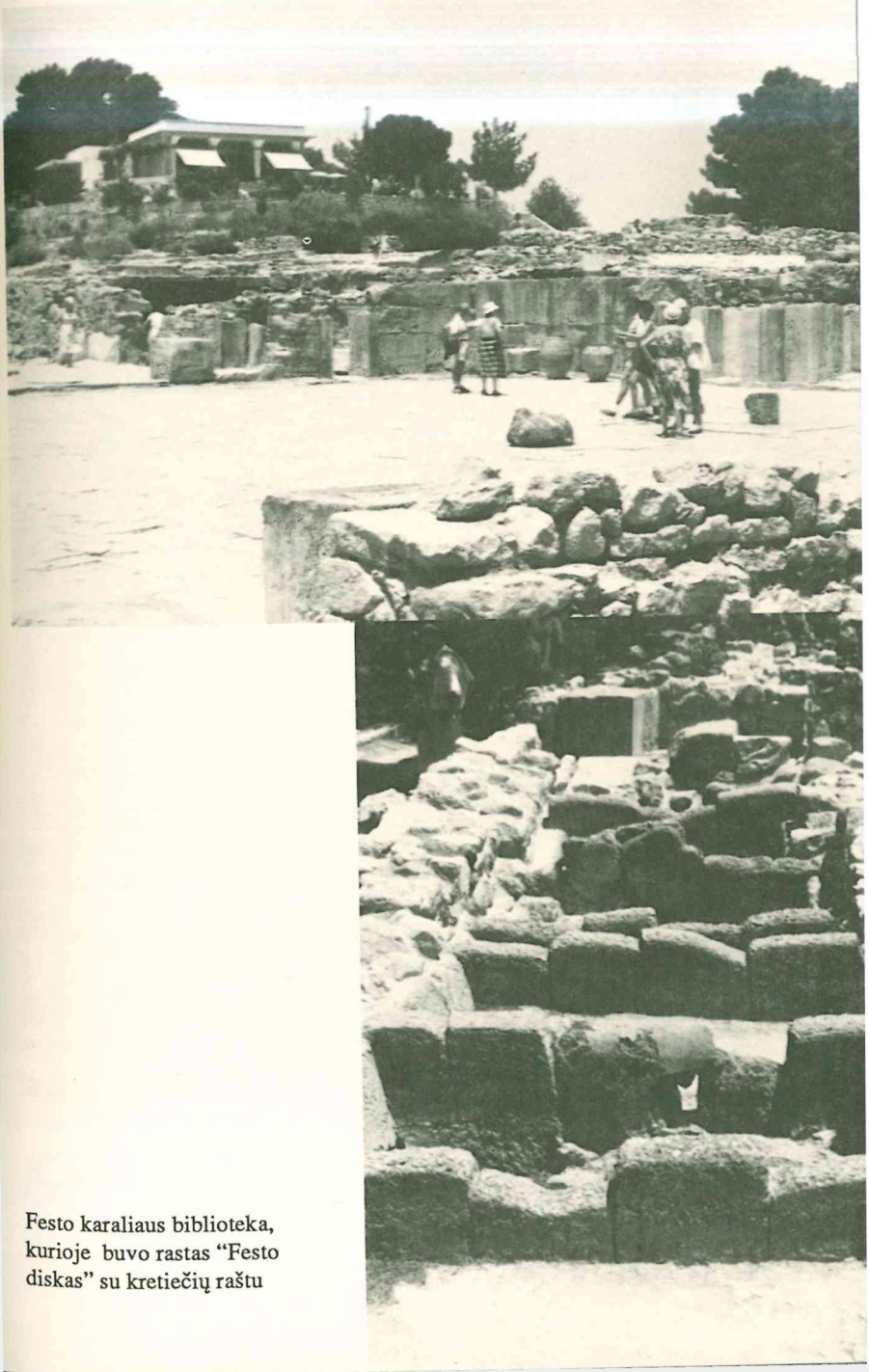

Festo karaliaus biblioteka, kurioje buvo rastas "Festo diskas" su kretiečių raštu

Menininko El Greko gimtasis kaimas Fodelė

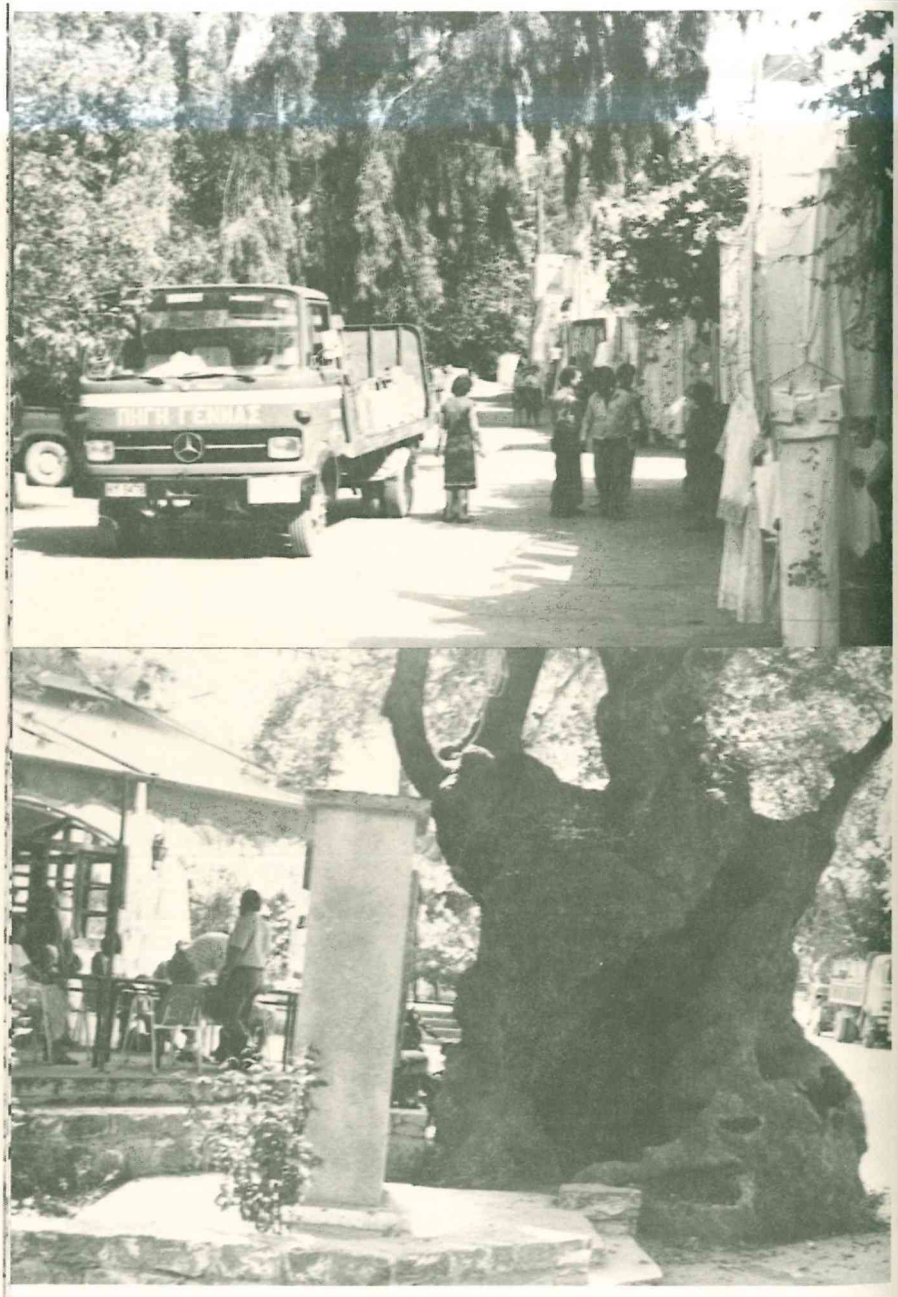

Paminklas menininkui El Greko Fodelės kaime

Senasis Knosas buvo sunaikintas apie 1500 m. prieš Kristų (žemės drebėjimo?), po to šauniai atstatytas ir vėl sunaikintas. Šį kartą jį sunaikino įsibrovėliai iš Graikijos pusiasalio. XI-X a. buvo kretiečių kultūros saulėlydis. Po to, tiesa, Knosas vėl atgijo, bet liko tik paprastu, nors ir turtingu, graikų ir romėnų miestu.

Knoso archeologiniai kasinėjimai

Knoso griuvėsius pradėjo tyrinėti Irakliono prekybininkas, archeologas-mėgėjas Minos Kalokairinos praeito šimtmečio aštuntajame dešimtmetyje. Vėliau Knoso rūmais domėjosi ir garsusis Trojos atkasėjas Henrikas Schliemann'as (Schliemann). Turkai jam nedavė leidimo kasinėti. Pagaliau Arturas Evans su bendradarbiais 1900 m. pradėjo savo 25-erių metų Knoso rūmų kasinėjimą.

Atkasant rūmų griuvėsius, bandyta juos ir atstatyti betonu ir gipsu. Nors Arturo Evans Knoso atstatymas ir yra archeologų stipriai smerkiamas, nūdien galima akivaizdžiai susidaryti 3600 metų senumo rūmų vaizdą. Dabar archeologinius tyrinėjimus toliau veda British School of Archaeology — Britų archeologijos mokykla. Rausiamasi, atstatinėjama, taisoma.

Į labirintą be Ariadnės siūlo

Iš karto sutrinku: Kadaise Knoso rūmai turėjo 1200 kambarių! Ir nūdien atpažįstama apie 800 kambarių. Neveltui Mino rūmai ir vadinami labirintu — pastatu su painiais praėjimais.

Minotaurą pažinau iš graikų mitologijos. Pasak legendos, Minotauras — "Minas-jautis" — buvo pusiau žmogus, pusiau jautis, Mino žmonos Pasifaės, neleistinos meilės su jūros dievo Poseidono dovanotu jaučiu vaisius.

Kadaise ši pabaisa — išsigimėlis — čia bastėsi ir klajojo. Pasak legendos, rūmus-labirintą suplanavo architektas Dedalas (Daedalus). Mišrūnas Minotauras maitindavosi žmogiena. Atėnai turėjo siųsti savo vaikinus ir merginas kaip duoklę. Tačiau Ariadnės, Mino ir nelaimingosios Pasifaės dukros, siūlas padėjo Tesėjui susidoroti su Minotauru, nepaklystant labirinte.

Pajuntu, kad ir man reikia Ariadnės siūlo. Mat esama trijų įėjimų į labirintą: iš šiaurės, iš vakarų, ir iš pietų. Nūdien, laimei, einama į griuvėsius iš vakarų. Bronzinis Arturo Evans biustas, rodos, linki nepasimesti. Pereinu kiemą. Prie vakarinio rūmų fasado tebestovi du altoriai aukoms. Įeinu į rūmus per portalą. Prieš akis eisenų koridorius. Kadaise jo sienas puošė freskos. Dalis jų likučių matyti šį rytą muziejuje. Sprendžiant iš freskų skiaučių, buvo nupiešti penki šimtai vyrų su aukomis ant rankų. Eisenų koridorius priveda prie pietinio įėjimo ir laiptų į antrąjį rūmų aukštą. Kur eiti? Lipti į antrąjį aukštą? Eiti toliau koridoriu?

Kairėje nuo pietinio portalo tęsiasi ilgas koridorius — vakarinis koridorius. Dešiniajame koridoriaus šone yra ilgi-siauri kambariai — klėtys su gražiai išpuoštais *pithoi* — moliniais aruodais grūdams, aliejui, vynui. Daugumas jų tebestovi kaip stovėję, archeologų nepajudinti. Ant koridoriaus sienų matosi dažnas Knoso simbolis: kirvapentė su dviem ašmenimis.

Šiek tiek paklajojęs, išlendu į rūmų centrinį kiemą. Tikra arena. Kadaise jame vykdavo miniečių šokimas per jautį. Šiauriniame kiemo gale po dešine įėjimas į sosto salę. Laiptais pasiekiu sosto salės priebutį su gražiu apeiginiam apsiplovimui skirtu dubeniu iš porfyro. Į pačią sosto salę įeiti neleidžiama. Per grotinę tvorelę matau ant sienos freską su liūtais ir stilizuotais augalais. Po freska stovi alabastrinis Mino sostas.

Priešais sostą yra laipteliai, kurie nulaipina į "apeiginę vonią". Kadaise, skaitau įraše, labai galima joje buvo laikomi šventieji žalčiai. Sosto salė patraukia daug lankytojų. Norisi joje ilgiau pabūti. Mino mitai, legendos ir istorija čia turi tikrovišką sampyną. Mitas — kolektyvinė miniečių saviprata turi savo ištaką istorijoje!

Sosto salę palieku nenoriai. Išėjęs, lipu šalia priebučio esančiais laiptais, į antrąjį rūmų aukštą — šventyklą su galerijomis. Toliau — tais pačiais laiptais į likusius vakarų šono antrojo aukšto kambarius — reprezentacinę rūmų dalį. Patenku salėn su dviem grakščiom kolonon, šalia jos kita su šešetu kolonų. Nesijaučiu paklydęs, nes dienos šviesa ateina iš koridoriaus per duris. Salėje su šešiomis kolonimis buvo aptikta "Paryžietės" freska. Priešais šią salę, kitame koridoriaus šone, mažas kambarys su keleto freskų reprodukcijomis: "Mėlynasis paukštis", "Jaučių žaidynės", "Mėlynosios bezdžionės", "Mėlynos damos"... Pavadinimai įmantrūs. Vargu ar jie turėjo ką nors bendro su karaliumi Minu. Arturas Evans turėjo lakią vaizduotę.

Siaurais įvijiniais laiptais nusileidžiu vėl į pirmąjį aukštą šiauriniame kiemo-arenos gale. Nuožulni rampa veda į piliorių salę: aštuoni pilioriai ir dvi kolonos kadaise laikė salės stogą. Arturas Evans piliorių salę pavadino "Muitine". Mat, anot jo, šiaurinis rūmų įėjimas tarnavo svečiams su dovanomis karaliui. Iš "Muitinės" veda keliukas šventojo baseino link. Atrodo, kad čia karaliaus svečiai galėdavo nusiplauti kelionės dulkes. Tas pats keliukas nuveda ir prie teatro — prie dviejų laiptų telkinių, kur galėjo susėsti penketas šimtų žiūrovų. Teatras galėjo būti naudojamas ir religiniams poreikiams, ne tik svečių pagerbimui bei turnyrams.

Knosą lankau antrukart

Pirmą sykį lankiau Knosą su gidu. Šį kartą be gido. Pajuntu, kad jau išeinu iš rūmų aplinkos. Grįžtu vėl į centrinį kiemą —areną, nes iš čia lengviau susivokti. Man dar liko apžiūrėti rytinis rūmų sparnas. Susirandu didžiuosius laiptus. Jie iškilūs. Apšviečiami šviesos, ateinančios per tunelius iš viršaus. Laiptai tebėra tie patys, nes akmeniniai, bet medžio atramos ir ramsčiai — nauji. Laiptai nuveda žemyn per tris aukštus. Freskos su skydais rodo, kad esu karališkos sargybos salėje. Ją supa kuklūs kambariai. Laiptai baigiasi erdviame kieme su prie salės prisiglaudusia kolonų sale. Iš salės eina koridorius į karališkosios šeimos menes ir kambarius. Viena menė bus buvusi priėmimų menė. Čia kirvapentė su dviem ašmenimis iškalta sienoje. Be to, sostas išlikęs. Iš čia vingiuotas koridorius mane nuveda į karalienės iškilų butą. Buto sienos išpuoštos freskomis: delfinai, šokėjos... Langų nėra, bet šviesa ateina per tunelį rytinėje sienoje. Prie karalienės kambario glaudžiasi maudyklė su vonia ir tualeto kambarys su vandeniu. Trinu akis! Šie rūmai yra iš antrojo tūkstantmečio prieš Kristų!

Palieku Knoso rūmus per pietinį portalą. Mat pirmukart lankantis Knose mane patraukė ir burte užburė koridorius su freska "Lelijų princas". Išeinu iš Minotauro labirinto, bet įspūdžiai — gausūs ir dominantys — mane pririša prie salių, menių, šventovių, laiptų... Sargai jau ragina lankytojus palikti rūmus vakaro tylai ir žiogų koncertui. Girdžiu sargų švilpukus. Susirandu už Knoso vartų užeigą su valgiu. Žinoma, ir su Kretos retsina!

Mitas —legenda — istorija

Minas yra Kretos mitas, legenda, istorija. Mitas sako, kad Minas buvo Dzeuso ir Europos sūnus. Dzeusas buvo

šelmiškai žmogiškas graikų dievas. Apie jo meilės nuotykius ir nūdien skaito Vakarų pasaulis. O Europa buvusi Tyro karaliaus duktė.

Dzeusas buvo kalnų dievas. Olimpas — jo buveinė. Dzeusas tikrovėje buvo dangaus skliauto dievas, kurį į Graikiją atsinešė atėjūnai indo-europiečiai. Čia jis sukūrė šeimą su žemės — lygumų ir slėnių — deive Hera. Hera tapo Dzeuso žmona ir seserimi, moterų ir šeimos deive. Dzeusas mėgo ir kitas moteris, o Hera buvo pavydi. Kartą Dzeusas, žvalgydamasis nuo Parnaso aukštybių, pamatė nepaprastai gražią mergaitę mažutėje Tyro saloje prie Finikijos pajūrio. Norėdamas išvengti Heros pavydo, paprašo Afroditę paruošti gražuolę blondinę, kurios vardas Europa, būsimam meilės nuotykiui. Sekančią naktį Afroditė pasiunčia Europai sapną: žmonija padalinta į dvi priešiškas, viena prieš kitą įniršusias stovyklas — Rytai ir Vakarai žiūri vieni į kitus su neapykanta ir metasi į kovą. Sąmyšio dulkėse Europa mato dvi nuostabias moteris, priešus iš senų laikų, pasiruošusias karui. Viena jų — azijietiška moteris. Ji atrodo lyg Europos motina. Kita — vakarietiška moteris. Vakarietiškoji kreipiasi į Europą su įsakmiu "Ateik! Skubėk pas mane, Europa!" Vėjo sparnais moters balsas veržiasi link Europos ir spiegia jos ausyse: "Euro — pa! Ateik! Eu — ro — pa! Dzeusas to reikalauja!"

Sapno pabudinta, Europa jaučia, kad sapnas yra pranašystė. Jausmo pagauta, meldžiasi į savo deivę Ištarą, prašydama apsaugoti ją nuo nerimą keliančios pranašystės. Įdienojus, draugių lydima, Europa išeina prie jūros.

Europa tikrai labai graži. Draugės renka į savo krepšius įvairias pavasario gėles, bet Europa gėrisi tik rože, visų žemės augalų pažiba. Tarsi gražioji Afroditė, Europa spindi savo grožiu.

Dzeusas nutirpsta pamatęs Europą tokiame grožyje. Eros strėlės perveria ne tik žmonių, bet ir dievų širdį. Dzeusas laikinai atsisako savo dieviško nemirtingumo, nes nenori išgąsdinti Europos. Vengdamas Heros pavydo, Dzeusas pasiverčia jaučiu. Tokiu būdu jis palengvėle prisiartina prie pajūrio lankoje gėles skinančių mergaičių būrio. Mergaitės, jaunų žmonių smalsumo vedamos, šnekina jautį, glosto jo nugarą, juokauja su juo. Pati Europa savo kvapiais pirštais paliečia jaučio lūpas. Ūmai jautis suklumpa prieš Europą ir galva mosuoja į savo nugarą. Juokdamasi, Europa šūkteli draugėms: "Žiūrėkit, žiūrėkit, kas per gyvūnas! Ar matote kaip jis klūpo prieš mane?! Eikit šen! Pajodinėkim po lanką... Jeigu šis jautis galėtų kalbėti, sakyčiau, kad jis yra princas!"

Europa atsisėda ant plačios jaučio nugaros. Nespėjus jai net pamojuoti draugėms, jautis lyg žaibas peršuoliuoja lanką ir pasuka į pajūrį. Europa nusigąsta, — paskęsiu jūroje! Jautis, pasiekęs pajūrio mūšą, lyg grakšti kregždė skrenda virš bangų. Nėra ko bijoti. Europa stebisi ir džiūgauja. Jų skrydį lydi delfinai. Skrendant palei pietinę Kipro pakrantę, pats Poseidonas su savo trišake šmaikščiai rodo kelią virš gelmių. Europai dingteli, kad jai taip linksma kaip vestuvių dieną. Tariasi girdinti tritonų kriauklių muziką.

Viena abejonė trikdo Europos džiaugsmą. Ji nėra tikra, kad tai jos vestuvės. Žvelgdama atgal, ji nebemato nei Tyro, nei Finikijos, nei Kipro salos. Be to, namų ilgesys ima kedenti širdį. Europa susimąsto.

Europa pasijunta vieniša. Tik jautis ir ji! O kad taip prakalbinus jautį? Galbūti jis gali suprasti žmonių kalbą?

— Brangus jauti, — ji kalbina, — kur tu mane neši? Kas tu esi, nuostabusis jauti?

Jautis atsako žmogaus balsu:

— Gražioji Tyro princese, nebijok! Būk drąsi ir

laiminga! Dabar matai mane kaip jautį, bet netrukus matysi mane kaip Dzeusą, dangaus skliauto valdovą.

Europos širdis plyšte plyšta iš džiaugsmo. Su šypsniu balse Dzeusas vėl kreipiasi į Europą:

— Žvelk į tolį, Europa! Ką matai?

— Debesį, — atsako Europa.

— Dar kartą pasižiūrėk, Europa. Ar nematai smaragdinės salos su bangų mūša aplinkui? Tai ne debesis, bet mano mylimos Kretos snieguoti kalnai. Ten aš gimiau gilioje Diktės kalno oloje, ten aš užaugau Idos kalne. Mano rūmuose prie Gortinos švęsime mudviejų vestuves karališka iškilme. Būk drąsi, Azijos princese! Šiandien yra *tavo* vestuvių diena. Iš tavęs gims mano sūnūs, kurie valdys Kretą ir jūros salas.

Plačiašakis ir plačialapis platanas, kurį mačiau prie Gortinos griuvėsių, pasak kretiečių padavimus, kadangi liudijo Dzeuso meilę Europai, niekuomet nemeta lapų.

Trys sūnūs gimė Europai ir Dzeusui: Minas, kuris tapo Kretos karaliumi, Radamantas ir Sarpedonas (Sarpedon).

Mino legenda ir istorija

Minas buvo iškiliausias Europos sūnus. Pasinaudodamas geografine padėtimi, Minas padarė Kretą savo talasokratijos — jūrų valdžios — šerdimi. Egiptas ir Graikija, Finikija ir Sicilija orientavosi pagal Kretą. Sniegu dengti Kretos kalnai šimtmečių būvyje buvo gairės laivams, mėtomiems žiemos audrų rytinėje Viduržemio jūros dalyje. Minas padarė Kretą garsiu prekybos centru, — jos miestai buvo garsūs turtais ir prabanga. Žemės ūkio gaminiai — aliejus, vynas, javai, galvijai — ir amatininkų — stalių, kalvių, juvelyrų — dirbiniai garsino Kretą. Knosas ir Festas buvo svarbūs prekybos uostai.

Mino garsas nesiribojo prekyba — talasokratija. Jo sukurta teisėtvarka, anot Platono, buvo net pačių graikų perimta. Mat ji buvusi taip nuosekli ir paremta teisingumu, kad negalėjusi būti tik žmonių patangomis sukurta. Liaudis tikėjo, kad Minas teisėtvarką gavo iš savo tėvo Dzeuso Diktės kalno oloje.

Legendos byloja, kad karalius Minas turėjo keliauti į Diktės kalno olą kas devinti metai, aukoti atnašas Dzeusui ir Reai ir pabuvoti su jais. Po devynių dienų jam būdavę iš naujo pavedamas Kretos valdymas kitiems devyneriems metams. Būdinga, kad po kiekvieno pabuvimo Diktės oloje karalius Minas vis įterpdavęs naujų pataisų į salos teisėtvarką.

Lankydamas Knoso ir Festo rūmus, pasigendu miesto mūrinių sienų. Senovės miestai Artimuosiuose Rytuose būdavo apsaugomi mūrais. Tuo tarpu Knosas ir Festas plėtė savo statinius ir naujus statė be priešų baimės. Net vandenį pajėgė atsivesti iš kalnų ir jūros į pajūrio miestus įmantria vambzdžių sistema. Knoso kanalizacijos tinklas neturi sau lygaus niekur kitur iki pat Romos laikų. O ką bekalbėti apie kelius, grįstus akmens luitais su sugrūstų akmenų šonais! Archeologai kretiečius pravardžiuoja "paryžiečiais" iš senovės. Minas sukūrė ir reiklią auklėjimo sistemą berniukams.

"Minas" ne vienas, bet dinastija

Miniečių talasokratija viešpatavo Vidužemio jūros srityje bent tūkstantmetį. Daug karalių buvo vadinami Mino vardu. Šauniausią jų įprasta vadinti Mino II vardu. Jis yra labiau istoriškas, negu Dzeuso ir Europos sūnus Minas. Mino II valdymo metu karaliaus rūmai Knose stebino tuometinį pasaulį. Susižavėjimas ir nuostaba įgalino poetus įamžinti jų prisiminimą. Rūmai su labirintu,

pasakojama, buvo pastatyti architekto, vardu Dedalas. Jo praeitis turėjo šešėlių, — Dedalas buvo ištremtas iš Atėnų į Kretą, nes iš pavydo buvo vieno jauno varžovo mirties kaltininku.

Kretoje Dedalas ilgėjosi Atėnų, bet buvo pusėtinai laimingas, nes karalius Minas turėjo didingų planų. Mat, trūkstant sandėlių turtams ir vietos prabangiam gyvenimui, — arenų sportui, šventyklų, teatro, menių, — reikėjo platinti rūmus. Minas statė ne mirusiesiems, bet gyviesiems. Matyti didelis skirtumas tarp egiptiečių ir kretiečių: egiptiečiai statė piramides ir rūmus mirusiesiems vakariniame Nilo krante, o patys gyveno rytinio Nilo kranto molio lūšnose.

Ką tik perėjau dalį Knoso kambarių, laipiojau rūmų laiptais, klajojau koridoriais. Kambariai žemutiniuose aukštuose apšviesti dienos metu saulės šviesos, ateinančios per statmeniškas landas. Tiesa, šviesa čia blanki, bet matai kur koją dėti. Iš blankių žemutinio aukšto kambarių veda laiptai prie dar giliau esančių altorių dievams. Legendos pasakoja, kad retkarčiais iš ten ir nūdien pasigirsta baubimas jaučio, to paties jaučio, kuris kadaise pagrobė Europą iš Tyro ir sukūrė miniečių dinastiją Kretoje. Tuomet, priduria legendos, pats karalius Minas, nors ir būdamas vyriausias kunigas, dreba ir skubiai paruošia atnašas Dzeusui giliojoje Diktės kalno oloje.

Talasokratija garbino Poseidoną

Graikų religijoje Poseidonas buvo jūros dievas. Legendos pasakoja, kad vieną rytą, po nakties su jaučio baubimu rūmų rūsyje, karalius Minas aukojo atnašas Poseidonui. Nerime, norėdamas save padrąsinti, pradėjo didžiuotis: "Siųsk man jautį, didysis jūros dieve! Aš, Minas, to reikalauju. Aš esu Minas, didingas tėvo Dzeuso

sūnus... Siųsk man jautį, Poseidone, baisų jautį iš jūros. Čia ant tavo altoriaus išliesiu jo kraują ir nuraminsiu žemę".

Minui dar nespėjus užbaigti atnašų maldos, su triukšmu pasirodė jautis. Kanopomis kasė žemę ir prunkštė. Minas nenorėjo tokiam jaučiui pjauti gerklės ir paaukoti jo kraują Poseidonui. Tokį šaunų jautį paaukoti!? Pakaks paprasto jaučiuko aukai. Minas paliepė Poseidono atsiųstąjį jautį patalpinti rūmų rūsiuose, norėdamas jį parodyti šokimo per jautį žaidynėse.

Minas padarė baisią klaidą, teigia legenda, kuri atnešė Kretai ilgą ir nuožmią kančią. Poseidonas atsiuntė jautį aukai, o ne apvaisinimo sportui! Užuot ramiai pasidavęs nuvedamas į rūsį, jautis pašėlo. Prunkšdamas ir putodamas, jis leidosi bėgti rūmų koridoriais ir badė norinčiuosius jį sugauti. Jautis pasiekė didžiuosius rūmų laiptus. Pasifaė (Pasiphae), Mino žmona ir jo vaikų motina, išgirdusi triukšmą ir šauksmus, lipo laiptais patirti kas dedasi. Jautis ir Pasifaė susitiko akis į akį. Minas ir dvariškiai nutirpo iš baimės. Tačiau Poseidono pyktis buvo klastingesnis, negu Minas galėjo įsivaizduoti. Jautis, vietoje griebęs Pasifaę ragais ir metęs į orą, suklupo prie jos kojų. Pasifaė, meilės skatulio ir švelnumo pagauta, apkabino jo kaklą. Taip susikabinę, gudriojo Dedalo vedami, abu pasitraukė nuo laiptų. Tučtuojau rūmuose ir mieste pasklido žinai: "Karalienė įsimylėjo jautį!"

Sekančiose savaitėse retkarčiais piemenys tvirtino, kad jie matę karalienę Pasifaę ir jautį besimylinčius kalnų ganyklose. To dar buvo negana. Jautis palikdavo Pasifaę vieną nakties metu ir, putuodmas iš šnervių ugnimi, keldavo terorą kaimuose ir gyvenvietėse. Žmonės nebedrįso net eiti gulti naktimis. Karalius Minas sėdėjo rūmuose pažemintas ir bejėgis. Dukros verkė, nes ilgėjosi motinos.

Ilgainiui Minas pasikvietė Heraklį, kuris kaip tik tuo metu svečiavosi Kretoje, prašydmas, kad jis įjungtų kovą su jaučiu tarp savo dvylikos žygdarbių. Heraklis jautį nugalėjo. Poseidono pykčiui atslūgus, nėsčia Pasifaė grįžo į rūmus ir pagimdė Minotaurą — gyvūną su žmogaus kūnu ir raguota jaučio galva.

Dedalas pristatė ypatingą kambarį žemiausioje rūmų dalyje. Čia turėjo būti laikomas nirtusis Minotauras. Šį kambarį žinojo tik Dedalas ir pats Minas. Kiti galėjo jį surasti tik su dideliu vargu.

***

Jau ir po vakarienės. Retsinos butelis tuščias. Valgykloje svečių jau mažai. Šeimininkas paskelbia, kad paskutinis autobusas į Iraklioną iš Knoso išvažiuoja už penkių minučių. Bemaž devinta vakaro. Padavimai apie Knosą dar ne visi perskaityti.

Autobuse erdvu. Esame tik penkiese. Su vairuotoju.

Ariadnės siūlas

Apie Ariadnės siūlą išgirdau dar Šiauduvos pradžios mokykloje iš mokytojo Žukausko. Jis mane mokė trečiajame skyriuje ir liko atmintyje dėl savo dviejų pomėgių: plaukti skersai Dievyčio ežerą ir pasakoti apie Žemaitijos piliakalnius ir Graikijos senovę. Mane veždavosi ant dviračio drabužių saugoti. Tada sužinojau, kad Ariadnės siūlas padėjo Tesėjui susidoroti su Minotauru.

Jau viešbutyje. Skaityti apie Tesėją ir Minotaurą Knoso paunksmėje labai įdomu. Įdomu todėl, kad istorija, archealogijos pailiustruota, padeda suprasti Kretos padavimus — mitus ir legendas — kolektyvinę graikų savipratą.

Knosas — miniečiai buvo graikų savipratos pirmūnai. Mikėnai ir, aplamai, Atėnai buvo vėlesni jos puoselėtojai. Tesėjo ir Minotauro mitas tai liudija spalvingu padavimu.

Atėnai pradžioje buvo pavaldūs Kretai — Knosui. Kadaise Atėnai turėjo duoti Kretai kas devyneri metai duoklę: septynetą gražiausių vaikinų ir septynetą gražiausių merginų dalyvauti Mino sūnaus paminėjimo varžybose. Mino sūnus buvo žuvęs kovose su Atėnais. Tesėjas buvo Atėnų karaliaus Egėjo sūnus. Garsus savo žygdarbiais. Apie duoklę Kretai jis sužinojo netikėtai vieną vėlyvo pavasario dieną. Kretos karaliaus Mino šauklys pasirodė Atėnų agoroje su pranešimu: "Dėmesio, piliečiai! Devyneri metai jau prabėgo. Ar turite paruošę duoklę jo didenybei Kretos karaliui, didžiosios žalios Jūros valdovui?" Atėniečiai raudojo, galvas nuleidę. Mat jau žinojo, kad anie septyni vaikinai ir anos septynios merginos niekuomet nebegrįš į Atėnus. Pasibaisėdami, jie vaizdavosi Miną, šeriantį Minotaurą jaunųjų atėniečių kūnais. Tesėjas kreipėsi į atėniečius: "Meskite burtus pagal paprotį trylikai. Aš pats būsiu keturioliktasis".

Egėjas priešinosi. Tesėjas nenusileido: "Keršysiu kraują krauju, ugnį ugnimi, kardą kardu!" Egėjas įspėjo Tesėją apie labirintą, nes dar joks ateivis nepajėgė iš jo išeiti. Be to, priminė ir tremtinio Dedalo suktumą. Metus burtus, Tesėjas nusivedė trylika nelaimingųjų jaunuolių prie laivo. Laivo burės buvo juodos. Juoda buvo ir Atėnų nuotaika. Jaunuoliai, matydami Tesėją, drąsinosi ir tikėjo, kad jie ne tik sunaikins Minotaurą, bet ir išvaduos Atėnus nuo Kretos priespaudos. Atsisveikindamas su Egėju, Tesėjas pažadėjo pakelti baltas bures vietoje juodųjų. Tėvas, laukdamas grįžtančiųjų ant Suniono (Sounion) uolų, iš tolo pamatys, kad visi yra gyvi ir žygis baigęsis laimingai.

Atėniečiams atvykus, prasidėjo varžybos Mino sūnaus žuvimui paminėti. Jos vyko neseniai Dedalo pastatytoje arenoje. Tesėjas lengvai laimėjo ristynes prieš Knoso čempioną ir gavo lelijų girliandą. Pagal varžybų paprotį, jau buvo besviedžiąs girliandą prie karaliaus Mino kojų, kai pastebėjo šalia tėvo sėdinčią Ariadnę. Žiūrėdamas tiesiai į Ariadnės akis ir šelmiška šypsena ant lūpų, Tesėjas padėjo girliandą ant Adriadnės kelių. Princesė kukliai paraudo. Tėvas įsakė jai eiti į savo kambarį. Mat Minas buvo įsitikinęs, kad jaunos mergaitės turi būti po raktu, ligi neišteka.

Ariadnė buvo labai jauna. Apie meilę dar nebuvo net pagalvojusi. Tačiau Tesėjo akys ir jo šelmiška šypsena ją šnekinte prašnekino meilės kančia ir palaima. Ūmai jai pasigirdo beldimasis už durų. Vogčiomis įslinko Dedalas: "Ariadne, ar reikia tau mano pagalbos? Ar tu nori jį pamatyti?"

Dedalas nuvedė Ariadnę į tamsų rūsio kambarį, kuriame buvo uždarytas Tesėjas. Iš karto jiedu nerado žodžių. Ariadnė tik raudo. Tesėjas pradėjo kalbėti maloniai, girdamas jos garbanas, veidą, smakrą, lūpas. Pagaliau Ariadnė pasisakė, kad atėjusi išgelbėti jį nuo mirties.

— Aš nebijau, Ariadne, aš nemirsiu, — drąsinosi Tesėjas.

— Net jeigu ir išvengsi mirties arenoje, turėsi grumtis su Minotauru, — šnabždėjo su ašaromis Ariadnė.

Tesėjas pradėjo teirautis:

— Kur jis yra?

Ariadnė bandė aiškinti Tesėjui:

— Neįmanoma surasti kelią tūkstančių kambarių labirinte.

Tuo metu įėjo Dedalas. Matyt, jis klausėsi Tesėjo ir Ariadnės pokalbio už durų. Dedalas niekuomet nepa-

miršo, kad jis priklauso karališkai Atėnų šeimai. Jis davė Tesėjui kardą, o Ariadnė siūlų kamuolį išvynioti pakeliui į Minotauro rūsį. Išvyniotas siūlas padės rasti kelią atgal į laisvę.

— Ar keliausi su manim į Atėnus, Ariadne? klausė Tesėjas.

— Taip! Tik neužgauk mano tėvo! — prašė.

Tesėjas prisiekė Ariadnei amžiną meilę ir didžiavosi jos meile. Abu džiaugėsi, kad jų meilė užbaigs Kretos ir Atikos kivirčą, kad abu kraštai galės draugiškai gyventi taikoje. Po to jiedu atsisveikino.

Tesėjas nugali Minotaurą

Tesėjas leidosi į žygį. Su kardu rankoje jis bėgte bėgo rūmų koridoriais ir laiptais, deglų nušviestais, išvyniodamas siūlų kamuolį. Keliskart pasimetė, teko grįžti ir bėgti iš naujo. Staiga turėjo sustoti, nes tiesiai priešais stovėjo baisi ir bjauri pabaisa — Minotauras.

Jautrios Minotauro ausys išgirdo Tesėjo žingsnius ant laiptų. Tesėjo laukė. Tesėjas suglumo. Norėjosi apsisukti ir bėgti atgal. Tačiau Minotauras griebė Tesėją už gerklės. Tesėjas kardu perkirto dešinį Minotauro petį. Rūsys plyšo nuo Minotauro šauksmo. Iki šiol jis dar nebuvo patyręs žaizdos skausmo. Kaukdamas ir klykdamas, jis vėl griebė Tesėją už gerklės. Tesėjas užmušė pabaisą kardu per širdį.

Tesėjas išlaisvina Atėnų įkaitus

Tesėjas, sekdamas siūlu, skubėjo išlaisvinti draugus. Bėgdamas deglus daug kur padėjo prie medinių piliorių, remiančių menių lubas.

Atėniečiai įkaitai buvo prisiglaudę prie savo kalėjimo durų. Septyni jų buvo persirengę merginomis. Dabar jie

numetė moterišką aprangą. Po to visi pasileido bėgti į prieplauką, kur jų laukė atėnietiškasis burlaivis. Per pusvalandį trisdešimt irklų tyliai išplukdė laivą iš įlankos ir perdavė burėms. Dar net uosto nepalikus, iš Knoso rūmų pradėjo kilti dūmai ir liepsnos. Tesėjas ir draugai, spausdami vieni kitiems ranką, juokėsi, didžiavosi, girkšnojo vyną.

Ariadnė glaudėsi ant denio prie burių stiebo ir kukčiodama verkė. Nė vienas iš atėniečių neatėjo prie Ariadnės. Tesėjas nesilaikė savo priesaikos Ariadnei. Ją paliko vienišą Naxos saloje.

Ariadnės vainikas danguje

Ariadnę, paliktą vienišą Naxos saloje, aptiko dievas Dionisas. Ilgainiui jiedu tapo pora. Ariadnei mirus, Dionisas nusviedė jos auksinę, vedybų dieną jai dovanotą, karūną, į dangaus skliauto šiaurę. Ariadnės karūna ir nūdien matoma naktimis be debesų, — ji yra žėrinti Corona borealis — Šiaurinė karūna.

Dievai nubaudžia Tesėją

Tesėjas užmiršo ir savo pažadą, duotą tėvui Egėjui. Tik išlipus ant Atikos kranto, jis atsiminė apie baltąją burę. Ji tebegulėjo toje pačioje vietoje, kurioje buvo padėta. Tuo tarpu Egėjas, laukdamas baltos burės ant Suniono uolų, pamatė juodą burę. Iš skausmo metėsi nuo uolos į jūrą. Tokiu būdu dievai nubaudė Tesėją už duotosios priesaikos Ariadnei sulaužymą. O jūra, kurioje nusiskandino Egėjas, ir nūdien vadinama Egėjo vardu.

...

Šiandien buvo ilga diena. Ilga neįprasta prasme. Knoso rūmų labirinto archeologija vaizdžiai paaiškino

Kretos mitus, legendas, istoriją. Jau vidurnaktis. O vis dar nesinori padėti į šalį knygos su Kretos kolektyvine saviprata.

Gyvenu Iraklione, bet dar nemačiau Irakliono

Iškylos į Kretos įžymybes prasideda anksti rytą ir baigiasi vėlai vakare. Iraklione tik miegu ir pusryčius valgau.

Su uostu jau spėta susipažinti. Paloma mane čia atvežė. Ir daugeliu gatvių jau vaikščiota, autobusu važinėta, muziejus lankytas...

Šį rytą norisi Irakliono lankymą pradėti nuo Kasteli Kūles (Kasteli Koules) — uosto įlankos. Vietiniai ją paprastai "Fortezza" — Tvirtove vadina. Mat ją pasistatė venecijiečiai uosto gynimui XVI a.

Įėjimo portalą puošia šv. Morkaus liūtas. Tai Venecijos respublikos herbas. Tvirtovė turi 26 padalas — menes, kambarius, kareivines, arsenalą. Tam tikrą laiką tvirtovė buvo naudojama ir kaip kalėjimas. Nūdien joje vyksta koncertai, parodos, vaidinimai. Nuo dantytos sienos stebiu žvejus, ką tik sugrįžusius iš nakties žvejonės. Matyti dvi puikios jachtos — angliška ir švediška — atliekančios išplaukimo formalumus. Viršum klykauja žuvėdros. Jas masina žuvys ant žvejų laivelių. Prie krantinės mykia asilas, skųsdamasis už save didesne našta ant nugaros.

Agios Titos — Šv. Tito šventovė

Ikosipente Avgustu — 25-oji rugpjūčio gatvė yra Kauno Laisvės alėja ir New Yorko Penktoji. Ji mane nuveda į šv. Tito katedrą. 25-oji rugpjūčio yra šv. Tito šventė Kretoje.

Šv. Tito šventovė yra Kretos metropolito katedra. Šventovės pastatai turi bizantišką istoriją, o sienos liudija šventovės perstatinėjimą. Venecijiečiai jai suteikė savo bruožų, o turkai ją pavertė savo mečete. Venecijiečiai, pasitraukdami iš Kretos, buvo pasiėmę šv. Tito relikvijas ir jas patalpinę šv. Morkaus bazilikoje Venecijoje. Tačiau relikvijos buvo grąžintos į Iraklioną 1966 m.

Šventovė erdvi, bet tuščia. Šv. Tito ikoną supa degančios žvakės. Šonuose aukštai virš langų didžiuliai paveikslai — freskos. Viename jų apaštalas Paulius paskiria Titą Kretos vyskupu, o kitame Titas skaito apaštalo Pauliaus laišką žmonėms. Šventovė neperkrauta ikonomis. Jaučiamas šiuolaikinis apipavidalinimas.

Katalikų Kretoje nedaug

Klausiu ortodoskų kunigą šv. Tito katedroje, ar yra Iraklione katalikų maldos namai. Sako, čia pat. "Antroji gatvelė, — išėjus po dešine, paeik dvidešimt metrų ir rasi aikštelę su katalikų maldos namais ir taverna Ligeros". Nužingsniuoju. Katalikų maldos namai uždaryti. Ant durų jokio nurodymo kada ji atidaroma. O Ligeros taverna dar tik šluojama, ruošiamasi pietums.

Venecijiečių statiniai Iraklione

Venecijiečiai paliko Iraklione keletą puikių pastatų. Agios Markos — Šv. Morkaus bazilika pastatyta XIII a., — nūdien yra meno ir koncertų salė. Kretobizantiškų freskų rinkinys iš XIII — XIV a. puošia jos sienas. Kitas įdomus statinys iš venecijiečių laikotarpio yra Morosini fontanas su vandeniu iš Juchtas (Jouchtas) kalno. Vanduo gaivus, malonus gerti. Atiteka 15 km ilgio vandentiekiu. Akis patraukia aštuonetas panašių į apsidas įlenkimų. Jie

išpuošti mitologiniais reljefais: tritonai joja ant delfinų, Poseidonas su trišakiu, Europa ant jaučio ir pan.

"Svetimšalis" kretietis El Greko turi kampelį Iraklione. Parkas vadinamas jo vardu. Jame daug vaikų ir senukų. Vaikai bėgioja paskui kamuolius, o senukai žaidžia šaškėmis. Vieni kitus prižiūri.

Ar jau buvai turguje?

Paliekant kambario raktą prie kontoros viešbutyje, patarnautoja užklausia: "Ar jau matėte Irakliono turgų?" Turguje galima pamatyti ne tik, kas parduodama, bet ir žmones iš įvairių Kretos apylinkių.

Turgaus gatvės — bazaras sustabdo savo kvapais ir spalvomis. Vaisiai ir daržovės, mėsos ir žuvys, žolės ir visokiausios žolelės. Šalia šiuolaikinės elektronikos gaminių guli kretiečių rankdarbiai, sūriai, gėrimai... čia pat kepama žuviena, aviena, paukštiena... Žinoma, netrūksta ir melodijų. Vyrauja arba amerikietiškas "Rock and Roll", arba rusiškų dainų palyda.

Turguje sausakimša. Susiduri su Kretos kaimo ir miesto samplaika. Miestietis visa kuo panašus į europietį, o kaimietis lieka perdėm kretietiškas.

Agios Minas katedra

Turgaus gatvė susiaurėja, "Kakleliu" įeinu į Minos aikštę su trim maldos namais: Agios Minos katedra, mažasis Agios Minos ir Agia Ekaterini. Šv. Mino katedra yra neobizantiško stiliaus, statyta XIX a. Labai puošni, bet šalta. Joje nejauti Dievo tikrovės, kuri taip ryški Kretos kaimų ir miestelių maldos namuose. Iškilūs Dievo rūmai!

Šalia Agios Minos katedros yra mažutė šventovė. Ji

irgi vadinama tuo pačiu Agios Minos vardu. Statyta XVII a. pradžioje. Ji brangi Kretos krikščionims, nes joje turkai nubaudė mirties bausme penkis ortodoksų vyskupus už dalyvavimą 1821 m. sukilime.

Agia Ekaterini — Šv. Kotrynos šventovė yra statyta XVI a. Turkams užėmus Konstantinopolį, čia buvo dėstoma filosofija, teologija, menas. Šventovė buvo tapusi savotišku krikščioniškų universitetu. Ir nūdien Agia Ekaterini kretiečių laikoma didelėje pagarboje kaip salos švyturys. Nenuostabu, kad šventovėje yra įrengtas religinio meno muziejus. Sienas puošia bizantiško meno paveikslai ir ikonos iš Kretos. Muziejaus patarnautojas su pagarbiu pasididžiavimu rodo penketą Mykolo Damaskinos ikonų iš XVIII a.

Išvyka į Lasiti (Lasithi) lygumą

Šiandien yra mano paskutinė diena Kretoje. Adamis turistinių paslaugų autobusas veža į rytinę Kretą. Rytinė Irakliono miesto dalis ir užmiestis skurdūs. Vietoje prabangių viešbučių turistams, čigonų stovyklos. Rytas jau vėlyvas, o čigonės dar tik žiovauja apie aplūžusias būdeles. Prie kai kurių būdelių stovi pririštas mulas ar asilas. Labai galima, kad vyrai jau yra kur nors darbe. Šiuolaikinis gyvenimas savaime pradeda įvietinti čigonus. Beje, Kretos čigonai — berniukai ir mergaitės — nėra taip įžūlūs kaip čigonai Italijoje. Romoje čigoniukai vikriai palengvina turisto krepšį ar net kišenes.

Adamis šį rytą veža tik autobusiuku. Ir jis nepilnas. Pavažiavus gerą pusvalandį, prie Finikas miestelio sustojame. Esame kryžkelėje: kelias pajūriu veda į Agios Nikolaos, o kitas — į Lasiti lygumą prie Diktės kalno. Gidė paaiškina, kad mums teks luktelti tikro autobuso su išvykos bendrais iš rytinės Kretos.

1080 m kalnų perėja Kretoje

Norint pasiekti Lasiti — Derlingąją lygumą, reikia perlipti Seli-Ambelos perėją. Kelias tuojau pat ima sukti vingių įviju. Palei kelią ant uolų tupi apgriuvę vėjo malūnai. Tai venecijiečių palikimas, — lengvesnis būdas malti javus. Vaizdai skirtingi negu vakarinėje Kretoje. Toli, toli apačioje link pajūrio matosi raudonomis čerpėmis dengti dievnamių kupolai. Pasiekus pačią perėją, atsiveria vaizdas į Lasiti lygumą. Ji įdomi tuo, kad yra 850 m aukštuma ir laistoma vėjo malūnų traukiamu iš po žemės (5-15 m gilumos) vandeniu. Lyguma yra 10 km ilgio ir 6 km pločio. Bet vėjo malūnai padaro ją nepaprasta. Malūnai nedideli, su baltomis ir mėlynomis drobėmis sparnuose, žaliame lygumos fone. Metamės fotografuoti, lyg būtume susitarę. Lygumą supa kalnai, pietryčiuose dunkso 2148 m Diktės kalno viršūnė.

Tūkstantmečių būvyje tirpstantis kalnų sniegas plukdė lygumą derlingomis sąnašomis. O vanduo telkėsi po sąnašų. Gidė didžiuojasi malūnų gausa: apie 10.000! Žiūrint nuo perėjos, atrodo neįtikėtina. Lygumą, lyg balta grandinė, supa dvidešimt su viršum kaimų virtinė. Kaimai lipte prilipę prie kalnų papėdės — atšlaičių. Žemė taupoma pasėliams, daržovėms, sodams. Be to, išvengiama potvynių, sniegui kalnuose tirpstant. Lasiti turi apie 7000 gyventojų.

Vėjo malūnuose turistinės krautuvės

Abu perėjos šonai apstatyti vėjo malūnais. Tik čia jie nesudūlėję, bet gražiai nudažyti, su drobe ant sparnų, su krautuvėmis viduje. Krautuvėse randi tikrų namų darbo rankdarbių. Be to, žolių, žolelių! Kreta yra botanikų rojus. Priskaičiuojama net 1500 skirtingų augalų, kurių 150

randami tik Kretoje. *Diktame* augalas turi ypatingą paklausą šiandien tarp kelionės bendrų. Mat teigiama, kad diktame padeda sukelti ir palaikyti lytinį pomėgį ir išgyvenimą. Kai kuriose krautuvėse diktame jau išpirktas. Turistai teiraujasi vieni kitų kur daugiau diktame gauti, perka net kaip atminą kaimynams. Domiuosi *karob* medžio pupelėmis ankštyse. Senovėje graikai naudojo karobo pupelę aukso grūdeliams pasverti. Iš čia kilo ir žodis "karatas" (graikiškai *keration* — karobo pupelė).

Liaudies muziejus kaime

Kretoje miesteliai ir kaimai dažnų dažniausiai pavadinti šventųjų vardais. Kalifornijoje senosios pranciškonų misijos išaugo į šiuolaikinius miestus. Vargu ar Kretos kaimai kada nors taps didmiesčiais. Agios Georgios — Šv. Jurgio kaimas turi didmiesčio širdį — gerą muziejų.

Gatvelės negrįstos. Nei akmens grindinio, nei asfalto. Labai švaru. Matai moteris, juoduose drabužiuose, šluojant gatveles ar kiemus. Viena iš iškylos dalyvių turi giminių Agios Georgios kaime. Einant į Liaudies muziejų, ji, kur tik sutikdama šluojančią moterį, klausia, kaip surasti to ar tos namus. Namai be numerių. Ir gatveles žmones žino atmintinai. Tik vieškelis apie Lasiti lygumą turi ženklą — numerį.

Liaudies muziejus atspindi Agios Georgios buitinę aplinką iš XVIII a. — turkų priespaudą. Ir namas, ir kambariai viduje — maži. Nedažytas nei iš lauko, nei iš vidaus. Asla negrįsta, sienos moliu tinkuotos. Kambariuose tuometiniai namų apyvokos rankdarbiai.

Šalia senojo XVIII a. namo — Liaudies muziejaus — yra šiuolaikinis namas: erdvus, baltai dažytas. Viduje šviesa sklydi per didžiulius langus, grindys išklotos kilimais, šiuolaikiniai namų apvykos rakandai.

Sename namelyje į mus graikų kalba kreipiasi senoviškai apsirengęs kretietis. Gidė verčia į prancūzų kalbą. Senoviškai apsirengusi kretietė audžia spalvuotą audinį staklėse. Naujajame name grakšti jaunuolė pasitinka mus su klausimu kokia kalba norime paaiškinimų. Gidė atsako už mus: "En français, s'il vous plait!"

Diktės oloje yra Dzeuso gimtinė

Dzeusas užaugo Ida kalno atšlaitėse, o gimė Diktės kalno oloje. Lipimas į olą prasideda Psichro — Šalčio kaime, Diktės kalno papėdėje. Čia daug judėjimo. Autobusai vienas po kito išlaipina mokyklinio amžiaus jaunimą. Jaunimas iškylauja mokslo metų pabaigoje. Gidė paveda mus olos gidui, vardu Antonis. Lipame patogiu, bet gana stačiu taku. Kai kurie samdo asilą arba mulą, joja, kojomis taką liesdami. Ant mulo joti smagiau, nes jis yra aukštesnis. Lipimas trunka dvidešimt minučių.

Kuo aukščiau, tuo vėsiau ir įdomiau. Lasiti lygumas panorama pagauna ir sustabdo lipančiuosius. Diena su mėlynu dangumi ir tyliais debesų kuokštais. Debesys nuostabiai balti. Lygumos žalumas, vėjo malūnų spalvingumas ir dangaus mėlynė prašnekina mintimi apie Kūrėją:

Viešpatie Dieve, koks esi didis,
apsistatęs grožiu ir kilnybe!
Tave supa šviesybės apsiaustas.

Kaip žydrą nuometą ištiesei dangų,
virš jo sutvenkei vandenis, būstinę ten įsikūrei.
Ant debesų atsisėdęs sau skrieji,
vėtrų sparnai tave neša.

...

Iš savo būstinės kalnus tu laistai,
dangaus vaisius pasotina žemę.
Želdai tu šėką galvijams,
augalus žmogaus padėjėjam.
***
Žemė žmogui duoną augina
ir vyną, kuris linksmina širdį.
(Ps 103/104, 1-3.13-15)

Vėjo malūnų sparnai nejuda. Permažai vėjo. Antonis sako, kad nūdien daug kur naudojamos elektrinės pompos vandeniui iš ežero po Lasiti lygumos traukti.

Oloje, kur gimė Dzeusas

Į Dzeuso gimtąją olą įeinama su bilietu. Antonis dalina žvakutes. Jos būsiančios reikalingos oloje. Įspėja neskubėti ir atsargiai elgtis, nes oloje šlapia ir slidu. Be to, pakartoja jau daug kur girdėtą liaudies padavimą apie Dzeuso gimimą šioje oloje.

Diktės ola vingiuota. Gylis — maždaug 50 m. Vos palikus dienos šviesą, pasirodo žvakių grandinė su vingiais. Retkarčiais pastebi spragas grandinėje. Stalagmitai ir stalaktitai kerta taką ir užstoja šviesą. Jaunimas nekantrauja — šūkauja, stengiasi atpažinti vieni kitų balsą aiduose. Užtrunka gerą pusvalandį, kol pasiekiame Dzeuso lopšį — olos šaką už požeminio ežeriuko. Ežeriukas aptvertas tvorele, o takas aplinkui jį grįstas lentomis su turėklais. Dzeuso lopšys yra šiek tiek aukštėliau olos dugno. Į ją įleidžiama tik po dvidešimt žmonių. Žvakių šviesoje matyti įvairiasplaviai stalagmitai. Vieną jų Antonis vadina Krono vardu. Stalagmitas tikrai atrodo kaip rūstus ir nenumaldomas dievas Laikas. Laikas "suėda" — pamatuoja ne tik dieną ir naktį, žiemą

ir vasarą, žmogaus gyvenimo trukmę, — viską, net ir akmenis! Panašumo pats iš karto nematysi. Reikia, kad "žinantys" parodytų. Aukštai grotos klostėje Antonis rodo "kūdikį Dzeusą", jo lopšį, Reos virtuvę...

Išlipimas iš olos eiklesnis ir mažiau pavojingas. Į Psichro — Šalčio kaimą grįžtu vienas, ganydamas akimis Lasiti lygumą. Nuo kalnų pučia vėjukas. Kai kurie vėjo malūnai suka drobėtus sparnus. Veltui bandau pagauti lygumos nuotrauką filme.

Nuolatinės pagalbos Madona

Keros (Kera) moterų vienuolynas yra prie kelio vos tik nusileidus pajūrio linkui nuo Seli-Ambelos perėjos. Pastatai iš vėlyvojo bizantiškojo laikotarpio. Nūdien vienuolyne tik keliolika vienuolių. Kretiečiams jis garsus tuo, kad kadaise čia buvo stebuklingas Nuolatinės pagalbos Madonos paveikslas — ikona. Gidė primena, kad venicijiečiai ikoną pagrobė iš vienuolyno ir padovanojo Romai. Nūdien vienuolyno koplyčioje kabo ikonos kopija.

Dievnamis restauruojamas. Nagingi menininkai nukaišia nuo sienų dažų klodus ir restauruoja Viduramžių freskas.

Tiesiakalbis Dievas apreiškė savo žodį

Saulėlydis dažo Kretą aukso spalvomis. Autobusas skubiai rieda į vakarus — Irakliono linkui. Vieškelis kone palei pajūrį. Pajūris be kranto skardžių. Įdomu stebėti saulėlydį virš jūros kranto. Toliai, nuolatinė bangų mūša, vieniši žvejų laiveliai, tylūs žmonės, grįžtantys iš darbo laukuose. Vėl vartau Apaštalo Pauliaus vardu rašytą laišką *Titui*. Kretoje susitiko Žinia apie

Kristų su vietine religija "...tiesiakalbis Dievas pažadėjo prieš amžinuosius laikus, o atėjus nustatytam metui, apreiškė savo žodį..." (Tit 1,2-3).

Kretiečių religija — padavimai, legendos, istorija — spalvinga. Lygiai spalvinga ir Kretos sala. Stebina Žinios apie Kristų gajumas Kretos saloje. Žodžiai laiške *Titui*, skirti kretiečiams I a. po Kristaus, skaitomi ir nūdien visur katalikų šventovėse: "Išganingoji Dievo malonė pasirodė visiems žmonėms ir moko mus, kad, atsisakę bedievystės ir pasaulio aistrų, santūriai, teisingai ir maldingai gyventume pasaulyje, laukdami palaimintosios vilties ir mūsų didžiojo Dievo bei Gelbėtojo Kristaus Jėzaus šlovės apsireiškimo. Jis atidavė save už mus..." (Tit 2,11-14).

Archeologija ir istorija padeda pažinti religinę senosios Kretos savipratą ir jos poreikius. Tačiau toli gražu ne vispusiškai. Koks buvo religijos vaidmuo taikingųjų miniečių kultūroje? Kokiu būdu miniečių kultūra ir religija sąlygojo Atėnų aukso amžių — V a. prieš Kristų kultūros čiaupą, kuris maitino Vakarų civilizaciją?

Rašytų šaltinių apie miniečių religiją nėra aptikta. Tai, kas žinoma ateina per archeologinius tyrinėjimus. Nėra abejonės, kad religinių apeigų centre buvo plikakrūtė derlingumo deivė, pasiskolinta iš Mažosios Azijos, kur ji buvo pažįstama kaip Ištara (Mesopotamijoje) arba Aštartė (Sirijoje). Su derlingumo deive buvo siejamas jaunas sūnus-vyras, augalijos dievas, kuri kasmet mirdavo ir atgimdavo. Jautis buvo šventas aukojamas gyvūnas.

Miniečių religija vėlesnėje raštijoje

Apie miniečių religiją turime netiesioginių rašytų šaltinių. Tai raštija tūkstantmečiu vėlesnė už iškiliąją miniečių kultūrą. Tuomet jau Dzeusas, vyriausias Olimpo

panteono dievas — Graikijos žemyno dievas — buvo garbinamas Idos ir Diktės olose. Dzeuso religiją ir Olimpo kalno dievus į Graikiją atsinešė indo-europiečiai iš šiaurės apie 2000 m. prieš Kristų.

Graikų religija buvo žmogiškumu paremta pasaulėžiūra. Žmogus buvo jos pagrindas. Žmoguje tiek daug šešėlių, pikto. Pikto žmoguje tiek, kaip nė vienam padare. Žmoguje tiek pat, jei ne daugiau, ir gero. Žmogus amžinai klumpa, bet amžinai ir keliasi, ir eina. Graikų religiją galėtume vadinti kultūrine pasaulėžiūra. Religija graikams buvo kultūros širdis. Žmogus be religijos — ne žmogus, religija be žmogaus negyva, o religija be žmogiškumo — nebe religija.

Žinia apie Kristų buvo kibirkštis — "išganingoji Dievo malonė", — ji davė kretiečių žmogiškumui antgamtinį turinį. "Juk ir mes kitados buvome neprotingi, neklusnūs, paklydėliai, vergaujantys įvairiems įnoriams ir malonumams, stūmėme dienas blogybėje... Bet kai pasirodė mūsų Gelbėtojo Dievo gerumas ir meilė žmonėms, jis išgelbėjo mus Šventosios Dvasios atgimdančiu ir atnaujinančiu nuplovimu..."(Tit 3,3-5).

KIKLADŲ SALYNAS:

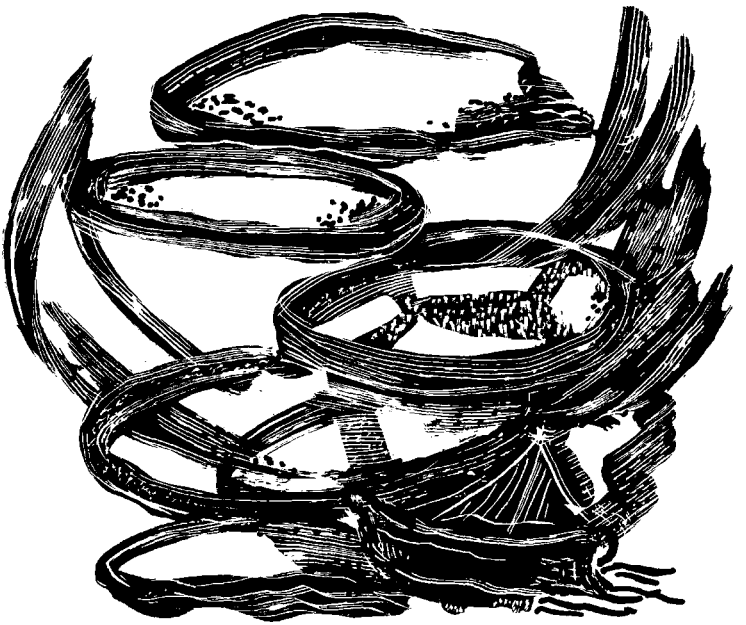

GRAIKŲ KULTŪROS IŠTAKOS

Santorini (Tera) salos pakrantė yra sukiužusio ugniakalnio kraterio šonas

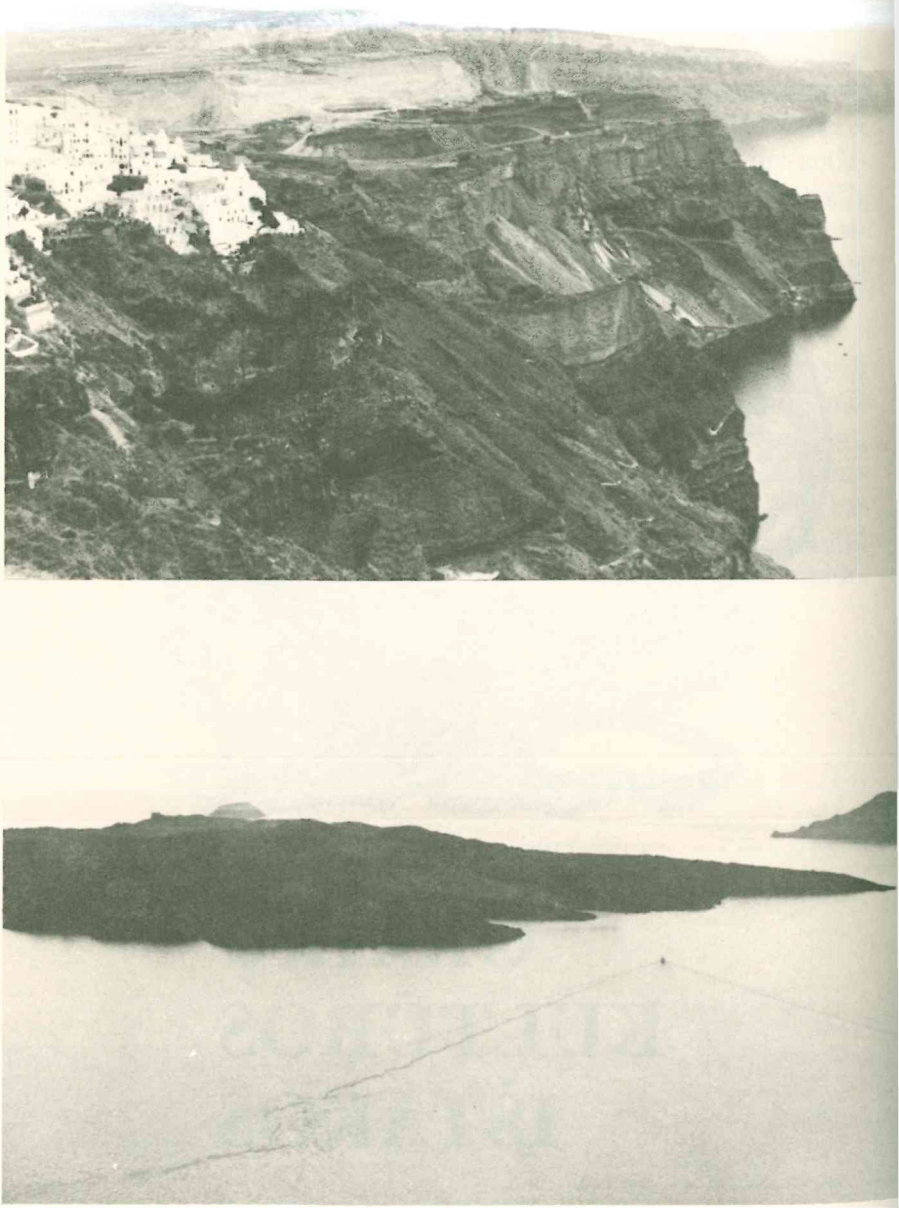

Santorini sala yra ugniakalnio kraterio briauna su plyšiu vakarų pusėje, panaši į pasagą. Centre teberūksta apsnūdęs ugniakalnis

Apaštalų darbų knyga, aprašydama Apaštalo Pauliaus vežimą Romon 60-aisiais I a. metais, pastebi:

> *Daug dienų plaukėme palengva ir vargais negalais atsiradome ties Knidu [Karijoje tarp Rodo ir Koso salų]. Kadangi vėjas kliudė priplaukti prie kranto, plaukėme Kretos priedangoje* (Apd 27,7).

Žiūrint į žemėlapį, aišku, kad laivo kapitonas planavo plaukti Kikladų salyno linkui, bet sukliudė vėjas. Po dešimties dienų viešnagės Kretoje rengiuosi kelionei į Santorini salą Kikladų salyne. Apaštalo Pauliaus laivas jį nuplukdė į Libijos jūrą Kretos priedangoje, manasis veža mane iš Irakliono tiesiai į šiaurę per Kretos jūrą.

Santorini — Šv. Irenos sala

Santorini yra vulkaninė sala Egėjo jūroje. Priklauso Graikijai. Mažutė: 80 kvadratinių km pločio, o gyventojų apie 8000.

Išplaukiame iš Irakliono ryto metą su geroku pasivėlinimu. Uostas dar apsigaubęs pilka miglos skara. Dangus pilkas, pilka ir jūra. Jokio akiračio. Laivo motorai palengva įsismagina. Vieniša žuvėdra palydi iki uosto molų. Dar pabando apskristi laivą iš kairės, bet ūmai pasuka atgal.

Vos išplaukus už molo, tikrina bilietus. Kapitoną lydi uniformuotas jūreivis ir barzduotas, dar nespėjęs nusiprausti, raumeningas "matrosas". Laive daug jaunimo. Ant siauro denio jie suvertė didžiulę kuprinių kalvą. Įdomu, kaip jie tą kalvą pajėgs išnarplioti Santorini prieplaukoje! Jaunimas — stovyklautojai. Šiuolaikiniai odisėjai labai dažnai keliauja su penelopėmis. Netoliese vieniša mergina, spėjusi rasti vietą ant suolo šalia baro, mezga. Daugumas bando snūduriuoti arba mįslingai žiūri į jūrą be akiračio. Švedų pora vis dar su kuprinėmis, papuoštomis jų krašto vėliavėlėmis, žvalgosi bene aptiks laisvesnį kampelį ant denio.

Laivas pradeda skelte skelti sau taką per vandenį. Iki Santorini 108 km. Vanduo purslų švirkštu lyg rodo laivui kelią. Purslai balti, bet po jų matyti tvirta vandens siena. Purslai virsta putomis ir eikliai traukiasi į šonus ant vis platėjančių, laivo sukeltų bangų. Laivas nedidelis. Matau ir priekį ir galą.

Santorini salos vardas yra šiuolaikinis. Venecijiečiai pasistatė saloje Santa Irini — Šv. Irenos šventovę. Ilgainiui jūreiviai ir salai davė Santorini vardą.

Santorini sala yra turėjusi net keletą vardų: seniausias — *Stronghyla* — Apvalioji, vėlesnis — *Kalliste* — Ge-

riausioji, o ilgainiui — *Tera* (Thera arba Thira). Teros vardą salai davė, pasak legendos, Tebų didvyris Teras (Theras), atkeliavęs naujakurys su bičiuliais iš Spartos.

Santorini salą supa daug legendų ir padavimų. Jie siejasi ne tik su salos istorija, bet ir su jos geologine struktūra bei išvaizda. Neabejojama, kad Santorini formacija sietina su milžinišku ugniakalnio išsiveržimu ir žemės drebėjimu.

Santorini prieplauka yra prie Atinijo (Athinios) įlankos. Laivo laukia keliolika autobusų, viešbučių autobusiukų ir taksių. Lyja. Krinta stambūs lietaus lašai. Laimei, kad reti. Galima tarp jų vaikščioti. "Hotel Apollon!" šaukia sumitęs graikas ir kiša prieš akis ant lazdelės prisegtą viešbučio adresą. "Kiek kainuoja nakčiai?" — klausiu. Kaina pagal mano kišenę. Lietaus vejamas, skubu į Hotel Apollon autobusiuką.

Viešbučio šeimininkas daugiau svečių nesumedžioja. Veltui jo pastangos. Jaunimas naudojasi paplūdimių autobusais, o viešbučiams liko tik keletas keleivių. Kaina, tiesa, prieinama mano kišenei, bet lietaus grąsa uždusina manyje kitą klausimą: "Kaip toli nuo miesto yra Hotel Apollon?" Tai paaiškėja pakeliui į viešbutį. Hotel Apollon yra 3 km nuo Tera miesto. Pradedu planuoti apžiūrėti Santorini salą pėsčiomis! Ji nedidelė: maždaug 18 km ilgio, o plotis įvairus — tarp 2 ir 4 km.

Viešbučio šeimininkas yra buvęs jūrininkas. Daug sykių jam tekę būti Sovietų Sąjungos uostuose — Juodojoje jūroje ir Baltijoje. "Gal buvote Klaipėdoje?" — klausiu. "Ne tik Rygoje". Pasaulis — didelis, pasaulis — mažas!

Santorini gamtovaizdis ir aplinka tuojau patraukia akis. Pati vieta — geologinis unikumas: ugniakalnio kraterio rytinė briauna su garuojančiu ugniakalniu, vandeniu užpiltame, sukiužusiame krateryje. Salos forma yra panaši į pasagą, atvirą į saulėlydžio pusę — Egėjo jūrą.

Vakarinė kraterio briauna išlikusi tik iš dalies: Terasija (Therasia) saliukė šiaurės vakaruose. O kita — vakarinė kraterio briauna yra po vandeniu. Sukiužusio kraterio centre yra trys kūgio formos salelės. Jų vardai įdomūs: Perdegusios salos — Palaiá Kameni, Neá Kameni, Mikri Kameni — Senoji, Naujoji, ir Mažoji "perdegusioji sala".

Mano laimei, šiandien iš kūgių dūmai nekyla. Tik garai. Kelionė į viešbutį nenuobodi, nes gamtovaizdis domina. Kelio zigzagais užvažiuojame į briaunos viršų. Matyti lenktas pasagos šonas. Nuožulnus ir siauras. Už vešlių dirvų, vynuogynų, vaismedžių sodelių yra lygus, be uolėtų skardžių, pajūris. Aerouoste leidžiasi sprausminis lėktuvas. "Turistai iš Müncheno", — paaiškina viešbučio šeimininkas.

Santorini gamtovaizdis, aplinka ir gyventojų drąsa statyti, ūkininkauti, imtis verslo, priimti turistus ant kraterio briaunos apstulbina.

Santorini padavimuose ir legendose

Kadaise Platonas aprašė paslaptingos *Atlantis* -Atlantidos šlovę. Platono amžiuje padavimai ir legendos apie Atlantidą jau buvo 9200 metų senumo. Savo dialoguose *Timėjas* (Timaeus) ir *Kritijas* (Kritias) Platonas rašo, kad Atlantidoje gyvenusi aukštos kultūros, šauni, turtinga ir karinga atlantų tauta. Atlantida buvusi galinga valstybė ir valdžiusi ne tik keletą salų, bet ir daug kitų kaimyninių kraštų. Tačiau vieno baisaus žemės drebėjimo metu Atlantida nugrimzdusi į jūrą.

Platonas prideda ir savo nuomonę. Atlantai, nors ir labai aukštos kultūros tauta bei dievų laiminami, buvo pilni nežaboto veržlumo ir noro pavergti kitus. Ilgainiui atlantai užmiršo dorovės reikalavimus ir rūpinosi tik medžiagine gerove. Besaikė gerovė ir patogumų ieško-

jimas privedė atlantus prie tragedijos. Platonas rašo: "Atlantai, skendėdami turtuose, užmiršo dorovės poreikius, — metėsi telkti kariuomenę, norėdami užkariauti Atėnus ir kaimyninius kraštus Rytuose". Dzeusas, dievų valdovas, nubaudė Atlantidą bausme, kurią sunku net įsivaizduoti. Anot Platono, "Atlantidą pradėjo varginti žemės drebėjimai ir potvyniai. Pagaliau diena tapo baisia naktimi, — Atlantidos sala buvo jūros praryta. Atlantida dingo jūros gelmėse". Platonas abejojo, kad kada nors bus aptiktas koks nors žuvusiosios Atlantidos ženklas. "Vandenynas toje vietoje", jis rašo, "gaubia neprieinamas paslaptis". Anot Platono, Atlantida buvusi kažkur Atlanto vandenyne į vakarus nuo Gibraltaro.

Atlantida ir archeologija

Padavimai ir legendos masina archeologus ir geologus ieškoti. Nūdien archeologija tvirtina, kad Atlantida buvo ne už Gibraltaro vakaruose, bet rytuose — rytinėje Vidužemio jūroje. Archeologai remiasi ir geologija, ir Platono užrašytais padavimais bei legendomis.

Geologija tvirtina, kad prieš daug milijonų metų Graikijos pusiasalis sudarė vieną masę su Jonijos salomis, Egėjo salomis ir Mažąja Azija. Nūdienės Kikladų salos yra neįsivaizduojamai baisių geologinių veiksnių padarinys. Jūra apsėmė susidariusius žemėje plyšius, o žemės plutos iškilimai liko salomis. Santorini salą sukūrė ugniakalnio lava ir pelenai. Pradžioje Santorini sala buvo apvali, — pirmykštis vardas *Strongylė* - "Apvalioji" tai liudija. Ilgus tūkstantmečius po baisiųjų geologinių pervartų vietiniai ugniakalniai buvo apsnūdę. Šis ilgas laikotarpis ir nepaprastai derlinga ugniakalnio kilmės žemė sudarė vešlų dirvožemį augalijai bei puikias sąlygas Vidužemio jūros kultūrai ir civilizaci-

jai. Santorini salai prigijo naujas vardas — *Kalistė* — "Geriausioji".

Archeologai daro išvadą, kad viena iš šių kultūrų ir civilizacijų buvo Atlantida, apie kurios paslaptingą žuvimą, sekdami Platoną, pasakoja šiuolaikiniai rašytojai.

Graikų archeologų įnašas

Du šiuolaikiniai graikų archeologai — prof. Spyros Marinatos ir prof. Nicholas Platon — tapatina Atlantidą su Santorini ir Kreta. Mat Platonas savo dialoguose *Timėjas* ir *Kritijas* užsimena, kad Atlantida buvusi karalystė su dviem salomis, — viena jų buvusi didelė, o kita maža. Ši karalystė turėjusi dešimt miestų. Du iš jų Metropolis ir Karališkasis miestas — aprašomi išsamiau. Iš Metropolio aprašymo aišku, kad Metropolis buvo Strongylės sala, o iš Karališkojo miesto aprašymo galima daryti išvadą, kad kalbama apie Kretą.

Šiuolaikiniai archeologai, remdamiesi iškasenų liudijimu, tvirtina, kad Atlantida — Strongylė ir Kreta — naudojo bronzą. Kretos sala laikoma pirmuoju metalo naudojimo centru. Be to, Atlantida ir Kreta turėjo tapatų žemės ūkį. Ir Atlantidos politinė sąranga buvo panaši į kretiečių politinę santvarką. Vienur ir kitur žmonės gyveno ir miestuose ir gyvenvietėse. Miestai turėjo valdytojus, kurie buvo pavaldūs karaliui. Ir Atlantidoje, ir Kretoje jautis buvo laikomas šventuoju gyvuliu, apvaisinimo simboliu. Poseidonas buvo pagrindinis Atlantidos dievas. Poseidoną liudija ir Kretos įrašai. Svarbiausia gi, vėliausieji archeologiniai atradimai rodo, kad Santorini salos kultūra ir civilizacija yra sietina su miniečių Kreta. Turint omenyje, kad miniečių Kreta buvo bemaž sunaikinta tuo pačiu metu, kada buvo nuniokota Santorini sala, daroma išvada, jog Atlantida yra Santorini ir Kreta.

GRAIKIJA
TURKIJA
Patras
Pirėjus
ATĖNAI
Tinos
Korintas
Nafplionas
Mikonos
Peleponesas
Naxos
Kos
Kalamata
KIKLADŲ
SALYNAS
DODEKANESO
SALYNAS
Simi
Rodas
Milos
Santorini
(Tera)
EGĖJO JŪRA
VIDURŽEMIO JŪRA
KRETA
Karpatos
Hanija
Iraklionas
Sitija
KIKLADŲ SALYNAS
Lėktuvų linijos
Laivų linijos

Akrotiri, Santorini salos sostinės, griuvėsių tyrinėtojas-archeologas mirė atkasinėjimų metu. Mirdamas prašė būti palaidotas atkasto namo asloje

Delos sala, Kikladų salyno lygos centras, dunkso už Mikonos įlankos

Balti, kepurėti vėjo malūnai — Mikonos salos įžymybė

Bendras Mikonos įlankos vaizdas

Venecijos respublika sukūrė "veneciją" Mikonos įlankoje

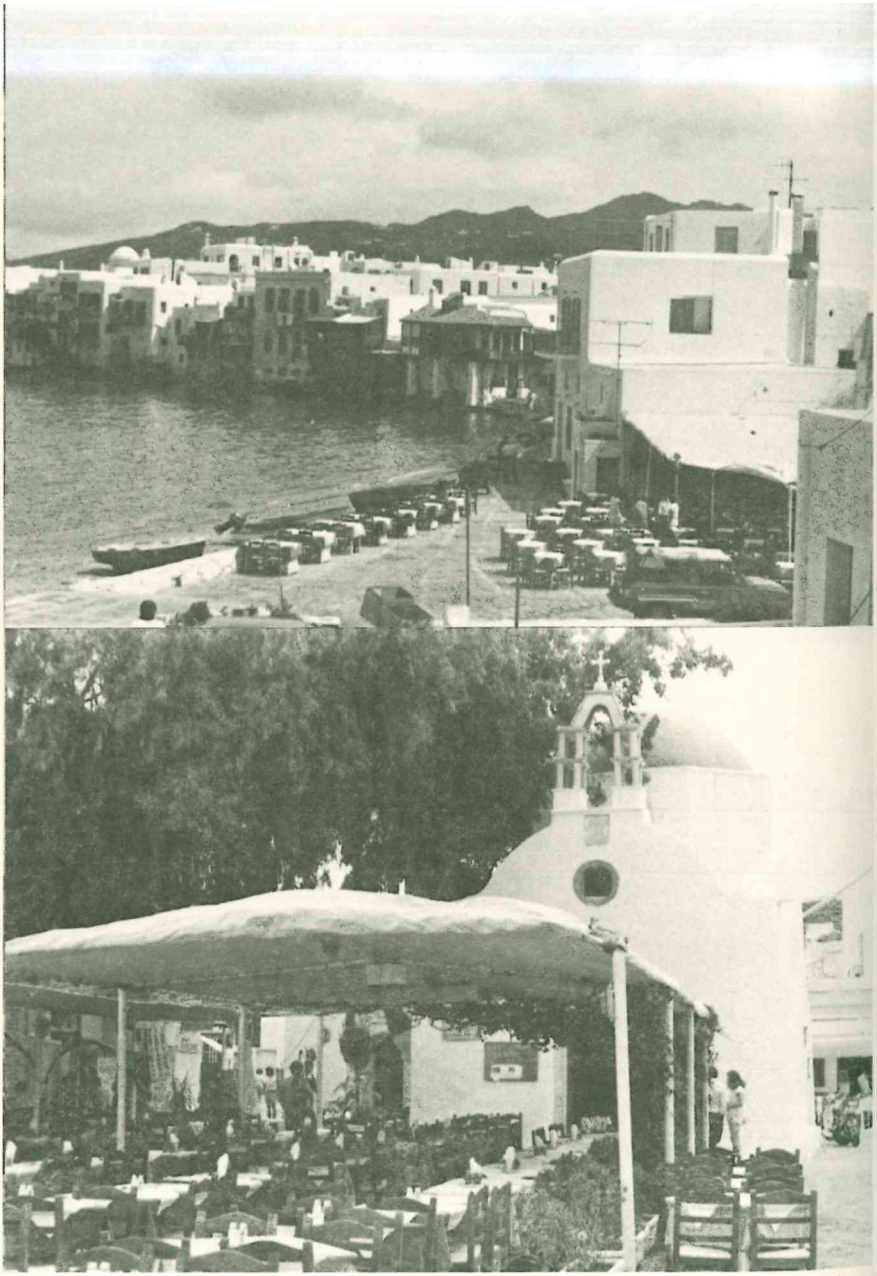

Katalikų šventovė šalia restorano Mikonos saloje

nuožmų sunaikinimą. Pajūrio miestai, kaip Knosas ir Festas bei šventųjų kalnų olos buvo nualinti per keletą sekundžių. Knoso rūmai — karalystė — buvo ilgainiui atstatyti ir šiaip taip vertėsi maždaug iki 1100 metų prieš Kristų. Daugiau negu pusė Santorini salos nugrimzdo į jūrą — 300-400 m. Ugniakalniui sukiužus atsirado milžiniška kaldera — krateris. Jis yra perdėm savitas: kupinas vandens su trim perdegusiomis salelėmis centre. Staigus tokios masės vandens išjudinimas sukėlė tsunami — maždaug 200 m aukščio bangą, kuri pasiekė Kretą, sumažėjusi tik iki 70 metrų".

Jaučiuosi suradęs kaltininką, sunaikinusį Kretos miniečių kultūrą. Dvi vietos Žemėje atima lankytojo žadą: Grand Canyon — Didysis slėnis Arizonoje, JAV, ir Santorini sala Kikladų salyne, Graikijoje.

Pėsčiomis į Terą Santorini sostinę

Apollon viešbutis yra prie kelių sankryžos. Viešbučio šeimininkas užtikrina, kad ten, va, prie sankryžos sustoja Tera — Santorini centro — autobusas. Nuraminęs alkį avienos kepsniu ir baltu vynu (Santorini vynas yra labai geras!), pakylu sankryžos link. Laukiu autobuso. Praeina pusvalandis, praeina valanda, o autobuso nėra. O lietus — didžiuliais lašais — vėl ima sveikinti. Laimei, viešbučio šeimininkas paskolino skėtį. Nutariu eiti į Terą pėsčiomis.

Paėjėjęs kilometrą, girdžiu autobuso dūzgimą. Keliu ranką, — sustoja. Už dešimties minučių esu Teros centre.

Tera — miestas ant kraterio briaunos

Tera yra siauras, bet ilgas miestas. Kraterio briauna patraukia žmones savo panorama. Turistinių paslaugų įstaiga padeda planuoti iškylas į salos įžymybes ir

iškeičia pinigus. Pinigai tie patys, kaip ir Kretoje — graikiški. Dvi kelionės mane domina: geologinė laiveliu į Perdegusias salas krateryje — į Neá Kameni — ir archeologinė į Akrotiri bei Senąją Terą pietinėje Santorini dalyje. Kadangi mano viešnagė saloje ribota, turiu rinktis. Geologija labai domina, bet archeologija arčiau širdies ir man naudingesnė. Be to, ta pačia proga užsisakau ir bilietą kelionei laivu į Mikonos salą — nūdienę Kiklado salyno gražuolę.

Popietė ant Santorini briaunos

Lietaus gūsiai ir saulėkaitos proveržiai mane lydi gatvelėje ant briaunos. Iš vienos pusės krateris su Perdegusiomis salomis, o iš kitos siauras, ant nuožulnios atšlaitės prikibęs, Tera miestas. Gatvelė skirta tik pėstiems, mulams, asilams... Pati briauna apstatyta viešbučiais, vilomis, restoranais, barais-kavinėmis. Kitoje gatvelės pusėje įvairios įmonės, krautuvės, ūkiniai pastatai. Kai kur po stogu tapytojas su teptuku rankoje svajingai žiūri į Santorini pasagą ir taupiai perkelia savo mintį ant drobės. Stabteliu pasižiūrėti: matau ir krateriį, ir tai, ką menininkas mato. Briaunos uolos keleto šimtų metrų aukščio. Šviesiai pilki, juodi, tamsiai raudoni klodai lietuje itin ryškūs. Visi namai ant briaunos baltutėliai. Nuožulniojoje miesto pusėje matyti keliolika šventovių bokštų.

Sustojau prie katalikų katedros. Tera yra vyskupo miestas. Katedra šiuo metu uždaryta. Čia pat dominikonų vienuolynas ir jų tvarkomi jaunimo namai. Tera yra viena katalikiškiausių salų Egėjo jūroje.

Lyja kaip iš kibiro

Katedra uždaryta. Ūmai atsiveria dangus. Žaibai, griaustinis, vanduo. Skersai gatvelės spalvingas baras ant

briaunos. Svarbiausia - turi stogą. Tiesa, vanduo teka baro asla į šonus be sienų, — baras ant restorano stogo, — tačiau jautiesi sausas. Ūzo (ouzo) yra tautinis graikų gėrimas. Geriama jį prieš valgį, su valgiu, ir po valgio. Užsisakius ūzo, atneša ir užkandžio: sūrio, dolmadákia — vynuogių lapuose įvyniuotų ryžių su mėsos gabaliukais, šviežios duonos riekučių. Grynas ūzo yra per stiprus gerti. Reikia jį atskiesti vandeniu. Abu su patarnautoju sutariame, kad ūzo turi tapti liūto pienu. Mat vandenį į ūzo įpylus, ūzo pabalsta.

Lietus atvaro į barą ir daugiau turistų. Kaip bematant, pritrūksta vietos. Girdžiu, "Darf ich?" ("Ar galima?"). Nelaukdama atsakymo, prie staliuko sėdasi vokietaitė. Ji pasitenkina koka-kola. Vaišinamės mano užkandžiu. Pokalbis lengvai užsimezga. Ji — iš Müncheno, atskridusi į Santorini porai savaičių jau antrusyk šiais metais. "Kodėl taip mėgstate Santorini?" klausiu. "Ein wirkliches Wunder!" ("Tikras stebuklas!"). Vokietijoje šią vasarą esąs ypatingai lietingas oras. O čia saulė! Juokiamės kartu. Net baro stogas linksta nuo lietaus... Įlinkimas didėja. Staiga drobė, dengusi verandą ant stogo, plyšta. Pusšlapiai bėgame nuo stogo į restoraną žemutiniame aukšte.

Į Apollon viešbutį grįžtu po lietaus, jau sutemus. Autobusas laukia keleivių prie turistinių paslaugų įstaigos. Autobusas — Santorini salos bendrovė: vyras vairuoja, žmona duoda įsakymus, o jaunutė dukra pardavinėja bilietus. Patarnavimas tikrai šeimyniškas.

Santorini — poilsiautojų meka

Jau 7:30 val. ryto. Saulė žvalgosi pro pajūrio rūką. Vėsoka. Viešbučio šeimininkas eina į kepyklą duonos parnešti, o šeimininkė ruošia pusryčius. Keltis čia ne-

skubama. Santorini sala — poilsiautojų meka. Pirmusyk ant stalo Graikijoje pusryčiams šviežia duona.

Vėl laukiu autobuso prie sankryžos. Dabar kur kas drąsiau laukti, nes kartu laukia ir vietiniai. Stabteli pravažiuojantis tuščias taksis.

— Tera?

— Taip!

Sodina į taksį tiek žmonių, kiek telpa. Kainuoja tik dešimčia drachmų daugiau negu autobusu.

Tera mieste turistai jau jodinėjami briaunos zigzagais aukštyn ir žemyn. Žemai yra prieplauka. Asilai piktai žiūri į alų mėgstančius pilvuotus vokiečius. Vienam užsėdus, asilas net bliauti pradeda. Jojimas asilu — turistams pramoga, o vietiniams — uždarbis. Žmonės čia darbštūs, gyvena kukliai.

Į Santorini senovę

Santorini senovė sudomino vokiečių antikinės raštijos mylėtojus. Tera muziejus liudija jų įnašą į salos senovės pažinimą. Muziejaus pastatas didžiulis su kiemu, — jame telpa radiniai iš visų salos vietovių. Dvi jų itin svarbios: Senoji Tera ir Akrotiri.

Senoji Tera padeda pajusti, kad esi graikų mieste: Agora — Stoa — teatras. Plačios kapinės liudija, kad miestas buvo didokas. Griuvėsiai nelengvai suprantami, bet gali nuvokti, kodėl Egipto ptolemėjai čia buvo įsikūrę savo laivyno bazę. Senoji Tera yra ant aukštumos, — giedrią dieną gali matyti net Kretos salą. Kadaise ptolemėjai šios Santorini kalvos dėka valdė visas Egėjo jūros salas.

Akrotiri — "Iškyšulys" yra Santorini Pompėja. Atkasinėjimus čia pradėjo graikas prof. S. Marinatos, norėdamas įrodyti savo teoriją apie Atlantidą. Jam sekėsi:

aptikta miestas iš maždaug XV a. prieš Kristų. Keramika, aptikta Akrotiri mieste, yra bendraamžė su keramika, aptikta Kretoje — Knoso ir Festo griuvėsiuose. Vietovės reikšmė pasirodė esanti svarbesnė negu archeologas tikėjosi. Pirmukart aptikta ne tik sveikos sienos ir namai, bet ir sveikutėlės sienų freskos, keramika virtuvėse, baldai ir net maisto liekanos. Šie radiniai padeda atkurti Akrotiri buitį XVI a. prieš Kristų. Be to, jie paaiškina visuomeninę santvarką ir ryšius su Kreta.

Žemės drebėjimas ir ugniakalnio išsiveržimas

Akrotiri archeologija liudija, kad žemės drebėjimas ištiko Santorini salą anksčiau negu ugniakalnio išsiveržimas. Tikslią protarpio trukmę nustatyti yra sunku, bet, atrodo, turėjo praeiti bent vieneri metai. Sėklos, paliktos namų griuvėsiuose, buvo pradėjusios dygti, kada ant jų pradėjo kristi pelenai. Tai rodo, kad gyventojai buvo priversti apleisti savo gyvenvietę prieš ugniakalnio išsiveržimą. Be to, darosi aišku, kodėl neaptikta nei žmonių, nei galvijų (išskyrus vienos kiaulės!) skeletų. Žmonės turėjo pakankamai laiko ne tik patys pasitraukti, bet išvesti ir galvijus bei pasiimti visas savo brangenybes — juvelyrinius dirbinius, žiedus su antspaudu, bronzinius įrankius. Taigi gyventojai turėjo pakankamai laiko ir galėjo tvarkingai išsikelti iš Akrotiri.

Archeologai žino, kad gyventojai iš Akrotiri išsikėlė, bet iki šiol jie nežino, kur jie persikėlė. Spėliojama, kad bus aptikta jų naujasėdijos pėdsakai kur nors Kretos saloje.

Žemės drebėjimas turėjo būti baisus. Tai liudija apgriautieji Akrotiri statiniai. Daug jų atkasti ir apsaugoti po milžinišku stogu.

Kas įspėjo Akrotiri gyventojus bėgti?

Paprastai žmonės nebėga iš savo žemės net po žalingo žemės drebėjimo. Ar nebus Akrotiri gyventojai pabūgę dūmų iš rūkstančio ugniakalnio kauburio? Ugniakalnis nežadėjo nieko gero. Savo dūmais ir dažnu riaumojimu įspėjo išbaugintus žmones, kad bėda ne bėda, laukite didesnės, — žemės drebėjimą seks ugniakalnio išsiveržimas su lava ir pelenais. O gal jų kunigai įspėjo žmones rūpesčio vedami? Lyg Mozė žydus, jie išvedė savuosius iš galimos pražūties.

Archeologai atranda ženklų, kuriuos paliko žmonės, gyvenę sugriautame mieste. Prof. Marinatos juos pavadino trogloditais — urvų gyventojais. Būdinga, kad pats archeologas, miręs staiga atkasinėjimų metu, yra palaidotas vieno atkasto namo asloje.

Nūdien Akrotiri atkasinėjimus tęsia archeologas C. Duomas. Klausiu jį, ką jis galvoja apie trogloditus — urvų gyventojus? Ar aptikta jų skeletų? Jo nuomone, kai kurie Akrotiri gyventojai buvo sudarę būrį, bandžiusį atstatyti sugriautą miestą. Ir šis būrys pajėgė laiku pasišalinti iš griuvėsių, nes kol kas neaptikta nei jų skeletų. Tačiau, anot jo, tikra, kad jų būta griuvėsiuose net ugniakalnio išsiveržimo metu, nes rasta daiktų, kurie buvo perkilnoti ant pelenų ir lavos klodų.

Akrotiri visuomenė ir religija

Iki šiol neaptikta jokių rašytų duomenų apie Akrotiri visuomenę ir religiją. Archeologinė medžiaga yra išvadų pagrindas. Ji daug pasako. Iš radinių aišku, kad Akrotiri buvo labai turtingas miestas. Nors brangenybes bėgliai ir išsinešė, keramika ir statinių didingumas liudija šaunią visuomenę. Statinių būta įvairių: atskiri namai iš tašytų

akmenų, atskiri namai iš plytų ir bendros gyvenvietės. Statiniai pasako daug apie visuomeninę sąrangą. Atskirieji namai priklausė svarbesniems pareigūnams. Beje, iki šiol neaptikta rūmų, — Akrotiri karaliaus neturėjo?!

Įeinu į Santorini Pompėją po dengtu stogu iš pietų pusės. Patenku į tašytų akmenų pastatą. Anot archeologų, čia buvo Akrotiri religinis ir administracinis centras. Gausu didelių kambarių. Freskų tematika apima augaliją, gyvūnus ir Deivę. Namų apyvokos kambariai mažesni su didokais ąsočiais aliejui, vynui ir javams. Lauke prie sienos — keletas įrankių iš akmens.

Įėjus į stogu apdengtą atkasinėjimų lauką, atsirandi gatvėje, kuri kerta visą atkastą miestą nuo pietų į šiaurę. Atkastieji namai keliaaukščiai. Viršutiniai aukštai buvo skirti žmonėms gyventi ir religiniams poreikiams, o žemutiniai bei rūsiai — įvairioms dirbtuvėms. Atrodo, kad Akrotiri visuomenė turėjo ne gulsčią — horizontalę, bet statmenišką — vertikalę visuomeninę santvarką. Keliaaukščių namų šeimininkai, atrodo, buvo ne vien pasiturintys žmonės, bet tarnavo kaip kunigija. Kone kiekvienas šių namų turi savo "pramonę". Labiausiai krinta į akis girnos, — vienas "malūnas" rajone, — kalvės, akmens skaldymo "dirbtuvės", puodžiaus "įmonės"... Be to, didelės klėtys su puodiniais "aruodais". Matyt, jos tarnavo visai bendruomenei. Kūjai liudija kalvę, puodai ir šukės — puodžiaus dirbtuvę, o žaizdrai — virtuvę.

Kadaise mediniai rąstai stiprino molio plytų sienas. Nūdien, medžiui sudūlėjus, tuštumos užpildytos gipsu. Baldai, būdami iš medžio, irgi sudūlėjo, bet paliko savo formas pelenų ir lavos mišinyje. Lovos, krėslai, stalai nūdien nagingai atstatyti.

Religija vaizdi visur: keramikoje, freskose, architektūroje. Daugumas keramikos yra kultinio pobūdžio ir

visiškai panaši į Kretos keramiką. Kulto reikmenys užtinkami daugelyje viršutinių aukštų kambarių. Akrotiri visuomenė bus buvusi pavaldi kunigijai — teokratinė. Kunigija rūpinosi ir buitine visuomenės gerove. Taigi, kunigija bus sudariusi Akrotiri aristokratiją.

Santorini religija siejosi su gamtos derlingumu ir augalija. Kulto reikmenys vaizduoja ir rišasi su gamta. Derlingumas siejamas su Deive — moterimi. Freskose ir žieduose su antspaudu ji turi miniečių Deivės išvaizdą. Nors miniečių ir akrotiriečių religija ir pabrėžia Deivę-moterį, vyriški dievai nebuvo aplenkiami. Tik kol kas dar neaptikta archeologinių duomenų. Raguočiai — jautis, stirna, ožka, antilopė — ir bezdžionės buvo svarbūs akrotiriečių religijai. Ir gėlės turėjo didelę reikšmę: lelija, krokas, papirusas, gebenė.

Akrotiri ryšiai su Kreta

Archeologiniai atkasinėjimai rodo, kad būta panašumo mene ir architektūroje tarp Akrotiri ir miniečių Kretos. Kreta buvo pasiekusi savo kultūros zenito apie 1500 m. prieš Kristų. Savo talasokratija ji buvo apvaldžiusi visą Egėjo jūrą Nenuostabu. kad daroma išvada, jog Akrotiri bus buvusi Kretos kolonija.

Iš kitos pusės, archeologai primena, kad Santorini sala klestėjo prieš tapdama minietiška. Daugelis architektūrinių pradų turi ryškų Kikladų salyno pobūdį. Jų manymu, Akrotiri nebuvo Kreto kolonija, bet Kikladų salyno miestas, kuris ilgainiui tapo minietišku. Užtat keramika, didieji pastatai, freskos ir atspindi miniečių būdą bei turinį.

O gal ši įtaka buvo tik paviršutiniška? Pavyzdžiui, nūdienė Europa yra suamerikonėjusi: blue jeans, coca-cola, TV programos, filmai ir t.t. Tačiau europietiškoji

kultūra nesusilieja į viena su amerikietiškąja. Panašiai ir su Akrotiri: miniečių kultūra ne dominavo, bet tik sąlygojo. Tačiau kaip suprasti faktą, kad miniečių religija vyravo Akrotiri visuomenėje? Atrodo, kad miniečiai-Kreta padarė Akrotiri-Santorini sau pavaldžia per savo religiją!

Daugumas Akrotiri freskų nūdien yra Atėnų Tautiniame muziejuje. Juos teko keliskart matyti. Būdinga, kad freskos turi išimtinai religinį pobūdį ir turinį.

Atkasta tik "vienas penktadalis" Akrotiri

Akrotiri — "Iškyšulys" yra labai įdomi vieta. Praleidau ant jo bemaž visą dieną. Tai, kas aptikta, žada daug naujos įžvalgos į Santorini praeitį. Jau dveji metai, kai nebebandoma brautis į Akrotiri, slypintį po tūkstantmečių velėna. Norima surikiuoti turimus duomenis. Ir "vienas penktadalis" nesiduoda lengvai apvaldomas ir suprantamas.

Grįžtu autobusu į savo Hotel Apollon vieškeliu, kuris eina išilgai salos. Žemė atrodo derlinga, bet gamta skurdi. Pasėlių šioje dalyje beveik nematyti. Pastebiu žemų miežių lauką. Gausu pomidorų ir daržovių lysvių. Šaltinių maža. Jokios upės. Stoka vandens, — vandenį reikia įsivežti!

Laivas į Mikonos išplaukia anksti

Išvykimas iš viešbučio Santorini saloje sudaro rūpesčių. Taksio negausi, autobusas, sako, kursuoja ir naktį, bet nenori juo pasitikėti. Ir naktis nerami. Apie vidurnaktį viešbutį užplūdo jaunimas.

Viešbučio šeimininkas pabeldžia į mano kambario duris 3 val. ryto. Mat buvo žadėjęs pavežti mane į Atinijo

prieplauką. Dabar jis atsiprašo, nes jam tai neįmanoma. Nuvarginę jaunieji svečiai. Be to, reikią ruošti pusryčius. Prideda, kad taksio gauti neįmanoma. Pataria laukti autobuso prie sankryžos!

Ant sankryžos, prie tariamos autobuso sustojimo vietos, jau randu geroką būrį pakeleivių su kuprinėmis. Kitoje sankryžos pusėje duonos kepykla. Šviežia duona gundančiai kvepia. Susigundau. Nusiperku pailgą baltos duonos kepaliuką kelionei. Duonos perkasi ir mano bendrakeleiviai. Laužome duoną ir kalbamės. Daugumas mano bendrakeleivių yra vokiečiai. Jau, sako, laukiame autobuso nuo antros valandos. Du pravažiavo nesustodami. Besikalbant, trečias praūžia vieškeliu prieplaukos linkui. Suprantu, kodėl autobusai nesustoja, — sausakimši, su kuprinių kalnu ant stogo. Keliame mintį bandyti išsikviesti porą taksių. Bet kaip prieiti prie telefono? Galbūt kepykla turi telefoną? Laimei, vėl pasirodo autobusas. Jis ne nuo Tera pusės, bet nuo Senosios Teros — Palaia Tera. Sustoja neprašomas. jame daug laisvos vietos.

— Ar į Atinijo įlanką?

— Taip! Taip!...

Į Atinijo įlanką šešetas kilometrų. Vieškelis vingiuoja tarp aušros apšviestų vynuogynų link Santorini briaunos palei kraterį. Užvažiavimas briaunos zigzagais buvo lėtas ir nekėlė baimės. Nuvažiavimas tais pačiais zigzagais, čiaudančiu ir daug mačiusiu autobusu, "Dievuli mano!" Net jaunieji pakeleiviai, mėgstantys riziką ir mylintys pavojingą gyvenimą, nusčiūva. Plaukai šiaušiasi...

"Laivas Ios išplaukia 8 valandą"

Laivo uoste dar nėra. Prie skelbimų lentos prisegtas pranešimas: "Laivas Ios išplaukia 8 valandą". Uoste darbymetė. Prie krantinės keliaaukštis laivas-keltas. Sunkvežimis paskui sunkvežimį lenda į jį. Santorini sala eks-

portuoja akmenį. Autobusai vis leidžiasi kraterio briaunos zigzagais, atveždami jaunus keleivius su jų kuprinių kalnais ant stogų. Mažutė uosto kavinė apgulta. Visiems pusryčiai vienodi — kava, ir duona su sūriu ir sviesto gabaliukas.

7:30 valandą tolumoje tarp Santorini ir Terasija pasirodo laivas. Motorlaivis. Nedidelis, bet eiklus. Ant šonų didelėmis raidėmis "Ios". Keltas dar nevisiškai pakrautas, — Ios turi plūduriuoti atokiau nuo kranto. Vos laivui-keltui pasitraukus nuo krantinės, Ios šonu priartėja paimti keleivių. O mūsų daug. Vingiuojame eile pro bilietų ir pasų kontrolę. Pasų kontrolė nelaukta: juk dar esame Graikijoje! Pasieniečiai su piktais šunimis stovi prie laiptų į laivą. Jaunimas graužia sausą duoną, vandeniu užsigardžiuodami, kaso šlaunis ir rankas, keikia Santorini uodus. Ką sakytų apie nūdienius keleivius Egėjo jūroje Homeras? O gal nebūtų pastebėjęs, — sakoma, kad Homeras buvo aklas.

Išplaukiame lygiai aštuntą. Mikonos (Mykonos) keleiviams yra skirta kajutė su apvaliais langeliais prie pat vandens paviršiaus. Pro langelį matyti kaip eikliai Ios skrodžia Egėjo jūrą. Palipęs į denį, akimis palydžiu Santorini. Ant denio stoviniuoja jaunimas, — daugumas jų keliauja ne į Mikonos, bet į artimesnes Kikladų salas.

Virš Santorini briaunos per aukštus debesis veržiasi saulė, o balti miesteliai atrodo lyg ledynai Alpėse ar Sierra Nevada kalnuose.

Į salą Kikladų salyne

Kikladhes graikų kalboje reiškia "apvalus, apskritas". Kikladų salynas yra apvali salų grupė su 2590 kvadratinių km plotu ir sudaro Graikijos archipelago dalį Egėjo jūroje. Kadaise "Kiklados" buvo naudojamas paženklinti

saloms, kurios supo ratu Delos salą, graikiškos lygos centrą su religine šerdimi — šventove. Kikladų salynas nūdien apima maždaug 220 salas.

Nespėjus net pasižmonėti laive, Santorini sala dingsta rūkuose, o priešais pasirodo sąsiauris tarp Sikinos ir Ios. Ios saloje išlaipiname keleivius. Daug naujų įlipa. Po trejeto valandų vėl sąsiauris tarp kitų dviejų salų: Paros ir Naxos. Paros įlankos turi būti laivams pavojingos, — tai šen, tai ten kyšo iš vandens bangų ir uolų sutraiškyti laivai. Tarsi žmonių padirbtos uolos! Sąsiauryje laivai ir laiveliai — burlaiviai ir motorlaiviai — skuba įvairiomis kryptimis. Burlaiviai, lyg tylios žuvėdros, šmaikščiai neria per bangas, o motorlaiviai, lyg metro New Yorke, triukšmingai praūžia palei mūsų Ios. Esame bemaž pačiame Kikladų salyno centre.

Sąsiauris tarp Paros ir Naxos nėra platus. Gali be vargo stebėti abi salas. Paros po kaire, o Naxos po dešine. Abi ugniakalnių pagimdytos. Augalija skurdi. Žalumo maža. Namai visur balti. Paros salos šiaurėje, prie iškyšulio, mane nustebina burlaivis su trispalve bure: geltona, žalia, raudona!

Ant denio jaunimas pramogauja, mezga ryšius tarp įvairiakalbių tautų. Anglų kalba, atrodo, daugumui prieinamiausia. Motorlaivio denis nedidelis. Nori nenori daug matai ir girdi. Motorų dūzgimas retkarčiais šnekas nutildo. Matyt, tolimi akiračiai traukia į save mintis ir jausmus. Įdienojus, akiračiai labai ryškūs. Toli, toli dangus ir žemė, atrodo, jungiasi nepaprastam įvykiui. Šiapus akiračio salos ir salelės su debesėlių kepurėmis.

Naxos saloje

Vos pasiekus Naxos krantinę, laive pasirodo vyrai su šviežių vaisių krepšiais: apelsinai, aprikosai, vyšnios. Naxos yra didžiausia Kiklado salyno sala: 410 kvadrati-

nių km pločio. gyventojų tik 3000. Daug ariamos žemės, užtat sala turtinga. Garsi ir savo marmuru bei granitu.

Naxos yra garsi graikų mitologijoje. Mat čia Tesėjas paliko Ariadnę, o Dionisas turėjo čia savo šventyklą.

Padavimai ir legendos apie Tesėją pasakoja, kad Tesėjas ir jo draugai pasiekė Naxos per vieną dieną. Naxos buvo tuomet pašvęsta Dioniso kultui. Išlipę iš laivo, pergalingieji graikai maudėsi ir aukojo dievams aukas, dėkodami už savo pergalę. Tesėjas išnešė iš laivo ir Ariadnę, stengėsi ją guosti, nes ji nesiliovė verkusi nuo pat Kretos. Tesėjas erzinosi. Nenorom padarė jai gultą ant paplūdimio. Ariadnė, bangų mūšos apraminta ir saulės sušildyta, pagaliau užmigo. Tuo tarpu Atėnų kareiviai, užbaigę savo maldas, apsirūpino maistu ir vandeniu, vis dar didžiuodamiesi ir juokaudami, pakėlė bures plaukti į Atėnus.

Ariadnė atsibudo tik pačiame pavakaryje. Saulė jau leidosi, ilgi šešėliai dengė pajūrį. Pradžioje ji nepajėgė suvokti, kur esanti ir negalėjo net atsiminti, kas buvo įvykę. Palengvėle Ariadnė atsiminė su siaubu liepsnose paskendusį Knosą — savo tėviškę. Tada ji atsiminė ir graikų pašaipius veidus. Žvalgydamasi aplinkui, ji matė tik jų pėdas pajūrio smėlyje. Rankomis prisidengdama akis, ji su baime žvalgėsi po beribę jūrą. Nebuvo matyti jokio laivo. Siaubo apimta, ji palypėjo ant uolos ir vėl žvalgėsi po jūros tolumas. Veltui! Tada Ariadnė kreipėsi į ją gėdingai palikusį Tesėją:

Tu išdavike! Tai šitaip tu mane palikai, Tesėjau,
apleistą čia šiame vienišame pajūryje,
kur tu pats mane atvežei, išdavike?
Tuo tarpu tu nuplaukei,
visiškai užmaršus!

...

O! Savo gundančiu žodžiu tu niekuomet nežadėjai
man šios uolos,
nei skatinai pasiruošti šitokiam likimui...

...

Nuo šiandien tegu jokia mergina niekuomet tene-
pasitiki vyro žodžiais,
tegu niekuomet netiki, kad didvyrio priesaika yra
garbinga...

Ariadnė baigė savo "Sudiev!", mesdama prakeikimą Tesėjui. Dabar ji giliai išgyveno kaltę savo šeimai ir Kretai. Ji stovėjo ant uolos nuogame grožyje su besileidžiančia saule už nugaros. Tokią ją pirmusyk pamatė dievas Dionisas. Iš pradžių jis pamanė, kad tai Afroditė, vėl gimusi bangų mūšoje.

Dionisas nukėlė rūpestingai Ariadnę nuo pavojingos uolos. Ariadnė niekad nebuvo mačiusi dievo savo gyvenime, — ji nežinojo, kad dievai yra gražesni negu mirtingieji vyrai.

Dionisas, pjūties dievas, ir princesė Ariadnė susituokė Naxos saloje, nes ši sala buvo brangi Dionisui. Net didieji Olimpo dievai ir deivės dalyvavo jų vestuvėse. Dionisui ir Ariadnei gimė trys sūnūs, jiedu gyveno laimingai.

Ak tie graikų dievai ir didvyriai! Paprastas žmogelis, graikų galvosena, turėjo gyventi pagal gyvenimo logiką: 2 plius 2 yra 4. Tai matematinė tiesa. Tačiau graikai, mokyti ir prasčiokai, tikėjo, kad dievai ir deivės turi savo logiką: 2 plius 2 yra 5! Olimpo dievai buvo dievai, bet jie buvo perdėm žmogiški: Dzeusas nebuvo ištikimas Herai, nes mėgo žemės moteris, Apolonas norėjo pasigauti Dafnę, o ką bekalbėti apie Dionisą!

Vakaras Mikonos saloje

Palikus Naxos, tai vienur, tai kitur matyti saliukės su kauburiais. Laimei, nė vienas jų nerūksta. Pasiekus vakarinę Mikonos pakrantę, girdėti dažnas lėktuvų dūzgimas. Ne sprausminiai, bet propeleriniai lėktuvai kyla ir leidžiasi kažkur už pakrantės uolų, kitoje salos pusėje. Mikonos sala yra Europos kurortas. Didžiulis laivas su švedų vėliava seka mus į Mikonos uostą.

Į vakarus nuo Mikonos matyti Delos sala. Ji mažutė: 2.6 kvadratinių km. Bet ji yra labai iškili graikų istorijoje ir mitologijoje. Mat čia, anot mitų, Leto pagimdė Apoloną ir Artemitidę. Delos sala buvo itin šventa Apolonui. Jo šventykla buvo ir Delos lygos iždas.

Mikonos yra mano kelionės galas šiandien. Įlanka, lyg platus amfiteatras, sudaro daubą uostamiesčiui. Namai, kaip ir kitose Egėjo jūros salose, balti. Mikonos skiriasi nuo kitų salų savo malūnais. Ir jie baltutėliai. Tik stogai dengti kažkokiu rudu klodu.

Laivą pririšus prie krantinės, keleiviai skuba išlipti. Daugumas keleivių jau žino, kur sustos. Jaunimas skuba prie autobusų, — jie važiuoja į jaunimo stovyklą pajūryje. Tačiau yra ir tokių, kurie dar nežino, kur galvą priglausti. Jų tarpe esu ir aš.

Santorini mane pamokė neskubėti "parsiduoti" viešbučiui. Nesinori vėl patekti į viešbutį toli nuo miesto. Bandau laimę pats susirasti nakvynę. Juk miestas čia pat prieš akis. Nuo krantinės rituosi prie namo su užrašu "Rooms" (Kambariai"). Prie staliukų du jaunuoliai girkšnoja koka-kola.

— Ar turite kambarį vienai nakčiai? — klausiu.

— Taip!

— Mieste?

— Reikia tolėliau pavažiuoti.

— Kaip toli?

— Ooo... kilometrą, kitą...

Graikams įprasta svečius gerai nuteikti. Vienas vaikinas skuba patarti:

— Palik savo bagažą čia, eik į Mikonos. Kai grįši, nuvešime į viešbutį.

Rituos toliau. Gretimas namas — Hotel Pesatos. Gaila — viskas užimta. Bandau ir "Apartments for rent" (Išnuomojami butai"). Ta pati giesmė. Ilgainiui gaunu įstaigos "Accommodations Service" adresą. Palikęs bagažą svetingoje krautuvėje, baltai dažytu grindiniu lipu žemyn į miesto centrą dauboje. Po keleto telefoninių bandymų, randu nakvynę pačiame mieste. Iš čia galima pažinti Mikonos pėsčiomis.

Neturi nieko bendra su Šv. Raštu

Spėlioju, kad Apaštalas Paulius galėjo čia stabtelėti pakeliui iš Korinto į Efezą, arba iš Efezo į Korintą. Mikonos yra šiuolaikinis spalvingas Egėjo jūros kampelis. Žvejai ir turistai. Labai daug vokiečių turistų. Jiems įdomu tyrinėti Delos lygą. Jaunimas Mikonos mieste ilgiau nesustoja, nes viskas labai brangu. Šį vakarą visas laivas švedų! Gyvena laive, bet mėgaujasi mieste.

Naktis siaurose miesto gatvelėse yra judri ir nerami. Ūzo — stiprusis graikų gėralas priverčia net santūrų vokietį graikų raštijos tyrinėtoją *gražiai* dėkoti, šūkauti, bartis. Mano viešbučio kambarys yra pusiau rūsyje ir be langų, bet visai arti gatvelių sankryžos. Girdžiu Mikonos naktį, nors jos ir nematau. Nematydamas, gerai žinau, kas dedasi.

Viešbučio savininkas yra sugraikėjęs italas. Svečiais nepasitiki, — pasilaiko svečio pasą. O tai Graikijoje neįprasta.

Gailėsi anksti kėlęs!

Aplamai, Egėjo jūros salose viebučiai naudoja saulę vandeniui šildyti. Įdienojus ar vakare, nėra bėdos, bet iš ryto vanduo tik šaltas. Gailėsi anksti keldamas!

Mikonos — miestas labirintas. Norint jį pažinti, reikia į jį žiūrėti nuo įlankos skardžių. Vėjo malūnas ant daubos skardžio, kurioje sėdi miestas, padeda man susivokti Mikonos labirinte. Pažinus šiuolaikinį Egėjo salų miestą, galima lengviau susivokti ir Knoso labirinte Kretoje.

Mikonos gatvelės siaurutės. Tik kur-ne-kur triratis motociklas pralenda. Asilas ar mulas jose jaučiasi viešpačiu, — ne tik praeina gatvele, bet ir laiptais moka lipti. O laiptų nemaža. Stovėdamas prie vėjo malūno ant skardžio, pasižymiu miesto plane norimas aplankyti vietas ir leidžiuosi į klajonę po Mikonos. Ilgainiui vėl atsiduriu toje vietoje, iš kurios buvau neseniai išėjęs. Atrodo, kad kompasas čia būtų naudingas, nes Ariadnės su siūlu nėra. Pagaliau pasiseka. Atsiduriu prie paties pajūrio, prie vietos su ketvertu vėjo malūnų. Malūnai grūdų nebemala. Norima jos paversti viešbučiais!

Katalikų maldos namai prie malūnų

Miesto planas tikslus. Katalikų šventovė jame pažymėta, bet vis jos nerandu. Matau namuką su plačiai atidarytomis durimis, o priešais jį didoką aikštę su drobine stogine. Aikštėje ruošiami stalai pietums. Mikonos restoranai viduje neturi daug vietos, — tetelpa tik virtuvė ir keletas stalų. Daugumas svečių valgo lauke prie restorano po drobine stogine. Nejaugi katalikų maldos namai yra anas mažutis namukas su atidaromis durimis? Įeinu. Namukas yra Mikonos katalikų maldos namas.

Vidus kuklus. Prie altoriaus dega elektrinė lemputė. Be to, įrašas keletu kalbų primena, kad tabernakulyje yra Švenčiausias Sakramentas. Priebutyje ant staliuko padėta svečių knyga, kurioje vakar pasirašė 120 asmenų — lankytojų: belgai, prancūzai, vokiečiai, keletas airių ir keletas anglų. Dabar tuščia, nė gyvos dvasios.

Šis Mikonos kampas ypatingai patrauklus. Namai palei pačią jūrą. Įlankos bangos skalauja namų slenksčius, — jautiesi lyg Venecijoje. Katalikų dievnamis ir šis kampas pajūryje yra iš Venecijos respublikos laikų. Ir čia venecijiečiai turėjo savo naujasėdiją.

Pamaldose pas ortodoksus krikščionis

Klajodamas po spalvingas Mikonos gatveles, girdžiu religinę giesmę. Ji sklinda iš ortodoksų krikščionių dievnamio. Ortodoksai krikščionys turi savo šiokiadienio Mišias. Egėjo jūros salose būdinga nestatyti didingų maldos namų. Ir šis dievnamis gatvelių sankryžoje atrodo lyg Dievo užantis. Mišių dalyvių tik keletas: penketas vyrų, dešimt moterų, viena paauglė. Kunigas su ilga, žila barzda. Visi dalyvauja Mišiose giesme. Įėjęs vidun, stabteliu pašonėje prie durų. Pasirodo, kad tai moterų pusė. Viena moteris tuojau pat nurodo man vietą tarp vyrų. Giedojimui vadovauja kunigas ir moteris. Kita moteris atlieka diakono pareigas šiapus ikonostasis — pertvaros tarp altoriaus ir pamaldų dalyvių. Graikai krikščionys meldžiasi giedodami, *garsiai* giedodami.

Turistai iš Afrikos ir arabų kraštų

Įdienojus gatvė palei uostą prisipildo turistų. Nustembu, kad tarp jų yra labai daug turistų iš Afrikos ir arabų kraštų. Reginys neįprastas. Vieni sėdi po drobe

dengtomis stoginėmis ir girkšnoja, o kiti, kaip ir aš, klajoja smalsumo vedami. Ir mano viešbutyje yra keliolika arabų iš Libano, Jordano ir Saudi Arabijos. Mikonos kioske galima gauti dienraščių ne tik iš Europos, bet ir iš Artimųjų Rytų: Beiruto, Kairo, Teherano...

Turistai iš Afrikos yra naujas reiškinys Vidužemio jūros salose. Teko matyti maldininkų iš Afrikos Jeruzalėje ir Romoje, bet turistus Kiklado salyne iš Afrikos matau pirmusyk.

Pangia Tinū (Panghia Tinou) atplaukia laiku

Pangia Tinū — Tinos salos Mergelė (Marija) turi atplaukti vidurdienį. Atplaukia laiku. Šis laivas mane nuveš į Pirėjaus uostą Graikijos pusiasalyje. Minia žmonių išlipa, kita minia įlipa. Sutinku ir amerikiečių turistų: jauną "odisėją" — studentą ir šeimą, grįžtančią iš Izraelio. "Ar nepavojinga keliauti šią vasarą po Vidužemio jūros kraštus?", klausinėjame vienas kitą. Amerikiečių tiek maža! Dalinamės įspūdžiais: teroristų baimė perdėta.

Pangia Tinū yra laivas-keltas, panašus į Kipro Palomą. Jis plaukia labai greitai. Stabtelėjame prie Tinos salos. Įlipa jaunavedžių pora su visa vestuvių palyda. Muzika ir šokiai ant denio. Vaišina vestuvių skanėstais ir vynu.

Graikijos salų gyventojai naudoja laivus, kaip žemyno gyventojai naudoja autobusus ir traukinius. Ne visi keleiviai vežasi bagažą. Tik tie, kurie toliau keliauja, tempia po keletą lagaminų.

Vos vos atsikabiname nuo Tinos krantinės, atbėga berniukas — kanadietis su kuprine. Gaila! pavėlavai ir pasilieki! Tinos sala yra į šiaurę nuo Mikonos, o Spiros į vakarus. Laivas turi grįžti — suka į pietvakarius —

Ermupoli (Ermoupoli) uostą Spiros saloje. Pangia Tinū paima dėžių dėžes vaisių ir maisto produktų. Ermupoli uoste yra milžiniška laivų statykla. Net sovietų laivas, vardu Sveita, kabo virš vandens doke.

Jūrininkų miklumas uoste stebina žiūrovą. Vos laivą sulyginus su krantine, maždaug 50 m atstume, du jų meta po sunkoką kamuolį, kuris perkelia į krantinę ploną virvutę. Krantinėje virvučių laukia kiti du jūrininkai. Griebia už virvučių ir skubiai tempia link savęs. Ūmai už virvutės pasirodo lynas, su didžiule kilpa gale. Krantinės talkininkai meta kilpas ant stulpų. Dabar jau įsiterpia laivo motorai, — lynus tempia ant rato laive. Už poros minučių laivas lygiuojasi prie krantinės su senomis padangomis apsaugota pašone.

Iš Pirėjaus uosto į Atėnus

Tik vieną kartą Žemės istorijoje įvyko "stebuklas": mažutė tauta nepilno šimtmečio būvyje pasiekė dvasios viršūnę moksle, mene, filosofijoje, politinėje teorijoje bei praktikoje ir kūno kultūroje. To "stebuklo" vardas yra Atėnai. Pangia Tinū mane eikliai neša per Egėjo jūrą į Atėnų uostą — Pirėjų. Atėnuose jau būta daug sykių, stovėta su nuostaba vietose, kur atėniška dvasia žėri griuvėsiuose. Nors senovės Atėnai yra nūdien griuvėsiuose, Atėnų vardas nepaliaujamai prašneka savo idealų ir siekių patrauklumu.

Apaštalas Paulius Atėnuose

Apaštalas Paulius atkeliavo į Atėnus iš Makedonijos — šiaurinės Graikijos (žr. Apd 17,1-21). Jis nebuvo barbaras, — gerai pažinojo Atėnų įnašą. Jis rašė krikščionims Filipuose: "...mąstykite apie tai, kas teisinga,

garbinga, teisu, tyra, mylėtina, giriama, — apie visa, kas dorybinga ir šlovinga" (Fil 4,8-9).

Atvykstu į Atėnus iš pietų — Kiklado salyno. Suniono (Sounion) iškyšulys su Poseidono šventyklos kolonomis, auksinėje saulėlydžio šviesoje, sukelia jausmą "Kalós, kalós" ("Gražu, gražu..."). Graikai keleiviai būriuojasi ant viršutinio denio žemyno pusėje. Sambrėškio skara ima dengti Atiką. Kaimuose ir miesteliuose sužiba švieselės.

Į Pirėjaus uostą įplaukiame jau iš tamsios nakties. Daug taksių ir autobusų prie krantinės. Džiaugiuosi galėsiąs greitai būti Atėnuose. Bet...! Taksiai jau iškviesti, o autobusai skirti grupėms. Man beliko vienas kelias — ieškoti metro stotelės. Sunkiomis kojomis, teiraudamasis gatvės einančios palei metro stotelę, velkuosi Atėnų linkui...

.....

Atėnuose šį kartą pasimėgauju tik keletą dienų. Skubu skristi į Romą, o iš ten į Maltą-salą, prie kurios Apaštalas Paulius pergyveno laivo sudužimą audros metu (Apd 27, 27-44).

Istorija ir Dievas

Krikščionybės šerdis yra tikėjimas Dievu, kuris sukūrė žmogų bei Visatą ir įsijungė į žmogaus istoriją — buitį ir likimą per savo Kristų, Jėzų Nazarietį. Krikščionybė gimė Jeruzalėje, išmoko kalbėti ir rašyti Atėnų kalba, brendo po Romos imperijos teisėtvarka. Istorinė praeitis yra ir asmens, ir tautos stuburkaulis. Kelionėje po Kiprą, Kretą ir Egėjo jūros salas susidūriu su padavimų ir legendų jėga. Padavimai ir legendos perduoda liaudies istorinę savimonę. Jie liudija, kad žmones suburia ne nuogi įvykiai, bet jų reiklioji prasmė. Graikų savimonės kūrėjai

— miniečiai, mikeniečiai, kikladiečiai, dorėnai — atpažįstami ir graikų savimonės sintezėje, kuri buvo taip šauniai išreikšta Periklio Atėnuose V a. prieš Kristų.

Apie Atėnus ir aplamai apie Apaštalo Pauliaus laikų Atėnus bus išsamiau sekančiame tome. O dabar keliauju dar į vieną salą — Maltą.

Į Romą lėktuvu — visą dieną

Kelionė iš Romos į Atėnus lėktuvu trumpa: viena valanda su minutėmis. Kelionė iš Atėnų į Romą — kaip girdžiu Atėnų aerouoste, — nežinia kiek truks. Streikas! Olympic Airlines streikuoja.

Aerouosto tarnautojai nestreikuoja. Paslaugūs: informuoja, padeda pakeisti skrydžius, o nesant galimybės, pataria kantriai laukti. Streikas turėtų užsibaigti popiet.

— Kurią valandą?

— Kai tik lėktuvų įgulos atvyks!

— ?!

Po šešeto valandų laukimo praneša, kad mano skrydis — Olympic Airlines 239 — pakils 15:45 val. Pranešimą palydi žvaigždutė, — žiūrėk į pastabą: "Jeigu atvyks įgula".

— ?!

Skaitau knygą apie graikų klasikus — Sofoklį ir Euripidą. Abu įžiūri žmogaus gyvenime Anankę — būtinumą ir ribotumą. Sofoklio būta perdėm idealisto, — jam rūpėjo sudraminti idealą: "Koks turi būti žmogus?". Tuo tarpu Euripido būta daugiau realisto, — jam būdinga parodyti: "Koks iš tikrųjų yra žmogus?".

Domiuosi ir Tukididu, Tukidido *Peleponeso karų* aprašymu. Jis konstatuoja, kad Atėnai ir Sparta kariavo vedami trijų veiksnių: savinaudos, baimės, besaikio prestižo gynimo.

Vėl pranešimas. Skrydis OA 239 bus vidaus skrydis. Jis turės nutūpti Korfu — Kerkyros saloje. Pasienio formalumai bus atliekami ten. Keleivius perveda į vidaus skrydžių laukiamąjį. Čia streiko nėra. Pasirodo, kad streikuoja tik tarptautinių skrydžių įgulos Atėnų aerouoste. Korfu — Kerkyros aerouostas nestreikuoja.

Atėnus paliekame lietaus gūsio lydimi. Kylame į saulėlydį. Už 40 minučių mus išlaipina Kerkyroje pasienio formalumams: iš lėktuvo į pasų kontrolės būdeles ir vėl į lėktuvą. Lietuviškąją Šv. Kazimiero kolegiją pasiekiu nakčiai įpusėjus.

MALTA:

"IŠSIGELBĖJĘ SUŽINOJOME, KAD SALA VADINASI MALTA" (Apd 28, 1)

Vaizdai iš Šv. Pauliaus įlankos.
"Išsigelbėję sužinojome, kad sala vadinasi Melitė" (Apd 28,1)

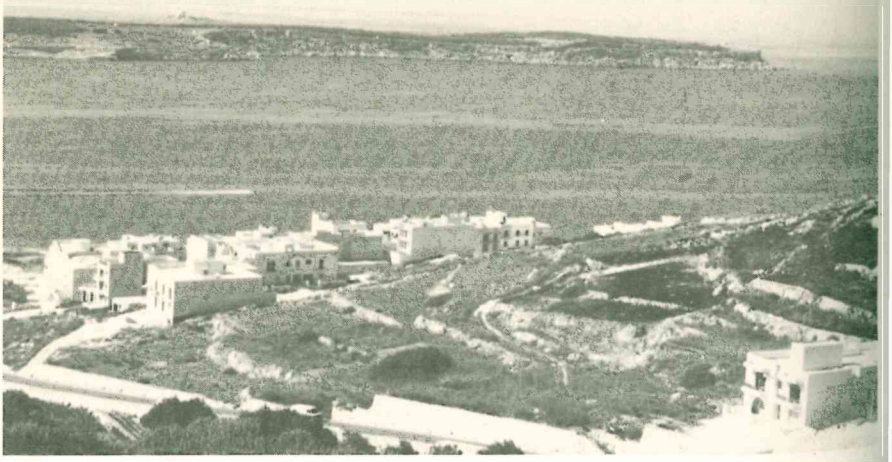

Apaštalų darbų knyga aprašo Apaštalo Pauliaus atvykimą į Maltos salą po dviejų savaičių nuožmios audros Vidužemio jūroje ir laivo sudužimo:

> *Rytui išaušus, jūreiviai negalėjo pažinti žemės, tiktai pastebėjo nedidelę įlanką lėkštais krantais, į kurią, jei bus įmanoma, jie nutarė pasukti laivą. Nupjovė inkarus, paliko juos jūroje, atleido vairo diržus ir, iškėlę prieš vėją priekinę būrę, leidosi į krantą. Atsidūrę ant seklumos [vietos kur susitinka dvi jūros], jie užšokdino ant jos laivą. Priekis liko tvirtai įsmigęs, o paskuigalis ėmė irti nuo smarkios mūšos. Tuo metu kareiviai sumanė iššudyti kalinius, kad kuris išplaukęs nepaspruktų. Bet šimtininkas, gelbėdamas Paulių, sutrukdė jų sumanymą. Jis įsakė, kad mokantys plaukti pirmi šoktų į jūrą ir plauktų į krantą, o kiti taip padarytų kas ant lentų, kas ant laivo nuolaužų. Šitaip visi išsigelbėjo ir pasiekė žemę* (Apd 27,39-44).

Išsigelbėję iš sudužusio laivo, sužinojo, kad sala vadinasi Melitė — Malta.

Iš Romos į Maltą lėktuvu

Kelionėn į Maltą įsijungia kun. Vladas Delinikaitis. Mudu į Fiumičino aerouostą pavėžino paslaugusis Šv. Kazimiero kolegijos rektorius prel. Algimantas Bartkus. Jaučiuosi smagiai po ilgų vienišos kelionės savaičių rytinėje Vidužemio jūros dalyje. Prelatui Bartkui tenka daug keliauti lėktuvais. Pan Am klubas aerouoste jam lyg savi namai. Mums patogiai šnekučiuojant klubo svetainėje, patarnautoja sutvarko visus skrydžio formalumus.

Air Malta 140 yra skrydis į Luqa aerouostą prie Valletta. Ūmai mus įspėja, kad skrydis yra paankstintas visu valandos ketvirčiu. Turime susimesti. Skridimas trunka 1 val. 20 minučių. Kun. Vladas D. sėdi prie lango. Šiandien jis yra mano akys.

— Leidžiamės tiesiai į jūrą! — girdžiu.

— !!!???

— Jau matau salą! prideda po valandėlės, lyg norėdamas mane padrąsinti, su kreivu šypsniu.

Malta yra mažutė Vidužemio jūros valstybė. Trys salos — Malta, Gozo, Komino (Comino) ir dvi bevardės uolos yra Maltos teritorija. Maltos valstybė yra tarp Sicilijos ir Libijos.

Malta yra didžiausia iš trijų salų: 246 kvadratinių km. Gozo turi 67 kv km, Komino — 2.6 kv km, uolos gi neturi vietos net ožkoms laipioti. Gyventojų — maždaug 350.000. Maža, bet laisva respublika.

Luqa aerouosto nusileidimo ir pakilimo takai bemaž per visą salą. Maltos sala yra 27 km ilgio ir 16 pločio. Formalumai aerouoste atliekami greitai. Už pusvalandžio jau esame Osborne viešbutyje Valletta mieste — Maltos sostinėje.

Ką lankysime?

Turime trejetą dienų Maltos lankymui. Turistinių paslaugų biuras mudviem neparankus. Mat paslaugos skiriamos daugiausia atostogautojams. Suranda vietą viešbučiuose, parūpina susisiekimo priemones keliauti į paplūdimius, užsako stalą restorane. Užsisakome tik vieną iškylą — kelionę į folkloristinę vakaronę Mqabba parapijoje.

Viešbučio tarnautojas pataria naudotis vietos autobusais. Jų daug ir keliauti labai pigu.

Šiuolaikinė Malta ir du žydai

Maltos respublikos salos neturi nei upių, nei ežerų, nei žaliavų. Net medžių nėra daug! Tik vynuogynų gausu. Tačiau, būdama bemaž Vidužemio jūros centre, Maltos respublika turi milžinišką strateginę reikšmę.

Maltą amžių būvyje valdė finikiečiai, graikai, kartaginiečiai, romėnai ir arabai (saracėnai!). Sicilijos normanai užėmė Maltą XI a. pabaigoje, o 1530 m. habsburgas Karolis V Maltą padovanojo Maltos riteriams. Turkai bandė ją užkariauti 1565 m., bet Maltos riteriai pajėgė čia išsilaikyti iki 1798 m. Tada Napoleonas Bonaparte padarė Maltą savo tramplynu į Šiaurinę Afriką. O už poros metų (1800) britai išvijo prancūzus ir valdė Maltą iki 1964 m.

Šiuolaikinė Malta labai gerbia du žydus: Apaštalą Paulių ir Karolį Marksą. Malta yra nuoširdžiai katalikiška. Kasmet vasario 10-ąją maltiečiai švenčia Apaštalo Pauliaus "Laivo sudužimo" šventę. Šventimui būdinga Apvaizdos tema. Tą dieną maltiečiai meldžiasi:

> *O Dieve, Tu savo nuostabia Apvaizda teikeisi pasiųsti pas mus šv. Paulių iš sudužusio laivo kaip tikėjimo šauklį...*

Anot maltiečių, Apaštalas Paulius gali didžiuotis: "Aš buvau tas, kuris pagimdžiau jus Kristuje Jėzuje, kai paskelbiau jums Gerąją Naujieną..."

Nūdien kitas žydas — Karolis Marksas, Vakarų ir Rytų varžybų dėka atkeliavęs į Maltą, skelbia skirtingą išganymą, — išganymą tik šiame pasaulyje ir be Dievo. Valdančioji partija dabar Maltos respublikoje vietoje religijos skelbia revoliuciją. Religija laikoma liaudies opiumu. Apaštalas Paulius, sako maltietis, "atkeliavo į Maltą per nelaimę, o Marksas per apgaulę, dangstydamasis slapyvardžiais ir žadėdamas aukso kalnus ir rojų, o iš tikrųjų statydamas kad ir mažoje saloje savo gulago archipelagą". Maltiečiai proletariato diktatūrą vadina "skaistykla" prieš sukuriant beklasę visuomenę būsimajame rojuje.

Apaštalo Pauliaus pėdsakai Maltoje

Šešeto kilometrų nuotolyje nuo Valletta yra Rabat-Mdina miestelis, romėnų Maltos sostinė. Važiuojame į tą sostinę autobusu. Norisi iš arčiau susipažinti su žmonių gyvenimu. Matyti laukai su kviečiais, miežiais, bulvių ir daržovių lysvėmis. Vynuogynai vyrauja. Autobusas senas, bet šviežiai dažytas. Be durų. Viduje švaru. Vairuotojas ir konduktorius — vienas ir tas pats. Tik pakeliui įlipa kitas konduktorius bilietų patikrinti. Abu paslaugūs ir mudviem, ir vietiniams keleiviams.

Rabat-Mdina miestelyje yra šventovė su Apaštalo Pauliaus pėdsakais. Maltos salos valdytojas Publijus, rašo *Apaštalų darbai*, priglaudė laivo nelaimės ištiktus keleivius net trejetui mėnesių (žr. Apd 28,7.11). Po šventove yra saugoma Apaštalo Pauliaus gyvenvietė. Dabar ji — marmuru išpuošta koplytėlė.

Pati šventovė labai puošni. Tarp statulų vyrauja

Apaštalas Paulius. Prieš pačią šventovę stovi įdomus paminklas, — storas keliašonis stulpas su gyvate ant stogelio ir įrašais apie Apaštalą Paulių įvairiomis kalbomis.

Apaštalų darbai maltiečius vadina "barbarais", o lietuviškas vertimas juos pavadina "vietos gyventojais" (Apd 28,2). Romėnai buvo įpratę vadinti barbarais žmones, kurie nekalbėjo nei graikiškai, nei lotyniškai. Nūdien Maltoje girdimos dvi kalbos: anglų ir maltiečių. Maltiečių kalba turi semitinį pagrindą, bet šimtmečių būvyje buvo sąlygota daugelio kitų kalbų — lotynų, italų, prancūzų, anglų...

Už aikštės priešais šventovę yra Šv. Agotos ir Šv. Pauliaus katakombos. Su Apaštalu jos neturi nieko bendro, nes yra iš vėlyvesniųjų amžių — IV a. po Kristaus. Katakombų aplankyti nespėjame — pavėlavome penketą minučių! Maltiečių katakombos skiriasi nuo Romos katakombų savo "stalais". Jie vadinami "agapės" — meilės vardu ir yra išskobti iš uolų. Agapės stalai tarnavo atsisveikinimo vakarienei su mirusiu šeimos nariu ar bičiuliu.

Rabat ir Mdina kadaise buvo du miestai, dabar jie yra suaugę į vieną: Rabat-Mdina. Mdina buvo senoji Maltos sostinė. Nūdien ji tebedominuoja salos panoramą savo viduramžiška išvaizda. Įprasta Mdina vadinti "Tyliuoju miestu", nes jo gatvelėse viešpatauja tyla, nors ir daug žmonių jame gyvena.

Mdina turi iškilią katedrą iš XI a. — normanų valdymo laikotarpio. Sakoma, kad ji buvo pastatyta toje vietoje, kurioje gyveno valdytojas Publijus, Pauliaus pašventintas pirmuoju Maltos vyskupu.

Valletta — šiuolaikinė Maltos sostinė

Smagu turėti kelionės bendrą, kuris yra ir žiningas, ir pastabus. Kun. Vladas D. buvo įsidėmėjęs autobusą "80" aikštėje prie Vallettos. Dabar, pamatęs šį numerį, siūlo

nelaukti autobuso, kuriuo buvome atvažiavę, bet grįžti į Vallettą "80-uoju". Juk visi jie į tą pačią aikštę važiuoja!

Valletta nuo Osborne viešbučio stogo vasaros sambrėškyje įdomi. Pastatyta ant iškyšulio. Pastatai iš kalkakmenio rikiuote surikiuoti palei siauras gatves bei gatveles, kurios eina išilgai ir skersai iškyšulio, o kitas iškyšulys — Sliema, lyg jaunaties mėnulis sudaro saugią užuovėją uostui. Uostas — šaunus. Jame laivų statykla, sovietų karo laivai, turistinės jachtos. Namai daugumoje su balkonėliais — iš lauko prie sienos prisegtais kambarėliais, iš kurių galima stebėti, kas vyksta žemai gatvėje. Namai neaukšti. Mūsiškis viešbutis turi šešetą aukštų, aukštesnių už jį nesimato. Gausu bokštų ir kupolų, bet dažniausiai jie be kryžių.

Valetta yra jaunas miestas, pastatytas po 1565 m. turkų apgulos. Naujasis miestas buvo pavadintas Maltos riterių Didžiojo magistro Jean de la Vallette vardu — La Valletta.

Svečiuojamės Damasko Madonos šventovėje

Valletta gatvės atspindi ilgą anglų valdymo laikotarpį. Gatvių ženklai, krautuvių iškabos, didžiulė anglikonų katedra šv. Pauliaus vardu — angliški. Tik namų architektūra savita: čia daugiau panašumo su Šiaurine Afrika, pietų Europa, Sicilija. Krinta į akis šiuolaikinis Maltos pomėgis sekti Marksą ir kurti klasių kovą, siekiant beklasės visuomenės. Nauji gatvių pavadinimai, paviljonai draugystei tarp Maltos ir Sovietų Sąjungos puoselėti, sovietų jūrininkai gatvėse ir krautuvėse. Ir Libija, atrodo, laisvai jaučiasi Maltoje. Jos kultūros namai dominuoja šauniausioje Valletta aikštėje priešais Didžiojo magistro rūmus.

Valletta yra labai turtinga. Didžiojo magistro rūmai

turi šaunią paveikslų galeriją su baldais, kurie papuoštų net turtingiausių karalių rūmus. O Šv. Jono katedra, kadaise Maltos riterių Ordino maldos namai, šalia esantis muziejus ir riterių kapinės, istoriniu ir meniniu požiūriu yra iškilus Maltos paminklas. Šventovės sienos ir grindys su įrašytų Ordino riterių mozaika, aukso ir sidabro puošmenos, gobelenai... Šalutinėje koplyčioje kabo Caravaggio meno šedevras "Šv. Jono nukankinimas".

Išvažiuojant į Maltą, prel. S. Žilys man davė keletą adresų Valletta mieste. Vienas jų: Kun. Vito Borgia, Graikų katalikų šventovė "Damasko Madona", 132a Archbishop's g-vė. Kun. Vladas D., neieškodamas, pastebi Damasko Madonos šventovę ir primena, kad čia turime "ryšį". Šventovės durys atidaros. Viduje kunigas tvarko altorių.

— Norėtume sutikti kunigą Vito Borgia, — kreipiamės.

— Tai aš! — atsako, tiesdamas ranką.

Kun. Vito Borgia yra albanas, bet tarnauja katalikams Maltoje. Jo aptarnaujami žmonės yra graikų kilmės katalikai, senų laikų bėgliai iš musulmonų Sirijos. Svetingas. Net nepajuntame, kad jau įsivedė į savo kuklų butuką. Pakvimpa šviežiai verdamas kapučinas — cappuccino kava. Šeimininkas — knygos žmogus. Turi įdomią svečių knygą. Paprašo ir mudu pasirašyti. Prieš pasirašant, reikia įrašyti vieną sakinį iš Naujojo Testamento. Sako, kunigaudamas Valletta mieste, jau pasiekiau *Apaštalų darbus*. Iš tikrųjų, du stori tomai talpina jo svečius. Mudviejų nustebimui, mums tenka Apd 27-ojo skyriaus 8-oji ir 9-oji eilutės. Kun. Vladas D. įrašo lietuviškai: "Vargingai jį aplenkę, t.y. Salmonės [Kretoje] iškyšulį, atvykome į vietovę, kuri vadinasi Kali Limenes [Dailioji prieplauka], netoli Lasėjos miesto" (Apd 27,8). Man tenka pasitenkinti graikišku tekstu: "Prabėgo daug laiko, ir laivyba tapo

pavojinga, nes jau buvo pasibaigęs rudens pasninkas [Yom Kippur — Atsiteisimo dienos]" (Apd 27,9). Įrašytos eilutės į svečių knygą turi ryšį su Apaštalo Pauliaus kelionės pradžia į Maltą!

Kunigas Borgia, tik sužinojęs apie mudviejų viešnagės tikslą Maltoje, tuojau pat pasiūlo paslaugą nuvežti savo Volkswagenu į vietą — Saint Paul's Bay (Šv. Pauliaus įlanką), kur kaip spėjama, sudužo Apaštalo laivas. Sutariame popietę praleisti kartu su Damasko šventovės klebonu.

Maltoje reikia ir paalkti

Pietų metu maltiečiai tik užkanda. Sunku rasti valgyklą, kurioje galėtumei prisėsti prie stalo ir pavalgyti pietus. O mudviem įprasta pietus valgyti. Beje, ir pusryčiams maltiečiai pasitenkina kava ir duona su sviestu bei uogiene. Osborne viešbutis, kaip ir daugumas viešbučių Vidužemio jūros kraštuose, yra "B&B" — "Bed and Breakfast" (Lova ir pusryčiai) — viešbutis. Pusryčiai maltietiški. Žinoma, galima užsisakyti ir kiaušinių su lašinukais. Tačiau šį rytą to nepadarėme. Mat viešbučio valgykloje buvo keliolika svečių iš Rytų Europos. Labai galima, kad jie buvo jūrininkai, pirmusyk patekę į Maltą. Maltietiški pusryčiai jiems buvo per silpni, — jie pradėjo reikalauti įvairiomis kalbomis "kumpio ir lašinukų su kiaušiniais". Padavėjai jiems kantriai aiškino angliškai, kad tai "ekstra" ir reikia už tai mokėti. Vieni kitų nesuprasdami, jie ilgokai ginčijosi. Taip mudviem ir nebeliko laiko stipresnius pusryčius užsisakyti.

Dabar, nerasdami valgyklos su stalu pietums, sustojame užkandinėje. Tenka pasitenkinti sumuštiniais ir alumi. Maltoje alus ir vanduo maždaug tiek pat kainuoja. Vanduo importuojamas iš Prancūzijos ir Italijos.

MALTOS SALYNAS
Viktorija
KOMINO SALA
GOZO SALA
Melieha įlanka
Šv. Pauliaus sala
Šv. Pauliaus įlanka
Marfa
Melieha
MALTA
VIDURŽEMIO
JŪRA
Sliema
Mosta
LA VALETA
MDINA
Rabat
Di Luqa aerouostas
Mqabba

Į La Valletta – Maltos respublikos sostinę

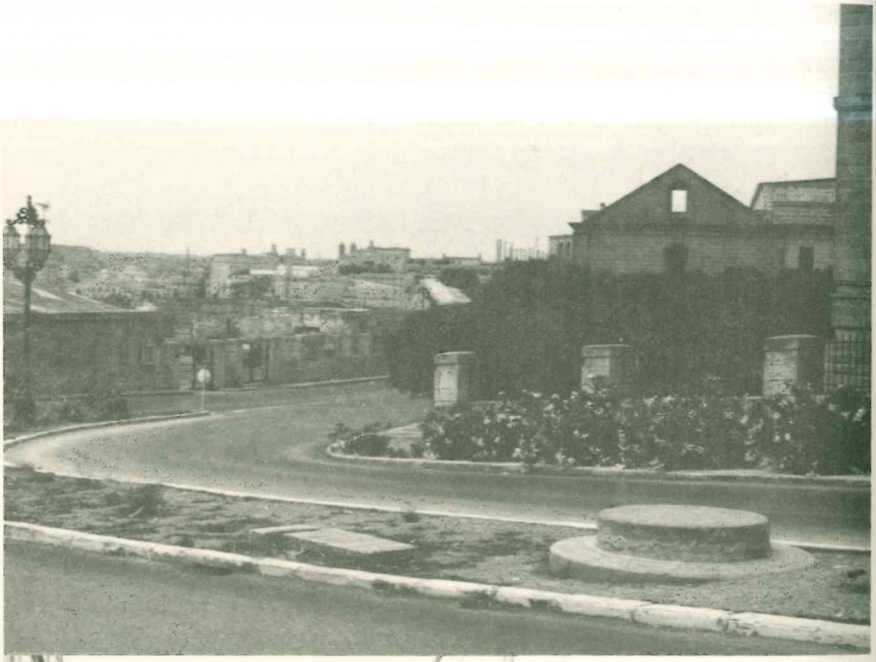

Sostinės La Valleta gatvėje

Maltos sostinė La Valletta pasižymi savita architektūra

La Valletta gatvelė

Maltos salos gamtovaizdis

Svetingas kun. V. Borgia padeda susipažinti su Apaštalo Pauliaus įlanka Maltoje

Vaizdai iš Šv. Pauliaus įlankos

"...nuo kaitros iš laužo iššoko gyvatė ir įsikirto jam į ranką... [Paulius] nupurtė šliužą į ugnį, nepatirdamas nieko blogo" (Apd 28, 3-5)

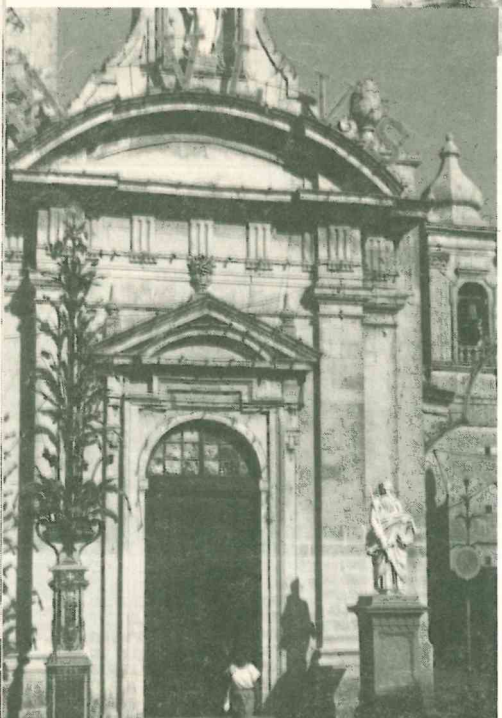

Maltos valdytojas Publijus priglaudė Apaštalą Paulių ir bičiuliškai globojo. Šventovė Apaštalo garbei Rabat-Mdina mieste, Publijaus sostinėje

Šv. Pauliaus įlanka

Mudviem pradėjus kalbėti lietuviškai Damasko Madonos šventovėje, iš trečio mažutės klebonijos aukšto pasigirsta kunigo Borgia balsas "Vengo subito!" ("Tuojau pat ateisiu!).

Turime ne tik automašiną su vairuotoju, bet ir puikų gidą. Valletta, sako, turi du uostus: Marsamxett ir Grand Harbour. Pasiekus Sliema iškyšulį, abu uostai matyti kaip ant delno. Iš čia matome ir Valletta bei jos tris priemiesčius už Grand Harbour: Vittoriosa, Cospicua, Senglea.

Vieškelis eina pačiu pajūriu į šiaurės rytus. Pajūris apsodintas vilomis, vilaitėmis ir turistiniais viešbučiais. Nuotoliai maži. Bematant pasiekiame St. Paul's Bay — Šv. Pauliaus įlanką. Stovime ant įlankos, kurią matė, "rytui išaušus", Apaštalas Paulius. Ji tebėra "nedidelė..., su lėkštais krantais" (Apd 27, 39). Čia apvaizdusis Dievas išgelbėjo audros sukiužinto laivo keleivius ir Apaštalą Paulių.

Nūdien prie įlankos spalvingas uostelis su saugia užuovėja žvejams ir vandens sporto mėgėjams. Prie šiaurinio įlankos šono yra mažutė uola — Šv. Pauliaus salelė. Šiaip jokio ženklo, kad Apaštalo čia būta. Tik vietovės vardas: Šv. Pauliaus įlanka.

Nuo Kretos į Maltą

Vos prieš keletą savaičių žiūrėjau į jūrą nuo Kali Limenes — Dailiosios prieplaukos Kretoje (Apd 27,8-12), o dabar stoviu prie "nedidelės įlankos su lėkštais krantais" (Apd 28, 39). Kun. Vladas D. su kunigu gidu domisi miesteliu. Norisi vėl grįžti prie paskutiniųjų dviejų *Apaštalų darbų* skyrių (Apd 27-28).

Laivas, kuriame Apaštalas Paulius buvo vežamas į Romą imperatoriaus teismui, buvo suradęs saugią vietą Kretos salos paunksmėje. Paulius patarė čia praleisti žiemą. Bet laivo savininkas, nesant vietos važtos apsaugai, nutarė rizikuoti — bandyti pasiekti saugesnę vietą Kretoje. Tačiau...!

Vos palikus Dailiosios prieplaukos paunksmę, nuožmus taifūnas užklupo laivą. Euro-Aquilo — Šiaurarytis yra vėjas, kurį graikų mitologija sieja su Heros sūnumi Tifonu (Typhon), — pilka, tūkstantį galvų turinčia pabaisa, — Cerbero, Hidros, Chimeros ir nuožmių vėtrų bei ugniakalnių tėvu. Su taifūnu kovoti jūroje nėra prasmės. Jūreiviai turėjo leisti laivą plaukti pavėjui. Kaudos salelės užuovėja padėjo išsaugoti gelbėjimo valtį ir sustiprinti patį laivą, suveržiant virves. Be to, buvo labai svarbu nuleisti didžiąsias bures ir pakelti tokias, kurios padėtų laivui laikytis kurso taifūno šėlime. Kitaip buvo pavojaus, kad laivas paklius ant Sirto — Libijos seklumų. Skaitau:

> *Mus baisiai vargino audra. Todėl rytojaus dieną teko išmesti į jūrą dalį krovinio. Trečią dieną jūrininkai savo rankomis išmetė kai kuriuos laivo įrengimus. Ilgą laiką, nematydami nei saulės, nei žvaigždžių, smarkios audros blaškomi, mes galiausiai praradome bet kokią viltį išsigelbėti* (Apd 27, 18-20).

Tamsa yra siaubingas žmogaus priešas. Nei saulės, nei žvaigždžių..., — taifūno blaškomi ir svaidomi jūroje! "Dievui nėra negalimų dalykų" (Lk 1, 38). Apaštalas jau buvo rašęs romiečiams: "Nematydamas jokios vilties, Abraomas patikėjo viltimi..." (Rom 4,18). Kada ir Apaštalą apima siaubas, jis sapne mato Dievo angelą,

kuris jam praneša: "Nebijok, Pauliau! Tu privalai stoti prieš cezarį. Todėl Dievas tau dovanoja tavo kelionės draugų gyvybes" (Apd 27,24). Paulius drąsina savo likimo draugus: "Tad, vyrai, drąsiau! Aš tikiu Dievą, kad taip ir įvyks, kaip man pasakyta. Mus išmes į kokią nors salą" (Apd 27,25). O jų buvo du šimtai septyniasdešimt šeši! (Apd 27,37).

Keturioliktą naktį laivas buvo blaškomas Viduržemio jūros dalyje tarp Graikijos ir Sicilijos. Ji vadinama Adrija. Apie vidurnaktį pasigirsta šauksmas: "Žemė!" Jūreiviams atrodo, kad artėjama prie sausumos. Matuojamas gylis, išmetami inkarai, nes yra pavojaus, kad laivas gali būti mūšos sutriuškintas ant pakrantės uolų.

Net stiprūs matrosai pasiduoda panikai: "... jie mėgino pabėgti iš laivo" (Apd 27,30). Tas pats pavojus vienus padaro didvyriais, o kitus bailiais. Apaštalas Paulius įspėja kapitoną Julijų: "Jeigu šitie nepasiliks laive, jūs neišsigelbėsite" (Apd 27,31). Jis nepakenčia žmogaus savanaudiškumo, — Apaštalui visuomet rūpėjo kitų gerovė. Kapitonas Julijus įsako nukapoti gelbėjimo valties virves. Tokiu būdu matrosai buvo priversti sutelkti jėgas visų gerovei.

Jūreivių jėgos buvo išsekusios. Tiek dienų be miego, ir be valgio. Apaštalas ragina juos valgyti, nes to "reikia jūsų išsigelbėjimui" (Apd 27,34). Dievui nėra negalimų dalykų, jeigu žmogus yra imlus. Apaštalas pažada, kad nė vienas nežus, jeigu visi atliks savo užduotį. Reikia būti stipriems užduočiai, kuri laukia, pasistiprinus valgiu. Žodžiu paragina, o pavyzdys patraukia! Pats Apaštalas valgo ir kitus valgydina. Pirmukart visi pralinksmėja. Rytui išaušus, per pilkus lietaus debesis jie mato įlanką su uolėtais šonais ir tolumoje lėkštus krantus. Uolėti šonai bus buvę Šv. Pauliaus salelė, o lėkšti krantai — vieta, kurioje dabar stoviu ir skaitau *Apaštalų darbų* pasakojimą.

Visi išsigelbsti

Atsidūręs ant seklumos, laivas sukiužo. Liko viena išeitis: plaukti į krantą. Apaštalui Pauliui ir kitiems kaliniams gresia mirtis. Mat kareiviai turėjo pareigą iššudyti kalinius, kad kuris išplaukęs nepaspruktų. Tarp kalinių, be abejo, buvo plėšikų ir žmogžudžių. Kapitonas dėl jų nebūtų ašarų liejęs. Bet jis gerbė Apaštalą Paulių. Pagarba kaliniui nugalėjo kareivio pareigos jausmą. Kapitonas įsako nuimti nuo kalinių grandines ir liepia gelbėtis. Sunku įsivaizduoti tą sceną: 276 žmonės, "kas ant lentų, kas ant laivo nuolaižų", — išbadėję, sušalę, nuvargę, — išsigelbsti ir pasiekia krantą.

Maltiečiai buvo draugiški

Laivo sudužimas ir neįprastas keleivių išsigelbėjimas neliko nepastebėtas. Žmonės skubėjo iš visų pusių, atnešdami duonos, šilto valgio, vaisių. Atrodo, kad nei vieni, nei kiti negalėjo susikalbėti. Tik jūreiviai iš Finikijos galėjo atpažinti punų kalbos garsus.

Laužas iš surinktų žabarų padėjo bent šiek tiek sušilti. Nuo kaitros iš laužo iššokusi nuodinga gyvatė pakibo ant Apaštalo rankos. Prietaringi Maltos gyventojai su pasibaisėjimu šnibždėjosi tarp savęs: šis žmogus yra tikriausiai blogas, nes jį persekioja Nemezidė net po išsigelbėjimo iš taifūno jūroje. Apaštalas ramiai nupurtė gyvatę į laužą. Žmonės apmirę laukė, kada Paulius pargrius negyvas. Pamatę, kad Pauliui nieko blogo neatsitiko, jie šnabždomis vienas kitam sakė, kad šis žmogus yra dievas. Prietaringumas virto garbinimu. Beje, maltiečiai ir nūdien tiki, kad Apaštalo Pauliaus maldos dėka Maltos sala buvo apvalyta nuo nuodingų šliužų, panašiai kaip airiai galvoja apie Šv. Patricijų ir Airiją.

Apaštalas Paulius susitinka su Publijumi

Palei lėkštą įlankos krantą kadaise būta Publijaus, Maltos valdytojo, valdų. Nūdien tik miestelis, vieškelis ir vynuogynai. Publijaus valdų ženklo net kunigas Vladas D. nesuranda...

Romos pareigūnas, valdytojas Publijus, rūpinasi sudužusio laivo aukomis. Trejetą dienų jie buvo Publijaus globoje. Po to jiems buvo surasta užuovėja žiemai Maltoje praleisti. Apaštalas Paulius tapo Maltos apaštalu, o Publijus — pirmuoju Maltos vyskupu.

Laivas su Dvynių ženklu

Stebina, kad laivas, atplukdęs Apaštalą Paulių į Maltą, neturi vardo — vardu neminimas. Tačiau kitas laivas, irgi iš Aleksandrijos, kuris žiemojo Maltoje, — šiuolaikiniame nuosėdomis užpiltame Marsa uoste, — turi Dvynių — dievų Dioskurų Kastoro ir Polukso, jūreivių globėjų, vardą. Neptūnas, graikų Poseidonas, pasak mitologijos, buvo davęs Dvyniams galią valdyti vėją ir bangas. *Apaštalų darbai* šį laivą mini vardu, bet aną sudužusį palieka be vardo. Dvynių laivas nuveš Apaštalą į Puteolus Italijoje.

Tarp maltiečių

Volkswagenas — mūsų stebuklingas kilimas. Šiuo vežimu skriste skrendame po Maltos salą. Kunigas Borgia nuveža ne tik į tas vietas, susijusias su Apaštalo viešnage, bet parodo ir maltiečių gyvenimą.

Melieha — miestelis su Marijos šventove ir panoraminiu bemaž visos salos vaizdu. Šeštadienio popietė suveda maltiečius į maldos namus. Prieš Mišias

žmonės kartu kalba rožinį. Vadovauja ne kunigas, bet patys tikintieji. Jaunimas meldžiasi kartu su tėvais, seneliais, kaimynais. Melieha įlanka turi ištaigingų viešbučių turistams. Čia pat keltas į Gozo prieplauką. Popietės rūkuose dunkso Gozo ir Komino salos. Keltas veža ir žmones, ir automašinas.

Grįždami į Valletta, sustojame Mosta miestelyje pasižiūrėti 1942 m. vokiečių numestos bombos. Ji įdomi: nukrito į šventovę per kupolą, bet nesprogo. Tuo metu šventovėje meldęsi 300 žmonių. Jie išliko gyvi. Ir dabar daugiau negu 300 žmonių šioje šventovėje kalba rožinį.

Paslaugusis kunigas Borgia dar užveža į Mdina, romėnų valdytojo Publijaus sostinę. Nūdien joje dar gyvena apie 800 gyventojų. Valletta yra šiuolaikinis Maltos didmiestis. Mdina dvelkia paslaptimi ir tyla. Sambrėškio šviesoje spėjame užeiti į Šventųjų Apaštalų Petro ir Pauliaus katedrą. Kadaise čia būta Publijaus namo.

Vakaronė Mqabba parapijos šventėje

Osborne viešbutį pasiekiame jau sutemus. O dar prieš akis folkloristinė parapijos šventė Mqabba miestelyje. Mus nuveža turistinių paslaugų įstaigos autobusas. Žmonių spūstis. Turbūt dalyvauja bent trečdalis Maltos salos gyventojų. Parapija švenčia 300-ąjį savo dievnamio jubiliejų. Švenčiama valgymu, šokiais ir fejerverkais. Šį vakarą tik vakaronė. Pati šventė rytoj. Vakaronė nepadeda įsijausti i maltiečių tautinę sielą. Laisvai judėti neįmanoma dėl spūsties, klausytis sunku dėl triukšmo, o stebėti šokius reikia labai ilgo kaklo. Žmonės laukia fejerverkų, dėl jų nemiega iki pirmųjų gaidžių.

.....

Išvyka į Maltą baigiasi kitą rytą skrydžiu į Italiją. Vasara Vidužemio jūros salose, ieškant Apaštalo Pau-

liaus pėdsakų. Air Malta 141 skrydis patogus. Man menasi Apaštalo priverstinis pasididžiavimas savo darbais, vargais ir apreiškimais laiške *Korintiečiams*:

> *Bet jei kas drįsta kuo didžiuotis, — tai sakau iš kvailumo, — drįstu ir aš. ... Aš daug... įdėjau triūso. Kur kas daugiau kalėjau. Esu gavęs nepalyginti daugiau rykščių ir daugel kartų buvęs mirties pavojuje. Nuo žydų gavau penkis kartus po keturiasdešimt be vieno kirčio. Tris kartus gavau lazdų, vienąkart buvau apsvaidytas akmenimis. Tris kartus pergyvenau laivo sudužimą, ištisą parą plūduriavau atviroje jūroje. Dažnai būdavau kelionėse, upių pavojuose, pavojuose nuo plėšikų, pavojuose nuo savo tautiečių, pavojuose nuo pagonių, miesto pavojuose, dykumos pavojuose, jūros pavojuose, pavojuose nuo brolių. Man teko daug triūsti ir vargti, dažnai budėti naktimis, badauti ir trokšti, dažnai pasninkauti, dažnai kęsti šaltį ir nuogumą. Be kita ko, kasdien esu žmonių apgultas, rūpinuosi visomis bendrijomis. Jei kas silpsta, ar aš nesilpstu? Jei kas piktinasi, ar aš nedegu apmaudu?!*
>
> (2 Kor 11,21-29).

> *Nenorime jums iš naujo prisistatinėti, bet duodame progą pasigirti mumis, kad turėtumėte, ką sakyti žmonėms, besigiriantiems savo išore, ne širdimi. Jei mes persistengiame — tai Dievui; jei esame nuosaikūs — tai dėl jūsų. Kristaus meilė valdo mus, įsitikinusius, kad ji vienas mirė už visus, kad gyvieji nebe sau gyventų, bet tam, kuris už juos numirė ir buvo prikeltas.*

...

Taigi, kas yra Kristuje, tas yra naujas kūrinys. Kas buvo sena — praėjo, štai atsirado nauja... Jūk tai Dievas sutaikino su savimi pasaulį..., ir patikėjo mums sutaikinimo žinią. Taigi Kristaus vietoje einame pasiuntinių pareigas, tarsi pats Dievas ragintų per mus. Kristaus vardu maldaujame: "Susitaikinkite su Dievu!"

(2 Kor 5,12-20).

NAUDOTŲ ŠVENTRAŠČIO CITATŲ SĄRAŠAS

Apreiškimas Jonui: Apr
13,18 137
17,1-7 138

Pradžios knyga: Pr
1,31 118
2,24 136
28,1-19 28

Psalmynas: Ps
63, 7c 354
103/104,1-3.13-15 389

Patarlių knyga: Pat
4,23 313
8-9 263

Evangelija pagal Matą: Mt
5,8 314
7,12 113
7,16-20 314

Evangelija pagal Morkų: Mk
2,28 176
7, 14-15 313

Evangelija pagal Luką: Lk
1,38 446
3 108
3,2 108
4,1-2 108
9,51 108

Evangelija pagal Joną: Jn
1,51 28

Apaštalų darbai: Apd
2,5-12 18
2,6.11-12 218
9 17, 90
9,15 17
11,26 215
13,1-2 217
13,4-12 271
13,4-13 227
13,5 223
13,6-12 272
13,7 276
13,8 277
13,9 278
13,9-10 277
13,11b 277
13,46 105
15,36-39 278
16,37 38
17,1-21 425
17,22-31 47
18,12 106
20,4 116
22,3 45
22,22-29 38
23,11 105
25,5.16 104
27 355
27-28 445
27,7 395
27,7-9 311
27,7-16 307-308
27,8 437
27,8-9 437
27,8-12 445
27,9 438

27,10 355
27,13-20 141
27,14 355
27,18-20 446
27,24 447
27,25 447
27,30 447
27,31 447
27,34 447
27,37 447
27,39 445
27,39-44 431
28 108
28,2 435
28,3-5 444
28,5 79
28,7.11 434
28,15 77, 80
28,16 71, 90
28,17 105
28,20 106
28,21 106
25,22 43
28,22 106, 107
28,23 107
28,24 107
28,26-27 108
28,28 108
28,30 130
28,31 108, 177
28,34 104

Laiškas romiečiams: Rom
1,8 109
1,20 50
1,21 47
3,23 56
4,18 446
7,24 124
9,1 177
12,9-1 113
13,7-8 111
13,10 111
15,22-29 105
16,2 177
16,10-11 111
16,14 109
16,15 109

1 laiškas korintiečiams: 1 Kor
1,23 107
1,23-24 177
1,24 56, 354
1,26-28 53
7,29-32 125
7,39 177
9,19-23 175
13,7 258
13,1-8.13 176
15,8 17
15,58 177
16,19 177

2 laiškas korintiečiams: 2 Kor
2,12-13 315
2,23 310
5,12-20 452
5,14 81
5,17 177
5,17-19 35
5,19 38
5,20 90
7,5-6 315
7,6ss. 310
7,6.13s. 310
8,6.16.23 310
8,16-18 315
11,8-9 104
11,21-29 451
11,23-27 124

11,25 174
12,7-9 174

Laiškas galatams: Gal
2,1 310
2,1-3 315
2,11-14 17-18
3,26-28 129
4,13 174
5,1 124
5,2 311

Laiškas efeziečiams: Ef
1,3-6 133
1,7 134
1,7-12 133
1,10 130, 134
1,13-14 133
1,23 115, 135
2,13 134
3,9-10 132
3,15-16 132
5,2 132
5,3 132
5,16 114
5,31 136
5,32 136
6,13 137
6,21 116

Laiškas kolosiečiams: Kol
1,1 116
1,7-8 116
1,15 118
1,15,19-20 118
1,15-20 118
1,19 118
1,20 119
1,24 119
2,8 117
2,15 116
3,23 120
4,5-6 115
4,7 116
4,7-9 120
4,9 116
4,10 116
4,12 116
4,12-13 116
4,13 120
4,14 116
4,18 120

Laiškas filipiečiams: Fil
1,5 104
1,21 169
2,19 177
3,1 177
3,12 90, 175
4,1 177
4,8-9 426
4,10-18 173

1 laiškas tesalonikiečiams: 1 Tes
2,9 172

2 laiškas tesalonikiečiams: 2 Tes
3,7-8 172

1 laiškas Timotiejui: 1 Tim
4,3 313
3-6 313
5,23 313

2 laiškas Timotiejui: 2 Tim

1,8 149
1,12 149
1,16-17 149
4,9 149
4,10 150
4,11 150, 310
4,16 150
4,7 150
4,21 110

Laiškas Filemonui: Fm

10-13 116
17-21 127
18 121
22 130
23 116

Laiškas žydams: Žyd

5,8-9 37

Laiškas Titui: Tit

1,2-3 391
1,5 310
1.9.11 310
1,10 311
1,10-11 311
1,11 311
1,12 309, 312
1,12-13 304
1,13-14 313
1,15 313
1,15-16 313
1,16 314
2,1 315
2,11-14 391
3,3-5 392

VARDYNAS

Abraomas 9
Achaja 185
Achemenidai 145
Achilas 281
Adonis 207, 268, 269
  Augalijos dievas 270
Adriano mauzoliejus (žr. Castel Sant' Angelo) 30
Adrija 185, 447
Aelius 150
Afrika 42, 189, 212, 301, 423, 345
  Pietų 297, 298
  Šiaurės 37
  Šiaurinė 47, 231, 282, 306, 433, 436
Afroditė 48, 191, 207, 247, 258, 265-270, 285, 286, 335, 371
  Daugiaveidė 269
  Garbinimas 267
  Romėnai 267
  Statulos 267, 270
  Uola 266, 297
Agapė (Stalai) 435
Agapenoras 268
Agia Ekaterini 384-385
Agia Varvara 344, 345
Agii Deka 345
Agios Georgios 387
Agios Minos 384-385
Agiulfas, diakonas 167
Agora — "prekyvietė" 46, 409
Agripina 139
Aida 75
Ayia Napa 283
Airija 298, 448
Aja Fanoromeni 286
Ajaksas 58
Akras (Akko, arba Acre) 197
Akropolis 185
Akrotiri 338
  Kreta 338
  Santorini 402, 407, 409, 410,411, 413
Akvila 80, 104, 106, 109
Aleksandrija 20, 44, 51, 253
  Aleksandras Didysis 189, 44, 46, 254
Aleksandras, patriarchas 198
Alla 223
Alpės 27, 104
Albanų kalvos 80, 82
Amatus (Amathus) 232, 248, 249
Amerika 19, 329
  Amijanas Marcelinas 254-255
Amonas 32
Anapusinis (Dievas) 49
Andromeda 41
Angelų tiltas 65
Anglija (žr. Britanija) 189, 205, 209, 296, 300
Anijų šeima 87
Annia Regilla 88
Antemijus 198, 199, 203, 206
Antiochija 44, 51, 171, 198, 215, 217, 218
Antrasis pasaulinis karas 20, 146, 301
  Kapinės 340

Aparteidas 29
Apaštalas (žr. Paulius) 17, 102, 103, 104, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 116, 119, 120, 123, 130, 131, 132, 279, 447, 448, 451
Antrasis areštas 148-149, 150
ir Barnabas 227
Kapas 168
Kelionės 171-175
Kipro saloje 258
Liga 173-174
Pragyvenimas 172-174
"Visiems viskuo" 115
Apaštalų darbai 17, 71, 77, 79, 80, 90, 105, 107, 108, 109, 113, 170, 171, 175, 193, 197, 216, 219, 227, 272, 273, 276, 395, 434, 435, 437, 445, 447, 449
"Apgyvendintas pasaulis" (žr. *Oikūmenė)* 38-39
Apijaus aikštė 77, 79, 104
Apijaus gatvė (žr. Appia nuova) 19
Apijaus vieškelis (žr. Appia antica) 43-44, 72, 74, 75, 77, 80, 82, 86, 88, 89, 90, 94, 122, 151
Apokalipsė 137
Apolonas 48, 243, 256-257, 258, 259, 285, 347, 352-354, 419
Appia (žr. Apijaus vieškelis) 12
Appia antica (žr. Apijaus vieškelis) 43, 56, 72-73, 76
Appia nuova (žr. Naujoji Apijaus gatvė) 19
Apvaisinimas 349
Apvaizda 113, 140, 168, 217, 315
Arabai 14, 195, 197, 212
Arabija 197
Arabijos dykuma 37
Archeologija 87, 88, 109, 178, 230, 248, 252, 255, 279-280, 333-334, 367, 374, 399, 405, 410
Architektūra 24, 26-27, 338, 341, 436-437
Graikų 27
Romėnų 27
Ares 267, 269
Aracoeli (žr. Laiptai 23
Archelajus 68
Ardeatina 76
Ariadnė 281, 367, 368, 377, 379-380, 418, 419
Aricia (Aričia) 81
Arkadijus 169
Aristarchas 116
Aristobulas 111
Aristotelis 53, 129, 136, 286
Armenija 234
Ars amatoria 138
Artemis 270
Artimas 10
Meilė 10
Neapykanta 10
Artimieji Rytai 15, 17, 38, 39, 43-45, 46, 48, 51, 69, 177, 189, 194, 212, 235, 248, 267, 269, 275, 283, 285, 296, 297, 298, 374
Artumas 25, 115
Asilių vartai (žr. Porta delle Asine) 20, 24, 59
Asirai 254
Asirija 284
Asklepijus 79
Aswan'as 32
Aštartė 267, 270
Ateizmas 49
Atėnai 13, 17, 44, 47, 153, 182, 185, 192, 276, 291, 292, 368, 375, 378, 391, 399, 414, 418, 425, 426, 427, 428
Atgimimas

Apeiginis 51
Gamtos 51
Atlantai 393-399, 405
Atlantas 177, 399
Atlantida (žr. Atlantis) 393, 400, 409-410
Atlantis – Atlantida 398
Atpirkėjas 49, 117
Atpirkimas 118, 120, 134
Atika 381, 426
Atinijo įlanka 397, 415
Augalija 386-387
Augustas, Oktavianas 36
Augustas 40, 43, 101, 226
Pontifex maximus 138
Augustinas, šv. 330
Aurelianas, Lucijus Domicijus 20, 75, 101
Australija 292, 297
Autorystė 309-310, 311
Aventino kalva 109
Azija 18, 42, 189,107, 203, 231
Azija, Mažoji 37, 116, 120, 130, 132, 148, 172, 174, 212, 306, 309, 399

Babilonas 44, 68
Bačkis, prel. Audrys 141
Bad Wörishofen 145
Bakchus (Baccus) 280
Bali 320, 331
Baltija 215, 281, 397
Barbarai 38-39, 435
Barjėzus 273
Barjėzus-Elimas 276
Barnabas 193, 199, 217, 218, 219, 221-222, 276, 278, 279
Barnabas, šv. 197-198
Balčiūnas, prel. V. 169
Baltrušaitis, Jurgis 131
Bartkus, prel. Algimantas 19, 432
Bazilika 24, 154
Architektūra 24
Dievui 25
Pagoniškoji 25
San Giovanni in Laterano 33
Santa Maria Maggiore 33, 34, 161
Šv. Jono Laterane 12, 25, 26, 30, 34, 59, 164, 165
Šv. Klemenso 148
Šv. Kryžiaus Jeruzalėje 142, 166, 145
Šv. Lauryno 146, 163
Šv. Morkaus 383
Šv. Pauliaus-už-miesto-sienų 25
Šv. Pauliaus 98, 151, 168, 169
Šv. Petro 15, 81, 155-157
Šv. Priskos 109
Šv. Sebastijono 83, 86
Bazilika (žodis) 24
Beirutas 291
Bema – platforma kalboms 46
Bendrija 17, 31, 42, 108, 109, 113, 114, 131-132, 134, 136-137, 149, 152, 154, 168, 198, 218, 309
Bepatystė 213
Katalikų 24, 130
Kipro saloje 199
Kristaus pilnybė 135
Rytų 136
Romos 105
Tėvai 132
Vakarų 169
Bepatystė 213
Paulius 213
Jėzus 213
Berengarija, Navarietė 233, 234
Berlyno kongresas 189
Betanija 193

Betliejus 36, 154
Bitinas, kun.Vytautas 169
Bizantija 197, 189, 212, 223, 234, 300, 306
Blogis 119
Bombėjus 103
Bona 99
Borgia, kun. Vito 437, 438, 442, 445, 449
Botticelli, Sandro 267
Brazilija 18
Brazys, vysk. Pranciškus 142
Brazys 144, 145
Brindisi-Brundisium 77, 182
Britai 338
Britanija 20, 75, 115,
Britanikas 139
Būčys, vysk. Pranciškus 142, 143, 144
Burtažodis 273
Burus (Burrus) 90
Buras 101, 139, 140

Cappella Borghese 33
Cappella Sistina 159
Capua 78
Capua (Kapua) 77
Castelli Romani 20
Castel Sant'Angelo (žr. Adriano mauzoliejus) 30
Castel Sant'Angelo pilis 65
Cecilia Metella 82, 86, 151
Cestijaus piramidė 65, 151
Cezarėja 72, 141
Cezaris Borgia 30
Cezario garbinimas (žr. Cezario kultas 49
Pilietinė pareiga 49
Cezario kultas 55

Chaosas 334
Chronologija 36
Ciceronas 42, 78, 127, 128, 312
Cyras 153
Circė 78
Circo Massimo (žr. Didžiausiasis cirkas) 32, 56, 74
Cisterna (Čisterna) 79
Civilizacija 301, 399-400
Civiltà romana (žr. Romėniškoji civilizacija) 30
Claver, kun. Karolis 181
Colosseo 56
Cooper'is, Dovydas 255
Cordonata (žr. Laiptai) 22, 23, 29

Čigonai 385

Dafnė 257, 419
Dailioji prieplauka (žr. Kali Limenes) 446
Dali (Dhali) 268, 269
Daniels, J.F. 254
Damaskas 17
D'Aracoeli 29
Darna 134-135
Dedalas 368, 375, 377, 379
De Gasperi, Alcide 146
Deivė 412, 413
Deksnys, vysk. A. 78
Delinikaitis, kun. V. 72, 79, 80, 102, 142, 143, 181, 432, 435, 449
De la Vallette, Jean 436
Delfai 353
Delos 295, 402, 417, 420, 421
Demas 150
Demetra (gidė) 283
Demetra, deivė 335
Demokratija 46
Idėja 46

Politinė teorija 46
Žodis 46
Demonai 134, 273
Dešimt įsakymų 117
Dià (sala) 302
Diaspora (žr. Emigracija) 71
Diana 81
Didimai 353
Didžiausiasis cirkas (žr. Circo massimo) 32
Dievas 47-52,117, 118
Anapusinis 47
Graikų mintijimas 276
Kūrėjas–Atpirkėjas 47-48
"Nežinomas" 47
Dievas-Kūrėjas 52
Vienas ir nematomas 71
Žodis 276, 354
Dievybė 50, 213, 285
Visatoje 50
Dieviškoji aplinka 131
Dievytis 377
Dikė 267
Diktame 387
Diktės kalnas 299
Diktė 342, 345, 372, 385, 388
Dykuma 108-109
Dionė 266
Dionisas 246, 262, 267, 279, 280, 352-354, 381, 418, 419
Di Rossi, Battista 85
Domicianas 137
Domus aurea – 141
Dorėnai 333
Dukas, Izaokas 232, 234, 235
Duomas, C. 411
Dvasia 108, 218, 315
Dvylika 17, 30
Dvyniai 449
Dzerašas (Jerash) 47
Dzeusas (žr. Jupiteris) 40, 48, 128, 266, 285, 312, 332, 336, 337, 347, 350, 370-373, 374, 388, 391
Gimtinė oloje 389
Granatmedis 294
Ida kalnas 294

Edipas Karalius 262
Efeziečiams 115, 116, 130, 132, 133, 135, 136, 137
Efezas 81, 115, 116, 121, 130, 132, 141, 148, 149, 309, 421
Efstolijus (Eustolios) 263
Egėjas 378, 381
Egėjo jūra 174, 175, 187, 254, 299, 301, 381, 396, 397, 407, 409, 420, 422, 416, 426
Egiptas 18, 20, 25, 32, 37, 44, 45, 127, 197, 284, 306, 307, 332, 373, 409
Eirenė (Irena) 267
Ekstazė 280
Elefteria — Laisvės aikštė 304
Elefterija 317
Elena, šv. 34, 229
El Greko (El Greco) 316, 326, 330
Elimas 271, 273, 275, 277, 278
Emigracija
Žydų 71
Eneida 138
Enėjas 267
Engelsas 10
Epafras 116, 121
Epiktetas 54
Epikūrėjiečiai 55
Epimenidas 312
Episkopi 265
Erodas Atikietis 88
Erodas Didysis 226, 227

Eros 334
Eschilas 260, 262
Eskvilino kalva 110
Eucharistija 114
  Aušros 114
Eunomia 267
Eur 15, 49, 113, 146
Euras(žr. Eur) 30
Euripidas 260, 262, 427
Europa 14, 19, 42, 81, 182, 189, 208, 212, 231, 232, 278, 301, 329, 332, 347, 350, 370-373, 375
  Bulvės 194
  Granatmedis 294
  Pietinė 436
  Rytų 438
  Vakarų 316
  Žemynas 413
Euzebijus 150
Evangelija 52, 67, 108, 109, 113, 115, 116, 173, 218, 272-273
  Asmens atnaujinimas 124
  Energija 277
  Odisėja 219
  Revoliucija 121
Evans, Sir Artūras 334, 337, 351, 367, 368, 369
Evoliucija 131
Ezopas 268, 269

Familia (žr. Šeimyna) 111
Fanatizmas 9
Famagusta (žr. Salamis) 190, 234
Farnezio sodai 137
Farsas 262
Farukas 214
Fasuri (Phassouri) 250, 251
Fenijus Rufas 140
Feniksas 355
Festas (Phaistos) 101, 105, 305, 344, 347, 348, 373, 374, 406, 410
  Archeologija 348-350
  Archyvas 350
  Diskas 350, 365
  Karališkieji rūmai 349-350
  Mitologija 348
Fidijas (Phidias) 128
Filemonui 115, 116, 126, 128, 130
Filemonas 121, 122, 125-127
Filipiečiams 115, 130
Filoksenija 191
Filosofija 44, 116, 129, 425
  ir Apaštalas Paulius 52-53
Finikija 215, 284, 332, 371, 372, 373, 448
Fiumičino aerouostas 13-14, 16, 142
Fodelė 326, 327, 331, 366
Fori imperiali 74
Foro Romano 56
Forum Romanum (žr. Romos aikštė) 12, 25, 58
Formia 78
Fortuna virilis (Vyro dalia) 27
Freskos 362, 370, 369, 410, 412
Frygija 116, 117, 171
Furijos 335

Gaeta 78
Gajus Luzinjanas 248
Galanopoulos, prof. A. 405
Galatams 129, 132, 311
Galatija 116, 171
Galba 141
Galija 20, 115, 127, 141, 217
Galilėja 68
Galva 135
  Kristus 134

Gamta 134
Garbinimas 272-273
Ganimedas 281
Ganytojas 309
Ganytojiškieji laiškai 309
Garibaldi, Giuseppe 66
Gėja 50, 257, 334, 335, 337
Genijus
Graikijos 39, 81
Graikų 44
Romos 39, 43-44, 81
Geografų parkas 73
Gens Cornelia (žr. Kornelijų šeimyna) 110
Gens Corneliana 130
Geologija 399, 405
Geroji žinia 215
Geroji Naujiena 10, 67, 276
Gian Lorenzo Bernini 21
Gibraltaras 399
Gymnasium – sporto salė 46
Gimtoji kaltė 134
Girdvainis, K. 142
Gnosis (žr. Žinojimas) 117
Gnosticizmas 117
Gnostikai 117, 119
Kraštutinumai 118
Medžiaginė tikrovė 117
Gortina (Gortys) 307, 318, 344, 347, 373
Šv. Tito šventovė 316, 319, 345-346
Teisynas 345-347
Gozo 432, 450
"Grafas Orgazas" 329-331
Graikas 17
Graikai 71, 186, 200, 201, 235, 250, 338
Nepriklausomybės kovos 205
Graikija 10, 17, 25, 37, 40, 78, 107, 150, 171, 174, 185, 187, 189, 190, 200, 204, 209, 253, 267, 299, 300, 301, 309, 330, 332, 336, 373, 392, 396, 399, 409, 416, 421, 447
Grand Canyon 406
Grigalius Didysis, popiežius 75, 167
Grožis 286

Hades 335
Haifa 295, 297-298
Halbherr, F. 346
Hanija 323, 332, 338, 339
Hatinas (Hattin) 232
Hatra 47
Heliopolis 32
Helenizmas 42, 44-46, 47, 48, 52, 138
Filosofinė raštija 49
Lyties poreikiai 135
Moterystė 135
Šeima 135
Hera 371, 372, 337, 419, 335
Heraklea 307
Heraklis 377
Hermafroditas 267
Herodas Didysis 68
Hesiodas 50, 266
Hestia 335
Hidonija (žr. Hanija) 339
Hierapolis 116, 132
Hitleris 211
Homeras 41, 50, 171, 266, 339, 416
Honorijus 169
Horacijus 79, 80
Horae (metų laikų deivės) 266
Huxley, Aldous 295-296

Ichthys – Kristus (žr. Žuvis) 224-225
Ida kalnas 299, 331, 332, 342, 345, 373
Ignatavičius, prel. Z. 142
Ikarijus (žr. Žemdirbys) 280
Ikona 390
Ikonos 385
Krikščioniškoji 224-225
Ikonoklazmas 212, 223, 224, 225
Iliada 50
Ilirija 217
Indija 38
Inocentas I, popiežius 198
Iraklionas 299, 302, 304, 306, 342, 356, 359, 382, 390, 396,
Bazaras 384
Įkūrimas 306
Muziejus 306, 356-358
Šv. Kotrynos šventovė 385
Šv. Tito šventovė 382-383
Įsikūnijimas 35-38
Islamas 9, 223
Ispanija 329, 20, 37, 105, 115, 141, 148, 217, 308
Įstatymas 70, 118
Mozės 117
Istorija 34, 35, 39, 44, 113, 132, 133, 134-135, 139, 144-145, 168, 178, 333, 370, 420
Dievo proveržis 218
Eros 36
Festo rūmų 348
Pasaulio 120
Staigmenos 234
Žaizdras 112
Žydų tautos 107
Itaka 185
Italija 14, 17, 18, 89, 122, 171, 185, 300, 385, 438, 450
Išganymas 117, 120
Išmintis 131, 263
Ištara 267
Izidė 112
Izraelis 14, 67-68, 70, 106, 182, 215, 295, 297, 298, 424

Jatulis, prel. P. 79
Jautis 307, 367, 372, 375, 377, 400
Dievybės įvaizdis 351
"Šokimas per jautį" 349
Jeronimas 150
Jeruzalė 13, 17, 18, 34, 43, 67, 69, 71, 72, 81, 105, 153, 154, 215, 235, 426
Karalystė 248
Jėzus 28, 34, 35, 37, 107, 117, 118
Kristus 9, 10, 43, 56, 108, 115
Nazarietis 35-37, 107, 113, 175-176, 215
Mene 36
Pantokrator 206
Pavyzdys 176-177
Jokūbas 28
Jonas Krikštytojas 107
Jonas Morkus (žr. Morkus) 219, 276, 279
Jonas Paulius II 17, 169
Jonija 116, 399
Jonijos jūra 355
Jonušas, prel. A. 14, 16, 90
Jordanija 47
Juchtos kalnas 383
Judaizmas 67-68, 104, 109, 117, 152, 276, 311
už Palestinos ribų 71
Šventykla 69
Judėja 18, 41, 68, 69,
Judėjas (žr. Žydas) 68-71

Jugoslavija 148
Julijus 80, 90, 355, 447
Julijus, cezaris 42, 43, 60
Jungtinės Amerikos Valstijos 18, 38, 192, 209, 255
Jungtinės Tautos 188-189, 196, 200, 214, 220, 236, 283
Juodoji jūra 397
Juozapas Flavius 40-41, 104
Jupiteris (žr. Dzeusas) 40

Kairas 32
Kakopetria 208
Kalba 344
  Graikų 288
Kalėjimas 149
Kaligula 154
Kali Limenes 350, 355, 445
Kalistas 130
"Kalnas į Dievybę" (žr. Ziguratas) 28
Kalokairinos, Minos 367
Kanada 18, 19
Kandija (Candia) 300
Kančia 119
Kapadokija 18
Kapai 234
Kapinės 142-146
  Verano laukas 142-143
  Šv. Kazimiero kolegijos kapavietė 100
Kapeno vartai (žr. Porta Capena) 75
Kapitolijus 22
Kapitolijumas 81
Kapua 122
Karalystė 107, 119
Karnak'as 32
Karatas 387
Karolis V 29, 433
Kasos sala 298
Kastelė Kūles (Kastelė Koules) 382
Kastoras 58
Katakombos 82-85, 137, 162, 282, 435
  Ikonografija 224-225
  Šv. Agnietės 84
  Šv. Domitilos 83
  Šv. Kalisto 77, 83
  Šv. Sebastijono 56, 86, 89, 94, 168, 170
Katalikai 407, 422-423
  Kretoje 383
Katonas 138
Katonas, Senesnysis 25
Katulas 281
Kauda 446
Kaudos sala 355
Kazantsakis 300, 310-302, 343
Kelionė 354
Keramika 284
Kera vienuolynas 390
Kybelė 112, 270
Kikladų salynas 333, 395, 407, 413, 416-421
Kiklopas 192
Kiklopai 334
Kilikija 45, 171
Kinija 38
Kipras 17, 37, 136, 142, 171, 178, 182, 186, 187, 188-189, 191, 197, 200, 205, 248, 254-255, 278, 287, 296, 297, 309, 372, 426
  Anglai 264
  Arkivyskupas 210-204
  Mokslo įstaigos 209-210
  Otomanų valdžioje 204
  "Rumšiškės" 208, 210
  Sala 10
  Turkų valdžioje 202-204

Kyprianos 201, 202, 204
Kiprietis 190-191
Kirėnė 18
Kirenaika 307
Kirenija 234
Kirokitija 229, 230
Kitium (žr. Larnaka) 192-193
Klaidatikiai 311-312
Klaudijus 106, 139
Klemensas I, popiežius 148
Knyga (t.y. Biblija) 37
Knosas 299, 305, 337, 358, 359, 361, 367, 373, 374, 378, 381, 406, 410
Knowles, Tomas 296
Koinė, bendrinė kalba 45
Kolegija (žr. Šv. Kazimiero kolegija) 18, 34
Koliziejus 62, 74
  Arena 62
  Modelis 63
Kolosi (Kolossi) 251
Komedija 262
Kolosai 116, 119, 121
Kolosiečiams 115, 133, 275
Komino (Comino) 432, 450
Konstancas II 32
Konstancos Susirinkimas 31
Konstantinas Didysis 25, 74, 85, 86
Konstantinas 27, 34, 87, 88, 89, 145, 168-169, 229
Konstantina 167
Konstantinopolis 193, 198, 202, 204, 229, 385
Kopėčios (Jokūbo) 28, 29
Koranas 223
Korfu 428
Korintas 80, 104, 106, 185, 421
Korintiečiams 32
  Klemenso I 148
Kornelijų šeima (žr. Gens Cornelia) 109
Kornelijus 130
Kraitis (Tikėjimo) 37-38
Kraštutinumas 133
Kreta 37, 136, 141, 142, 191, 211, 281, 291, 297, 298, 301, 305, 309, 328, 330, 332, 335, 373, 375, 376, 378, 390, 400, 406, 409, 410, 413, 419, 426, 445-446
  Civilizacija 299
  Gyvenimas 326
  Gyvūnija 343
  Krikščionys 310
  Kultūra 333
  Mokslas 344-345
  Muitinė 303
  Musulmonai 300
  Raštas 333. 337-338
  Senovė muziejuje 357-358
  Turizmas 305
  Valstybė 300
  Virtuvė 316-317
  Žemės ūkis 342-343
Kretos jūra 395, 299
Krikščionybė 35, 81, 85, 110, 114

Labicana, via 33
Labirintas 360, 374-375
Lacijumas (Lazio) 13, 15, 81, 82
Laikas 114, 334, 336, 337, 389-390
Layiotis Hotel 188, 215, 287
Laiptai 22, 23, 25-26, 27
  Castel Sant' Angelo 30
  Cordonata 28
  Istorija 34
  Muziejaus skyrius 30
  Piazza di Spagna 26
  Quirinale 26

Romos 28
Santa Maria d'Aracoeli 26
Santa Maria Maggiore sijonas 33-34
Scala Regia – Karališkieji 29
Scala Santa — Šventieji
Šv. Jono Laterane 25
Šv. Petro bazilikos 26
Vatikane 29-30
"Laisvasis areštas" 101
Laisvė 124, 129, 205
Laodikėja 116, 132
Larnaka 187, 188, 191-194, 214, 272, 282
Druskos ežeras 196
Hala Sultan Tekke mečetė 196-197
Lasiti 324, 325, 387-388, 390
Lyguma 285
Laterano vartai 73
Laurynas, diakonas 145-146
La Valleta 432, 435, 436, 440, 441, 445, 450
Leda 281
Lefkà Ori 299, 331, 338, 339-340, 342
Lefkara 230, 231
Legenda 370
Leninas 10
Lenkija 18
Leonas Didysis, popiežius 153
Leonas XIII 31
Leonas VI, imperatorius 193
Lesbos 295
Lesseps, M.F. 249
Leukipas 257
Liaudis 45
Religija 49
Muziejus 387
Libanas 192, 424
Libija 18, 273, 345, 432, 436, 446
Libijos jūra 301, 342, 351, 395
Lietuva 31, 196, 215, 278, 301
Ikonografija 224
Likabetas 185
Likimas 270
Limasolis 191, 192, 214, 232, 233, 249, 250, 264, 272, 286, 287
Naujasis 291
Lymbija 200
Linas 152
Lipimas 27, 28, 29, 34
Listra 276
Londonas 210
Lozorius, šv. 193
Lucina 168
Lukanija 122
Lukas 33, 108, 109, 113, 116, 273
Ganytojiškieji laiškai 310
Lukrecija 30
Luqa aerouostas 432
Luxor'as 32
Luvras 249

Madona 390
Magija 138, 272-275
Pasaulėjauta 275
Magna Carta 129
Mahometas 9,197, 223
Makarios 189
Makarios III 202
Makedonija 116
Makscencijus 25, 86, 88, 89
Makscencijaus vila 86, 87, 88, 94
Malemė 340
Mališka, Paulius 19
Malta 17,171, 426, 427, 432, 433, 434, 436, 437, 438, 449
Damasko Madona 436, 437
Maltos riteriai 433

Respublika 433-4344
Sala 431, 448, 449, 450
St. Paul's Bay 438, 445
Šv. Jono katedra 437
Šv. Pauliaus įlanka (žr. St. Paul's Bay) 430, 443, 445
Šv. Pauliaus salelė 445, 447
Valstybė 432
Mamertino kalėjimas (žr. Mamertinum) 96, 149, 150
Mamertinum 56, 102
Manhattan kolegija 145
Marcelino ir Petro šventovė 33
Marija 33, 449
Marija, Mergelė 193, 212, 424
Marijonai 142, 142, 144
Marinatos, prof. Spyros 400, 405, 409, 411
Marksas, Karolis 10, 434, 436
Markus Aurelijus 28, 54, 60, 88
Mąstymai 88
Markus (Cicerono sūnus) 128
Markus, Licinijus Krasus 122
Marpesa 257
Marsas 43
Martynas V 31
Matalà 348, 350, 351, 352
Mitologija 350
Matas (evangelija) 199
Mečetė 341
Medininkai (vyskupija) 31
Mehmetas II 203
Meilė 133, 135, 176-177, 258
Melieha 449, 450
Menas 44, 285-286
Merulana, via 33
Mesara (Messara) 342, 345, 348
Mesijas (žr. Kristus) 107, 113
Mesopotamija 18, 28, 44
Metamorphoses 281
Metraščiai 76, 105, 111
Metro 15, 16
Metronia vartai 73
Michelangelo 28, 29
Mickevičius, mok. Juozas 232
Mikėnai (Mykinai) 192, 332, 333, 378
Mikonos 403, 404, 407, 416, 420, 421, 422
Milašius, Oskaras 131
Myliastulpias, auksinis 149
Milvijaus tiltas 25, 66, 86, 87, 88
Minas 142, 299, 332, 333, 358, 370, 373, 374, 375, 379
Dinastija 374-377
Kultūra 305
Minas II 374
Minotauras 281, 299, 358, 367, 368, 377, 378, 379-380
Mirtis 142
"Misterija" 50
Misterijų religijos 50-52, 71
Atgimimas 50
Doros poveikis 51
Olimpo dievai 55
Priėmimo apeigos 51
Mišios 84, 218, 423, 449
Mišių auka 110
Mitas 369, 370
Kolektyvinė savimonė 268
Filosofija 268
Mitologija 280-281, 446, 449
Graikų 332
Kretos 299
Mokslų Akademija, popiežiškoji 158
Monoteizmas 71
Monrealis 19
Morosini fontanas 383-384
Morkus 113, 116, 198, 199
Mosta 450

Moteris
Kultas 285
Paslaptis 285
Moterystė 135-136, 313
Krikščionybėje 136
Motina, Dievo 29, 33
Motina, Deivė 285, 349, 351
Motina, Mergelė 331
Mozaika 280, 281-282
Mozė 117, 276, 411
Mozės Įstatymas 69-71, 70, 175, 176
Muavija (Muawiya) 197
Muitinė 14
Murilas 329
Mussolini, Benito 20, 30, 75
Musulmonai 212
Kipro saloje 202-203
Muziejus 20
Civiltà Romana 49, 113, 170
Muzika 258
Mūzos 256, 270

Napoleonas Bonaparte 433
Naqš-i-Rustam 145
Narcizas 11, 281
Naujasis Testamentas 10, 35, 67, 108, 113, 174, 309, 314, 437
Geografija 37
Kultūrinė aplinka 38
Pasaulis 36-55
Naxos 381, 417-419, 419
Nazaretas 35, 37, 154
Neapolis 77
Nemezidė 448
Nemirtingumas 51
Neptūnas 449
Neronas 16, 29, 41, 72, 80, 81, 90, 101, 104, 105, 111, 137, 139, 140, 150, 167
Graikų kultūra 141
Nežinomieji 340
Nikeforas 306
Nikėjos Susirinkimas 198
Nikėjos Susirinkimas II 225-226
Nikoklis (Nicocles) 271
Nikosija 187, 191, 195, 200, 201, 220, 234, 236, 237, 238, 239, 282, 286, 296
Muziejus 283-286
Nilas 375
Nimfos 257, 336
Nojus 192, 266
Arka 266
Nuodėmė 120

Obeliskas 31-33, 158, 165, 167
Aksum'o 74, 75
Kleopatros adata 32
Londone 32
New York'e 32
Paryžiuje 32
Romoje 32
Obeliskos (žodis) 32
Odisėja 50, 219
Krikščioniškoji 71
Odisėjas 78, 185
Oikūmenė (Oikoumene) 38
Okeanas 50
Oktavija 139
Okultizmas 274-275
Olimpas 49, 50, 337, 347, 371, 419
Kipro saloje 210, 211, 231, 266
Olimpo kalnas
Graikijoje 207
Kipro saloje 207
Kretos saloje 207
Olimpija 141
Onesiforas 149

Onesimas 116, 120, 121-122, 123-124, 125-127
Oresteia 262
Orgija 280, 353
Orontes 218
Orontes upės slėnis 215
Ortodoksai 136-137, 202, 213, 423
  Ikonos 206
Ostija 142
Ostijos vartai 65
Otomanai 202-203, 204
  Europos ligonis 205
Otonas 104
Ovidijus 138, 280

Padolskis, vysk. Vincentas 142, 144
Pafos 191, 192, 227, 228, 244, 245, 246, 265-266, 272
  Naujasis 271-278
  Senasis 268-270
  Uostas 271
  Žvejai 279
Pagonija
  Pasaulėjauta 270
Palatino kalva 74, 88, 137
Palestina 10, 14, 25, 35-36, 37, 41, 43, 67, 68, 69, 71, 104, 197, 227, 232, 233, 235, 296
Palestiniečiai 14
Padavimai 377
Palmyra 20, 47
Paloma 291-2922, 295, 296, 298, 299, 302
Pamaldos 218
Pamfilija 18, 279
Paparrigoulos, Konstantinas 405
Panteonas 61
Paris 267
Paros 417
Pasifaė 367, 376
Paskutinė Vakarienė 115
Paslaptis 131-132
  Dievo užmojis 131
Paterfamilias (šeimynos tėvas) 111
Patiberis 120
Patricijus, šv. 448
Paulius, šv. 9-10, 16, 17, 18, 31, 47, 49, 50, 52, 75, 77, 80, 82, 89, 90, 91, 96, 101, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 119, 130, 139, 148, 219, 276, 390, 421, 425, 431, 433-435, 448
  Bendradarbiai 315
  Ganytojiškieji laiškai 309-310
  Gnostikai 118
  Graikas 17
  Išteisinimas 140
  Kapas 99
  Korinte 185
  Kipre 189, 193, 198, 215
  Kretoje 300, 305, 307, 308-309
  Kristaus vergas 124
  Krikščioniška asmenybė 175-176
  Krikščioniškasis Odisėjas 72
  "Laisvame arešte" 43
  Laiškai 56, 67
  Mirties vieta 147
  Naujajame Pafos 271
  Pirmasis teologas 35
  Romėnas 17
  Skelbimas 56
  Stoicizmas 55, 56
  Stulpas Pafos mieste 282
  Tautų apaštalas
  Vardas 278
  Vergija 121-122
  Žydas 17
  Žygis su Evangelija 216
Pažado tauta 105

Pausanijas 268
Pax Romana 40, 41, 42
Pedanijus Sekundas 110
Pederastija 136
Pedijo upės slėnis 226
Pelėjus 281
Peleponesas 136, 185, 204, 333, 254
Peleponeso karai 427
Penkiaknygė 70
Pergamas 307
Pergė 279
Periklis 136, 427
Persai 71, 68
Persėjas 41
Persekiojimas 140
  Nerono 76
Persija 145
Pesimizmas 119
Petras, apaštalas 16, 17, 31, 76, 96, 110, 113, 140, 148
Petras, patriarchas 198
Petro ir Pauliaus kančia 140
Petronilla 151
Pijus IX 152
Pijus XII 29, 146
Piktasis 120
Pilas (Pylos) 332, 333
Piliakalnis 33
Pinacoteca (Pinakoteka) 158
Piramas 280
Piratai 300, 307
Pirėjas 424, 425, 426
Piršlybos
  Kipro saloje 220-221
Piazza di Spagna (žr. Laiptai) 23
Piazza Asti 16
Piazza Compidoglio (žr. Kapitolijus) 28
Piazza Ragusa 34
Piazza Venezia 27, 82
Platres 214
Platon, Nicholas 400
Platonas 53, 136, 286, 398, 399, 400
Plinijus 274, 128
Plinijus Jaunesnysis 127
Plinijus Senasis 227
Podromos 297
Polis – miestas 45-47, 52
  Senovinis 51
  po Aleksandro Didžiojo 51
Politeizmas 71
Poluksas 58, 449
Pompėja 412
  Santorini saloje 409
Pompėjus 41, 43, 68, 71
Poncijus Pilotas 34
Pontas 18
Popėja Sabina 104, 139
Porta Capena (žr. Kapeno vartai) 75
Porta delle Asine (žr. Asilių vartai) 20, 59
Porta di San Giovanni (žr. "Šv. Jono vartai) 20
Porta Trigemina 151
Poseidonas 186, 335, 367, 372, 460, 426, 375-377, 449
Pozzuoli (žr.Puteolai) 77, 78
Ptolemėjai 44, 254
Ptolemėjas 189
Pradžios knyga 28, 118
Prancūzija 20, 77, 115, 127, 300, 438
Praksedė 109, 110
Priapus 267
Prietaringumas 272-273, 448
Prisikėlimas 35, 107, 113, 134, 175, 272, 276-277, 285
Priskilė (žr. Priska) 80, 104, 106, 109
Protas 17
Psichro – "Šalčio kaimas" 388

Publijus 434, 435, 449, 450
Pucini, Giacomo 30
"Pūdas" (žr. Pudensas) 110
Pudenciana 109, 110
Pudensas (žr. Pūdas) 109, 110
Puteolai (Pozzuoli) 92, 93, 449

Quo vadis, Domine 76, 89

Rabat–Mdina 434-435, 444, 450
Rabbi – rabinas 70, 173
Radamantas 373
Rarotos 114
Raštai 37, 69
Rea 335, 336, 374, 390
Reinas 115
Reklaitis, Tėv. K. 142
Religija 70, 71, 411-413, 434
  Antgamčio ieškojimas 47-52
  Artimo meilės 11
  Graikų 392
  Graikų klasikinė 48, 50
  Jupiterio 138
  Kretiečių 391-392
  Liaudies 49
  Musulmonų 223
  Neįprasti proveržiai 50-52
  Pagarba mirusiems 82
  Pomirtinio gyvenimo samprata 142
  Prasmė ir laimė 50
  Priemonė 275
  Prietarai 138-139
  Romos imperijos 39-40
  Žydų 69-71
  Žmogus 50
Remas 57
Renesansas 28
Retimnonas 341, 322, 342
Riaubūnas, kun. "Jonukas" 27
Ričardas Liūtaširdis 189, 232, 233, 234, 235
Rytai 20, 42, 44, 78, 110, 120, 141, 153, 307, 309, 371, 399, 434, 138
  Religijos 110
Ritonas 363
Roma 13, 14, 15, 16, 17, 19, 26, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 44, 47, 52, 67, 68, 72, 75, 78, 81, 89, 90, 101-102, 104, 106, 108, 110, 112, 115, 116, 121, 137-139, 141, 153, 177, 181, 185, 218, 308, 374, 426, 427-428, 446
  Administracija 41-42
  Amžinasis miestas 138
  Apaštalo Pauliaus laikais 56, 67
  Augantis miestas 147
  Deivė 57
  Gaisras 140, 150
  nuo Koliziejaus 61
  Krikščioniškoji 89
  Muziejai 48
  Pagoniškoji 56
  Senovė 64
  Sienos 20
  Teisėtvarka 110, 123
  Romėnas 17
Romėnai
  Kretoje 307
Romiečiams 80, 105, 109, 111, 132
Romos imperija 10, 37, 38-42, 47, 89, 111, 112, 131, 277, 307, 426
  "Bendroji rinka" 42
  Cezario kultas 39
  Dievybė 39
  Gubernatoriai 41-42
  Helenistinė kultūra 43-47
  Kipro provincija 255
  Kosminė tikrovė 39
  Pirmtakai 40-41

Politinės santvarkos 39-40
Religinė pasaulėjauta 47
Religinė pasaulėžiūra 48
Rytų 25, 167
Rytinė 38
Savimonė 39
Stoicizmo *kosmopolis* 55
Suskilimas 300
Teisėtvarka 39, 41-42, 67, 125
Vakarų 25
Vakarų ir Rytų 300
Valdytojai 69
Viešasis kultas 50
Vergai – turtas 128-129
Romos aikštė (žr. Forum romanum) 25, 58,
Romulas 57
Rusija 300

Sabina Popėja 20
Saladinas 232, 251
Salamis(žr. Famagusta) 197, 214-215, 219, 220, 222-223, 226, 227, 272
Salamina (žr. Salamis, Famagusta) 219
Salita di Borgia 30
Salmonė 298
Samarija (Samaria) 68, 339-340
Samos 295
Sandoros tauta 70
San Giovanni in Laterano 24
San Paolo alla Regola 95, 102-103
Kripta 95
Šventovė 95
San Paolo fuori-le-Mura (žr. Šv. Paulius-už-miesto-sienų) 56
San Paolo in Arenula 43, 56
San Pietro in Vincoli (žr. Šv. Petras grandinėse) 30
San Sebastijono vartai 75
Santa Maria d'Aracoeli 27-28
Santa Maria in Cosmedin 27
Santa Maria Maggiore 22, 33
San Tomé šventovė 3299-330
Santorini (žr. Šv. Irenos sala) 394, 396, 398, 399, 406, 409, 415-416, 417
Santvaras, S. 8
Saroniko įlanka 185, 186
Sarpedonas 373
Saulė 27, 29, 351, 352
Saulius (žr. Paulius) 217, 218
Vardas 278
Schliemann, H. 367
Seferis, Jurgis 214
Sekminės 18, 19, 29, 30, 34
Dvasia 19
Vėjas 19
Seleukidai 44
Seleukija 216, 218, 219
Seli-Ambėjos perėja 366, 390
Senasis Testamentas 9, 10, 68, 313
Vertimas 145
Seneka 90, 112, 128, 139
Seniūnų palikimas 70
Serapis 93, 347,
Sergijus Paulius 227, 273-278, 277, 279, 281
Servijus Tulijus 75
Shakespeare, W. 268
Sicilija 233, 373, 432, 433, 436, 447
Siela 277
Sikstas V, popiežius 32, 34
Silvestras I, popiežius 168
Sinagoga 69-70
Sinajaus kalnas 117, 118
Sinedrija 107
Sinkretizmas 48

Kultūrinis 48
Religinis 48
Sintezė 131-132
Sirija 10, 17, 20, 25, 37, 41, 44, 45, 47, 153, 171, 197, 204, 215, 437
Sitia 342
Skučas, Zigmantas 19
Sliema 436, 445
Sokratas 136
Solovjevas, Vladimiras S. 131
Sofoklis 128, 260, 262, 427
Sounion'o iškyšulys 186
Sunionas 426, 378
Sovietų Sąjunga 38, 212, 259-260, 397, 436
Spartakas 122
Sparta 267, 307, 397
Spiros 424
Spūda (Spouda) 338, 339, 340
Stambulas (žr. Konstantinopolis) 198, 249
Stavrovūni 229
Stazione Termini 15, 16, 114
Steponas, šv. 330
Stoa – stoginė 46, 409
Stoicizmas 46, 53-56
Apatija 53
Dorovės sąvokos 53
Etika 54
Kosmologija 54
Kosmopolis samprata 54
Laikysena gyvenime 55
Religijos pakaitalas 55
Religinis akiratis 54
Savitvarda ir savarankiškumas 53
Sūnus 134, 133
Svetingumas 305
Šapūras I 145
Šaulys, K. 142
Šeima 135, 250
Šiauduva 18, 377
Šiaurarytis 446
Šiaurinė karūna 381
Širdis 313-314
Šv. Angelo pilis (žr. Castel Sant'Angelo) 30
Šv. Dvasia 133
Šventykla 43, 69, 70, 71
Šventųjų Šventoji 71
Šv. Irenos sala (žr. Santorini) 396
Šv. Jonas, Klimakas 28
Šv. Jono Laterane (žr. San Giovanni in Laterano) 26
Vienuolynas 24
Šv. Jono vartai (žr. Porta di San Giovanni) 20
Šv. Kazimiero kolegija 15,16, 18, 19, 142, 428
Kapavietė 143
Pokario metu 144
Šv. Raštas 133, 136, 174
Apreiškimas 178
Archeologija 9
Įkvėpimas 178
Kraštai 8, 10, 38
Studijos 9
Vertybės 8
Šv. Žemė 154, 194, 296, 251, 296

Tacitas 41, 76, 104, 105, 111, 152
Talasokratija 306-307, 332-333, 373, 375, 413-414
Tarantas 185
Tarsas 45
Taurus kalnynas 171
Tauta

Tapatybė 296
Tautiškumas
Kipriečių 189
Tautosaka
Lietuvių ir žemaičių 281
Tautų apaštalas (žr. Paulius) 17, 18, 38, 168
Teatras 260-263, 409
Tebai 32
Teisėtvarka 374
Romos 129, 426
Teilhard de Chardin, P. 131
Temė (Themis) 266
Teodosijus 74
Teogonija 50
Teologija 36
Teotokopulos (žr. El Greko) 326, 328
Tera (žr. Santorini) 397, 406, 407, 409
Senoji 407, 409, 415
Terasija 398, 416
Teras 397
Terracina (Teračina) 78
Teresė, mažoji 119
Teresė (iš Avilos) 119
Terme di Caracalla (žr. Karakalos maudyklės) 56, 75
Tesalonika 276
Tesalonikiečiams 132
Tesėjas 281, 368, 377-381, 418, 419
Tetis 281
Tetys (Tethys) 265
Tėvas 133
Tėvynė (Lietuva) 18, 219
Tiberis 13, 15, 27, 81, 89, 101, 112, 151
Tiburtino vieškelis 142, 146
Ticianas 326
Tichikas 120
Tifonas (Typhon) 446
Tigelinas 140
Tiltas 138
Timėjas 398, 400
Timotiejus 116, 125, 149, 309
Timotiejui 309
Tinos 424
Tintoretas 326
Tyras 371, 372, 375
Tirėnų jūra 13, 77, 151
Tirintas (Tiryns) 332, 333
Tisbė 280
Tikėjimas 10, 13, 17, 34, 37, 43, 118, 129, 190, 215, 218, 272, 276, 311, 426
Mesijinis laukimas 226
Pirmūnai 16
Žydų 68-71, 69
Žodinis kraitis 70
Titanai 334
Titas, imperatorius 43, 74
Titas 74, 305, 309, 310, 315, 383
Kretos vyskupas 290
Relikvijos 383
Titui 304, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 390-391
Toledas 326, 329
Topkapi 203
Tosca 30
Toskanija 36
Tragedija 261-262
Trakija 122
Transtiberis 101,102
Tremitas 234
Tre Fontane (žr. Trys šaltiniai) 146-147, 151, 152-153, 168
Tre Fontane abatija 56, 97
Trys susitikimai 131
Trys šaltiniai (žr. Tre Fontane) 146-147

Trys tavernos 77, 79
Troas 148, 171,
Trodos kalnynas 191, 195, 206-207, 209
Trodos 230, 266
Troja 171, 268,
Trojos moterys 262
Tukididas 427
Tulaba, prel. L. 19
Tunisas 282
Turkai 200, 201, 203, 250
  Kretoje 300
Turkija 10, 17, 37, 43, 45, 122, 171, 187, 189, 190, 191, 200, 205, 279, 300, 301
Tutmozis 32
Tutmozis III 165

Ūranas 50, 334, 335, 336, 337
Utmanas, kalifas 197
Ūzo (ouzo) 408, 421

Valensas (Valens) 254
Valentinianas II 169
Valerianas 83, 145, 168
Vandentiekiai
  Apijaus 82
  Klaudijaus 82
  Marcijaus 82
Vakarai 20, 36, 42, 71, 333, 371, 434
  Kultūra ir civilizacija 81
  Raštija 261
Vanduo 438
Vatikanas 29, 146, 154, 159, 160
Vedybos 313-314
Velazquezas 329
Velykų vigilija 114
Venecija 423
  Respublika 201
  Rytų 339
Venecijos respublika 300, 328, 404, 423
  Kolonijos 306
Venera 267, 270
Venizelos, Elefterijus 301
Vergai
  Pirmykštė Bendrija 130
  Pagonių religija 130
  "Atpirkimas" 123
  "Taupomoji dėžutė" 123
Vergija 121, 129
Vergilijus 44, 138
Verdi, G. 288
Veronezas 326
Veselauskas, kun. Kostas 31
Vespasianas 74
Vestalė 59
Vokietija 18, 77, 295, 304, 388,
Von Werden, prof. 85
Via Casalmonferrato 16
Via Cavour 30
Viduržemio jūra 37, 38, 41-42, 46, 71, 181, 186, 189, 191, 205, 235, 251, 266, 301, 306, 343, 373, 399, 431, 432, 433, 438, 447, 450
  Kraštai 40-41
Viduramžiai 28, 29, 102
Vienuolynai
  Šv. Barnabo kapas 222
  Kipro saloje 212-213
Viktoras Emanuelis II 27
Vilkė 57
Villa Lituania 15, 16, 114
Vynas 195, 214, 251, 264, 280, 317, 352
"Vyresnieji" – presbiteriai 312-313
Visata 131

Vyskupas
Pareiga 310
Viešpats (žr. Jėzus Kristus) 105, 115
Vytis 100
Vittorio Emanuele II 82

Zaremba, Tėv. Leonas 169
Zenobija 20
Zenonas 192
Zenonas, imperatorius 198, 199, 203, 206, 53
Ziguratas (žr. "Kalnas į Dievybę) 28
Zosimas 127, 128

"Žalioji siena" 200, 215, 220, 236, 249, 283
Žemaitija 31, 231, 377
Žemė 425, 337, 351, 406
Žemdirbys (žr. Ikarijus) 280
Žemvaldžiai 78
Žydas 17, 14, 39, 49, 71, 102, 104, 105-107, 129, 134
Dorovinis lygis 70-71
Romoje 42-43
Sukilimas prieš Romą 42
Žydų karai 40
Žydų senovė 40
Žinojimas (žr. Gnosis) 117
Žilys, prel. S. 18, 31, 329, 331, 437
Žinia
Apie Jėzų Kristų 67, 215, 218, 226, 277, 285, 310, 354, 391, 392,
Apie Dievo rūpestį 47
Apie Dievo-Kūrėjo planą 272
Apie Kūrėją-Atpirkėją 49
Žmogus 10, 81, 128-129, 133, 134-135, 261, 269, 307, 313-314, 353-354, 392,
Atvirybė Dievui 276
Bejėgiškumas 226
Magija 272-273, 272-275
Orumas 110
Religingumas 354
Samprata 276-277
Siela 117
Sukristintas 135
Žmogus – nepaprastas reiškinys 131
Žmonija 112, 133, 134
Žodis
Energija 278
Apie Kristų 276-277
Apie Dievą 178
Žukauskas, mok. 377
Žuvis (žr. Ichthys-Kristus) 224-225
Žvėris 137, 138